ISSN – 2616-6275

ISSN (online) 2617-9822

Центральноукраїнський національний технічний університет

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Українське нумізматичне товариство

Central Ukrainian National Technical University

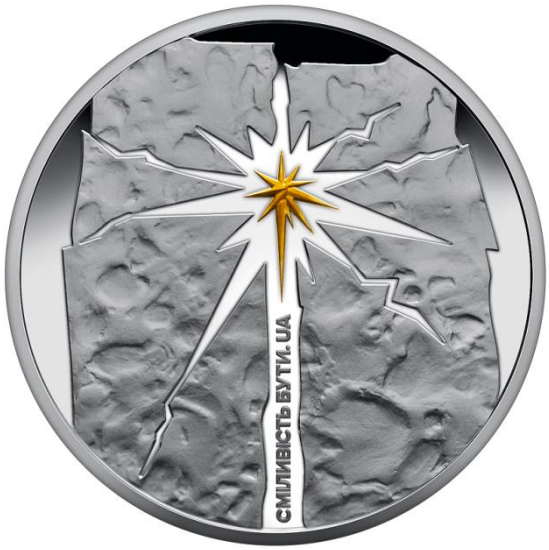
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Ukrainian Numismatic Society

УКРАЇНСЬКИЙ НУМІЗМАТИЧНИЙ ЩОРІЧНИК

THE UKRAINIAN NUMISMATIC ANNUAL

Випуск 8 Issue

Кропивницький – Переяслав
Kropyvnytskyi – Pereiaslav

2024

УДК 737(062.552)
Український нумізматичний щорічник. Випуск 8. Кропивницький, 2024. 422 с.
The Ukrainian Numismatic Annual. Issue 8. Kropyvnytskyi, 2024. 422 p.

Media ID: *R30-04540*

Науковий журнал «Український нумізматичний щорічник»,
включений до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України з історичних наук
(Наказ МОН України № 1721 від 10.12.2024 року)

Журнал включено до міжнародних баз даних:
Scopus, Erih Plus, CEEOL, DOAJ, ResearchBib

Рекомендовано до друку Вченою радою Центральноукраїнського національного технічного університету
Протокол № 4 від 23 грудня 2024 р.

Журнал адресований науковцям, викладачам, аспірантам, докторантам, студентам, працівникам музейних установ, експертам-мистецтвознавцям та всім, хто цікавиться питаннями нумізматики і спеціальних галузей історичної науки. Редакційна колегія не завжди поділяє позиції, викладені авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: Василь ОРЛИК, д.і.н., проф.
Заступник головного редактора: Андрій БОЙКО-ГАГАРІН, д.і.н.
Відповідальний секретар: Олександр БОНДАРЕНКО, д.і.н., проф.

Редколегія:
АРМАДА, Алмудена Аріса, Ph.D., Нью-Йоркський університет (Мадрид, Іспанія)
ВЛАДІМІРОВА-АЛАДЖОВА, Дочка, д-р, проф., Національний інститут археології та Музей, Болгарська академія наук (Софія, Болгарія)
ДЕРГАЧОВА, Лілія, Ph.D., Віденський університет (Відень, Австрія)
КАЛЛАТАЙ, Франсуа (де), д-р, проф., Королівська бібліотека Бельгії (Брюссель, Бельгія)
КАСТРІЦІО, Даніеле, Ph.D., проф., Університет Мессіни (Мессіна, Італія)
КОЦУР, Віктор, д.і.н., проф., Університет Григорія Сковороди в Переяславі
МІЛЬЧАРЕК, Маріуш, доктор хабілітований, проф., Інститут етнології та археології Польської академії наук (Варшава – Лодзь, Польща)
НІКОЛАЄВ, Микола, д.і.н., Центральноукраїнський національний технічний університет
ОРЛИК, Світлана, д.і.н., проф., Центральноукраїнський національний технічний університет
ПИЖИК, Марк, Ph.D., Дослідницький інститут Гетті (Лос-Анджелес, Сполучені Штати Америки)
ПОПЕСКУ, Адріан, Ph.D., Кембріджський університет (Кембрідж, Велика Британія)
РІЖНЯК, Ренат, д.і.н., проф., Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
СТОЛБА, Володимир, доктор хабілітований, Берлінсько-Бранденбурзька академія природничих тагуманітарних наук (Берлін, Німеччина)
ФІЛІПОВ, Кшиштоф, доктор хабілітований, проф., Відділення Польської академії наук в Ольштині та Білостоці (Білосток, Польща)
ЦИГАНЕНКО, Лілія, д.і.н., проф., Ізмаїльський державний гуманітарний університет
ШУЛЬЦ, Вольфганг, Ph.D., незалежний дослідник (Ессен, Німеччина)

***Літературні редактори*:**
Валерій МИЦЕНКО (редактор англомовних текстів)
Ганна БОНДАРЕНКО (літературний редактор)

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання:
https://numismatic-journal.com/index.php/journal

© Український нумізматичний щорічник 2024
© Автори статей 2024

ЗМІСТ

I. Антична нумізматика /Ancient numismatics

1. **Орлик В.** АНТИЧНІ МОНЕТИ VI – I СТ. ДО Р. Х. З ТЕРИТОРІЇ БАСЕЙНУ РІЧКИ РОСЬ……..……..……..……5
2. **Ніколаєв М.** СВІТОВИЙ ДОСВІД В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ «ПРОБЛЕМНИХ» МОНЕТНИХ МОНОГРАМ ОЛЬВІЇ……..……..…….37
3. **Колесніченко Є.** МІНІ-СКАРБ АНТИЧНИХ МІДНИХ МОНЕТ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ХМЕЛЬНИЧЧИНИ……..……..……58
4. **Реттгер К.** ДВА СКАРБИ МОНЕТ ЕРАВІСКІ ТА ЇХНІХ ІМІТАЦІЙ З УКРАЇНИ …….……..70
5. **Орлик М., Прохненко І.** МОНЕТНО-РЕЧОВИЙ «СКАРБ» ІЗ С.БАКТА БЕРЕГІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (УРОЧИЩЕ СЕЙПОСОНЬДОМБ):АТРИБУЦІЯ ЗНАХІДКИ……..……...……...88
6. **Кастріціо Д.** МОНЕТНИЙ ТИП ТЕЛЕСФОРА……..……...104
7. **Касперович О.** НАСЛІДУВАННЯ ТА КОПІЮВАННЯ МОНЕТ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ :ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ……..……...……117

II. Нумізматика середньовіччя та ранньомодерного періоду

8. **Менсфілд С.** ЗАГАДКОВІ ТА НЕВЛОВИМІ:ПІЗНЄ КАРБУВАННЯ МІДНИХ МОНЕТ У РАВЕННІ ЗА ЧАСІВ КОНСТАНСА II ……..……130
9. **Кулешов С.** ЧИ КАРБУВАЛИ МОНЕТИ ДАНСЬКІ ХЕРСІРИ В СЕРЕДИНІ XI СТОЛІТТЯ?.....140
10. **Мойжес В.** НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРЯНСЬКОЇ РОТОНДИ……..……..……..……145

III. Східна нумізматика

11. **Шульце В., Менсфілд С.** ГЕРАКЛ ІЗ МЕЧЕМ: ПІДХІД ДО ЧАСТО ІГНОРОВАНОЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ МІДНОЇ МОНЕТИ……..……..……163
12. **Янов Д.** ОСМАНСЬКІ АКЧЕ, МЕДІНІ ТА ІКІЛІКИ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVIII ст. В КОЛЕКЦІЇ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ……...176
13. **Лемберг Є., Аксьонов В.** НАСЛІДУВАННЯ ОМЕЙЯДСЬКИХ МОНЕТ VIII СТОЛІТТЯ З ПОЗНАЧЕННЯМ МОНЕТНОГО ДВОРУ КАРХ (كرخ) З ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА..……..190
14. **Мітєв Н.** РІДКІСНА МОНЕТА СУЛТАНА МУРАДА IV (1623–1640) КАРБУВАННЯ МОНЕТНОГО ДВОРУ У ПРОВАДІЇ (БОЛГАРІЯ)…….…..203

IV. Нумізматика та історія грошового обігу в пізній модерний період

15. **Орлик С., Павленко В.** НАРОДНІ НАЗВИ ОБІГОВИХ МОНЕТ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XIX СТОЛІТТІ: СТУДІЇ З ІСТОРИКО-НУМІЗМАТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ……..208
16. **Левченко Л.** ШАГИ – ПАПЕРОВІ РОЗМІННІ МОНЕТИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ……..…….220
17. **Смуток І., Ільницький В., Галів М.** ГРОШОВИЙ ОБІГ У РУСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ПЕРІОДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.) ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ……..…..258
18. **Десятнков І.** КАРТКИ СПОЖИВАЧА ВИПУСКУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1990–1991)…....270

V. Питання теорії та історії нумізматики

19. **Зразюк З.,** ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. 20 СТ. ПО СТВОРЕННЮ ТОПОГРАФІЇ СКАРБІВ, ЗНАЙДЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ……...……...279
20. **Індутний В., Пірковіч К., Дишлова-Гриню В.** ВИКОРИСТАННЯ РЕНТГЕНОФЛУОРЕСЦЕНТНОГО АНАЛІЗАТОРА ДЛЯ ДОВЕДЕННЯ АВТЕНТИЧНОСТІ МОНЕТ ЗІ СРІБЛА……..……...….316

VI. Цифрова нумізматика

21. **Пижик М.** ЗНАХІДКИ ГРЕЦЬКИХ МОНЕТ В УКРАЇНІ ТА ПОВ'ЯЗАНІ З НИМИ ВІДКРИТІ ДАНІ ……..…331
22. **Пасічник Р., Ріжняк Р.,** АЛГОРИТМІЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ЦИФРОВИХ МЕТОДІВ РОЗПІЗНАВАННЯ НУМІЗМАТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ……..……..340
23. **Бойко-Гагарін А. Коцур В., Тищенко Д.** ЕЛЕКТРОННІ АРХІВИ НУМІЗМАТИЧНИХ АУКЦІОНІВ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ……..……..358

VII. Сфрагістика та фалеристика

24. **Алфьоров О., Бойко-Гагарін А.** КНЯЗІВСЬКИЙ ОДЯГ ТА ЙОГО ДЕКОРУВАННЯ НА МОНЕТАХ ТА ПЕЧАТКАХ РУСІ……..……387
25. **Філіпов К.** ХРЕСТ ЧЕСЛОВАЦЬКОГО ЛЕГІОНУ ТА ЙОГО ТВОРЕЦЬ КАЗИМЕЖ ПАЦЕВІЧ…….…….401
26. **Казакевич Г.** СВІДКИ НАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОСТІ: НАСТІЛЬНІ МЕДАЛІ ПРОМИСЛОВИХ ВИСТАВОК, 1850-ті РР. – 1913 Р……..……408

CONTENTS

I. Ancient numismatics

1. **Orlyk V.** ANCIENT GREEK COINS OF THE 6TH-1ST CENTURIES BC FROM THE TERRITORY OF THE ROS RIVER ……5
2. **Nikolaev M**. GLOBAL EXPERIENCE IN THE INTERPRETATION OF THE «PROBLEM» COIN MONOGRAMS OF OLBIA……...….37
3. **Kolesnichenko E**. MINI-HOARD OF ANCIENT COPPER COINS OF THE NORTHERN BLACK SEA CITIES FROM KHMELNYTSKYI REGION……...58
4. **Röttger C.** TWO HOARDS OF ERAVISCI AND (ERAVISCI-IMITATIVE) COINS FROM UKRAINE……..…..70
5. **Orlyk M., Prokhnenko I.** COIN AND MATERIAL «HOARD» FROM BAKTA VILLAGE, BEREHOVE DISTRICT, ZAKARPATTIA OBLAST (SEIPOSONDOMB TRACT): ATTRIBUTION OF THE FIND ……88
6. **Castrizio D**. THE MONETARY TYPE OF TELESPHORUS……...…..104
7. **Kasperovich O.** IMITATION AND COPYNG OF COINS OF THE TERRITORY OF UKRAINE, ISSUES OF TYPOLOGY AND PERIODIZATION……...….117

II. Numismatics of the Middle Ages and early modern period

8. **Mansfield S.** PERPLEXING AND ELUSIVE: THE LATER COPPER COINAGE OF RAVENNA UNDER CONSTANS II……...….130
9. **Kuleshov S.** DID THE DANISH CHERSIRS MINT COINS IN THE MIDDLE OF THE XI CENTURY?.....140
10. **Moizhes V.** NUMISMATIC FINDS OF HORYANY ROTUNDA ARCHEOLOGICAL RESEARCH……145

III. Oriental numismatics

11. **Schulze W., Mansfield S.** HERACLIUS WITH A SWORD APPROACH TO AN OFTEN OVER LOOKED BYZANTINE COPPER COIN……...….163
12. **Yanoy D.** OTTOMAN AKÇES, MEDINIS AND IKILIKS OF THE LATE 16TH – EARLY 18TH CENTURIES IN THE COLLECTION OF THE ODESA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM……176
13. **Lemberg Y., Aksionov V.** IMITATIONS OF VIII-CENTURY UMAYYAD COINS WITH THE MINT NAME "KARKH" (كرخ), FROM THE VERKHNIY-SALTIV CATACOMB BURIAL GROUND……...….190
14. **Mitev N**. A RARE COIN OF SULTAN MURAD IV (1623–1640) STRUCK IN THE MINT OF PROVADIA (BULGARIA)……...….203

IV. Numismatics and history of money circulation in the late modern period

15. **Orlyk S., Pavlenko V.** FOLK NAMES OF CIRCULATING COINS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 19TH CENTURY: STUDIES IN HISTORICAL AND NUMISMATIC ANTHROPOLOGY……...…….208
16. **Levchenko L.** SHAHS – PAPER FRACTIONAL CURRENCY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION ERA, 1917–1921……...……..220
17. **Smutok I., Ilnytskyi V., Haliv M.** MONEY CIRCULATION IN THE RUTHENIAN VOIVODESHIP OF RZECZPOSPOLITAPERIOD (THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY) ACCORDING TO WRITTEN RECORDS……258
18. **Desiatnikov I**. CONSUMER CARDS ISSUED IN THE CHERKASY OBLAST (1990–1991)..270

V. Issues of theory and history of numismatics

19. **Zraziuk Z.** THE ACTIVITIES OF THE ALL-UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL COMMITTEE IN THE EARLY 30S OF THE TWENTIETH CENTURY TO CREATE A TOPOGRAPHY OF TREASURES FOUND ON THE TERRITORY OF UKRAINE……..279
20. **Indutny V., Pirkovic hK., Dyshlova-Hrynyuk V.** USING AN X-RAY FLUORESCENCE ANALYZER TO PROVE THE AUTHENTICITY OF THE SILVER COINS……...….316

VI. Digital numismatics

21. **Pyzyk M.** THE GREEK COIN FINDS OF UKRAINE AND LINKED OPEN DATA…….……..331
22. **Pasichnyk N., Rizhniak R.** ALGORITHMIC IMPLEMENTATION OF THE DIGITAL METHODS OF THE RECOGNITION OF THE NUMISMATIC OBJECTS……340
23. **Boyko-Haharin A., Kotsur D., Tyshchenko D**. ELECTRONIC ARCHIVES OF NUMISMATIC AUCTIONS IN SCIENTIFIC STUDIES……...……..358

VII. Sphragistics and phaleristics

24. **Alf`'orov O., Boyko-Haharin A**. THE DUKES CLOTHES AND IT'S DECORATIONS ON RUS' COINS AND SEALS……...…..387
25. **Filipow K**. THE CROSS OF THE CZECH-SLOVAK LEGION AND ITS CREATOR KAZIMIERZ PACEWICZ……..…..401
26. **Kazakevych G**. WITNESSES TO THE BIRTH OF MODERNITY: TABLETOP MEDALS OF INDUSTRIAL FAIRS, 1850s – 1913……...….408

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-5-36

УДК 737.1[37(495)+477.82]

ANCIENT GREEK COINS OF THE 6TH-1ST CENTURIES BC FROM THE TERRITORY OF THE ROS RIVER

Vasyl Orlyk

Central Ukrainian National Technical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine)
e-mail: v.m.orlik@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7947-9557

Abstract

The purpose of the research paper *is to study and systematise coin finds in the Ros River basin and introduce them into scientific circulation.*

The theoretical and methodological basis *of the study is a set of general scientific and numismatic methods, which are determined by the available source base and the assessment of its reliability or unreliability.*

The scientific novelty. *This is the first comprehensive study of the finds of ancient Greek coins of the VI–I centuries BC from the Ros River basin and adjacent territories in historiography.*

Conclusions. *The analysis of the 160 ancient Greek coins of the VI–I centuries BC found in the Ros River basin and its adjacent territories allowed us to identify 7 locations of concentration of such finds, including 4 locations in the Kyiv region and 3 locations in the Cherkasy region. In each of these regions, there is one territorial community near which clusters of single coins and coin/coin-object hoards were found.*

The distribution of coin finds in the Ros River basin and adjacent territories by issuer, carried out in the article, showed that the largest number of coins are Olbian coins – 53%, the second most widespread coins of the Pontic state of Mithridates VI Eupator – 36%, coins of Panticapaeum are in third place and make up only 5.6%, which is almost 9.5 times less than the coins of Olbia. The article proves, based on the analysis of numismatic sources, that the trade of the population of the Ros River basin and adjacent territories with the ancient world in the VI–I centuries BC was exclusively connected with Olbia.

The negative consequences for scientific research of the absence of a state programme for the registration of treasures and coin finds are emphasised

Key words: *Ros River basin, coin find, hoard, coin, Olbia, Pontic state, Mithridates VI Eupator.*

АНТИЧНІ МОНЕТИ VI – I СТ. ДО Р. Х. З ТЕРИТОРІЇ БАСЕЙНУ РІЧКИ РОСЬ

Василь Орлик

Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
e-mail: v.m.orlik@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7947-9557

Анотація

Мета статті *полягає у дослідженні та систематизації монетних знахідок у басейні р. Рось та введення їх до наукового обігу.*

Теоретико-методологічні основи *дослідження складає сукупність загальнонаукових та нумізматичних методів, які найперше визначаються наявною джерельною базою та оцінкою щодо її достовірності чи недостовірності.*

Наукова новизна. *Це перше в історіографії узагальнююче комплексне дослідження знахідок давньогрецьких монет VI–I ст. до Р. Х. з басейну р. Рось та прилеглих до нього територій.*

Висновки та основні результати дослідження. *Аналіз знайдених 160 давньогрецьких монет VI–I ст. до Р. Х. на теренах басейну р. Рось та прилеглих до нього територій дозволив виокремити 7 локацій зосередження таких знахідок, зокрема 4 локації у Київській області та 3 локації у Черкаській області. У кожній із цих областей зафіксовано по одній територіальній громаді, поблизу яких виявлено скупчення знахідок одиничних монет та монетний/монетно-речовий скарби.*

Проведений у статті розподіл монетних знахідок у басейні р. Рось та на прилеглих територіях за емітентами засвідчив, що найбільшу їх кількість складають монети Ольвії – 53%, на другому місці за поширенням – монети Понтійської держави Мітридата VI Євпатора – 36%, монети Пантікапею на третьому місці і складають лише 5,6%, що майже в 9,5 раза менше ніж монети Ольвії. У статті на підставі аналізу нумізматичних джерел доведено, що торгівля населення басейну р. Рось та прилеглих територій з античним світом у VI–I ст. до Р. Х. була пов'язана виключно з Ольвією.

Наголошено на негативних наслідках для наукових досліджень відсутності державної програми реєстрації скарбів та монетних знахідок.

Ключові слова: *Басейн р. Рось, монетна знахідка, скарб, монета, Ольвія, Понтійська держава, Мітридат VI Євпатор.*

Постановка проблеми. Дослідники скіфської доби серед локальних культурних груп Дніпровського Правобережного Лісостепу виділяють Києво-Черкаський регіон, який охоплює Тясминську, Канівську та Київську групи. Канівська група, за визначенням українських археологів В. Ільїнської та О. Тереножкіна, «зосереджена в басейні середньої і нижньої течії річок Росі та Росави»[1], що свідчить про те, що в Пороссі в період раннього заліза формувалася певна історико-культурна спільнота. А в період середньовіччя, зокрема у XII ст., назва Поросся закріпилася за південним регіоном Київської землі[2]. Український археолог С. Скорий вказує, що у V ст. до Р. Х., після перемоги у війні над перським царем Дарієм I, «номади північнопонтійських степів починають приділяти особливу увагу північним сусідам – лісостеповому населенню, перш за все мешканцям правобережної частини Придніпров'я»[3]. Із тиском степових скіфів на мешканців Дніпровського Правобережного Лісостепу пов'язується занепад укріплених поселень у цій природній зоні, «продовжують функціонувати і виникають лише нечисельні, більш північніші городища – в Пороссі, поблизу Канева»[4]. В даному регіоні на

[1] Il'inskaya & Terenozhkin 1983: 266.

[2] Tolochko 2011.

[3] Skoryy 1992: 88

[4] Ibidem. 89.

сьогодні відомо 6 із 11 городищ скіфської доби, які існували в Українському Лісостепу, площа яких перевищувала 100 га, зокрема Моринці, Комарівське, Журжинецьке, Тараща, Трахтемирівське та Ходосівське[1]. Чотири з них, а саме: Тараща, Журжинецьке, Комарівське і Моринці, розташовані «у міжріччі Росі та Гнилого Тікича послідовно за напрямком ПЗ-ПС»[2]. На мисі крутого правого берега р. Дніпро розташоване Трахтемирівське городище[3]. Південніше Трахтемирівського городища, «вздовж правого високого берега Дніпра, на ділянці довжиною близько 30 км на різному віддаленні відомо ще як мінімум сім городищ меншої площі, час спорудження яких відноситься до скіфського часу»[4]. Щодо Ходосівського городища, то воно найпівнічніше, розташовується поблизу південної околиці м. Київ[5]. У скіфську добу в досліджуваному нами регіоні окрім великих і малих городищ існували й значно менші поселення – селища. Так, зокрема, наприкінці 80-х років XX ст. археологам було відомо про 4 таких селища на Київщині та 14 в Пороссі, які існували в ранньоскіфський час[6], 9 селищ у Пороссі середньоскіфського часу[7] та 8 селищ у Пороссі пізньоскіфського часу[8]. Пам'ятки Поросся засвідчують, що селища пізньоскіфського часу «традиційно споруджувалися поблизу берегів річок, на височині»[9]. Протягом останніх десятиліть було введено до наукового обігу ряд нових невеликих поселень скіфської доби. У середньоскіфський та пізньоскіфський час спостерігалася тенденція до концентрації поселень в районі сучасного м. Канева. Українські археологи Г. Ковпаненко, С. Бессонова та С. Скорий зазначають, що «розташований на прикордонні з Лівобережжям та терасовим Лісостепом зазначений поселенський кущ, ймовірно, грав важливу політичну та економічну роль у відносинах із племенами названих територій»[10].

Поросся у скіфську добу через своє географічне становище, зокрема, наявність переправ, належало до стратегічних територій в середній течії р. Дніпро. Загалом у скіфському періоді В. Полтавець виділяє такі три стратегічні території, які розташовувалися навколо головних переправ: в районі сучасних міст Києва, Канева та Кременчука[11]. В районі Канева і Трахтемирова ще в добу пізньої бронзи були «перехрестя двох субширотних шляхів – Бузького південного лісостепового, які на лівому березі Дніпра проходили межиріччям Супія і Трубежа і далі до головного шляху в межиріччі Сейму-Сули»[12].

Як відомо, у післяскіфський період у басейні р. Рось та на прилеглих до нього територіях мешкали представники Зарубинецької культури, яка належала до латенського кола. Український археолог Є. Максимов зазначає, що під час розкопок поселень і могильників Середнього Придніпров'я VII–III ст. до Р. Х. було зафіксовано численні знахідки античного імпорту, а на пам'ятках зарубинецької доби таких знахідок значно менше, проте учений цілком слушно наголошує, що «самий факт їх наявності свідчить про те, що і в цей час античний імпорт продовжував надходити до Середнього

[1] Daragan M. N. Large Scythian hillforts in Ukrainian Forest-Steppe. Features of location. 399.
[2] Ibidem. .402.
[3] Ibidem. 411.
[4] Ibidem.
[5] Kovpanenko, Bessonova & Skoryy 1989: 14.
[6] Ibidem. 17.
[7] Ibidem. 24.
[8] Ibidem. 25.
[9] Ibidem. 26.
[10] Ibidem.
[11] Poltavets 2016.
[12] Ibidem 156–157.

Придніпров'я»[1]. Є. Максимов акцентує увагу на територіальному збігові «цих знахідок з деякими районами античного імпорту в скіфський час (Канівщина, Черкащина). Торгові зв'язки зарубинецьких племен з античним Півднем у світлі цього виглядають як традиційне продовження відносин, що встановилися в попередню добу»[2]. Усе це, на переконання вченого, «може бути слушним аргументом на користь існування зав'язків, можливо і генетичного характеру, між населенням Середнього Придніпров'я, яке жило тут в скіфську і зарубинецьку епохи»[3]. На певних спільних елементах Зарубинецької культури та культур Лісостепової зони скіфської доби звертає увагу й С. Пачкова, наголошуючи, що це «говорить про те, що серед творців зарубинецької були й нащадки попередніх культур»[4]. Знахідки античних монет емісій VI–I ст. до Р. Х. у басейні річки Рось і на прилеглих територіях – значуще джерело з історії цього регіону України у скіфську та зарубинецьку епоху.

Загалом, басейн річки Рось «розташований на правобережній Придніпровській височині на території двадцяти двох адміністративних районів чотирьох областей: Київської, Вінницької, Житомирської і Черкаської. Басейн Росі межує з басейнами річок Тетерів, Ірпінь, Вільшанка, Південний Буг»[5]. Враховуючи, що знахідки античних монет VI–I ст. до Р. Х. на теренах Вінницької та Житомирської областей розглянуті нами у статтях, присвячених монетним знахідкам на Поділлі та Волині[6], зупинимося лише на знахідках у межах Київської та Черкаської областей.

Аналіз досліджень і публікацій. Перші дослідження знахідок античних монет VI – I ст. до Р. Х. пов'язані з розвитком української археології та нумізматики наприкінці XIX – на початку XX ст. Це, перш за все, праці В. Данилевича[7] та В. Ляскоронського[8].

Зокрема В. Данилевич згадує про знахідки монет Мітрідата Євпатора у складі 2-х скарбів на території Київської губернії[9], щоправда, на жаль, дослідник не надав жодної конкретизації цим знахідкам, які б дозволили ідентифікувати район знахідки (Середнє Подніпров'я чи Побужжя?) а також визначити типи монет, їхній відсоток серед тезаврованих монет та ін.

Знахідка ольвійського «борисфена» поблизу м. Ржищева, зафіксована в рукописі В. Ляскоронського «Римська монета у Південній Русі та суміжних країнах, як історичне джерело», що нині зберігається у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Учений зазначає, що «поблизу м. Ржищіва була знайдена мідна, розміром в російську двокопійчану, римська монета, на лицьовому боці якої знаходилося зображення голови імператора, у вінку і бороді, праворуч, без напису. А на звороті, навколо якого, не зовсім зрозумілого зображення, нібито зброї і прапора, напис: .W., а далі: ОЛВІО»[10]. Судячи із такого опису, йшлося саме про ольвійський обол, відомий в історіографії як «борисфен» через зображення на аверсі голови річного божества «Борисфена» праворуч та зображення гориту з луком і скіфської

[1] Maksymov 1963: 110.
[2] Ibidem.
[3] Ibidem.
[4] Pachkova C. 341.
[5] Water resources in the Ros River basin.URl: https://rovrrosi.gov.ua/vodni-resursi-v-basejni-richki-ros.html
[6] Orlyk 2022-a; Orlyk 2023-a.
[7] Danilevich 1895.
[8] Lyaskoronskiy
[9] Danilevich 1895:261.
[10] Lyaskoronskiy: 83.

парадної сокири, яку В. Ляскоронський помилково сприйняв за прапор. Наявність легенди ОЛВІО вказує, що монета була карбована в Ольвії, а от фрагмент напису, що сприйнятий дослідником за літеру W, міг відповідати диферентам № 62–64[1]. Щодо знахідок інших давньогрецьких монет у цьому регіоні, то В. Ляскоронський вказує, що в м. Обухів селяни під час копання землі на горі «Оленка» знаходили давньогрецькі та римські монети і медалі. Стосовно давньогрецьких монет, то дослідник зазначає, що це були монети Птолемеївського Єгипту, Бактрії та грецьких колоній Томі, Боспору та ін.[2]

Знахідки монет Понтійської держави Мітридата Євпатора на Канівщині фіксуються у працях О. Зографа[3] та Є. Максимова[4].

Протягом останніх десятиріч з'явився корпус праць, присвячений знахідкам давньогрецьких монет та їхніх імітацій на території сучасної України. Це дослідження М. Мільчарека[5], Я. Бодзека[6], І. Пасюка[7], К. Мизгіна[8], В. Орлика[9], Н. Мех[10], У. Петер і В. Столби[11], М. Ніколаєва та Л. Циганенко[12], М. Орлика[13], М. Пижика[14] та ін. Проте, на сьогодні відсутнє узагальнююче комплексне дослідження знахідок давньогрецьких монет на території басейну річки Рось, що й обумовило звернення автора до цієї теми та написання даної статті.

Теоретико-методологічні основи дослідження складає сукупність загальнонаукових, історичних та нумізматичних методів, які, найперше, визначаються наявною джерельною базою та оцінкою щодо її достовірності чи недостовірності[15].

Мета статті полягає у дослідженні та систематизації знахідок давньогрецьких монет у басейні р. Рось та на прилеглих територіях а також введення їх до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще в середині XIX ст. деякі дослідники цілком слушно пов'язували знахідки давньогрецьких монет у Східній Європі з діяльністю давньогрецьких купців. Так, І. Фундуклей допускав наявність давньогрецьких факторій у Дніпровському Правобережному Лісостепу, зокрема, грецького поселення (факторії) на місці сучасного с. Бірки (Олександрівська територіальна громада, Кіровоградська область) біля витоків р. Тясмин, де після дощових злив досить часто знаходили ольвійські та римські монети[16]. Щодо цього припущення про торговельну фракторію на півночі Кіровоградщини, то там дійсно зафіксовані знахідки ольвійських монет, проте відсутні знахідки інших предметів, які мають бути присутніми на місцях торгівлі. А от на території колишнього Таращанського району Київської області у складі монетно-речового комплексу зафіксована знахідка ольвійської монетно-вагової гирьки, що може свідчити на користь гіпотези про проникнення до цього регіону ольвійських купців, які у своїх торговельних операціях якраз і послуговувалися такими предметами.

[1] Nikolaev 2020: 39.
[2] Ibidem: 87.
[3] Zograf 1940: 295 (note 5).
[4] Maksimov 1972: 48.
[5] Mielczarek 1989; Mielczarek 2008; Mielczarek & Orlyk 2019.
[6] Bodzek & Kisza 2020.
[7] Pasyuk 2015.
[8] Myzgin 2017.
[9] Orlik, Kotsur & Tsyganenko 2019; Orlyk & Orlyk 2020; Orlyk 2022-b; Orlyk 2023-b.
[10] Orlyk & Mekh 2022.
[11] Peter & Stolba 2022.
[12] Nikolaev & Tsyganenko 2022.
[13] Orlyk M. 2022.
[14] Orlyk & Pyzyk 2023.
[15] Мизгін 2015: 182.
[16] Fundukley 1848.

Загалом під час написання даної статті автором проаналізовано 160 давньогрецьких монет, знайдених у басейні р. Рось та на прилеглих територіях. Відомості про ці знахідки містяться у різнопланових джерелах: працях дослідників та на форумах скарбошукачів. Частину інформації про знахідки монет автором було отримано особисто від краєзнавців та підтверджено з кількох джерел. Уся доступна нам інформація систематизована та внесена до каталогу (таблиця 1).

Таблиця 1

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ МОНЕТ У БАСЕЙНІ р. РОСЬ ТА НА ПРИЛЕГЛИХ ТЕРИТОРІЯХ

№	Опис	Датування	Опубліковано	Вага / розмір	Місце і час знахідки
1	Ольвія, АЕ «Дельфін»	Кінець VI – початок IV ст. до Р. Х. Карышковский 1988: 36	Не опубліковано	Невідомо	Біля с. Острів, Рокитнянська селищна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл.
2	Ольвія, АЕ «Дельфін», на плоскому боці напис ΑΡΙΧΟ	440–410 рр. до Р. Х.	Orlyk & Kolesnichenko	Невідомо	Колишній Шполянський район, Черкаська обл.
3	Ольвія, АЕ «Дельфін», на пласкому боці напис ΑΡΙΧΟ (див. Рис.4.1)	Кінець VI – початок IV ст. до Р. Х. Карышковский 1988: 36	Не опубліковано	3 г / 45 мм	Поблизу с. Бровахи, Набутівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська обл. 2023 р.
4	Ольвія, АЕ «Дельфін», на пласкому боці напис ΑΡΙΧΟ	440–410 рр. до Р. Х.	Orlyk & Kolesnichenko	Невідомо	Біля с. Синява, Рокитнянська селищна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл.
5	Ольвія, АЕ «Дельфін», на пласкому боці напис ΑΡΙΧΟ	440–410 рр. до Р. Х.	Orlyk & Kolesnichenko	Невідомо	Біля с. Острів, Рокитнянська селищна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл.
6	Ольвія, АЕ, «1/3 обола» Av: Голова Афіни в аттичному шоломі праворуч; дельфін. Rv: Колесо в якому, Π-A-Y-Σ	V ст. до Р. Х.	Orlyk & Kolesnichenko	39,2 г / 38,5 мм	Колишній Корсунь-Шевченківський район, Черкаська обл.
7	Ольвія, АЕ «1/8 обола» Av: Горгонейон Rv: Колесо в якому A-P-I-X	437–410 рр. до Р. Х.	Orlyk & Kolesnichenko	12,34 г / 32 мм	Колишній Таращанський район, Київська обл. Серпень 2020 р.
8	Ольвія, АЕ Av: Голова Горгони в анфас Rv: Орел на дельфіні вліво (див. Рис. 4.2)	Близько 400–380 рр. до Р. Х. Анохин 2011: #185–187	Не опубліковано	Невідомо	У лісі між селами Шарки та Ольшаниця, Рокитнянська селищна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Березень 2024 р.

9	Ольвія, АЕ Av: Голова Горгони в анфас Rv: Орел на дельфіні праворуч	Близько 400–380 рр. до Р. Х. Анохин 2011: #183–184	Skoryy & Zimovets 2014	17,68 г / 37 мм	с. Володимирівка Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл.
10	Ольвія, АЕ, «дихалк» Av:Голова Деметри ліворуч. Rv: ΟΛΒΙΟ. Орел на дельфіні ліворуч	380–360 рр. до Р. Х.	Не опубліковано	2,86 г / 19 мм	Поблизу с. Пищальники, Бобрицька сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл. 2021 р.
11	Ольвія, АЕ, «дихалк» Av: Голова Тіхе у баштовій короні. Rv: Стрілець з лука вліво, схилений на коліно. Праворуч ΣΩΣΤΡΑ, в обрізі ΟΛΒΙΟ	360–350 рр. до Р. Х. Анохин 2011: #223	Orlyk 2023	Невідомо / 20 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
12	Ольвія, АЕ, «тетробол». Av: Голова Деметри з намистом в анфас. Rv: ΟΛΒΙΗ. Орел на дельфіні ліворуч, голова праворуч	350–330 рр. до Р. Х.	Kolesnichenko 2022	Невідомо	Колишній Таращанський район, Київська обл. Скарб 2022 р.
13	Ольвія, АЕ, «тетробол». Av: Голова Деметри з намистом в анфас. Rv: ΟΛΒΙΗ. Орел на дельфіні ліворуч, голова праворуч	350–330 рр. до Р. Х.	Kolesnichenko 2022	Невідомо	Колишній Таращанський район, Київська обл. Скарб 2022 р.
14	Ольвія, АЕ, «тетробол». Av: Голова Деметри з намистом в анфас. Rv: ΟΛΒΙΗ. Орел на дельфіні ліворуч, голова праворуч (див. Рис. 4.3)	350–330 рр. до Р. Х.	violity.com	123,19 г / 71 мм	Поблизу м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська обл.
15	Ольвія, АЕ, «дихалк». Av: Голова Деметри ліворуч. Rv: ΟΛΒΙΟ. Орел на дельфіні ліворуч (див. Рис. 4.4)	330–325 рр. до Р. Х. Анохін 2011	Не опубліковано	2,62 г / 16 мм	Поблизу с. Пищальники, Бобрицька сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл. 2021 р.
16	Ольвія, АЕ, «лепта» Av: Голова Аполлона праворуч. Rv: ΟΛΒΙ. Дельфін праворуч, вгорі зерно	Близько 330–320 рр.	Не опубліковано	Невідомо / 9 мм	Поблизу с. Бровахи, Набутівська сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл.

	(див. Рис. 4.5)				
17	Ольвія, AE, Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент №3 (див. Рис. 4.6)	Близько 329 р. до Р. Х. Nikolaev 2020	Не опубліковано	10,86 г / 24 мм	Поблизу с. Пищальники, Бобрицька сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл. 2021 р.
18	Ольвія, AE. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 20	Близько 302 р. до Р. Х. Nikolaev 2020	Skoryy & Zimovets 2014	8,03 г / невідомо	хутір Новоселиця, за 0,2 км на південь від нього, поблизу поселення скіфської доби; за 2,5 км на захід від ур. Лиса Гора, м. Тараща, Білоцерківський р-н, Київська обл.
19	Ольвія, AE. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 20	Близько 302 р. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
20	Ольвія, AE. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 22	290–271 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
21	Ольвія, AE. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 34	270–234 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
22	Ольвія, AE. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва	270–234 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.

	від нього парадна сокира, за нею диферент № 36				
23	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 37	270–234 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
24	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 54	270–234 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
25	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 69	270–234 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
26	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент №82 (83?)	Можливо, 232–219 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
27	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 84	Можливо, 232–219 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
28	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річко-	Можливо, 232–219 рр. до Р. Х.	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада,

	вого божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 90	Nikolaev 2020			Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
29	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 91	Можливо, 232–219 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
30	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 92	Можливо, 232–219 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
31	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент №93	Можливо, 232–219 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
32	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира. *Диферент неможливо ідентифікувати*	III ст. до Р. Х.	Mielczarek & Orlyk 2020.		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.
33	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна	III ст. до Р. Х.	Mielczarek & Orlyk 2020		с. Лук'янівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2019 р.

	сокира. *Диферент неможливо ідентифікувати*				
34-77	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира Скарб: 44 монети, *диференти невідомі*	III ст. до Р. Х.	Mielczarek & Orlyk 2020		Урочище «Турчино» поблизу с. Лука, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2017 р.
78	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира, за нею диферент № 50 (див. Рис. 4.7)	270–234 рр. до Р. Х. Nikolaev 2020	Не опубліковано	8,39 г / 23 мм	с. Володимирівка, Таращанська міська територіальна громада, Білоцерківський р-н, Київська обл.
79	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира	III ст. до Р. Х.	Lyaskoronskyy	Невідомо	м. Ржищів, Обухівський р-н, Київська обл.
80	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира	III ст. до Р. Х.	Не опубліковано	7,2 г / 21 мм	Поблизу с. Бровахи, Набутівська сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл.
81	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Rv: ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, зліва від нього парадна сокира	III ст. до Р. Х.	Не опубліковано	Невідомо	Поблизу с. Бровахи, Набутівська сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл.
82	Ольвія, АЕ. Av: Голова Борисфена (річкового божества) вліво. Рев.: ΟΛΒΙΟ, по центру поля	III ст. до Р. Х.	Не опубліковано	Невідомо	Поблизу с. Сахнівка, Набутівська сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл.

	монети горит, зліва від нього парадна сокира				
83-84	Ольвія, AE. *Тип монет невідомий*	III–II ст. (?) до Р. Х.	Pototskiy 1958	Невідомо	м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська обл. Скарб 1917 р.
85	Херсонес, AE. Av: Діва з факелом у колісниці, запряженій чотирма кіньми, вправо, справа вгорі НР. Rv: Оголений воїн, схилений на праве коліно, вліво на голові шолом, у правиці тримає спис, у лівій руці щит, ХЕР (фрагмент монети, див. Рис. 4.8)	350–330 рр. до Р. Х. Анохин 2011: #661	Не опубліковано	4,1 г / 20×15 мм	Поблизу с. Бровахи, Набутівська сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл.
86	Пантикапей, AV, статер. Av: Голова бородатого сатиру у вінку вліво. Rv: ΠΑΝ. Грифон зі списом у пащі вліво, внизу колос	330–315 рр. до Р. Х.	Skoryy & Khokhorovski 2018		Великий Рижанівський курган, с. Рижанівка, Звенигородський р-н, Черкаська обл. 1887 р.
87	Пантикапей, AV, статер. Av: Голова бородатого сатиру у вінку вліво. Rv: ΠΑΝ. Грифон зі списом у пащі вліво, внизу колос	330–315 рр. до Р. Х.	Skoryy & Khokhorovski 2018		Великий Рижанівський курган, с. Рижанівка, Звенигородський р-н, Черкаська обл. 1887 р.
88	Пантикапей, AV, статер. Av: Голова бородатого сатиру у вінку вліво. Rv: ΠΑΝ. Грифон зі списом у пащі вліво, внизу колос (див. Рис. 1)	303–293 рр. до Р. Х. Анохін 2011, № 2028	Skoryy & Khokhorovski 2018		Великий Рижанівський курган, с. Рижанівка, Звенигородський р-н, Черкаська обл. 1995 р.
89	Пантикапей, AE, тетрахалк. Av: Голова бородатого сатиру у вінку вліво. Rv: ΠΑΝ. Голова лева ліворуч, внизу	303–293 рр. до Р. Х. Анохін 2011, № 2028	Не опубліковано		Багатошарове поселення (скіфська доба – неври, підгірцівсько-мило-градська культура, черняхівська культура) поблизу с. Дзвеняче, Тетіївська міська громада,

	осетер (див. Рис. 4.9)				Білоцерківський р-н, Київська обл.[1]
90	Пантикапей, АЕ. Av: Голова Аполлона у вінку праворуч. Rv: ΠΑΝ. Вище лук у гориті	293–283 рр. до Р. Х. Анохін 2011, № 1039	Не опубліковано		Багатошарове поселення (скіфська доба – неври, милоградська культура, черняхівська культура) поблизу с. Дзвеняче, Тетіївська міська громада, Білоцерківський р-н, Київська обл.
91	Пантикапей, АЕ. Av: Голова Аполлона у вінку праворуч. Rv: ΠΑΝ. Вище лук у гориті	293–283 рр. до Р. Х. Анохін 2011, № 1039	Не опубліковано		Багатошарове поселення (скіфська доба – неври, милоградська культура, черняхівська культура) поблизу с. Дзвеняче, Тетіївська міська громада, Білоцерківський р-н, Київська обл.
92	Пантикапей, АЕ, обол. Av: Голова Діоніса у вінку з плюща праворуч. Rv: Горит, у полі ліворуч монограма (див. Рис. 4.10)	80–65 рр. до Р. Х. Анохін 2011, № 1287	Не опубліковано		Поблизу с. Трощин, Бобрицька сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл. 2021 р.
93	Пантикапей, АЕ, обол. Av: Голова Діоніса у вінку з плюща праворуч. Rv: Горит, у полі ліворуч монограма (див. Рис. 4.11)	80–65 рр. до Р. Х. Анохін 2011, № 1287	Не опубліковано		Поблизу с. Трощин, Бобрицька сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл. 2021 р.
94	Істрія, АЕ Av: Голова Аполлона праворуч. Rv: ISTRIH, орел вліво на дельфіні. Під орлом B (див. Рис. 4.12)	IV ст. до Р. Х., SNG BM Black Sea № 259	Не опубліковано	4,53 г / 17 мм	с. Чернин, Таращанська міська громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2021 р.
95	Аттика, Афіни, AR, трітартеморія Av: Афіна в шоломі праворуч. Rv: Сова в анфас, легенда трикутником Θ A E (див. Рис. 4.13)	449–413 рр. до Р. Х. SNG Copenhagen 59	Не опубліковано	0,43 г / 7 мм	с. Чернин, Таращанська міська громада, Білоцерківський р-н, Київська обл. Скарб 2021 р.
96	Єгипет, династія Птолемеїв. *Тип монети невідомий*	Невідомо	Lyaskoronskyy	Невідомо	м. Обухів, Київська обл.

[1] Автор висловлює подяку Володимирові Павлюченку за надану інформацію про знахідки монет внесені до каталогу №91.

97	Бактрія. *Тип монети невідомий*	Невідомо	Lyaskoronskyy	Невідомо	м. Обухів, Київська обл.
98	Томі. *Тип монети невідомий*	Невідомо	Lyaskoronskyy	Невідомо	м. Обухів, Київська обл.
99	Боспор. *Тип монети невідомий*	Невідомо	Lyaskoronskyy	Невідомо	м. Обухів, Київська обл.
100	Сицилія, Катанія, AR. Тетрадрахма, *тип монети невідомий*	Початок III ст. до Р. Х.	Pototskiy 1958	Невідомо	м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська обл. Скарб 1917 р.
101	Сирія, царі Селевкідів, Антіох IV, AR, тетрадрахма. Av: Голова молодого (безбородого) Антіоха IV Епіфана в діадемі, що стягує кучеряве волосся, праворуч. Rv: ΒΑΣΙΛΕΩΣ – ΑΝΤΙΟΧΟΥ – ΘΕΟΥ – ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ – ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ. Зевс на троні, у правиці тримає крилату Ніку, лівою рукою спирається на скіпетр (див. Рис. 4.14)	175–165/4 рр. до Р. Х.	Pototskiy 1958	Невідомо / 25,5 мм	м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська обл. Скарб 1917 р.
102	Діоскуріада. Av: Дві пілеї, увінчані зірками. Rv: ΔΙ-ΟΣ ΚΟΥ-ΡΙΑ Δ-ΟΣ, ліворуч і праворуч від тирсоса	Кінець II ст. до Р.Х. SNG BM Black Sea #1021	Orlyk 2023	1,4 г / 15 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
103	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, AE, обол. Av: Голова Зевса вправо. Rv: Орел на блискавці, нижче АМΙΣΟΥ	100–85 рр. до Р. Х. SNG BM Black Sea № 1144	Orlyk 2020	19,7 г / 28 мм	с. Кумейки, Черкаська обл. Весна 2019
104	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, AE. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах АМΙ-ΣΟΥ	105–90 ВС (Imhoof-Blumer) 95–90 ВС (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1153–1154	Orlyk 2020	19 мм	м. Канів, Черкаська обл. Весна 2019
105	Понтійська держава Мітрідата Євпатора,	105–90 ВС (Imhoof-	Orlyk 2020	7,2 г / 20 мм	с. Кумейки, Черкаська обл.

	м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1147–1149			Весна 2019 р.
106	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1147–1149	Orlyk 2020	7,2 г / 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл. Весна 2019 р.
107	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1147–1149	Orlyk 2020	7,4 г / 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл. Весна 2019 р.
108	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	105-90 BC (Imhoof-Blumer) 95-90 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1158-1159	Orlyk 2020	7,2г / 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл. Весна 2019 р.
109	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ)SNG BM Black Sea №№1147–1149	Orlyk 2020	7,4 г / 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл. Весна 2019 р.
110	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ)	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл
111	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	18 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
112	Понтійська держава Мітрідата Євпатора,	111–105 BC (Imhoof-	Orlyk 2023	19 мм	с. Будище, Черкаський р-н,

	м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)			Черкаська обл.
113	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	19 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
114	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	16×20 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
115	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	22 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
116	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	21 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
117	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	20 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
118	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	18 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
119	Понтійська держава Мітрідата Євпатора,	111–105 BC (Imhoof-	Orlyk 2023	19 мм	с. Будище, Черкаський р-н,

	м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)			Черкаська обл.
120	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	20 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
121	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	19 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
122	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (de Callataÿ)	Orlyk 2023	18 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
123	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах AMI-ΣOY	111-105 BC (Imhoof-Blumer) 95-90 BC (de Callataÿ) SNG BM Black Sea №1162	Shostopal 2016	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
124	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Сінопа, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах, ΣINΩ-ΠHΣ	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1528–1530	Orlyk 2023	20 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
125	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Сінопа, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах, ΣINΩ-ΠHΣ	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1528–1530	Orlyk 2023	18×20 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
126	Понтійська держава Мітрідата Євпатора,	111–105 BC (Imhoof-	Orlyk 2023	7,65 г / 21 мм	с. Будище, Черкаський р-н,

	м. Газіураа, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах, ΓAZI-OYPΩN	Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1268–1269			Черкаська обл.
127	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах *Стан монети унеможливлює визначення монетного двору*	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM	Orlyk 2023	Невідомо / 21 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
128	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах. *Стан монети унеможливлює визначення монетного двору*	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM	Orlyk 2023	Невідомо / 20 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
129	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах. *Стан монети унеможливлює визначення монетного двору*	111-105 BC (Imhoof-Blumer) 95-90 BC (Callataÿ) SNG BM	Orlyk 2023	Невідомо / 19 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
130	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо. Rv: Меч у піхвах. *Стан монети унеможливлює визначення монетного двору*	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM	Orlyk 2023	Невідомо / 18 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
131	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ Av: Голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо.	111–105 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ) SNG BM	Orlyk 2023	Невідомо / 19 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.

	Rv: Меч у піхвах. *Стан монети унеможливлює визначення монетного двору*				
132	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Сінопа, АЕ, обол. Av: Голова Афіни в шоломі праворуч. Rv: Персей з головою Медузи Горгони у правій руці. ΣΙΝ-ΩΠΗΣ	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ)	Orlyk 2020	17,4 г / 31 мм	с. Острів, 2019 р.
133	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Сінопа, АЕ, обол. Av: Голова Афіни в шоломі праворуч. Rv: Персей з головою Медузи Горгони в правій руці. ΣΙΝ-ΩΠΗΣ	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ)	Orlyk 2020	Невідомо	с. Острів, 2019 р.
134	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ, обол. Av: Голова Афіни в шоломі праворуч. Rv: Персей з головою Медузи Горгони в правій руці. ΑΜΙ-ΣΟΥ.	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 95–90 BC (Callataÿ)	Shostopal: 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
135	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ)	Orlyk 2020	Невідомо / 20 мм	м. Канів, Черкаська обл. 2019 р.
136	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Комана, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ)	Maksimov 1972: 96	Невідомо	м. Канів, Черкаська обл.
137	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1177–1191	Orlyk 2020	6,6 г / 20 мм	с. Сахнівка, Черкаська обл. Грудень 2019
138	Понтійська держава Мітрідата Євпатора,	105–90 BC (Imhoof-	Orlyk 2020	Невідомо / 20 мм	м. Канів, Черкаська обл.

	м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	Blumer) 90–85 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1177–1191			2019 р.
139	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1177–1191	Orlyk 2020	6,05 г / 19×21 мм	м. Канів, Черкаська обл. 2019 р.
140	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1177–1191	Orlyk 2020	Невідомо	м. Канів, Черкаська обл. 2019 р.
141	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1177–1180	Orlyk 2023-b	Невідомо / 22 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
142	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1177–1182	Orlyk 2023-b	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
143	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ)	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
144	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Аміс, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ)	Shostopal 2016	Невідомо	с. Лозівок, Черкаський р-н, Черкаська обл.
145	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Сінопа, АЕ. Av: Егіда з головою	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC	Orlyk 2023-b	5,55 г / невідомо	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.

	Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою, ΣΙΝ-ΩΠΗ	(Callataÿ) SNG BM Black Sea №№1536			
146	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони. Rv: Ніка з пальмовою гілкою. *Стан монети унеможливлює визначення монетного двору*	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ)	Orlyk 2023-b	Невідомо / 21 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
147	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. Av: Егіда з головою Медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою *Стан монети унеможливлює визначення монетного двору*	105–90 BC (Imhoof-Blumer) 90–85 BC (Callataÿ)	Orlyk 2023-b	Невідомо / 18 мм	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.
148	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, м. Хабакта, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
149	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Zograf 1940	Невідомо	Колишній Канівський р-н, Черкаська обл.
150	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
151	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
152	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
153	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інфор-*	Невідомо	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.

	мація відсутня				
154	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
155	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2007	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
156	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2016	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
157	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2016	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
158	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2016	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
159	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Shostopal 2016	Невідомо	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
160	Понтійська держава Мітрідата Євпатора, АЕ. *Детальніша інформація відсутня*	Невідомо	Orlyk 2023-b	Невідомо	с. Будище, Черкаський р-н, Черкаська обл.

Археологічний контекст мають лише 3 монети, зокрема демонетизовані золоті статери Пантикапею (##84–86 каталогу), виявлені під час археологічних розкопок Великого Рижанівського кургану, поблизу с. Рижанівка Звенигородського району Черкаської області. Так, зокрема під час розкопок 1887 р. було виявлено 2 монети, а під час розкопок 1995 р. 1 монету (Рис.1)[1]. Необхідно зазначити, що с. Рижанівка розташоване не на території басейну р. Рось, а на прилеглій до нього території Південно-Західної частини сучасної Черкаської області.

Усі інші 155 зафіксованих у нашій статті монетні знахідки складають категорію випадкових, переважна більшість яких стала відома завдяки розвиткові приладового металопошуку. Частина монетних знахідок не має прив'язки до найближчих населених пунктів, наявна лише інформація про територіальну громаду/район знахідки.

Щодо віднайдених у басейні р. Рось та на прилеглих територіях скарбів, то з різних інформаційних

[1] Автор висловлює вдячність доктору історичних наук, професорові Сергію Скорому за дозвіл публікації світлини статера, знайденого під час експедиції 1995 р., із монографії Skoryy & Khokhorovski 2018.

джерел нами систематизовано 4 монетних і 1 монетно-речовий комплекс.

За повідомленням С. Потоцького, в 1917 р. у м. Корсунь-Шевченківський було виявлено монетний комплекс, до складу якого входили срібні та мідні монети III–II ст. до Р. Х. (кілька мідних монет Ольвії, 1 монета «Антігона з Нікеї, початку II ст. до н. е., сирійську срібну монету (тетрадрахми) Антіоха IV Епіфана (175–164 рр. до н. е.) і срібну монету (тетрадрахми) початку III ст. до Р. Х. м. Катани (Сицилія)»[1]).

В урочищі «Турчино», поблизу с. Лука, Таращанської міської територіальної громади Білоцерківського району Київської області у 2017 р. було знайдено скарб, до складу якого входили 44 ольвійські монети «Борисфени» – античні мідні (бронзові) монети грецької колонії Ольвії, тезавровані у бронзовій чаші[2]. На жаль, нам невідомий детальний склад та доля даного монетного комплексу.

У червні 2019 р. у лісовому масиві за селом с. Лук'янівка поблизу м. Тараща Київської області було виявлено монетний комплекс, до складу якого входило 15 ольвійських «Борисфенів». Усі монети мають відомі дослідникам диференти, що дозволяє визначити старшу і молодшу монети даного грошового комплексу. Класифікацію знайдених «борисфенів» ми здійснили відповідно до поділу цих монет на десять груп випусків, що був запропонований П. Каришковським[3], та за хронологією емісій цих монет, розроблену М. Ніколаєвим[4]. Старшою монетою за цією класифікацією виявився «борисфен» із диферентом N (№ 16) емісії 316 р. до Р. Х., а наймолодшою монетою комплесу – «борисфен» із диферентом API (№ 91) емісії 220 р. до Р. Х. Таким чином, тезаврація даного комплексу мідних монет Ольвії мала місце наприкінці III ст. до Р. Х.

Ми отримали інформацію про знахідку 2021 р. монетно-речового скарбу поблизу с. Чернин Таращанської міської громади Білоцерківського району Київської області. До складу даного комплексу входили 2 монети (##89–90 у каталозі), монетно-вагова гирька (рис. 1) та золотий перстень (рис. 2) вагою 4,45 г.

Даний скарб цікавий наявністю в ньому мідної монетно-вагової гирьки Ольвії. Палеографічні особливості напису АПАТ указують на те, що дана гирька виготовлена не пізніше 350 року, у часи агоронома Апатурія (Απατουριος)[*]. Враховуючи наявність у скарбі добре збережених (без слідів тривалого перебування у грошовому обігові) монет кінця V – початку IV ст. до Р. Х., а також датування монетно-вагової гирьки, наймовірніше, даний комплекс був тезаврований на початку IV ст. до Р. Х.

Стосовно міні-скарбу з 2-х ольвійських тетроболів із Деметрою, знайденого 2022 р. також у межах Таращанської міської громади, про який повідомляє Є. Колесніченко[5], зауважимо, що це одна з небагатьох зафіксованих знахідок великих литих ольвійських монет далеко за межами ольвійської хори. Оскільки даний комплекс містить монети, емісія яких визначається 350–330 рр. до Р. Х., то найімовірніше час його тезаврації припадає на третю чверть IV ст. до Р. Х.

[1] Nikolaev, 2020: 39.
[2] Mielczarek & Orlyk, 2020.
[3] Karyshkovsky, 1988: 81.
[4] Nikolaev, 2020.

[*] Автор висловлює вдячність докторові історичних наук Миколі Ніколаєву за консультацію щодо ольвійської просопографії IV ст. до Р. Х., зокрема визначення імені агронома та встановлення ймовірного часу виготовлення даної монетно-вагової гирьки.
[5] Колесніченко 2022: 52.

Окрім скарбів у басейні р. Рось та на прилеглих територіях нами зафіксовано скупчення знахідок як одиничних монет, так і поєднання монетних комплексів зі скупченнями одиничних монет.

Зокрема, скупчення знахідок одиничних монет зафіксовано на території Рокитнянської селищної громади Білоцерківського району Київської області, зокрема в конгломерації селища Рокитного та сіл Синява й Острів, а також за 9 км на Схід від селища Рокитного, в лісі між селами Шарки та Ольшаниця. Загалом на даній обмеженій території зафіксовано знахідки 6 монет («дельфін», 2 примірники «дельфінів» з написом APIXO, 1 примірник литої мідної монети середнього номіналу типу Горгона – Орел на дельфіні, 2 примірники оболів Афіна – Персей м. Сінопа, Понтійська держава Мітрідата Євпатора).

Ще одним скупченням монетних знахідок виявилася територія Таращанської міської територіальної громади Білоцерківського району Київської області. Зокрема в чотирикутнику: м. Тараща – с. Чернин – с. Володимирівка – с. Лук'янівка, зафіксовані знахідки 5 одиничних ольвійських монет («1/8 обола» (437–410 рр. до Р. Х.), 2 примірники «тетроболів» Деметра – Орел на дельфіні (350–330 рр. до Р. Х.), 1 примірник литої мідної монети середнього номіналу типу Горгона – Орел на дельфіні (400–380 рр. до Р. Х.), 2 примірники «борисфенів») та 2 скарби (монетний та монетно-речовий). Необхідно зазначити, що в межах сучасного м. Тараща було виявлено поселення «скіфського часу, а саме кінця VII – початку (першої половини) VI ст. до н. е.», а поблизу с. Лук'янівка археологами було відкрито «декілька поселень різних періодів скіфського часу»[1] .Таким чином, скупчення знахідок одиничних давньогрецьких монет та монетного і монетно-речового скарбів у цьому регіоні цілком закономірне з урахуванням добре розвинених торгових зв'язків Скіфії з античним Причорномор'ям.

Іншим місцем скупчення знахідок одиничних монет на території Київської області – територія Тетіївська міської громади Білоцерківського району, де на багатошаровому поселенні поблизу с. Дзвеняче зафіксовано знахідки 3 мідних монет Пантікапею кінця IV – початку III ст. до Р. Х.

Щодо скупчення знахідок давньогрецьких монет на прилеглих територіях до басейну р. Рось на Київщині, то необхідно відзначити місто Обухів, де за інформацією В. Ляскоронського було знайдено монети Єгипту, Бактрії, Томі та Боспору. На жаль, дослідник не надав детальнішої інформації про ці знахідки, і ми не можемо визначити, які це були монети, срібні чи мідні (бронзові), та визначити час іншої емісії й, відповідно, з'ясувати час їхнього потрапляння до цього регіону.

Стосовно місць скупчення монетних знахідок у басейні р. Рось, зафіксованих на території Черкаської області, то авторові відомо про знахідки 5 монет поблизу с. Бровахи Набутівської сільської громади Черкаського району, а саме: «Дельфіна» з написом APIXO, ольвійської лепти типу «Аполлон-дельфін» емісії 330–320 рр. до Р. Х., 2 примірників борисфенів та фрагмента монети Херсонесу емісії 350–330 рр. до Р. Х. Поблизу с. Сахнівка цієї ж територіальної громади, що розташоване поряд із с. Бровахи, відомо про знахідку тетрахалка Понтійської держави Мітридата Євпатора типу Егіда-Ніка, карбованого в м. Аміс.

[1] Romanyuk 2003: 109.

Скупчення одиничних знахідок і монетного скарбу зафіксовано в межах території Корсунь-Шевченківської міської громади, зокрема авторові відомо про знахідку 2 монет Ольвії – 1/3 обола тип Афіна–колесо (V ст. до Р. Х.) та тетробола типу Деметра-орел на дельфіні (350–330 рр. до Р. Х.). Також у цій місцевості в 1917 р. було знайдено монетний скарб.

Іншим місцем скупчення знахідок одиничних монет стало м. Канів і сусідня з ним територія Бобрицької сільської громади, де зафіксовано знахідки 3 монет Ольвії: дихалка Деметра-орел на дельфіні (380–360 рр. до Р. Х.), дихалка Деметра-орел на дельфіні (330–325 рр. до Р.Х.), борисфена першої групи (близько 329 р. до Р. Х.) а також 7 монет (тетрахалків) Понтійської держави Мітридата Євпатора монетних дворів мм. Аміс і Комана та 2 оболи Діоніс-горит, карбованих у Пантикапеї (80–65 рр. до Р. Х.).

Найбільше скупчення знахідок давньогрецьких монет на Черкащині в басейні р. Рось зафіксовано на території сіл Мошни, Будище, Лозівок, які розташовані поряд, зокрема відстань між селами Мошни та Будище складає 9 км, між селами Мошни та Лозівок – 11 км і між Будище і Лозівок – 5 км. Загалом у цьому «трикутнику» нам відомо про знахідки 42 монет, зокрема, 1 монети Ольвії – дихалк Тіхе-лучник (360–350 рр. до Р. Х.), 1 монети грецької колонії на кавказькому узбережжі Чорного моря Діоскурії (Діоскуріади), що карбована наприкінці II ст. до Р. Х., і 40 монет Понтійської держави Мітридата Євпатора.

Таким чином, зосередження знахідок монет у басейні р. Рось та на прилеглих територіях зафіксовано в 4 локаціях Київської та 3 локаціях Черкаської областей.

Для вивчення проблеми поширення античних монет та питання їхньої участі у грошовому обігові особливого значення набувають місця, в яких зафіксовані скупчення не лише одиничних знахідок, а й скупчення з поєднанням таких знахідок і скарбів. Так, зокрема, виявлення на теренах однієї із 4 локацій зосередження знахідок у Київській області, а саме на території Таращанської міської територіальної громади, де окрім знахідок окремих монет зафіксовано 2 скарби: 1 монетний і 1 монетно-речовий, може свідчити на користь гіпотези про існування, хоча б і досить обмеженого, грошового обігу в цьому регіоні. Вагомим аргументом на користь даної гіпотези є знахідки у складі монетно-речового скарбу ольвійської монетно-вагової гирьки початку IVст. до Р. Х.

Усі презентовані знахідки свідчать про зв’язки населення басейну р. Рось та прилеглих територій з античним світом, який мав розвинутий грошовий обіг. Динаміку розвитку можливих торговельних зв’язків населення цього регіону України з античним світом ілюструють дані таблиці 2, де наведено розподіл знахідок відповідно до їх емітентів та часу карбування.

Таблиця 2

Розподіл знахідок античних монет VI–I ст. до Р. Х. на території басейну р. Рось

Емітент	Період карбування (ст. до Р. Х.)						Кількість примірників, %	
	VI–V	IV	III	II	I	Не відомо	Прим.	%
Аттика, Афіни	–	1	–	–	–	–	**1**	**0,6**
Сицилія, Катанія	–	–	–	–	–	–	1	**0,6**
Томі	–	–	–	–	–	1	1	**0,6**
Істрія	–	1	–	–	–	–	1	**0,6**
Ольвія	7	12	63	–	–	2	**84**	**53**
Херсонес	-	1	-	–	–	–	**1**	**0,6**
Пантикапей / Боспор		2	4	-	2	1	**9**	**5,6**
Діоскуріада	–	–	–	1	-	–	1	**0,6**
Понт	–	–	–	–	58	–	**58**	**36**
Сирія, царі Селевкідів	–	–	–	1	–	–	1	**0,6**
Єгипет, Александрія	–	–	–	–	–	1	1	**0,6**
Бактрія	–	–	–	–	–	1	1	**0,6**
Разом	**7**	**17**	**68**	**2**	**60**	**6**	**160**	**100**

Висновки дослідження. Розподіл монетних знахідок у басейні р. Рось та прилеглих територіях за емітентам засвідчив, що найбільшу кількість складають монети Ольвії – 53%; на другому місці за поширенням монети Понтійської держави Мітридата Євпатора – 36%; монети Пантікапею – на третьому місці і складають лише 5,6%, що майже в 9,5 раза менше ніж монети Ольвії. Таким чином, згідно з нумізматичними джерелами торгівля населення басейну р. Рось та прилеглих територій з античним світом у VI–I ст. до Р. Х. була пов'язана виключно з Ольвією. В інших регіонах монетні знахідки, які ми досліджували, ольвійська торівля складала (%) у басейні р. Тясмин – 75 %[1]; на Поділлі – 16,95%[2]. Єдиним українським історичним регіоном, для якого Ольвія не стала торговельним партнером, була Волинь[3]. Найбільшу кількість знахідок давньогрецьких монет у басейні р. Рось та прилеглих територіях складають монети III ст. до Р. Х. – 68 примірників, 60 монет – I ст. до Р. Х. 17 примірників – IV ст. до Р. Х., 7 примірників монет VI–V ст. до Р. Х. і 2 монети – II ст. до Р. Х.

Відсутня інформація про знахідки електрових монет міста Кизіка (Κύζικος) **у басейні р. Рось та на прилеглих територіях,** як і на Поділлі. У той же час на території сусіднього із басейном р. Рось басейну р. Тясмин знахідки електрових монет міста Кизіка складають 8,38%[4]. Поясненням відсутності інформації про знахідки даних монет, на нашу думку, може бути та негативна ситуація, яка, на жаль, склалася в Україні щодо реєстрації скарбів та монетних знахідок, адже, як відомо, місця таких знахідок не фіксуються, а самі монети розходяться по руках і безслідно втрачаються для науки.

[1] Orlyk 2021: 14.
[2] Orlyk 2022: 33.
[3] Orlyk 2023: 20.
[4] Orlyk 2021: 14.

Проаналізовані у статті знахідки давньогрецьких монет у басейні р. Рось та на прилеглих територіях – лише незначна частина усього корпусу подібних знахідок у даному регіоні, інформацію про які нам удалося виявити з різнопланових джерел, у тому числі й під час моніторингу аукціону Violity.

References

Anokhin, V. A. (2011). *Antichnyye monety Severnogo Prichernomor'ya. [Antique coins of the Northern Black Sea coast]*. Kyiv: Stilos. [in Russian].

Callataÿ, F. (de) (2007). La révision de la chronologie des bronzes de Mithridate Eupator et ses conséquences sur la datation des monnayages et des sites du Bosphore Cimmérien. *Une koinè Pontique cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)*. 271–308. [in French].

Danilevich, V. Ye. (1895). Monetnyye klady Kiyevskoy gubernii do pervoy chetverti XV stoletiya. *Trudy IX Arkheologicheskogo s'yezda v Vil'ne*, 1893, 260–264. [in Russian].

Il'inskaya, V. A. & Terenozhkin A. I. (1983). Skifiya VII-IV vv. do n. e. [Scythia VII – IV centuries BC]. Kiev: Naukova Dumka. [in Russian].

Imhoof-Blumer, F. (1912). Die Kupferprägungen des mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens. *Numismatische Zeitschrift.* 45: 169–192.

Fundukley, I. I. (1848). Obozreniye mogil, valov i gorodishch Kiyevskoy gubernii.

Karyshkovskiy, P. O. (1988). *Monety Ol'vii. Ocherk denezhnogo obrashcheniya Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya v antichnuyu epokhu.* [Coins of Olbia. An outline of the monetary circulation of the North-Western Black Sea region in ancient times]. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].

Kolesnichenko, Y. E. (2022) Mini-skarb ol′viys′kykh tetraboliv pershoyi chverti IV BC. z Kyyivshchyny. Relacje Polsko-Ukraińskie: numizmatyka-medalistyka-falerystyka. *IX Forum numizmatyczne Polska – Wschód, 08–10 grudnia 2022, Białystok* : [tezy] / Uniwersytet w Białymstoku. Białystok: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 51–53.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S. & Skoryy, S. A. (1989). Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezh'ya (Kiyevo-Cherkasskiy region). Monuments of the Scythian era of the Dnieper Forest-Steppe Right Bank (Kyiv-Cherkasy region). Kyiv: Nauk, dumka. [in Russian].

Lyaskoronskyy, V. H. Rymskaya moneta v predelakh Yuzhnoy Rusy y v sosednykh s neyu zemlyakh. [Roman coin within the borders of Southern Rus and in neighboring lands]. Naukova biblioteka imeni M. Maksymovycha KNU imeni Tarasa Shevcheko. Rukopys. Nomer zberihannya SF(902). [in Russian].

Maksimov, Ye. V. (1972). *Sredneye Podneprov'ye na rubezhe nashey ery.* Kyiv. [in Russian].

Maksymov, E. V. (1963). Antychnyy import na Seredn′omu Prydniprov″yi v zarubynets′kyy chas. [Antique imports in the Middle Dnieper during the Zarubinets period.]. *Arkheolohiya,* XV, 110–122. [in Ukrainian].

Mielczarek, M. (1989). *Ancient Greek coins found in Central, Eastern and Northern Europe*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Ossolineum. 205 p.

Mielczarek, M. (2008). On Greek coin finds from the Central European Barbaricum. *Roman Coins outside the Emire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland) 3-6 September 2005*, Wetteren, Moneta. 11–34.

Mielczarek, M., & Orlyk, V. (2020). New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *East European Historical Bulletin*, (13), 33–39. https://doi.org/10.24919/2519-058x.13.190763

Myzhin, K. V. (2015). Do pytannya krytyky numizmatychnykh dzherel (na prykladi vyvchennya znakhidok antychnykh monet na terytoriyi Skhidnoyevropeys′koho Barbarykumu). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya : Istoriya. 50,* 179–188. [in Ukrainian].

Nikolaev, M. (2020). The chronology of Olbian 'borysthenes'. *The Ukrainian Numismatic Annual,* (4), 14–42. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2020-4-14-42 [in Ukrainian].

Nikolaev, N. & Tsyganenko, L. (2022). Treasure of Olbia coins from the valley of the Kuchurgan river: a new interpretation. *Revista Arheologica*, 18 (1): 34–41. [in Russian]

Orlik, V., Kotsur, V. & Tsyganenko, L. (2019). Hoard of Olbian Coins of 'Borysthenes' Type Found at Spring 2018 in the Region of Gorodishche Town, Oblast Cherkassy, Ukraine. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 65: 37–48. [in Russian]

Orlyk, M. & Kolesnichenko, Y. (2023). The finds of cast Olbian coins of the sixth-fourth centuries beyond the borders of Olbian chora. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 68: 139–153.

Orlyk, V. & Mekh, N. (2022). The hoard of copper coins of the Pontic state of Mithridates Evpator from the Romen district of the Sumy region. *East European Historical Bulletin*, 25, 8–20. https://doi.org/10.24919/2664-2735.25

Orlyk, V. & Pyzyk, M. (2023). A hoard of Pontic coins from the time of Mithridates VI Eupator from the chora of Olbia. *Revista Arheologica*. XIX/1, 87–99.

Orlyk, V. & Orlyk, S. (2020). The New Find of a Bronze Coin of Kerkinitis in the Middle Dnieper Ukraine (Horodysche District, Cherkasy Region, Ukraine). *Danubius* (XXXVIII), 9–23.

Orlyk, V. (2020). Finds of Coins of Kingdom of Pontus of Mithridates Eupator on the Territory of the Right Bank-Dnipro Forest-Steppe. *Ukrainian Historical Journal*, 6, .93–103. [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2022-a). Antique coins VI–I century BC on the Podillia. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 6, 5–45. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-5-45 [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2022-b). Copper Coins from Taulara of Mithridates VI Eupator Times from Eastern European Steppe and Forrest-Steppe. *Stratum plus,* 6, 149–159.

Orlyk, V. (2021). The find of ancient coins in the Tiasmyn river basin from the sixth to the first century BC. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (5), 5–44. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-5-44 [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2023-a). Ancient Greek Coins and their imitations from the territory of Volyn. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (7), 5–24. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-5-24 [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2023-b). A grouping of chance coin finds from the time of Mithridates VI Eupator on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe (in the villages of Moshny, Budysche, and Lozivok of Cherkasy district, Cherkasy province). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 69, 61–70. https://doi.org/10.26485/AAL/2023/69/7 .

Pachkova, S. P. (2006). *Zarubinetskaya kul'tura i latenizirovannyye kul'tury Yevropy. [Zarubintsy culture and latenized cultures of Europe]*. Kyiv, 372 p. [in Ukrainian].

Peter, U. & Stolba, V. F. (2022). Balkanraum und nördliches Schwarzmeergebiet. in: International Numismatic Council. *SuRevey of Numismatic Research 2014–2020*, Vol. I & II, 188–251. [in German].

Poltavets, V.I. (2016). Stratehichni terytoriyi skifs′koho chasu v seredniy techiyi Dnipra [Strategic Territories of the Scythian Time in the Middle Flow of the Dnieper] Archaeology and Early History of Ukraine. 2 (19), 155–160. [in Ukrainian].

Pototskiy, S. P. (1958). Siriyskaya serebryanaya moneta Antiokha IV Yepifana iz klada monet na Ukraine. [syrian silver coin of Antiochus IV Epiphanes from a hoard of coins in Ukraine]. *Palestinskiy sbornik*, 3(66), 71–74. [in Russian]

Romanyuk, V. V. (2003). Kompleks znakhidok chernyakhivs′koyi kul′tury z poselennya bilya s. Luk'yanivka. [Chernyakhiv Culture Complex finds from the village near the village. Lukyanovka]. *Arkheolohiya,* 1, 109–112. [in Ukrainian].

Shostopal, A. V. (2007). Hoards Cherkasy region. [in Ukrainian].

Shostopal, A. V. (2016). Antychni monety z okolyts' sela Moshny Cherkas'koho rayonu. *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky*. 23–26. [in Ukrainian].

Skoryy, S. & Khokhorovski, Y. (2018). *Bol'shoy Ryzhanovskiy kurgan. [The Great Ryzhanovsky Kurgan]*. Kyiv.

Skoryy, S. & Zimovets, R. (2014). K probleme tovarno-denezhnykh otnosheniy u naseleniya Vostochnoyevropeyskoy Lesostepi v skifskuyu epokhu. [On the problem of commodity-money relations among the population of the Eastern European Forest-Steppe in the Scythian era] *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Istorychni nauky*, 21, 141–156 [in Russian].

Skoryy, S. A. (1992). K istorii vzaimootnosheniy naseleniya Stepi i Lesostepi v V–IV vv. do n. e. [On the history of relations between the population of the Steppe and Forest-Steppe in the 5th–4th centuries BC]. *Tezisi dokladov Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy pamyati A.I.Terenozhkina*. 25–28 maya 1992 g. Melitopol-Abstracts of the reports of the International scientific conference dedicated to the memory of A.I. Terenozhkin. May 25–28, 1992. Melitopol

Sylloge Nummorum Graecorum. (1993). The British Museum. The Black Sea. IX/I.

Tolochko O. P. (2011). Porossya. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*: in 10 t., K.: Naukova dumka, 8, 429. [in Ukrainian].

Zograf, A. N. (1940). Nakhodki pontiyskikh monet mitridatovskogo vremeni v Ol'vii. Ol'viya. 1, 293–298. Kyiv. [in Russian].

Рис. 1. Золотий статер Пантикапея емісії 303–293 рр. до Р. Х., використаний як щиток до скіфського персня; знайдено під час археологічних розкопок Великого Рижанівського кургану 1995 р.[1] **(**без масштабу**)**

Рис. 2. Ольвія, АЕ, монетно-вагова гирька, до 350 р. до Р. Х. (без масштабу)
Аверс: Деметра у фас.
Рев.: Згори ΟΛΒΙΟ, дельфін ліворуч, знизу АПАТ.
Вага: 14,48 г, розмір: 24×24 мм.

Рис. 3. Золотий перстень зі скарбу біля с. Чернин (без масштабу)

[1] Skoryy & Khokhorovski 2018: Fig.185, p. 285.

Рис.4

Рис.4 (продовження)

DOI:**https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-37-57**

УДК 001.89[737.1:477.73]

GLOBAL EXPERIENCE IN THE INTERPRETATION OF THE «PROBLEM» COIN MONOGRAMS OF OLBIA

Mykola Nikolaev
Central Ukrainian National Technical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine)
olbiopol@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3994-1150

The purpose of the article *is to check the possibility of applying global experience (selectively) to the interpretation of "problem" Olbian monograms (reductions). The topic is vast so we will consider only some episodes. The present article is a direct continuation of theoretical studies of legends (letters, abbreviations, and monograms) on coins of classical & Hellenistic times of Olbia.* ***The theoretical and methodological background*** *of the study is typical scientific methods, including system analysis, combined with the author's own research. In this case, the tools of prosopography research of coin legends proposed by us were used: directly, prosopography, inheritance of professional activity, ancestral inheritance of monograms, synthesis of numismatic classifications, and prosopography interpretations of legends on the chronological basis of the restored Olbian eponymous chronology, etc.* ***Scientific novelty.*** *In contrast to the onomastic interpretations performed by our predecessors devoid of historical context, we are publishing for the first time the results of the prosopography (historical) interpretation of a group of "problem" Olbian coin monograms (abbreviations) of the classical and Hellenistic times.* ***Main results of the research****. 1 New prosopography tools for the interpretation of coin monograms (reductions), which were built based on the restoration of the Olbian chronology of the IV–I centuries BC., proved to be quite effective; with their help, we have already received almost all the gains that were literally "lying on the surface". However, to get rid of the euphoria, we remind the reader that currently we still have too many completely undeciphered "problem" Olbian monograms (reductions), as well as monograms for which there is a high risk of interpretation; they are offered numerous, currently insurmountable alternative reading options. Accordingly, further advancement in the direction of interpretation of "problematic" monograms (reductions) implies the need to carry out individual studies of each of them, in particular, by taking into account the global experience; this is the main methodological conclusion from the conducted research; note that the need to apply this experience was practically not felt at the initial stage. 2. At one time, we proposed the main thesis that upon reaching the appropriate level of study of a specific urban community, prosopography becomes dominant in the study of monuments containing the names of local historical figures, in that case, in the form of fragments, as well as coin monograms (reductions). However, this thesis needs to be expanded, in particular, prosopography studies of local in the geographical sense of coin monograms (abbreviations) must necessarily take into account the global experience of the interpretation of similar monograms (reductions). However, the mechanical transfer of global experience is inadmissible; a critical rethinking of monograms (reductions) deciphered by researchers is mandatory. 3. Earlier we established that the monograms (reductions) belonging to the*

higher elite have a high correlation with the eponymous catalogue IOSPE I^2 201. *That is why their prosopography interpretation and their prosopography dating are relatively simple and reliable. The vast majority of "problem" Olbian monograms (reductions) probably belong to representatives of secondary elite families; as is known, prosopography information about such families is incomplete; this is the main factor complicating their interpretation. 4. Taking into account the global experience, in particular, the reliably deciphered monograms* 𐤏 *of the carver Zoilos* (Ζωΐλου) *on the tetradrachms of Philip V of Macedon and Perseus of Macedon, we suggest the reading of the "problematic" monogram* 𐤏 *and its variant* 𐤒 *on "Borysthenes" No 28, 29, approximately 282 BC., as belonging to a real historical person – Zoilos Pedeos* (Ζώϊλος (II) Πεδιέως). *He is a descendant of the elite secondary family Pedeon family and the grandson of the eponym in 336 BC.* (Ζώϊλος (I) Πεδιέως), *also the son of an agoranom and head of the collegium of agoranomes Pedeus Zoiloys* (Πεδιεὺς (II) Ζωΐλου). *The same person left a similar monogram on coins of the* OI ΕΠΤΑ 𐤏 *series (around 280 BC.). Next, according to the tradition of monogram inheritance, the grandson of this person* (Ζώϊλος (III) Πεδιέως) *left a similar monogram on coins of the* ΠΕΕ 𐤏 *series around 230–220 BC. One of P. Karyshkovsky's hypotheses about the possibility of reading the abbreviation* ΠΕΕ *by the name* Πεδιεὺς (*real historical person* - Πεδιεὺς (III) Ζωΐλου) *was confirmed. For monogram No 25* (𐤄), *one of the variants of its interpretation with the name* Πεδιεὺς (II) Ζωΐλου *has been confirmed (but not definitively overcome). For the monogram No 53* (𐤄), *a hypothesis was proposed for the first time regarding the interpretation of its name as* Πεδιεὺς (III) Ζωΐλου. *These persons of the same name are descendants of the elite secondary family Pedeon – agoranom* (ἀγορανόμος) *and coin magistrates of the III century BC. For the first time, a hypothesis was proposed regarding the interpretation of the different No 26 (*𐤌*) on "Borysthenes" by the name of Lampon Pedeus* (Λάμπων (II) Πεδιέως?) *from the Pedeon family; he is the grandson of the wall builder Lampon Pedeos* (Λάμπων (I) Πεδιέως?). *Next, similar monogram* 𐤌 *(according to V. Orlyk) on the "Borysthenes" of the last groups of 220 BC. is the ancestral inheritance of monogram No 26* (𐤌) *and belongs to the grandson of Lampon* (Λάμπων (II) Πεδιέως?)*; it's the coin magistrate Lampon Pedeus* (Λάμπων (III) Πεδιέως?). *A silver coin of about 170 BC. as a next family heritage belongs to Lampon* (IV) (Λάμπων (IV) Πεδιέως?). *So, taking into account the global experience made it possible to consistently read a whole series of "problematic" monograms, united by their belonging to representatives of the secondary Olbian family Pedeon, and to offer so far, no alternative hypotheses for their interpretation:* 𐤏, 𐤒, 𐤄, 𐤌. *5. The appearance at the domestic auction of a coin of the "obol series" with a clear abbreviation* NAϒ *confirms our previously proposed interpretation of the* NA *reduction on the "Borysthenes" N 30 as belonging to a representative of the elite secondary family of the Geroxenus, of the member of sytons* (σιτώνας) *collegium from the dedication IOlb 72 Nautimos Geroxenous* (Ναύτιμος Ἡροξένου). *According to tradition, the reduction* NA *is the ancestral inheritance of the reduction* NAϒ. *6. Hypotheses formed taking into account the complexity of real processes in Olbia's coinage must be considered preliminary.* ***The perspective of further research.*** *In general, the conducted studies confirm the perspective of further investigations on a systematic basis, in particular, taking into account the global experience. So, taking into account the specifics of the interpretation of monograms, step by step, overcoming alternative options, we are approaching sustainable real options for interpretation. The obtained materials can be used to build an interpretive*

catalogue of Olbian coin monograms (reductions). The hypotheses formed in view of the complexity of the real processes in the coinage of Olbia should be considered as preliminary.

Key words: *Olbia, coins, monograms, reduction, interpretation, the global experience.*

СВІТОВИЙ ДОСВІД В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ «ПРОБЛЕМНИХ» МОНЕТНИХ МОНОГРАМ ОЛЬВІЇ

Микола Ніколаєв
Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
olbiopol@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3994-1150

Мета статті *– застосування загальносвітового досвіду (вибірково) до інтерпретації групи «проблемних» ольвійських монограм (скорочень). Пропонована стаття – безпосереднє продовження теоретичних досліджень легенд (літер, абревіатур, скорочень та монограм) на монетах догетської Ольвії.* ***Теоретико-методологічні основи дослідження*** *– типові наукові методи, в тому числі системного аналізу, у поєднанні із власними науковими розвідками автора. В такому разі використовувалися нещодавно запропоновані нами інструменти просопографічного дослідження монетних легенд: безпосередньо просопографія, успадкування професійної діяльності, родове успадкування монограм, синтез нумізматичних класифікацій та просопографічних інтерпретацій легенд на хронологічному ґрунті відновленого ольвійського епонімного літочислення тощо.* ***Наукова новизна****. На відміну від позбавлених історичного контексту ономастичних тлумачень, що їх виконували наші попередники, ми вперше публікуємо результати просопографічної (історичної) інтерпретації групи «проблемних» ольвійських монетних монограм (скорочень) класичного та елліністичного часу.* ***Основні результати дослідження.*** *1. Нові просопографічні інструменти тлумачення монетних монограм (скорочень), що були побудовані на ґрунті відновлення ольвійського літочислення IV–I ст. до Р.Х., виявилися достатньо ефективними; з їх використанням ми вже отримали велику кількість наукових здобутків, які буквально «лежали на поверхні». Втім, аби позбавитися ейфорії, нагадаємо читачеві, що наразі маємо ще забагато як зовсім нерозшифрованих «проблемних» ольвійських монограм (скорочень), так і монограм, для яких існує високий ризик інтерпретації, оскільки для них запропоновані чисельні, нездоланні на сьогодні, альтернативні варіанти читання. Відповідно, подальше просування у напрямку інтерпретації «проблемних» монограм (скорочень) передбачає необхідність виконання індивідуальних досліджень кожної із них, зокрема шляхом урахування загальносвітового досвіду; це головний методологічний висновок із проведеного дослідження; зазначимо, що необхідність застосування цього досвіду, практично, не відчувалася на початковому етапі. 2. Нами свого часу запропонована головна теза, що за умови досягнення відповідного рівня вивчення конкретної міської громади просопографія стає домінуючою у дослідженні пам'яток, що містять імена місцевих історичних осіб, навіть у вигляді фрагментів, а також монетних монограм (скорочень). Але ця теза потребує розширення. Зокрема, просопографічні дослідження локальних у географічному сенсі*

монетних монограм (скорочень) повинні обов'язково врахувати загальносвітовий досвід розкриття аналогічних монограм (скорочень). Втім, механічне перенесення загальносвітового досвіду є неприпустимим; обов'язкове критичне переосмислення розшифрованих дослідниками монограм (скорочень)[1]. *3. Раніше ми встановили, що монограми (скорочення), які належали вищій еліті, мають високу кореляцію з епонімним каталогом IOSPE* I^2 201. *Саме тому їхня просопографічна інтерпретація та їхнє просопографічне датування відносно прості та надійні.* ***Переважна більшість «проблемних» ольвійських монограм (скорочень), імовірно, належатиме до другорядних елітних родин; як відомо, просопографічна інформація щодо таких родин має фрагментарний характер, зокрема, присутність таких родин у каталозі епонімів досить обмежена; це головний чинник, що ускладнює процес їх інтерпретації.*** *4. З урахуванням загальносвітового досвіду, зокрема, надійно розшифрованих монограм видатного різьбяра Зойла* (Ζωΐλου) *на тетрадрахмах Філіпа V Македонського та Персея Македонського пропонуємо читання «проблемного» диференту* 𐊫 *та його різновиду* 𐊬 *на «Борисфенах» № 28, 29 орієнтовно 282 р. до Р. Х. Цей диферент належить реальній історичній особі – Зойлу Педеїву* (Ζώϊλος (II) Πεδιέως). *Він – виходець із другорядного елітного роду Педеїв, онук однойменного епоніма 336 р. до Р. Х.* (Ζώϊλος (I) Πεδιέως) *та син агоранома та голови колегії агораномів Педея Зойлова* (Πεδιεὺς (II) Ζωΐλου). *Та ж особа залишила аналогічну монограму на монетах серії* ΟΙ ΕΠΤΑ 𐊫 *(280 рр. до Р. Х.). Відповідно, згідно з традицією родового успадкування монограм онук цієї особи* (Ζώϊλος (III) Πεδιέως) *залишив аналогічну монограму на монетах серії* ΠΕΕ 𐊫 *близько 230–220 рр. до Р. Х. Отримала підтвердження одна з гіпотез П. Каришковського про можливість читання абревіатури* ΠΕΕ *ім'ям* Πεδιεὺς *(реальна історична особа –* Πεδιεὺς (III) Ζωΐλου). *Для диферента № 25* (𐊭) *підтверджено (але не переборено остаточно) один із варіантів його інтерпретації ім'ям* Πεδιεὺς (II) Ζωΐλου. *Для диферента № 53* (𐊭) *на «Борисфені» вперше запропонована гіпотеза щодо тлумачення його ім'ям* Πεδιεὺς (III) Ζωΐλου. *Ці однойменні особи – вихідці з різних поколінь другорядного елітного роду Педеїв – епонімів та стінобудівників IV ст. до Р. Х., агораномів та монетних магістратів III ст. до Р. Х. Вперше запропонована гіпотеза щодо тлумачення диферента № 26* (𐊦) *на «Борисфені» ім'ям Лампона Педеїва* (Λάμπων (II) Πεδιέως?) *з роду Педеїв; він однойменний онук стінобудівника Лампона Педеїва (*Λάμπων (I) Πεδιέως?). *Аналогічний диферент б/н (за В. Орликом)* 𐊦 *на «Борисфені» останніх груп 220 рр. до Р. Х. – родове успадкування диферента № 26* (𐊦); *він належить онукові Лампона* (Λάμπων (II) Πεδιέως?), *однойменному Лампону Педеїву* (Λάμπων (III) Πεδιέως?). *Срібна монета, орієнтовно 170 рр. до Р. Х., як подальше родове успадкування належить Лампонові* (Λάμπων (IV) Πεδιέως?). *Отже, врахування загальносвітового досвіду дозволило послідовно прочитати цілу низку «проблемних» монограм, об'єднаних приналежністю до представників другорядного елітного ольвійського роду Педеїв, запропонувавши поки що безальтернативні гіпотези їхнього тлумачення:* 𐊫, 𐊬, 𐊭, 𐊦. *5. Поява на вітчизняному аукціоні унікальної монети «обольної серії» з чітким скороченням* ΝΑΥ *підтверджує запропоновану нами раніше інтерпретацію диферента* ΝΑ *на «Борисфені» № 30 як такого, що належить представнику другорядного роду Героксенів, члена колегії*

[1] Пропонована стаття утримує лише частину отриманих результатів.

ситонів із посвяти IOlb 72 Навтіма Героксенова (Ναύτιμος Ἡροξένου). *Скорочення* NA *згідно з традицією є родовим успадкуванням скорочення* NAΥ. *6. Сформовані з урахуванням складності реальних процесів у монетній справі Ольвії гіпотези необхідно розглядати як попередні. Отже, з урахуванням специфіки інтерпретації монограм, крок за кроком, долаючи альтернативні варіанти, ми наближаємося до стійких реальних варіантів інтерпретації. 7. Загалом, проведені дослідження підтверджують перспективність подальших розвідок на системному ґрунті, зокрема з урахуванням загальносвітового досвіду. Отримані матеріали можуть бути використані для побудови тлумачного каталогу ольвійських монетних монограм (скорочень).*

Ключові слова: *Ольвія, монети, монограми, скорочення, інтерпретація, загальносвітовий досвід.*

Постановка проблеми. Відновлення літочислення Понтійської Ольвії IV–I ст. до Р. Х. (синхронізація епонімного каталогу *IOSPE* I[2] 201) та пов'язане з ним розроблення основ просопографії Ольвії відкрило перспективу заміни позбавлених історичного контексту традиційних ономастичних тлумачень принципово іншим, проте абсолютно очевидним, підходом до реконструкції фрагментів, монограм (скорочень) імен у пам'ятках лапідарної, керамічної, магічної епіграфіки й нумізматики іменами реальних історичних осіб – просопографічною реконструкцією[2]. Окрім Ольвії у такій сприятливій ситуації знаходиться дуже обмежена кількість античних полісів, зокрема це Афіни, Мілет, Родос, Ліндос, які мають власні синхронізовані епонімні каталоги. Як відомо, просопографія, через свою відносну «молодість», традиційно вважається вторинною щодо ономастики, лінгвістики та палеографії. Парадокс полягає в тому, що *у разі досягнення відповідного рівня вивчення конкретної міської громади просопографія стає домінуючою в дослідженні пам'яток, що містять імена історичних осіб, зокрема у вигляді фрагментів а також монетних монограм (скорочень)*. У міській громаді античного поліса досить обмежена кількість осіб згадувалася в лапідарних написах та монетних легендах. Ці історичні особи – вихідці із вищої еліти[3]. Зокрема відновлення епонімного літочислення пізньокласичної еллініcтичної Ольвії супроводжувалося отриманням репрезентативних просопографічних відомостей про вихідців із семи елітних родів. Їхня діяльність відзначена у 92% лапідарних написів а також синхронних керамічних, магічних та нумізматичних пам'ятках[4]. Також нами отримана фрагментарна просопографічна інформація щодо майже 40 другорядних елітних ольвійських родин. Теоретичним (просопографічним) підґрунтям інтерпретації монограм (скорочень) є факт походження монетних магістратів із вищої та другорядної еліти; у суміжні роки ці магістрати виконували посади агораномів, членів колегій, епонімів тощо[5]. В ольвійській нумізматиці за допомогою просопографії ідентифіковані іменами реальних

[2] Nikolaev 2022.

[3] Nikolaev 2014.

[4] Nikolaev, Tsyganenko 2023.

[5] Очевидно, фрагментарність інформації щодо другорядних елітних родин становить головну проблему у дослідженнях; що більше, існує умовна межа, перед якою просопографічні дослідження маловідомих, другорядних родин повинні зупинитися, оскільки досягають «роздільної здатності» просопографічного методу.

історичних осіб десятки монограм (скорочень). Процес просопографічної інтерпретації монетних монограм (скорочень) виконувався з використанням низки нових дослідницьких інструментів: це власне просопографія, родове успадкування монограм (скорочень), успадкування професійної діяльності, синтез нумізматичних класифікацій та просопографічних інтерпретацій тощо[6]. Із залученням указаних інструментів виконане достатньо надійне тлумачення монограм (скорочень) іменами реальних історичних діячів, які у суміжні роки виконували епонімну посаду; наприклад, у легендах першої серії карбованої міді та «обольної серії»[7]: ΠΑ (Παντακλῆς Ἰκεσίου, епонім 347 р. до Р. Х.); ΦΙΛΙ (Φιλίσκος Ἡροδώρου, епонім 345 р. до Р. Х.); ΑΡΙΣΤ, ΑΡΙΣ (Ἀριστοκράτης Ἀρίστωνος, епонім 344 р. до Р. Х.); ΘΕΥ (Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, епонім 343 р. до Р. Х.)[8]; ΚΑΛΛΙ (Κάλλιππος Καλλινίκου, епонім 341 р. до Р. Х.); ΛΕΟΝΤ (Λεοντομένης Ἰκεσίου, епонім 339 р. до Р. Х.); ΣΩΚΡ (Σωκράτης Ποσειδωνίου, епонім 335 р. до Р. Х.); ΠΟΣΕΙ (Ποσειδώνιος Ἐπικράτου, епонім 332 р. до Р. Х.); ΚΛΕ (Κλεόμβροτος Παντακλέους, епонім 317 р. до Р. Х.) тощо. Не можливо не відзначити побудовану нами нову хронологічну схему карбування «Борисфенів», яка супроводжується надійною просопографічною інтерпретацією багатьох диферентів, зокрема групи I: («Борисфен» № б/н,1,2[9], магістрат Καλλίνικος Εὐξένου (декрет *IOSPE* I^2 25+31), рік Καλλίνικος Φιλοξένου, епоніма 329 р. до Р. Х.); («Борисфен» № 4[10], близько 328 р. до Р. Х., магістрат та лихвар Πολύξενος τοῦ δεῖνος, батько епоніма 309 р. до Р. Х. Ἀθήναιος Πολυξένου («Борисфен» № 15)); («Борисфен» № 7, 8, магістрат Θεοκύδης Παγκράτου, епонім 326 р. до Р. Х.); («Борисфен» № 9, Πρωτογένης Εὐδώρου, епонім 324 р. до Р. Х.); («Борисфен» № 12, магістрат Διιστέφης Ἑστιαίου, епонім 325 р. до Р. Х.); («Борисфен» № 13, 14, магістрат Ἑκατέων Παντακλέους, епонім 320 р. до Р. Х.); («Борисфен» б/н, магістрат Ἰκέσιος Σωκράτους, епонім 319 р. до Р. Х.) та багато інших, зокрема, вищих груп «Борисфенів», серії ΒΣΕ тощо. Парадокс полягає у тому, що *нові інструменти тлумачення монограм (скорочень) виявилися настільки ефективними, що на початковому етапі дослідження ми навіть не відчували нагальної потреби звертатися до загальносвітового досвіду у цьому річищі.* Втім, аби позбутися ейфорії, нагадаємо читачеві відомий вислів О. Зографа[11], на який ми вже неодноразово покликалися: *«…розшифрування монограм становить одне з надважких та невдячних завдань в античній нумізматиці. Дуже рідкісні випадки, коли авторові подібного розшифрування вдається шляхом переконливих зіставлень відразу завоювати своєму тлумаченню монограми загальносуспільне визнання»*. Отже,

[6] У стадії тестування перебуває новий інструмент, якій базується на такому спостереженні: емітентами (та\або магістратами) золотих та срібних монет, як правило, були найзаможніші верстви населення. Водночас об'єднання емітентів для випуску монет з дешевого металу може свідчити про їхній відносно скромний фінансовий рівень.

[7] Nikolaev 2022; Dana, Dana, Nikolaev 2022; Dana, Dana, Nikolaev 2025.

[8] З урахуванням явища *контракції* εο > ευ в імені Θεύφιλος. Dana, Dana, Nikolaev 2024; Dana, Dana, Nikolaev 2025.

[9] Нумерація диферентів всюди надається за П. Каришковським (Karyshkovskij 1988: 81).

[10] Ця монограма надає яскравий приклад процесу інтерпретації, що завершився подоланням трьох альтернативних варіантів. Nikolaev 2022: 145–146.

[11] Frolova & Abramzon 2005: 33–37.

запровадивши новий, просопографічний напрямок досліджень монет догетської Ольвії на даному етапі, ми отримали майже все, що буквально «лежало на поверхні»; це своєрідна просопографічна та хронологічна основа, яка стосується переважно монограм, що їх залишили представники вищої еліти. Втім, *маємо ще забагато як зовсім нерозшифрованих ольвійських монограм (скорочень), так і монограм, для яких існує високий ризик інтерпретації та запропоновані чисельні нездоланні на сьогодні альтернативні варіанти читання*. Переважно це стосується «проблемних» монограм (скорочень), які, ймовірно, належали другорядним родинам з мінімальною просопографічною інформацією. Відповідно, *подальше просування у напрямку інтерпретації «проблемних» монетних монограм (скорочень) передбачає необхідність продовження поглиблених досліджень кожної із таких монограм, зокрема, шляхом урахування загальносвітового досвіду, необхідність застосування якого, практично, не відчувалося на початковому етапі*. **Аналіз останніх досліджень і публікацій**. Інтерес до тлумачення античних монограм (скорочень) з'явився достатньо давно; історіографія цієї проблеми має значний обсяг. Значний внесок у вивчення монограм античних монет зробили сучасні вчені J. A. Bodzek[12], F. De Galataÿ[13], F. De Luca[14], М. Ніколаєв[15], В. Орлик[16], V. Stolba[17], М. Чореф[18] та інші.

Починаючи дослідження монограм (скорочень) у легендах давньогрецьких класичних та елліністичних монет, ми стикаємося з надзвичайно розвиненою творчою фантазією стародавніх майстрів у побудові різнорідних складних конструкцій. Переважно це стосується монет елліністичних монархів, які у більшості випадків відрізняються химерними комбінаціями багатьох літер[19]. Втім, наша задача не передбачає виконання огляду у цілому; ми вибірково дослідимо сучасний стан інтерпретації групи таких монограм, як нас цікавлять у першу чергу. Разом з тим, не можливо не помітити *факт застосування подекуди однакових монограм та скорочень у різних античних полісах*. Наприклад, монограми , на тетрадрахмах[20] басилевса Персея Македонського (179–168 рр. до Р. Х.) зустрічаються на ольвійських «Борисфенах», відповідно, №№ 4, 10, 12, 26, 28–29, 65[21]. Це надає можливість сформулювати робочу гіпотезу, що *деякі, можливо, головні технічні прийоми побудови монограм або скорочень мали загальногрецький характер*. Утім, як ми вже відмічали[22] раніше, *реальний історичний контекст монограми (скорочення) має локальний характер у географічному сенсі*; монограма (скорочення), як правило, позначає місцевого чиновника та/або місцевого володаря (ми не розглядаємо інші варіанти застосування монограм (скорочень), наприклад, як позначки монетного двору або номіналу монети тощо). Винятком із цього правила можуть бути лише монограми (скорочення) таких діячів, як, наприклад, Мітрідат VI Євпатор, емісії яких поширювалися майже на всі величезні підвладні території, тощо.

[12] Bodzek 2023.
[13] De Galataÿ 2012; 2018.
[14] De Luca 2021.
[15] Nikolaev 2022.
[16] Orlyk 2021.
[17] Stolba 2015.
[18] Choref 2018.
[19] Awianowicz 2023: 56.
[20] De Luca 2021. Автор інтерпретує ці монограми як числові знаки.
[21] Nikolaev 2022.
[22] Nikolaev 2022.

Відповідно, слід розрізняти намагання інтерпретувати ім'я володаря, наприклад, царя, та «пересічного» монетного магістрату. Відповідно, приходимо до очевидного розвитку нашої робочої гіпотези: *застосування до Ольвії загально-античного досвіду тлумачення однотипних монограм (скорочень) з інших полісів може надати нам лише ім'я омонімічної особи; подальше завдання також очевидне, – пошук у місцевому ольвійському лапідарному, керамічному, магічному архіві цієї омонімічної історичної особи. Разом з тим маємо обмеження, яке стосується статусу особи; більшість володарських графіті на кераміці та деяка частина магічних переліків утримує, зокрема, імена осіб невисокого соціального статусу; їхня участь у будь-яких магістратурах виключена.*

Формулювання мети статті. Оскільки виглядає цілком очевидною необхідність продовження досліджень, то *ціль пропонованої статті – з'ясування можливості застосування відповідного загальносвітового досвіду (вибірково) до тлумачення аналогічних «проблемних» ольвійських монетних монограм (скорочень) класичних-елліністичних часів.*

Виклад основного матеріалу дослідження. На ольвійських «Борисфенах» № 28, 29 присутні «проблемні» монограми (диференти) 𐅃 𐅄. «Борисфени» № 28 та 29, беззаперечно, належать до однорічного випуску, оскільки мають спільний лицьовий штемпель та розрізняються лише орієнтацією монограми в монетному полі (монограма № 28 повернута на 180° відносно монограми № 29) (рис. 1). Згідно з матеріалами Н. Фролової та М. Абрамзона[23], *монограма* 𐅃 *не піддається читанню*.

У наших початкових просопографічних дослідженнях, з урахуванням деякої близькості монограм 𐅂 та 𐅃 , були сформовані попередні гіпотези щодо їхнього тлумачення як таких, що починаються на Ἡρ, але позначають різні імена. Відповідно, монограма 𐅂 позначає ім'я Геродор (Ἡρόδωρος τοῦ δεῖνος); для монограми 𐅃 було запропоновано три альтернативних варіанти, що мають високий ризик: Геросон (Ἡροσῶν Πρωτογένους), або Героксен (Ἡρόξενος τοῦ δεῖνος), або Герофіл (Ἡρόφιλος τοῦ δεῖνος)[24]. Наявність альтернативних варіантів можливо розглядати як нагадування: *інтерпретація монетних монограм (скорочень) є, як правило, процесом, а не одноразовим актом!* Саме процес передбачає наявність альтернативи, можливість виникнення помилок та їхнє подальше усунення задля досягнення єдиного реального варіанта тлумачення.

Отже, монограма 𐅂 в ольвійській нумізматиці[25] на сьогодні має достатньо надійне просопографічне тлумачення та, на нашу думку, є складником своєрідної основи із розшифрованих ольвійських монограм. Зокрема, керуючись обґрунтованим датуванням V. Stolba[26] серії монет із лучником, яке в цілому збігається з нашими розвідками з відновлення ольвійського літочислення[27], ми запропонували ототожнити її з ім'ям Геродор (Ἡρόδωρος τοῦ δεῖνος), – реальної історичної особи, монетним магістратом 320 рр. до Р. Х., батьком епонімів 302 та 301 рр. до Р. Х. Феодекта Геродорова (Θεοδέκτης Ἡροδώρου) та Ленея Геродорова (Λήναιος

[23] Frolova & Abramzon 2005: 228.

[24] Nikolaev 2022.

[25] П. Каришковський небезпідставно тлумачив її одним із імен, пов'язаних із культом Гери та/або Геракла. (Karyshkovskij 2003: 135).

[26] Stolba 2015.

[27] Nikolaev 2014.

Ἡροδώρου) з роду Геродорів[28] (рис. 2, зліва). Також, з урахуванням традиції родового успадкування монограм, аналогічний диферент на «Борисфені» № 65, групи V, орієнтовно 254 р. до Р. Х. був нами віднесений до діяльності монетного магістрату та жреця-епоніма Геродора (Ἡρόδωρος τοῦ δεῖνος) з декрету *IOSPE* I^2 32 на честь Протогена; він – батько епоніма 212 р. до Р. Х. Стафила Геродорова (Στάφυλος Ἡροδώρου) з роду Геродорів (рис. 2, справа). Останнім часом отримані нові просопографічні та хронологічні підтвердження пропонованому тлумаченню монограми ⊬, зокрема, сумісною просопографічною інтерпретацією диферентів ряду «Борисфенів» № 60, 62–64, 65, 66, 68[29].

На відміну від розглянутої вище монограми ⊬ зовні близька до неї монограма ⊬ отримала три альтернативних варіанти просопографічного тлумачення[30]; принаймні, два з цих варіантів так і не вдалося перебороти[31]. Отже, перший варіант інтерпретації передбачав, що диферент № 28, 29 (рис. 1) на «Борисфенах» групи IV приховують епоніма 294 р. до Р. Х. та дійову особу декрету *IOSPE* I^2 32 – батька Протогена, на ім'я Геросон Протогенів (Ἡροσῶν Πρωτογένους)[32]. Однак, виконане згодом хронологічне дослідження одночасно усіх груп «Борисфенів»[33] спростувало цю гіпотезу на користь варіанта ототожнення диферентів № 28, 29 із батьком ситона з посвяти *IOlb* 72, на ім'я Навтім Героксенів (Ναύτιμος Ἡροξένου), якогось Героксена, сина такого-то (Ἡρόξενος τοῦ δεῖνος). Підкріплювала цю гіпотезу, по-перше, відсутність емісії «Борисфенів» у проміжку 300–290 рр. до Р. Х. По-друге, згідно з традицією родинного лобіювання та родинного успадкування посади від батька до сина наступний диферент № 30 (NA), ймовірно, відносився до сина цього Героксена – Навтіма (Ναύτιμος Ἡροξένου). Таке ототожнення цілком відповідало і датуванню посвяти ситонів *IOlb* 72 (256–245 рр. до Р. Х.), де було згадано цього діяча. (Зазначимо, що нещодавно наша гіпотеза про тлумачення диферента NA на «Борисфені» № 30 ім'ям Навтіма Героксенова, ситона з посвяти *IOlb* 72, отримала підтвердження)[34]. Разом з тим не був

[28] Цей рід – гілка роду Протогенів (Nikolaev 2014).

[29] Nikolaev 2022.

[30] *Ситуація з наявністю кількох альтернативних варіантів інтерпретації монограми доволі типова;* наприклад, J. A. Bodzek надає три додаткових альтернативних варіанти інтерпретації легенди ΔΗ на монеті сатрапів, застосовуючи типовий ономастичний підхід, тобто використовуючи імена, що починаються на ΔΗ та зафіксовані у відповідній місцевості (Іонія та Карія): Δημήτριος (повсюдно), Δημέας (із Прієни), Δημοκρίνης (зі Смірни), Δημόνικος (з Ефесу) тощо. Насамкінець дослідник зазначає про неможливість остаточного визначення імені (Bodzek 2023:15–30).

[31] Nikolaev 2022: 93.

[32] Nikolaev 2014: 186.

[33] Nikolaev 2022.

[34] На вітчизняному аукціоні VIOLITY у серпні 2024 р. був виставлений лот (https://violity.com/ua/117233276-olviya-obol) з унікальною ольвійською монетою «обольної серії» з чіткою легендою NAϒ (вага 11 г; район знахідки – Полтавська обл.) Раніше цю легенду дослідники читали як NAI (Nikolaev, 2023). Ольвійська ономастика надає найімовірнішу можливість ідентифікувати скорочення NAϒ як фрагмент імені Навтім (Ναύτιμος). Це ім'я зафіксовано в догетській Ольвії *одноразово* близько середини III ст. до Р. Х. у написі ситонів *IOlb* 72 та належить вихідцю із другорядного роду Героксенів – Навтіму Героксенову (Ναύτιμος Ἡροξένου). За нашою гіпотезою (Ніколаєв, 2022: 93), ситон Навтім Героксенів виконав також посаду монетного магістрата, залишивши на «Борисфені» № 30 скорочення NA (близько 281–269 рр. до Р. Х.). Нова ольвійська монета «обольної серії» з легендою NAϒ надає підтвердження цій гіпотезі; відповідно до традиції родинного успадкування монограм (скорочень) диферент NA на «Борисфені» № 30 становить спрощення скорочення NAϒ на «обольній серії». Відповідно, ситон та магістрат «Борисфена» № 30 Навтім Героксенів, ймовірно, є онуком монетного магістрата «обольної серії» NAϒ –

виключений і альтернативний, третій варіант інтерпретації диферента 𐅂 ім'ям Герофіл (Ἡρόφιλος τοῦ δεῖνος); це ім'я, окрім епонімного каталогу *IOSPE* I^2 201, також присутнє у групі магічних переліків[35], що хронологічно відповідають першій чверті III ст. до Р. Х. За порядком розташування диференти № 28, 29 датуються орієнтовно 282 р. до Р. Х. У підсумку, *запропоновані альтернативні варіанти інтерпретації цієї монограми нами віднесені до таких, що мають високий ризик*[36].

Для подальшого просування перейдемо до розгляду деяких особливостей давньогрецької мови: відображення літери *дзета* у вигляді графеми 𐅃 – це запозичення із фінікійської абетки; широко відоме надзвичайно рідкісне застосування літери *дзета* (частота коливається в межах 0,3–0,5 %). Наприклад, у багатострічковому декреті *IOSPE* I^2 32 на честь Протогена, що утримує майже 7000 літер, *дзета* зустрічається лише два рази (*sic*). Украй епізодичне застосування графеми 𐅃 ми, дійсно, підтвердили в ольвійській догетській лапідарній палеографії; зокрема, ця літера присутня лише у фрагментарному написові *IOlb* 106 стилю στοιχηδόν, ймовірно, рубежа V–IV ст. до Р. Х. (рис. 3, зліва), у декреті *IOlb* 9 не раніше останньої чверті IV ст. до Р. Х. на честь Делоптіха Меніскова, візантійця (рис. 3, центр). Аналогічна графема, як указано вище, присутня і в декреті *IOSPE* I^2 32 на честь Протогена, близько 222 р. до Р. Х., декреті *IOlb* 28+29+123+*IOSPE* I^2 240 на честь синів херсоносця Аполлонія близько 215 р. до Р. Х. та декреті *IOlb* 21+30+120 на честь деякого сина Зобія, ймовірно, рубежа II–I ст. до Р. Х. (рис. 3, справа), а також у фрагментарному декреті *IOSPE* I^2 37. *Така ситуація, ймовірно, стала причиною того, що графема 𐅃 як позначка літери «дзета», практично, не отримала відповідних коментарів у широко відомих фундаментальних працях видатної дослідниці палеографії Ольвії та Боспору Т. М. Кніпович*. Також графема 𐅃 наявна в ольвійській керамічній епіграфіці: її утримує, зокрема, приватний лист *SEG* 42:711 (Ні)кофана Адрастова зі згадкою такого собі Зопіріона; хоча інтерпретація цього документа, як не пов'язаного з широко відомим македонським військовоначальником, останніми роками отримала новий імпульс, вона все ще далека до завершення (Ніколаєв 2022: 204–205). Традиційна графема (Z), що відображає *дзету,* почала значно інтенсивніше застосовуватися лише у пізньоелліністичних написах та у післягетській лапідарній епіграфіці Ольвії; це пов'язано з появою рясних іранських та інших імен (та/або патронімів), зокрема, Ζουρόζις, Ἄβνωζος, Χώδαρζος, Νάβαζος, Χουαρσάζου, Πινμάζου, Καρζουάζου тощо. В ольвійській нумізматичній епіграфіці графема 𐅃 не зустрічається взагалі. Але, звертаючись до загально-античного досвіду, зазначимо, що багаторазово ця графема, як позначка літери Z, зафіксована, наприклад, у легендах (ΒΥ𐅃ΑΝΤ) монет Калхедону (в альянсі з Візантієм), 300 рр. до Р. Х.[37] тощо.

Подальше наше дослідження зосереджується на легендах монет Смірни та македонських монархів. Зокрема, характерна легенда на монетах

Ναύτιμος τοῦ δεῖνος. Обол з легендою ΝΑΥ датується 335–330 рр. до Р. Х.

[35]Belousov, Dana, Nikolaev 2016. На жаль, соціальний статус особи Героксена з магічних переліків невідомий.

[36] Nikolaev 2022: 93.

[37] http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=5697.

Смірни[38] має відображення літери Z у вигляді графеми Ⅎ (рис. 4).

Також у монографії 1871 р. доктора A. Von Salleta[39] виконувалися дослідження тетрадрахм македонського басилевса 221–179 рр. до Р. Х. Філіпа V (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ) та його наступника у 179–168 рр. до Р. Х. Персея Македонського (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΕΡΣΕΩΣ). Учений відмітив наявність на аверсі ранніх тетрадрахм Персея Македонського імені видатного різьбяра Зойла (Ζωΐλος) у родовому відмінку – ΖΩΙΛΟΥ (під шиєю монарха, маленькими літерами). При цьому літера Z виконувалася у вигляді графеми Ⅎ (рис. 5, зліва, аверс). Але у наступних випусках цих монет ім'я в легенді було замінено монограмою ⏄ , яка складається з літер Z (=Ⅎ) та Ω (рис. 5, справа, реверс; рис. 5, реверс). Урахувавши чудову якість виготовлення розглянутих монет Філіпа V та Персея Македонського, A. Von Sallet запропонував обережну гіпотезу щодо належності монограми ⏄ до видатного різьбяра на ім'я Ζώΐλος. Сучасним італійським дослідником F. De Luca[40] така інтерпретація досліджуваних монограм підтверджена. Відповідно, інтерпретацію монограми ⏄ ім'ям Ζώΐλος слід вважати достатньо надійною; водночас відмітимо, що ця монограма не є унікальною та іноді зустрічається в легендах монет античного світу. Відповідно, явним методологічним недоліком наших попередніх розвідок, що розглянуті вище, назвемо неврахування загальносвітового досвіду; втім, цей недолік можливо виправити.

Отже, з урахуванням надійного тлумачення дослідниками монограми ⏄ *наші альтернативні гіпотези щодо інтерпретації диферентів № 28, 29 спростовуються на користь побудови нової гіпотези за участю омонімічної особи – ольвіополита, монетного магістрата на ім'я* Ζώΐλος. Звертаємо увагу читача на те, що тетрадрахми македонських монархів зі згаданою монограмою (рис. 5, 6) належать до II ст. до Р. Х. Відповідно, можливість застосування цієї монограми до інтерпретації диферентів на ольвійських «Борисфенах» першої чверті III ст. до Р. Х. передбачає, що ця монограма застосовувалася ще раніше в інших давньогрецьких монетах[41].

Наші подальші дії передбачають звернення до ольвійської просопографії класичних-елліністичних часів, зокрема, до другорядного елітного роду Педеїв; *це єдиний ольвійський рід, в якому присутні надзвичайно рідкісні для Ольвії імена* Πεδιεὺς та Ζώΐλος[42] (нагадаємо читачеві продуктивну ідею V. Stolba[43] щодо високої ймовірності ономастичної реконструкції монограм (скорочень) для рідкісних імен). Отже, відповідно до основ ольвійської просопографії родоначальником роду є Πεδιεὺς (I) τοῦ δεῖνος; дані про його діяльність відсутні. Одним із синів цього Педея був Ζώΐλος (I) Πεδιέως, епонім Ольвії 336 р. до Р. Х. Другим відомим сином Педея був голова групи стінобудівників Λάμπων (I) Πεδιέως. Інформацію про діяльність цієї особи по укріпленню міських стін у період Зопіріонової облоги (чи одразу після її зняття) утримує лапідарний напис *SEG* 32:795[44] (рис. 11). Втім, ми

[38] https://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=2436752&AucID=6048&Lot=213&Val=8a61b3119bdc70733b977667245ad8e5

[39] Von Sallet 1871: 24–25.

[40] De Luca 2021.

[41] Shvets 2023.

[42] Nikolaev 2014.

[43] Stolba 2015.

[44] Завдяки відновленню ольвійського літочислення нами надійно підтверджено датування цього напису видавцем В. Денисовою на відміну від довільних

маємо інформацію про діяльність Педеїв і в наступному поколінні. Розглянемо наразі втрачене[45] агораномне клеймо ΕΚΑΤΕΩΝ \ ΠΕΔΙΕΩΣ \ [...] (⟨ἀγορανομούντων⟩ Ἑκατεων⟨ύμου⟩, Πεδιέως, [...]) – агораномів Гекатеона \ Педея\ [...]. Колегію агораномів очолює відома історична особа, епонім 292 р. до Р. Х. Гекатеон Аристократів (Ἑκατέων Ἀριστοκράτους), другим агораномом виступає Педей Зойлів (Πεδιεὺς (II) Ζωΐλου), син епоніма 336 р. до Р. Х.; ім'я третього агоранома не збереглося[46]. Наступне агораномне клеймо[47] побудоване за іншою, втім, відомою схемою – воно згадує лише повне ім'я першого агоранома та його посаду: ΠΕΔΙΕΩΣ \ ΖΩΙ ΑΓΟΡΑ (Πεδιέως Ζωΐ⟨λου⟩ ἀγορα⟨νόμου⟩/ἀγορανο⟨μοῦντος⟩ – агоранома (чи того, хто був агораномом) Педея Зойлова) (рис. 8, зліва)[48]. Як бачимо, це клеймо, по-перше, підтверджує, що Педей дійсно був сином епоніма 336 р. до Р. Х. Зойла Педеїва, по-друге, – ілюструє поступове сходження Педея (II) Зойлова по кар'єрних сходинках від простого агоранома до голови колегії агораномів. Відповідне до закону генеалогії та хронологічно близьке виконання епонімії Гекатеоном Аристократовим агораномне клеймо ΠΕΔΙΕΩΣ \ ΖΩΙ ΑΓΟΡΑ датується 290–280 рр. до Р. Х.

Свідотцтва виконання агораномної посади Педеєм (Πεδιεὺς (II) Ζωΐλου) дають підстави для пошуку його імені у синхронних монетних легендах. Розглянемо диферент Ε на «Борисфені» № 25, у якому Н. Фролова[49] та М. Абрамзон читають початкові літері імені, що починається з Ἐπ (рис. 7). Разом з тим, на нашу думку, не виключене й читання як Πε. Отже, у нашому варіанті читання за цим диферентом, ймовірно, приховано рідкісне в Ольвії ім'я Πεδιεὺς (Ζωΐλου?); відповідно, маємо висунути гіпотезу про ототожнення його з розглянутим вище агораномом Педеєм Зойловим. Далі розглянемо подібний до диферента № 25 диферент № 53 (Ε) орієнтовно 263–251 рр. до Р. Х. На ґрунті традиції успадкування монограм вперше пропонуємо гіпотезу щодо тлумачення диферента № 53 ім'ям Πεδιεὺς (III) Ζωΐλου; ці однойменні особи – вихідці з другорядного роду Педеїв – агораномів та монетних магістратів III ст. до Р. Х.

Зауважимо, існує й альтернативний варіант інтерпретації диферента № 25 (як Ἐπ), що підтверджує агораномне клеймо ΑΓΟΡΑΝ / ΕΠΙΚΟΥ / ΤΟΥ ΧΑΡ (ἀγορανο⟨μοῦντος⟩ Ἐπικού⟨ρου⟩ τοῦ Χαρ⟨ιναύτου?⟩) – агоранома (чи того, хто був агораномом) Епікура Харінавтова (рис. 8, справа); він утримує імена роду Нікератів[50]. Переборення альтернативи ускладнюється наявністю на обох клеймах додаткового анепіграфного клейма із зображенням восьминога; це свідчить про відносну синхронність клейм Педея Зойлова та Епікура Харінавтова.

датувань Ю. Виноградова та L. Dubuis 350-ми рр. до Р. Х. (Nikolaev, 2014).

[45] Nikolaev 2022.

[46] *Ididem*.

[47] *Ididem*.

[48] З урахуванням фактичного пошкодженого стану цього клейма, ймовірно, літера *дзета* виконана у вигляді графеми Ⱘ.

[49] Frolova & Abramzon 2005: 223.

[50] Nikolaev 2022: 186.

Рис. 1. «Борисфени» № 28, 29 із «проблемною» монограмою 𐤟 та її різновидом 𐤠.

Рис. 2. Диферент 𐤣 на монеті 320-х рр. до Р. Х. (зліва) та «Борисфені» № 65 (справа)

Рис. 3. Деякі ольвійські написи із графемою 𐤟. Зліва – фрагментарний напис *IOlb* 106; Центр – фрагмент декрету *IOlb* 9 на честь Делоптіха Меніскова, візантійця; Справа – фрагмент декрету *IOlb* 21 на честь сина Зобія

Рис. 4. Тетрадрахма Смірни з легендою 𐤟ΜΥΡΝΑΙΩΝ

Рис. 5. Тетрадрахми Персея Македонського. Зліва: аверс, напис під шиєю монарха ΖΩΙΛΟΥ. Справа: реверс, у горішній частині монограма 𐤟 [51]

[51] De Luca 2021.

Рис. 6. Тетрадрахма Філіпа V Македонського з монограмою 𐤟, що датується 184–179 рр. до Р. Х.

Рис. 7. «Борисфен» із диферентом № 25

Розглянувши наявну інформацію про другорядний ольвійський рід Педеїв, знов повертаємося до тлумачення диферентів № 28, 29; маємо підстави, згідно із традицією наслідування родових імен, ототожнити диференти 𐤟 𐤠 з історичною особою на ім'я Зойл Педеїв (Ζώϊλος (ΙΙ) Πεδιέως) з другорядного роду Педеїв – сина згадуваного вище агоранома, та, ймовірно, монетного магістрата 𐤄 Педея Зойлова (Πεδιεὺς (ΙΙ) Ζωΐλου).

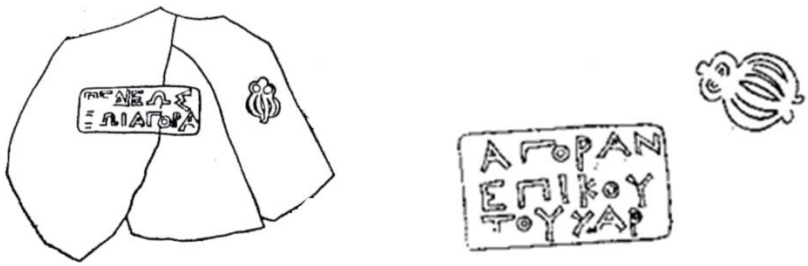

Рис. 8. Агораномні клейма: Педея Зойлова (зліва) та Епікура Харінавтова (справа)

Слід зазначити, що аналогічний диферент утримує майже синхронна до «Борисфенів» № 28, 29 монета серії ΟΙ ΕΠΤΑ 𐤟 (орієнтовно 282–270 рр. до Р. Х.) (рис. 9).

Рис. 9. Монета серії ΟΙ ΕΠΤΑ з диферентом 𐤟 магістрата Зойла

За В. Анохіним[52] ця монета датується 270–260 рр. до Р. Х., а її диферент

[52] Anohin, 2011: № 404.

позначає епонімну дату. Нещодавно ця гіпотеза нами була спростована; показано, що диферент на монеті ΟΙ ΕΠΤΑ не є епонімною датою, а позначає ім'я монетного магістрата; це, безперечно, відомий нам Ζώϊλος (ΙΙ) Πεδιέως. Треба згадати і про те, що існує родове успадкування диферентів № 28, 29, що відповідає основному законові генеалогії: монета 230–220 рр. до Р. Х. з легендою ΠΕΕ 𐤔[53] також утримує аналогічну монограму (рис. 10). Отже, маємо підстави для доповнення родовідної гілки Педеїв ще однією реальною історичною особою – Ζώϊλος (ΙΙΙ) τοῦ δεῖνος, монетний магістрат серії ΠΕΕ 𐤔.

На рис. 14 представлена реконструкція фрагмента родовідної гілки другорядного ольвійського роду Педеїв, представники якого обіймали посади агораномів та монетних магістратів. Отже, врахування загальносвітового досвіду в інтерпретації «проблемної» монограми 𐤔 дозволило нам відмовитися від альтернативних інтерпретацій та побудувати серію безальтернативних гіпотез щодо тлумачення диферентів № 28, 29 (𐤔 𐤕) (280 рр. до Р. Х.), також серії ΟΙ ΕΠΤΑ 𐤔 (280 рр. до Р. Х.) та ΠΕΕ 𐤔 (230–220 рр. до Р. Х.); для диферента № 25 (𐤄) підтверджено, але не переборено остаточно один із варіантів інтерпретації, для диферента № 53 (𐤄) вперше запропонована гіпотеза щодо його тлумачення.

Отримані матеріали дають підстави перейти до розгляду іншої «проблемної» монограми, що її зафіксовано на трьох монетних випусках ΙΙΙ – першої половини ΙΙ ст. до Р. Х. – 𐤌. Вперше в Ольвії ця монограма (диферент) з'являється на «Борисфені» № 26 групи ΙΙΙ (рис. 12, зліва). Датування цього «Борисфена» за порядком розташування орієнтовно відноситься до 282 р. до Р.Х.[54]. Згідно з матеріалами Н. Фролової та М. Абрамзона[55], які у свою чергу спираються на ономастичні дослідження П. Каришковського[56], диферент 𐤌 утримує літери Λα, або Λαμ, або Μα. Але П. Каришковський зазначив, що імена з початковою частиною Λα або Λαμ в Ольвії зовсім невідомі (докторську дисертацію дослідник писав ще до знахідки напису ольвійських стінобудівників *SEG* 32:795 (рис. 11)).

Текст напису стінобудівників *SEG* 32:795 такий: τειχοποίαι ἐπεμελήθησαν τοῦ τείχους καὶ τῶν πύργων· Λάμπων Πεδιέως, Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, Νικόστρατος Νικοκλέος, [Ἀ]λκιμέδων Προμάχου, [Διον]ύσιος Ποσειδίππου. – «Стінобудівники подбали про стіну та башти: **Лампон Педеїв**, Феокл Аристонів, Нікостат Нікоклів, Алкімедон Промахів, Діонісій Посейдіппів»[57]. Цей напис надає єдину в Ольвії згадку імені Λάμπων, що належить еліті та відповідає читанню монограми 𐤌 початковими літерами Λα або Λαμ[58]. Що стосується варіанту читання диферента 𐤌 ім'ям, що починається на Μα, зауважимо, що серед еліти догетської Ольвії зовсім відсутні подібні імена[59]. На жаль, і в наших просопографічних дослідженнях

[53] *Ididem*, № 436.

[54] Nikolaev 2022.

[55] Frolova & Abramzon 2005: 225.

[56] Karyshkovskij 2003: 137.

[57] Розгорнутий просопографічний та хронологічний коментар до цього напису див: (Nikolaev 2014).

[58] Уведені останнім часом до наукового обігу магічні переліки Ольвії утримують імена Λάμ[π]ρων (Belousov, Dana, Nikolaev 2016: 170), Λάμπυρις (Dana, Dana, Nikolaev 2022: 88), але соціальний статус цих осіб наразі невідомий.

[59] Магічні переліки надають лише ім'я Μακαρεὺς; соціальний статус цієї особи наразі невизначений (Dana, Dana, Nikolaev 2022: 88).

знахідка лапідарного напису *SEG* 32:795 також не була врахована; диферент 𐅀 на «Борисфені» № 26 був віднесений до таких, що не піддаються інтерпретації; будь-які гіпотези щодо його читання нами не висувалися[60].

Надалі ще раз скористаємося продуктивною ідеєю V. Stolba[61] *щодо високої ймовірності ономастичної реконструкції скорочень для рідкісних імен*. Застосуємо цю ідею до наших просопографічних досліджень. Отже, як ми вже відмічали, імена, що починаються на Λα або Λαμ та належать еліті, зафіксовані в Ольвії лише одного разу в написі стінобудівників *SEG* 32:795; це вже згадуваний вище представник другорядного елітного роду Лампон Педеїв (Λάμπων (I) Πεδιέως), рідний брат епоніма 336 р. до Р. Х. Зойла Педеїва (Ζώϊλος (I) Πεδιέως). Важливим фактом є те, що датування напису *SEG* 32:795 (рік осади Зопіріоном або перші роки після зняття осади) та датування «Борисфену» з диферентом № 26 (𐅀) (орієнтовно 282 р. до Р. Х.) розділяє приблизно п’ятдесят років; це ознака родового успадкування імені від діда до онука. Відповідно, ми поступово наблизилися до висунення гіпотези про ототожнення диферента № 26 (𐅀) з родовим ім’ям другорядного роду Педеїв – Λάμπων (II) Πεδιέως?; стінобудівник Λάμπων (I) Πεδιέως – дід однойменного магістрата «Борисфена» № 26 Лампона (Λάμπων (II) Πεδιέως?). Як бачимо, в інтерпретації монограми 𐅀 наявний прогрес; раніше вона позначалася нами як така, що зовсім не піддається читанню; наразі ми вже пропонуємо відповідні гіпотези.

Надалі розглянемо тандем диферентів № 25 (𐅁), № 26 (𐅀) та № 28, 29 (𐅂𐅃), який, згідно із запропонованими гіпотезами, представляє типовий випадок родового успадкування займаної посади від батька до синів[62]. Отже, висуваємо остаточну гіпотезу: *магістрат «Борисфена» з диферентом № 25* (𐅁) *– деякий Педей* (Πεδιεὺς (II) Ζωΐλου)*, син епоніма Ольвії 336 р. до Р. Х., агораном та голова колегії агораномів; магістратами «Борисфенів» з диферентами № 26* (𐅀) *та 28, 29* (𐅂, 𐅃) *є сини цього Педея, відповідно, Лампон* (Λάμπων (II) Πεδιέως?) *та Зойл* (Ζώϊλος (II) Πεδιέως?).

Нещодавно проф. В. Орликом опубліковано унікальний «Борисфен» з диферентом, подібним до № 26 (𐅀) групи III (рис. 12, справа); водночас видавець надав абсолютно переконливі аргументи (вага монети, палеографічні ознаки тощо) щодо віднесення цього «Борисфена» до останніх груп[63]. У свою чергу ми маємо можливість надати аргументи щодо інтерпретації цього диферента як родового успадкування диферента на «Борисфені» № 26 групи III, про що насамперед свідчить збіг зовнішнього вигляду обох диферентів. Але окрім збігу диферентів ми маємо й інші аргументи. Зокрема, гіпотеза щодо родового успадкування цього диферента формується з урахуванням того, що наступний диферент № 27 (ΣΥ) також має родове успадкування у вигляді диферента останніх груп № 90 (ΣΥΜ). Більш того, розташовані поряд диференти № 33, 34 (API, AP) також мають родове успадкування у вигляді диферентів № 91, 92 (API, AP). Отже,

[60] Nikolaev 2022: 90.
[61] Stolba 2015.
[62] Успадкування займаної посади від батька до сина ми вперше виявили в епонімому каталозі *IOSPE* I^2 201. Воно характерне саме для другорядних елітних родин, наприклад, Ἀθηνόδωρος Μόσχου → Ἀμύντωρ Ἀθηνοδώρου, Ὀρθόβουλος Εὐβιότου → Δηΐμαχος Ὀρθοβούλου, Τιμέας Θεογίτον[ο]ς → Ἀρτεμίδωρος Τ[ιμέου]. Для вищої еліти характерне успадкування посади від брата до брата (Nikolaev, 2014).
[63] Orlyk, 2020: 9–13.

через покоління після емісії «Борисфенів» з диферентами № 25, 26, 28, 29 (Ε → Μ → 𐤏, 𐤔) отримуємо факт їхнього родового успадкування: «Борисфен» з диферентом № 53, «Борисфен» б\н (за В. Орликом) та серія ПЕЕ (Ε→ Μ→ 𐤏,𐤔).

Монета серії ПЕЕ 𐤏 (230–220 рр. до Р. Х.), ймовірно, магістрата Зойла III (Ζώϊλος (III) τοῦ δεῖνος), майже синхронна з «Борисфеном» останніх груп з диферентом Лампона Μ (Λάμπων (III) τοῦ δεῖνος?); ця обставина відображає діяльність братів з роду Педеїв у третьому поколінні. Не виключаємо на цій підставі того, що в абревіатурі ПЕЕ присутні перші літери імені їхнього батька Педея (Πεδιεὺς (III) τοῦ δεῖνος?)[64]. Тим самим ми отримали просопографічне підтвердження одній із ономастичних гіпотез П. Каришковського[65], який, зокрема, пропонував розкривати абревіатуру ПЕЕ іменами ольвіополіта Педея а також мілетських епонімів Пейстена, Пісістрата, Пеланона тощо. Відповідно, у 220-х рр. до Р. Х. маємо не тільки факт родового успадкування монограм, а й родового успадкування професійної діяльності другорядного роду Педеїв.

Більше того, звертаємо увагу читача, що диферент Μ присутній і на сріблі, яке В. Анохін[66] датує 200–190 рр. до Р. Х., а В. Нечитайло[67] – 185−150 рр. до Р. Х. (рис. 13) На жаль, поки що наші просопографічні дослідження не дають змоги ідентифікувати цей диферент з реальною історичною особою. Втім, маємо змогу прийняти попередню гіпотезу про родове успадкування і в цьому випадкові. Отже, *відома низка з трьох різних монет, що мають однаковий диферент та хронологічно охоплюють п'ять поколінь*. Відповідно, датування срібла з досліджуваним диферентом, згідно із законом генеалогії (через проміжне покоління), більш ймовірне у варіанті В. Нечитайла, а саме близько 170–160 рр. до Р. Х.[68].

[64] Принциповою відмінністю наших просопографічних побудов, на відміну від аналогічних побудов В. Яйленка, є інформація про діяльність кожної історичної особи, зокрема у нумізматиці. В. Яйленко автоматично «конструює» родовідні гілки, не маючи жодних підстав та доказів існування історичної особи. (Nikolaev 2022).

[65] Karyshkovskij 2003: 138.

[66] Anohin 2011: № 467.

[67] Nechytaylo 2000: № 519.

[68] Nikolaev 2022.

Рис. 10. Родове успадкування диферента 𐤕 на монеті ПЕЕ 230–220 рр. до Р. Х.

Рис. 11. Напис ольвійських стінобудівників зі згадкою про Лампона Педеїва

Рис. 12. Зліва – «Борисфен» з диферентом № 26 (Λ) групи III; справа – його родове успадкування – «Борисфен» останніх груп б/н з диферентом Λ (за В. Орликом)

Рис. 13. Срібна монета 170–160 рр. до Р. Х. з монограмою Λ (Λάμπων (IV) τοῦ δεῖνος?) (Anohin, 2011: № 467).

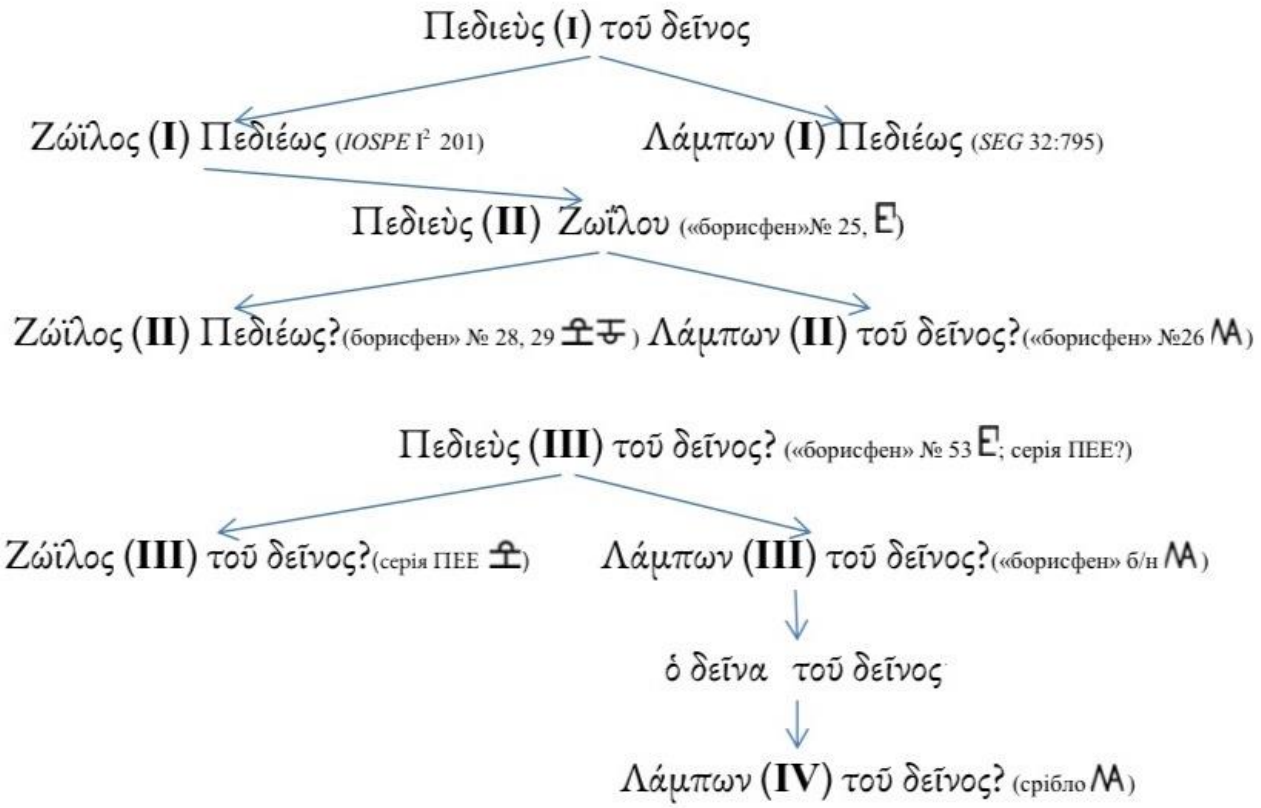

Рис. 14. Фрагмент відновленої та доповненої родовідної гілки другорядного ольвійського роду Педеїв – епонімів, стінобудівників, агораномів, монетних магістратів[69]

References

Anohin, V. A. (2011). *Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ja. Katalog*. [Antique coins of the North Black Sea coast. The catalogue]. [in Russian].

Awianowicz, B. (2023). *An Unknown Coin of Castor of Galatia and a Possible New Dating of Deiotarus' Coins with a Monogram of His Name*. Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne. XVIII, pp. 49–56. Kraków. DOI: 10.52800 ajst.1.18.a3. [in English].

Belousov A., Dana M., Nikolaev N. (2016). Deux nouvelles defixionum tabellae duterritoire d'Olbia du Pont. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. No. 197. Pp. 167–177. [in French].

Bodzek, J. A. (2023). A Note on a Satrapal Coin with the Inscription ΔH, Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne XVIII, pp. 15–30; Kraków. DOI: 10.52800 ajst.1.18.a1 [in English].

Dana M., Dana D., Nikolaev M. (2022). Raretés onomastiques et recoupements prosopographiques. Réédition d'une défixion opistographe d'Olbia du Pont. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. No. 223. Pp. 83–92. [in French].

Dana M., Dana D., Nikolaev M. (2025). Mahichne Hrafiti z Ol'viyi z «Darchym Narysom» [The Magical Graffito from Olbia with "Gift Inscription"]. Rukopisna ta

[69] ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος – такий-то, син такого-то.

knižkova spadŝina Ukraïni [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 1 (36). [in Ukrainian].

De Galataÿ, F. (2012). Control marks on Hellenistic royal coinages: use, and evolution towards simplification? REVUE BELGE DE NUMISMATIQUE ET DE SIGILLOGRAPHIE. CLVIII 39–62. [in English].

De Galataÿ F. (2018). The coinages of Alexander the Great and the République des médailles *(16th-18th c.).* Alexander the Great A Linked Open World. 195–234 [in English].

De Luca, F. (2020). Numerical notations on Ptolemy I Soter's gold staters. Revue Numismatique OMNI no.14, pp. 31–69. [in English].

De Luca, F. (2021). The Tetradrachms of Perseus of Macedonia. Associazione culturale Italia Numismatica, Nummus et Historia XL 3–122. [in English & Italian].

Choref, M. M. (2018). K voprosu o vozmozhnosty y perspektyvakh deshyfrovky monohramm na anonymnykh obolakh bosporskoho chekana [On the Possibility and Prospects of Deciphering Monograms on the Anonymous Obols of the Bosporus Coinage]. Yzvestyia Saratovskoho unyversyteta. [News of Saratov University]. T. 18. 2. 170–174. DOI: 10.18500/1819-2018-18-2-170-174. [in Russian].

Karyshkovskij, P. O. (1988). *Monety Ol'vii: ocherk denezhnogo obrashhenija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja v antichnuju jepohu.* [Coins of Olbia: a sketch of the monetary circulation of the North-Western Black Sea Coast in ancient times.Kyiv]. [In Russian].

Karyshkovskij, P. O. (2003). *Monetnoe delo i denezhnoe obrashhenie Ol'vii (VI v. do n.je. − IV v. n. je.).* [Coinage and money circulation in Olbia (6th century BC – 4th century AD)]. *Doctor_s dissertation theses*. Odessa. [in Russian].

Nechytaylo, V. V. (2000). *Katalog antichnykh monet Ol'vii (VI v. do n.e – III v. n. e.).* [Catalog of antique coins of Olbia (VI century BC – III century AD)]. Kyiv. [In Russian].

Nikolaev, N. I. (2014). *Prosopografija Olvii Pontijskoj V v. do n. je. – I v. n. je.* [Prosopography of Olbia Pontika V cent. BC. – I cent. A. D.]. Kyiv: [in Russian].

Nikolaev, M. I. (2022). *Khronolohiia Pivnichnoho Prychornomoria IV–I st. do R. Kh. Vybrani pratsi: monohrafiia.* [Chronology of the Northern Black Sea region in the 4th – 1st centuries BC. Selected works]. Izmail. [in Ukrainian].

Nikolaev, M. I. (2023). Novyi vzghliad na denezhnuiu reformu Ol'vii vtoroi poloviny IV v. do n. e. Stratum Plus, 6, 2023, 161–172 [Nikolaev, M. I. A New Look at the Olbia Monetary Reform of the Second Half of the 4th century BC]. Stratum Plus, 6, 161–172. https://doi.org/10.55086/sp236163174 [in Russian].

Nikolaev M., Tsyganenko L. (2023). Novyy napys na svyntseviy plastyni z Ol'viyi yak istorychne dzherelo [Nikolaev Mykola, Tsyganenko Lilia. New inscription on lead plate from Olbia as historical source]. Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny. [Manuscript and Book Heritage of Ukraine, 30, 181–199] https://doi.org/10.15407/rksu.30.181. [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2020). Do pytannia isnuvannia hroshovoho obihu na terytorii Dniprovskoho Pravoberezhnoho lisostepu (V–I st. do n. e.). Istoriia, arkheolohiia, informatsiina, bibliotechna ta arkhivna sprava: aktualni problemy nauky ta osvity: tezy dopovidei I Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, 13 travnia 2020 r. Kropyvnytskyi. C. 9-13. [On the Question of the Existence of Money Circulation on the Territory of the Dniper Right-Bank Forest-Steppe (V– I Centuries BC)]. [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2021). Novyj tip ol'vijskoj mednoj monety vremen Mitridata Evpatora. **[**The new type of the Olbian copper coin from the time of Mithridates Eupator] Stratum plus, 6, 87–92. https://doi.org/10.55086/sp2168792 [in Russian].

Orlyk, V. (2023). Davn'ohrets'ki monety ta yikhni imitatsiyi z terytoriyi Volyni [Ancient Greek Coins and Their Imitations from the Territory of Volyn]. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 7. 5–24. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-5-24 [in Ukrainian].

Frolova N. A. & Abramzon, M. G. (2005). *Monety Olvii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja: katalog*. [Coins of Olbia in the collection of the State Historical Museum: catalogue]. Moscow. [In Russian].

Zograf, A. N. (1951). *Antichnye monety* [Antique coins]. Moscow. [in Russian].

Zograf, A. N. (2005). O monohramme pervoho arkhonta na monetakh Olvyy. Monety Olvii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja: katalog: kataloh H. A. Фролова, M. Г. Абрамзон ; Гос. ист. музей. М.: РОССПЭН, С. 33–37. [in Russian].

Shvets, O. (2023). Shtempel'nyy Analiz: Suchasnyy Stan Zastosuvannya ta Perspektyvy Tsyfrovizatsiyi Metodu [Die Analysis: Current State of Application and Prospects of Digitalization of the Metod]. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 7, 288–306. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-288-306 [in Ukrainian].

Stolba, V. (2015). ‘Archers’ of the Blessed City: City’s Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numizmaticae*, 10, 43–63. [in English].

Von Sallet, A. (1871). *Die Künstlerinschriften auf griechischen Münzen*, Berlino, Weidmannsche Buchhandlung [in German].

Скорочення

IOlb – Надписи Ольвии. М. – Л., 1968.

IOSPE I^2 – Latishev B. 1916. Inscriptiones antigue orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis.

SEG – Supplementum epigraphicum Graecum.

DOI:**https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-58-69**

УДК 737.1[902.821.161:477.43]

MINI-HOARD OF ANCIENT COPPER COINS OF THE NORTHERN BLACK SEA CITIES FROM KHMELNYTSKYI REGION

Evgeniy Kolesnichenko

Central Ukrainian National Technical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine)
kolesnichenko.eugene@ukr.net; ORCID: 0000-0002-0339-1065

The purpose of the article *is to introduce into scientific circulation the mini-hoard of copper coins of the Northern Black Sea region found in Novoushytska settlement territorial community of Khmelnytskyi region.*

The theoretical and methodological basis *is a set of numismatic methods (identification and typology of coins, visual analysis and comparative method).*

Scientific novelty*. The mini-hoard of ancient copper coins of the cities of the Northern Black Sea region found near the village of Khrebtiyiv, Novoushytska settlement territorial community, Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region, is introduced into scientific circulation for the first time. For the first time in historiography, the elemental analysis of bronze ingots and coins of this complex was compared, which allowed to argue against the common thesis in historiography that representatives of the Scythian culture or the population of the Ukrainian Forest-Steppe of the Scythian era used ancient Greek coins as raw materials for the manufacture of bronze objects.*

Conclusions. *Firstly, the discovery of this coinage and objects complex in the Ukrainian Forest-Steppe testifies to the contacts of the population of this natural zone with the Hellenistic world, in particular with the Greek cities of the Northern Black Sea region: Chersonesos, Panticapaeum and Olbia. Secondly, the presence of bronze ingots in the hoard may indicate that representatives of the Scythian culture used bronze ingots in trade operations in parallel with coins of the time. Thirdly, the XRF analysis of these ingots and several coins from the hoard indicates that these ingots were not made of coinage metals. Thus, it is proved that ancient Greek coins were not used by the population of the Ukrainian Forest-Steppe in the Scythian period as raw materials for bronze production. This confirms the concept that the people of the Scythian period in the Ukrainian Steppe and Forest-Steppe used ancient Greek coins as means of payment.*

The analysis of the coin issuers and the period of minting of the coins under study indicates the way they came from the Crimea (Heraclea and Kerch Peninsulas) to Podilske Transnistria via the Lower Pobuzhia, which corresponds to the Black Sea-Dniester section of the Eastern Amber Road.

Our research allows us to put forward a number of hypotheses, in particular, about the later than it is accepted in historiography dating of the issue of Chersonese coins that were part of the hoard we studied, and the possible minting of the last groups of Olbian 'borisfen' coins no later than the 240s BC. The composition of the mini-hoard found near the village of Khrebtiyiv indicates the indigent condition of its owner, i.e. it could have been

an ordinary Scythian nomad, not a Greek merchant or a representative of the Scythian nobility.

Key words: *treasure, coin find, bronze ingot, coin, Olbia, Chersonesos, Panticapaeum, Ukrainian Forest-Steppe, Podillia, Eastern Amber Road.*

МІНІ-СКАРБ АНТИЧНИХ МІДНИХ МОНЕТ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Євгеній Колесніченко
Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
kolesnichenko.eugene@ukr.net; ORCID: 0000-0002-0339-1065

Анотація

Мета статті *полягає у введенні до наукового обігу міні-скарбу мідних монет Північного Причорномор'я, знайденого на території Новоушицької селищної територіальної громади Хмельницької області.*

Теоретико-методологічні основи *складає сукупність нумізматичних методів (ідентифікації та типологізації монет, візуального аналізу та порівняльного методу).*

Наукова новизна. *Вперше вводиться до наукового обігу міні-скарб античних мідних монет міст Північного Причорномор'я, знайдений поблизу с. Хребтіїв Новоушицької селищної територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вперше в історіографії здійснено порівняння елементного аналізу бронзових зливків та монет даного комплексу, що дозволило аргументовано заперечити поширену в історіографії тезу про використання представниками скіфської культури чи населенням Українського Лісостепу скіфської доби давньогрецьких монет як сировини для виготовлення бронзових предметів.*

Висновки та основні результати дослідження. *По-перше, знахідка даного монетно-речового комплексу на теренах Українського Лісостепу свідчить про контакти тогочасного населення цієї природної зони з елліністичним світом, зокрема з грецькими містами Північного Причорномор'я: Херсонесом, Пантікапеєм та Ольвією. По-друге, наявність у складі скарбу бронзових злитків може свідчити про використання представниками скіфської культури бронзових зливків у торговельних операціях паралельно із тогочасними монетами. По-третє, проведений РФА даних зливків та кількох монет зі скарбу указує на те, що дані зливки були виготовлені не з монетних металів. Таким чином доведено, що давньогрецькі монети не використовувалися населенням Українського лісостепу скіфської доби як сировина для виготовлення бронзи. Це підтверджує концепцію про використання людністю українського Степу та Лісостепу скіфської доби давньогрецьких монет як платіжних засобів.*

Аналіз монетних емітентів та періоду карбування досліджуваних нами монет вказує на шлях їхнього потрапляння із Криму (Гераклейського і Керченського півостровів) до Подільського Придністров'я через Нижнє Побужжя, що відповідає Чорноморсько-Дністровському відтинку Східного бурштинового шляху.

Проведене нами дослідження дозволяє висунути й ряд гіпотез, зокрема про більш пізнє ніж це прийнято в історіографії датування емісії монет Херсонесу, які

входили до складу досліджуваного нами скарбу, та можливе карбування останніх груп ольвійських монет – «борисфенів», не пізніше 240-х років до Р. Х. Склад міні-скарбу, знайденого поблизу с. Хребтіїв, указує на незаможний стан його власника, що ним міг бути рядовий скіф-номад, а не грецький купець чи представник скіфської знаті.

Ключові слова: *скарб, монетна знахідка, бронзовий зливок, монета, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Український Лісостеп, Поділля, Східний бурштиновий шлях.*

Постановка проблеми.

Кам'янець-Подільський район є частиною історичного українського регіону Поділля, він «розміщений у Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції»[1] в межах Подільської височини. У період раннього залізного віку, територію цього регіону «населяли представники різних етнічних груп, які належали до культури фракійського гальштату, скіфської культури та пізніших латенізованих культур»[2]. Значний вплив на розвиток даного регіону мала головна водна артерія краю р. Дністер, яка була вагомою ланкою відомого Східноєвропейського бурштинового шляху, про існування якого на «межі доби бронзи та заліза свідчать археологічні знахідки»[3]. Від р. Дністре існувало два шляхи до Чорного моря, один прямий, другий «від Дністра до Дунаю з виходом до Чорного моря»[4].

Знахідки на території Поділля античних монет, зокрема, емісій VI–I ст. до Р. Х. вказують, «що в цьому регіоні в середині та другій половині I тис. до Р. Х. мешкало населення, яке мало зв'язки як із грецьким світом, так і з представниками фракійського та латенського світу»[5]. Кожна нова зафіксована знахідка таких монет, в Придністровському Поділлі є вагомим свідчення економічних зав'язків тогочасного населення регіону з античним світом.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання знахідок давньогрецьких монет на території України знайшли відображення у корпусі наукової літератури XIX – першої чверті XXI ст. Перші праці, у яких згадуються давньогрецькі монети з українських земель, належать українським і польським дослідникам XIX ст., зокрема,

У XX ст. проблеми знахідок давньогрецьких монет на території України знайшли відображення в працях Зографа, П. Каришковського, Голенка…

На прикінці XX – на початку XXI ст. виходять праці М. Мільчарека[6], С. Булатович[7], А. Шостопала[8], С. Скорого та С. Зимовця[9], О. Бакальця[10], М. Орлика[11], І. Прохненка[12] та інших у яких міститься певна інформація про знахідки античних монет в Україні, в тому числі й давньогрецьких та їхніх імітацій. Комплексні дослідження знахідок давньогрецьких монет на території України були започатковані 2018 р. проф. В. Орликом, з того часу ученим систематизовано й опубліковано корпус праць про знахідки монетних

[1] Denysyk & Panasenko 1990: 95.
[2] Orlyk 2022: 8.
[3] Orlyk 2023: 20.
[4] Tomenchuk 2009: 65.
[5] Orlyk 2022: 37.
[6] Mielczarek 1989; Mielczarek 2008; Mielczarek & Orlyk 2019.
[7] Булатович 2003.
[8] Шостопал 2007; Шостопал 2016.
[9] Скорый & Зимовец 2014.
[10] Бакалець 2021.
[11] Orlyk M. 2022.
[12] Orlyk & Prokhnenko 2023; Prokhnenko & Orlyk 2024.

скарбів та окремих монет в різних регіонах України[13]. В рамках наукової школи проф. В. Орлика, сьогодні працює ряд науковців, зокрема А. Бойко-Гагарін[14] та Є. Колесніченко[15] та ін., котрі досліджують знахідки античних монет та їхніх імітацій в Україні.

Теоретико-методологічні основи дослідження складає сукупність нумізматичних методів (ідентифікації та типологізації монет, візуального аналізу та порівняльного методу).

Мета статті полягає у введенні до наукового обігу міні-скарбу мідних монет Північного Причорномор'я знайденого в Новоушицькій селищній територіальній громаді Хмельницької області.

Наукова новизна. Вперше вводиться до наукового обігу міні-скарб античних мідних монет міст Північного Причорномор'я знайдений поблизу с. Хребтіїв Новоушицької селищної територіальної громади, Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вперше в історіографії здійснено порівняння елементного аналізу бронзових зливків та монет даного комплексу, що дозволило аргументовано заперечити поширену в історіографії тезу про використання представниками скіфської культури чи населенням Українського Лісостепу скіфської доби давньогрецьких монет як сировини для виготовлення бронзових предметів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

За отриманою нами інформацією, 2022 р. поблизу с. Хребтіїв, Новоушицької селищної територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, під час польових робіт було випадково знайдений міні-скарб античних мідних монет міст Північного Причорномор'я. Дана територіальна громада розташована на Подільському плато у Південно-Східній частині Хмельниччини. Доба раннього заліза залишила ряд археологічних пам'яток, зокрема, «великі за площею городища в районі Маціорська, Малої Шурки, Рудківців»[16]. Поблизу с. Мала Шурка (сусіднє село до с. Хребтіїв), виявлено багатошарове поселення, ранній залізний вік на якому репрезентовано матеріалами скіфської культури[17]. Враховуючи ці фактори виявлення міні-скарбу античних мідних монет міст Північного Причорномор'я є цілком правдоподібним.

Даний скарб складався із 14 мідних монет (9 монет Херсонесу, 1 монети Пантікапея, 3 монет Ольвії, одної монети незадовільний стан збереження якої не дозволяє її ідентифікувати та 2 бронзових зливків). Це монетно-речовий комплекс нами детально досліджений, усі монети (окрім однієї) ідентифіковані та внесені до каталогу (таблиця 1).

[13] Орлик 2018; Орлик, Коцур & Циганенко 2019; Orlyk & Orlyk 2020; Орлик 2020a; Орлик 2020b; Орлик 2020c; Орлик 2021.
[14] Boiko-Haharin, Sustrietov & Zadorozhnia 2022.
[15] Kolesnichenko 2022; Orlyk & Kolesnichenko 2023.
[16] Petrash, Shpakovs′kyy & Klymchuk 2018: С. 10.
[17] [17] Ibidem: 79.

Таблиця 1

КАТАЛОГ МІНІ-СКАРБУ АНТИЧНИХ МІДНИХ МОНЕТ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я З СЕЛА ХРЕБТІЇВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

№	Опис	Датування	Вага	Розмір
1	Аверс: Грифон ліворуч Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ΧΕΡ, зліва ΠΑ (Рис.3.1)	Анохін 2011 687 близько330-320 рр. до Р. Х. Туровський 2013 76 близько 325-320 рр. до Р. Х.	7.4 гр	20 мм
2	Аверс: Грифон ліворуч Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ΧΕΡ, зліва ΑΡΙ (Рис.3.2)	Анохін 2011 685 близько 330-320 рр. до Р. Х. Туровський 2013 79 76 близько 325-320 рр. до Р. Х.	7.5 гр	21 мм
3	Аверс: Грифон ліворуч Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ΧΕΡ, зліва ΚΡΑ (Рис.3.3)	Анохін 2011 686 близько330-320 рр. до Р. Х. Туровський 2013 81 76 близько 325-320 рр. до Р. Х.	9.5 гр	23 мм
4	Аверс: Грифон ліворуч Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ΧΕΡ, злів ΚΡΑ (Рис.3.4)	Анохін 2011 686 близько330-320 рр. до Р. Х. Туровський 2013 81 76 близько 325-320 рр. до Р. Х.	8 гр	22 мм
5	Аверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч Реверс: Грифон ліворуч, знизу ΧΕΡ, зверху ΦΙΛΙΣ (Рис.3.5)	Анохін 2011 695 близько 320-310 рр. до Р. Х. Туровський 2013 87 близько 325-320 рр. до Р. Х.	4 гр	18 мм
6	Аверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч Реверс: Грифон ліворуч, знизу ΧΕΡ, зверху ΦΙΛΙΣ (Рис.3.6)	Анохін 2011 695 близько 320-310 рр. до Р. Х. Туровський 2013 87 близько 325-320 рр. до Р. Х.	4.7 гр	20 мм
7	Аверс: Грифон ліворуч, ΧΕΡ знизу Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ΕΥΔΡΟΜΟ (Рис.3.7)	Анохін 2011 699 близько 310-300 рр. до Р. Х. Туровський 2013 100 близько 305-300 рр. до Р. Х.	7.5 гр	21 мм
8	Аверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч Реверс: Грифон ліворуч (Рис.3.8)	Анохін 2011 691-699 близько 320-300 рр. до Р. Х.	6.5 гр	20 мм

9	Аверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч Реверс: Грифон ліворуч, знизу ХЕР (Рис.3.9)	Анохін 2011 691-699 близько 320-300 рр. до Р. Х.	4.8 гр	20 мм
10	Аверс: Голова Сатира ліворуч, надкарбування 12-ти променева зірка Реверс: Голова Лева ліворуч, осетер ліворуч, надкарбування горит, перекарбування лук – стріла праворуч, знизу ΠΑΝ (Рис.3.10)	Анохін 2011 1049 близько 265-245 рр. до Р. Х.		
11	Аверс: Голова Борисфена (річкового божества) ліворуч. Реверс: праворуч напис ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, ліворуч від нього парадна сокира за ним диферент. (Рис.3.11)	Анохін 2011 384 близько 310-280 рр. до Р. Х. Ніколаєв 2020: 39 близько 270-221 рр. до Р. Х.		
12	Аверс: Голова Борисфена (річкового божества) ліворуч. Реверс: праворуч напис ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, ліворуч від нього парадна сокира за ним диферент. (Рис.3.12)	Анохін 2011 384 близько 310-280 рр. до Р. Х. Ніколаєв 2020: 39 близько 270-221 рр. до Р. Х.		
13	Аверс: Голова Борисфена (річкового божества) ліворуч. Реверс: праворуч напис ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, ліворуч від нього парадна сокира за ним диферент №90. (Рис.3.13)	Анохін 2011 383 близько 310-280 рр. до Р. Х. Ніколаєв 2020: 39 близько 221 р. до Р. Х.		
14	Не можна ідентифікувати (Рис.3.14)		6.5 гр	19 мм

Ми провели рентгено-флуоресцентний кількісний аналіз 2 монет із даного комплексу та 2 бронзових зливків на спектрометрі Expert Mobile (виробник ІНАМ, Київ) та отримали такі результати (таблиця 2).

Таблиця 2

ЕЛЕМЕНТНИЙ СКЛАД МЕТАЛУ ОБ'ЄКТІВ ЗІ СКАРБУ

Предмет дослідження	**Ідентифі-кація**	**Cu**	**Zn**	**Sn**	**Pb**	**As**	**Ag**	**Sb**	**Ni**	**Fe**	**Se**
Зливок 1	Бронза (домішки **Sb,Ag,**Ni,Zn)	82.9	0.07	4.5	10.2	1.1	0.34	0.70	0.04	0.1	
Зливок 1	Свинцева бронза	84.4	0.06	1.8	13.3	0.23	0.04	0.20	0.03	0.0	
Монета 1	Мідь	95.2	0.75	0.1	1.7	0.64	0.15	0.94	0.04	0.4	0.1
Монета 2	Свинцева бронза	94.3	0.18	1.0	3.0	0.51	0.03	0.32	0.31	0.4	0.05

Результати рентгеноф-луоресцентного кількісного аналізу вказують, що зливки були виготовлені не з монетного металу, що заперечує існуючу серед ряду дослідників думку про те, що давньогрецькі монети лише використовувалися населенням Українського Лісостепу як сировина для виготовлення бронзових предметів[18]. З іншого боку, ці результати цілком підтверджують концепцію проф. В. Орлика[19] та тезу проф. С. Скорого і Р.Зимовця[20], а також професорів У. Петера і В. Столби [21] про використання давньогрецьких монет як платіжних засобів населенням Українського Лісостепу у скіфську добу. Наявність у складі досліджуваного нами комплексу 2-х бронзових зливків (рис. 1–2) також може свідчити про використання таких предметів паралельно з іншими монетами у торгівельних операціях, вартість яких, ймовірно, визначалася вартістю бронзи, яка була ліквідним товаром і могла виступати як платіжний засіб.

Щодо власне монетної складової даного монетно-речового комплексу, то із Каталогу (таблиця 1) видно, що найстаршими монетами є монети Херсонеса, емісію яких В. Анохін визначає близько330–320 рр. до Р. Х., а Є. Туровський – близько 325–320 рр. до Р. Х. Наймолодша монета комплексу – монета Пантікапею, емісію якої В. Анохін відносить до 265–245 рр. до Р. Х., або ольвійський «борисфен», емісія якого, за концепцією М. Ніколаєва, мала місце близько 221 р. до Р. Х., хоча В. Анохін період карбування цього типу монет визначав близько 310–280 рр. до Р. Х. Необхідно відзначити, що візуальний огляд частини монет, з якими ми мали змогу безпосередньо працювати, та вивчення світлин із зображенням інших монет вказує, що найдовше у грошовому обігові перебували монети Херсонесу.

Монета Пантикапея перебувала в обігові значно коротший відтинок часу після її надкарбування. А от 3 монети Ольвії мають дефекти карбування, характерні для останніх груп «борисфенів»: зміщення штемпеля, непрокарбування та неякісне виготовлення монетної заготовки. Ольвійські монети, судячи зі стану їхнього збереження, не перебували у тривалому грошовому обігові, що вказує на те, що вони не могли бути карбовані пізніше нанесення надкарбування монети Пантікапея. Виникає питання щодо правильності визначення періоду карбування усіх 13 ідентифікованих монет.

За нашими спостереженнями, враховуючи стан зношення від перебування в грошовому обігові, хронологічно монети даного комплексу розташовуються таким чином: найстарші монети – 9 монет Херсонесу; наступна за часом карбування, а в даному випадку нанесення надкарбування, – монета Пантикапею; наймолодші монети монети Ольвії. Дане спостереження суперечить визначенню емісії «борисфенів» часовим відтинком 310–280 рр. до Р. Х. Необхідно зауважити, що значна частина визначення хронології карбування давньогрецьких монет, на яких відсутня вказівка часу їхньої емісії, досить приблизна, часто період карбування визнають незначним часовим відтинком, межі якого 5–10–20–30 років. Проте, з усіх монет даного комплексу, на нашу думку, найбільш точне визначення часу емісії належить надкарбованій монеті Пантікапея. Відповідно, монети Херсонесу могли

[18] Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. К.: Наукова думка, 1982. С. 57.
[19] Orlyk, 2023-a.
[20] Скорый & Зимовец 2014: 145.
[21] Peter & Stolba 2022.

бути карбовані в першій половині IV ст. до Р. Х., більш раннє визначення їхньої емісії швидше за все помилкове. Щодо ольвійських «борисфенів» останніх груп, за класифікацією П. Каришковського, то, на нашу думку, їхня емісія мала бути не пізніше 240-х років до Р. Х.

Наявність у складі даного скарбу більш ранніх монет Херсонесу (першої половини IV ст. до Р. Х.), монети Пантікапею (середина III ст. до Р. Х.) та монет Ольвії (40-х років III ст. до Р. Х.) вказує на шлях потрапляння цих монет із Кримського півострова до Нижнього Побужжя а потім до Подільського Придністров'я, що відповідає Чорноморсько-Дністровському відтинку Східного бурштинового шляху. Виникає питання, хто ж міг бути власником даного міні-скарбу? Факт того, що найстарішими його монетами є монети Херсонесу, швидше за все виключає із кола можливих власників представників херсонеського купецтва. Досить мала і ймовірність того, що він належав пантікапейському чи ольвійському купцеві, через незначну присутність монет даних емісійних центрів. А от наявність у складі досліджуваного нами комплексу 2-х бронзових зливків може свідчити на користь того, що власником загубленого/тезаврованого міні-скарбу був номад, представник скіфської культури. Невелика кількість монет у цьому комплексі та відсутність серед них золотих та срібних монет вказує на незаможний стан їхнього власника, це не міг бути представник скіфської знаті чи купець, а ймовірніше за все рядовий скіф-кочівник.

Висновки дослідження.

Проведене нами дослідження міні-скарбу, що складався із мідних монет міст Північного Причорномор'я та двох бронзових зливків, знайдений на території Подільської височини, дозволяє зробити ряд висновків та висунути деякі гіпотези. Щодо висновків, то, по-перше, знахідка даного монетно-речового комплексу в Українському Лісостепу свідчить про контакти тогочасного населення цієї природної зони з елліністичним світом, зокрема із грецькими містами Північного Причорномор'я: Херсонесом, Пантікапеєм та Ольвією. По-друге, наявність у складі скарбу бронзових зливків може свідчити про використання представниками скіфської культури у торговельних операціях бронзових зливків паралельно із тогочасними монетами. По-третє, проведений РФА даних зливків та кількох монет зі скарбу вказує на те, що дані зливки були виготовлені не з монетних металів. Таким чином доведено, що давньогрецькі монети не використовувалися населенням Українського лісостепу у скіфську добу як сировина для виготовлення бронзи. Це підтверджує концепцію про використання людністю скіфської доби в українському Степу та Лісостепу давньогрецьких монет як платіжних засобів.

Аналіз монетних емітентів та періоду карбування досліджуваних нами монет указують на шлях їхнього потрапляння із Криму (Гераклейського і Керчинського півостровів) до Подільського Придністров'я через Нижнє Побужжя, що відповідає Чорноморсько-Дністровському відтинку Східного бурштинового шляху.

Проведене нами дослідження дозволяє висунути й ряд гіпотез, зокрема про більш пізнє ніж це прийнято в історіографії датування емісії монет Херсонесу, які входили до складу досліджуваного нами скарбу, та можливе карбування останніх груп ольвійських монет – «борисфенів», не пізніше 240-х років до Р. Х. Склад міні-скарбу, знайденого поблизу с. Хребтіїв, вказує на незаможний стан його

власника, тобто це міг бути рядовий скіф-номад, а не грецьких купець чи представник скіфської знаті.

Рис. 1. Бронзовий зливок 1 (40,6 г, 57×21 мм, без масштабу)

Рис. 2. Бронзовий зливок 2 (58,1 г, ≈30 мм, без масштабу)

References

Anokhin, V. A. (2011). Antichnyye monety Severnogo Prichernomor'ya. [Antique coins of the Northern Black Sea coast]. Kyiv: Stilos. [in Russian].

Boiko-Haharin, A., Sustrietov, A., & Zadorozhnia, A. (2022). Cast imitation Roman imperial denarii finds in Podillya region. *Acta Archaeologica Lodziensia*, *68*, 39–48. https://doi.org/10.26485/AAL/2022/68/3

Danilevich, V. Ye. (1895). Monetnyye klady Kiyevskoy gubernii do pervoy chetverti XV stoletiya. *Trudy IX Arkheologicheskogo s'yezda v Vil'ne*, 1893, 260–264. [in Russian]

Denysyk, H. I. & Panasenko, B. D. (1990). Kam'yanets′-Podil′s′kyy rayon [Kamianets-Podilskyi district]. Heohrafichna entsyklopediya Ukrayiny. V. 2. Kyiv, 95–96. [in Ukrainian].

Karyshkovskiy, P. O. (1988). *Monety Ol'vii. Ocherk denezhnogo obrashcheniya Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya v antichnuyu epokhu.* [Coins of Olbia. An outline of the monetary circulation of the North-Western Black Sea region in ancient times]. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].

Kolesnichenko, Y. E. (2022). Mini-skarb ol′viys′kykh tetraboliv pershoyi chverti IV BC. z Kyyivshchyny. Relacje Polsko-Ukraińskie: numizmatyka-medalistyka-falerystyka. *IX Forum numizmatyczne Polska – Wschód, 08–10 grudnia 2022, Białystok* : [tezy] / Uniwersytet w Białymstoku. Białystok: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 51–53.

Mielczarek, M. (1989). *Ancient Greek coins found in Central, Eastern and Northern Europe*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Ossolineum. 205 p.

Mielczarek, M. (2008). On Greek coin finds from the Central European Barbaricum. *Roman Coins outside the Emire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland) 3–6 September 2005*, Wetteren, Moneta. 11–34.

Mielczarek, M., & Orlyk, V. (2020). New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *East European Historical Bulletin*, (13), 33–39. https://doi.org/10.24919/2519-058x.13.190763

Nikolaev, M. (2020). The chronology of Olbian 'borysthenes'. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (4), 14–42. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2020-4-14-42 [in Ukrainian].

Nikolaev, N. & Tsyganenko, L. (2022). Treasure of Olbia coins from the valley of the Kuchurgan river: a new interpretation. *Revista Arheologica*, 18 (1): 34–41. [in Russian]

Orlik, V., Kotsur, V. & Tsyganenko, L. (2019). Hoard of Olbian Coins of 'Borysthenes' Type Found at Spring 2018 in the Region of Gorodishche Town, Oblast Cherkassy, Ukraine. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 65: 37–48. [in Russian]

Orlyk, M. & Kolesnichenko, Y. (2023). The finds of cast Olbian coins of the sixth-fourth centuries beyond the borders of Olbian chora. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 68: 139–153.

Orlyk, M. (2022). The hoard of Celtic coins from the former Vynogradiv district of Transcarpathian region. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 6, 109–123. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-109-123 [in Ukrainian].

Orlyk, M., & Prokhnenko, I. (2023). Imitation of the denarius of octavian augustus of mala kopanya type. East european historical bulletin, (29), 8–21. (in English).

Orlyk, V. & Mekh, N. (2022). The hoard of copper coins of the Pontic state of Mithridates Evpator from the Romen district of the Sumy region. *East European Historical Bulletin*, 25, 8–20. https://doi.org/10.24919/2664-2735.25

Orlyk, V. & Orlyk, S. (2020). The New Find of a Bronze Coin of Kerkinitis in the Middle Dnieper Ukraine (Horodysche District, Cherkasy Region, Ukraine). *Danubius* (XXXVIII), 9–23.

Orlyk, V. & Pyzyk, M. (2023). A hoard of Pontic coins from the time of Mithridates VI Eupator from the chora of Olbia. *Revista Arheologica*. XIX/1, 87–99.

Orlyk, V. (2020). Finds of Coins of Kingdom of Pontus of Mithridates Eupator on the Territory of the Right Bank-Dnipro Forest-Steppe. *Ukrainian Historical Journal*, 6, .93–103. [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2021). The find of ancient coins in the Tiasmyn river basin from the sixth to the first century BC. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (5), 5-44. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-5-44 [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2022-b). Antique coins VI–I century BC on the Podillia. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 6, 5–45. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-5-45 [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2022-b). Antique coins VI–I century BC on the Podillia. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 6, 5–45. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-5-45 [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2022-c). Copper Coins from Taulara of Mithridates VI Eupator Times from Eastern European Steppe and Forrest-Steppe. *Stratum plus*, 6, 149–159.

Orlyk, V. (2023-a). Ancient Greek Coins and their imitations from the territory of Volyn. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (7), 5–24. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-5-24 [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2023-b). A grouping of chance coin finds from the time of Mithridates VI Eupator on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe (in the villages of Moshny, Budysche, and Lozivok of Cherkasy district, Cherkasy province). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 69, 61–70. https://doi.org/10.26485/AAL/2023/69/7 .

Peter, U. & Stolba, V. F. (2022). Balkanraum und nördliches Schwarzmeergebiet. in: International Numismatic Council. *SuRevey of Numismatic Research 2014–2020*, Vol. I & II, 188–251. [in German].

Petrash, I. V., Shpakovs′kyy, S. M. & Klymchuk, V. V. (2018). Novoushychchyna: istoriya v pam'yatkakh [Novoushychchyna: history in monuments]. Khmelnytskyi: Polihrafist, 335 s. [in Ukrainian].

Prokhnenko, I. & Orlyk, M. (2024). The Nankovo Hoard of 1974 in the Context of Roman-Barbarian Relations in the Upper Tisza Region: New details. Revista Arheologica, 20, 123–130 (in English).

Shostopal, A. V. (2007). Hoards Cherkasy region. [in Ukrainian].

Shostopal, A. V. (2016). Antychni monety z okolyts' sela Moshny Cherkas'koho rayonu. *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky*. 23–26. [in Ukrainian].

Skoryy, S. & Khokhorovski, Y. (2018). *Bol'shoy Ryzhanovskiy kurgan. [The Great Ryzhanovsky Kurgan]*. Kyiv.

Skoryy, S. & Zimovets, R. (2014). K probleme tovarno-denezhnykh otnosheniy u naseleniya Vostochnoyevropeyskoy Lesostepi v skifskuyu epokhu. [On the problem of commodity-money relations among the population of the Eastern European Forest-Steppe in the Scythian era] *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Istorychni nauky*, 21, 141–156 [in Russian].

Tomenchuk, B. (2009). Bavars′kyy Heohraf i richkovi shlyakhy ta hrady v heopolitytsi seredn′ovichnoyi Yevropy. [The Bavarian Geographer and River Ways and Towns in the Geopolitics of Medieval Europe]. Karpaty: lyudyna, etnos, tsyvilizatsiya. Naukovyy zhurnal, 1, 61–76. [in Ukrainian].

Zograf, A. N. (1940). Nakhodki pontiyskikh monet mitridatovskogo vremeni v Ol'vii. Ol'viya. 1, 293–298. Kyiv. [in Russian].

Рис. 3 (без масштабу)

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-70-87

УДК 737.1[902.479.24:477]

TWO HOARDS OF ERAVISCI AND (ERAVISCI-IMITATIVE) COINS FROM UKRAINE

Christoph Röttger
independent researcher (Bülach, Switzerland)
royroettger@hotmail.com; ORCID: 0009-0006-6579-8895

This paper presents two hoard of coins from the territory of Ukraine, that both have included coins of the Eravisci and imitative issues of these coins.

Both hoards are important, for different reasons. They both contribute to the understanding of the distribution of Celtic coins in Ukraine, and particularly to that of coins of the Eravisci in an area that is quite remote from the core area of circulation of Eravisci coinage.

The first hoard is notable also for the fact that a coin of the Eravisci circulated together with a majority of Roman denarii plus for a number of items that have been found together with the coins.

The second hoard is even more important and very notable for a number of unpublished coin types that are presented here for the first time, that help to underline the importance of the findspot as a regional center of trade and for manufacture. Many coins in that hoard are imitations of original Eravisci coin types and must have been minted locally.

The coins are presented in a catologue which groups them by their reverse types, followed by non-Eravisci coins which have been present together with the Eravisci coins in the hoards.

The article also provides a brief summary of the current state of research, particularly related to findspots of coins of the Eravisci, and related to distribution patterns and groups of coins imitative to the coinage of the Eravisci.

Key words: *coin hoards, Eravisci, Ukraine, Mala Kopanja, Latène, Latène D2.*

ДВА СКАРБИ МОНЕТ ЕРАВІСКІ ТА ЇХНІХ ІМІТАЦІЙ З УКРАЇНИ

Крістоф Реттгер
Незалежний дослідник (Бюлах, Швейцарія)
royroettger@hotmail.com; ORCID: 0009-0006-6579-8895

Мета статті. *У цій статті представлено два скарби монет з території України, які включають монети епохи Еравіскі та імітаційні випуски цих монет.*

Наукова новизна. *До наукового обігу вперше вводяться два карби монет епохи Еравіскі та імітацій цих монет.*

Висновки та основні результати дослідження. *Обидва скарби важливі з різних причин. Вони обидва сприяють розумінню розповсюдження кельтських монет на території України, і, зокрема, монет Еравіскі на території, досить віддаленій від основного ареалу обігу монет Еравіскі. Перший скарб прикметний ще й тим, що монета Еравіскі циркулювала разом з більшістю римських денаріїв а також низкою предметів, що були знайдені разом з монетами. Монета Еравіскі була єдиною в цьому скарбі разом з більшістю римських республіканських монет. Це дещо схоже на монету Еравіскі, знайдену біля поля битви при Калкрісе 9 року н. е., яка була єдиною у скарбі з-поміж монет лише римської республіки та кількох монет Августа. Оскільки про точне місце знахідки відомо небагато, як і про будь-який інший контекст, важко припустити, за яких обставин монети потрапили до цієї місцевості, чи то через торгівлю, чи то з римськими військами. Той факт, що монети були знайдені разом з двома нарукавними перснями, може вказувати на те, що вони були частиною поховання, або, принаймні, разом з небіжчиком, який не обов'язково був похований впорядковано, а, можливо, у конфліктній ситуації. Таку інтерпретацію також підтверджує військовий характер залізного предмета, знайденого разом з монетами.*

Другий скарб цікавий головним чином своїм складом, а саме оригінальними монетами Еравісків та їхніми імітаціями, у співвідношенні приблизно 50:50, монетами Римської республіки та римською провінційною монетою з провінції Азія. Знову ж таки, неможливо зробити висновок про те, яким чином ці монети потрапили до Малої Копані, чи то в результаті торгівлі, чи то в результаті конфлікту. Присутність провінційної монети могла б натякнути на походження власника монет. Деякі типи монет відомі лише з цієї знахідки і представлені тут вперше. Тому, на мою думку, дуже ймовірно, що вони були виготовлені на ділянці Мала Копаня, подібно до монети «типу Мала Копаня», яка також, ймовірно, була виготовлена там і, наскільки мені відомо, не відома зі знахідок з інших місць. Кількість різних комбінацій штемпелів монет Еравіскі та їхніх імітацій у цьому скарбі вражає. У ньому присутні щонайменше 55 різних комбінацій штемпелів, з яких як мінімум 28 належать до імітаційних типів, які, ймовірно, були виготовлені на місцевому рівні. З урахуванням кількості штампів, які були використані для виробництва лише імітаційних монет, початковий обсяг виробництва монет мав бути значним, що вказує на важливість цього місця для даної території та ширшого регіону. У той час, про який ідеться, Мала Копаня, мабуть, мала велике значення як центр торгівлі та виробництва, що мало вплив на економіку ширшого регіону, що також підтверджується картою поширення (рис. 1) з великою територією використання монет Еравіскі (та імітаційних монет) в Україні. Оскільки інші місця знахідок, окрім Малої Копані, поки що не виявили такої ж кількості монет а також такого ж широкого розмаїття різних типів, можна з упевненістю припустити, що монети були виготовлені саме там, а не в одному з інших місць в Україні.

Обидва скарби сприяють розумінню закономірностей розповсюдження монет Еравіскі, як показано на карті (рис. 1), і підкреслюють той факт, що монети Еравіскі часто циркулювали на території України в давні часи. Розподіл місць знахідок цих монет указує на значно більшу територію ніж основні місця знахідок в Угорщині, які, зазвичай, припускають для цих монет. Очевидно, що ці монети також використовувалися і приймалися римськими військами як допоміжні монети, що доповнювали постачання римських денаріїв.

Ключові слова: *монетні скарби, Еравіскі, Україна, Мала Копаня, Латен, Латен D2.*

Introduction. Coins of the Eravisci, and imitations of these, have been found in Austria[1] , Croatia, Czech Republic, France, Germany, Hungary, Italy, Poland, Romania, Serbia, Slovakia, Slovenia and Ukraine. Most of the findspots have already been known to the late Melinda Torbágyi in her monography about the topic[2].

Coins imitating coins of the Eravisci are mainly known from Poland[3], Northern Slovakia[4] and Ukraine, though some stray finds of imitative coins are also known from the Czech republic and Austria[5].

The first coin hoard presented here has contained one coin of the Eravisci, catalogue id 1, a well known original type which is also known from core findspots in Hungary[6]. Also in this hoard have been 18 coins of the Roman Republic. The Roman coins are listed in chronological order in the catalogue.

The second hoard has contained a mix of original coins of the Eravisci, their imitations, coins of the Roman Republic and a Roman provincial coin from the province of Asia.

The number of different die combinations present in this hoard is impressive. Many of the coin types presented here are unpublished and not known from other findspots so far, therefore it is highly necessary to publish the material here.

Findspots in Ukraine are so far known from these locations:

Chortkiv (Чортків), river Zbruch area[7]; Chust, (Хуст, Закарпатська

[1] Dembski 1974, Nr. 3 mentions a coin of the Eravisci from Traismauer. This findspot, however, can be ruled out, as the coin is an ordinary imitative coin, unrelated to the coinage of the Eravisci. However, there are other findspots in Austria, for example Röttger 2015, page 205, picture 25.

[2] "Die Münzprägung der Eravisker", in Acta Archaeologica, Tomus XXXVI, 1984, page 161–196.

[3] Dulęba/Wysocki 2017, and at least one further unpublished findspot, in my archive.

[4] Kolníková 2003, Kolníková 2005.

[5] both unpublished, in my archive.

[6] Torbágyi 1984, type F/2b, findspots for this type listed on page 171ff. Coins with the inscription DOMISA have in fact been made from two different reverse dies, which can be distinguished easily by how the rider's legs are positioned. The coins representing type F/2b and F/2c in Torbagyi's plate on page 176 are both from the same of these two reverse dies. Her variant F/2c is from the same dies as her variant F/2b, just at a later stage of the coin production, when the die was extremely worn.

[7] Myzgin 2016, Nr. 88.

область)[8]; Iwano-Frankiwsk (Івано-Франківськ)[9]; Lviv Oblast (Львівська область)[10]; Mala Kopanja (Мала Копаня)[11], Rivne Oblast (Рівненська область) can probably be ruled out as findspot, so far[12], Ternopil Oblast (Тернопільська область)[13], Transcarpathia (Закарпатська область), Zelene, Ternopil Oblast (Тернопільська область, Зелене)[14].

Regarding the dating of the coins, Torbágyi's analysis seems still to be valid, namely that probably the Roscius Fabatus types are the earliest[15], and that the coins probably have been minted up until Augustean time [16]. It's worthwile to note that a coin found in Germany sets a fixed terminus ante quem 9 AC, as it was found in a hoard linked to the "clades Variana", the battle of Varus[17]. A fixed terminus post quem 110/109 BC is set by a Roscius Fabatus type coin, which has been struck over a Roman Republican denarius type Crawford 1974, RRC 301/1[18], though there probably exist further termini which allow to narrow down the bounds on both sides with higher precision.

It is important to note that the imitative groups from Poland, Northern Slovakia and Ukraine are disjoint from each other and don't have coin dies in common. Therefore, it is almost certain these four different groups of imitative coins have been minted locally, in the proximity of the respective findspots. While from Poland and many sites in Northern Slovakia predominantly imitations are known, in Ukraine the ratio between original Eravisci types and imitations seems to be approximately 50:50.

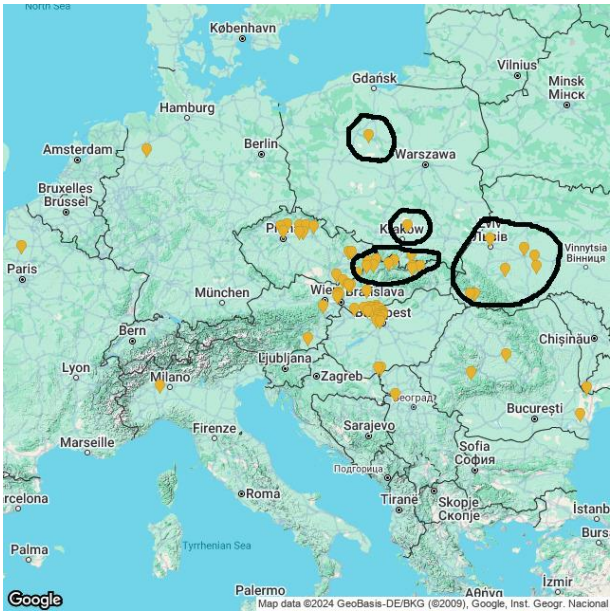

Fig. 1: Findspots of coins of the Eravisci and their imitations Four disjoint groups of imitative coins. Mix of original and imitative coins in Ukraine[19]

Problem statement. In order to improve our understanding of the Latène period in middle Europe, it is important to study ancient coin hoards. With their content, they often provide clues to ancient trade routes or conflicts in antiquity that in many cases we don't have any other information about. Particularly, written sources are either completely missing, or very sparse, about events that took place in areas of the "Barbaricum" that were remote from Roman influence, unless maybe Roman troops have been involved in these events. Coin hoards also might help to shed light into the political structure of certain regions, simply if there is a significant difference in the coinage being used in a given area, if compared to the neighborhood of that area. They can provide clues to trade centers and their importance, if it is possible to map the distribution of certain coin types and quantify the original output of the coin production for certain coin types.

The coin production of original coins of the Celtic tribe of the Eravisci is generally located in the vicinity of

[8] unpublished, in my archive.
[9] unpublished, in my archive.
[10] http://barbarous-imitations.narod.ru/index/1361_1440/0-629
[11] Kolníková/Kotygoroshko 2007, 2008a, 2008b, 2009, 2010, 2011, 2012 and 2013, plus Orlyk 2022 for a large hoard of coins of the Medieşul Aurit type from that location.
[12] Myzgin 2017, Nr. 66 mentions a coin from Rivne, and refers to Anokhin 2015, Nr. 703. However, Anokhin has the coin listed as coming from Закарпатская область, which is much more plausible than Rivne.
[13] http://barbarous-imitations.narod.ru/index/1361_1440/0-629
[14] unpublished, in my archive.
[15] Torbágyi 1984, page 179.
[16] Torbágyi 1984, page 189f.
[17] Berger 1996, plate 7, Nr. 31.C160.
[18] unpublished, in my archive.
[19] The markers on this map represent all published findspots of Eravisci coins and their imitations, minus those where the coins have been incorrectly assigned to the Eravisci, plus all unpublished ones from my archive (those are based on trustworthy information from dealers, collectors, finders, etc.).

Budapest[20], but as we see here, the distribution is much wider and certainly the production of coins that are imitative cannot be restricted to the territory of ancient Hungary.

Research history. The purpose of this paper is to present new material for consideration. Therefore, I will not give a very detailed re-iteration of the current general research about the coinage of the Eravisci here, particularly as also most of the sources are easily available.

The late Melinda Torbágyi has provided a very comprehensive overview in 1984[21], that provided a list of known findspots, known coin types, a corpus of all die combinations known to her, an overview of the research history with lots of references to literature prior to 1984 and attempts to provide the chronology and absolute dating of the coin issues of the Eravisci. It also briefly elaborates the function of the coins and discusses the location of the mint.

If I compare Torbágyi's distribution map of the Eravisci coinage[22] to my own distribution map of the coinage (figure 1 above), which represents the complete state of research of the year 2024, then many findspots have been added in the last 40 years. Particularly in Bohemia, Northern Slovakia, an important one in Germany. Also a few in Poland and then most prominently in Ukraine. In her distribution map, Torbágyi lists a findspot "Kraina"[23]. This location, however, can be ruled out as findspot[24].

Torbágyi distinguishes between various types of coins, mainly by their reverses. In short:

main type A: coins influenced by Roman bigati

main type B: reverse with gryphon

main type C: reverse with globe and sceptre

main type D: reverse with running hound

main type E: imitations of denarii of Roscius Fabatus

main type F: reverses with rider, not necessarily based on Roman coins (e.g. those with inscription DVTEVTI or DOMISA)

main type G: types for which it can be ruled out that they are based on Roman prototypes (e.g. those with inscription ANSALI)

In her plates, she displays all variants and die combinations known to her, though she misses to spot some very few variants that would have been available to her in the accessible material[25]. Also, some coins on her plates in fact come from the same pairs of dies, just at different states of die wear[26]. Some other coins on her plates can in fact not be attributed to the coinage of the Eravisci[27].

Though I have grouped the coins in my own database, and in the catalogue below, by obverse types and not by reverse types, Torbágyi's coin types are still valid and I am referencing Torbágyi's types in my catalogue below. Other than for incompleteness with regards to findspots, coinage imitative to that of the Eravisci, and several original Eravisci die combinations, her paper still is the main valid reference for the topic. Later contributions from Torbágyi enhance the picture in details, such as adding the

[20] Torbágyi 1984, page 194.

[21] Torbágyi 1984, Die Münzprägung der Eravisker", in Acta Archaeologica, Tomus XXXVI, 1984, page 161–196.

[22] Torbágyi 1984, figure 11.

[23] Torbágyi 1984, figure 11, findspot 3.

[24] The reference to Kraina comes from an old auction catalogue, Cahn 1930, lot 833. When taking a closer look at the catalogue, it becomes clear that in the case of that coin, the authors of the catalogue have given just a general misguided interpretation of where they think coins of the Eravisci come from, namely "(coin of the...) Aravisci: (generally coming from...) Krain and Western Hungary", rather than a real findspot of that particular coin. The same is true for other coins in that catalogue, some of which have known real findspots that are different from the general locations given in that auction catalogue. The auction catalogue does give real findspots for some coins, and when looking at the catalogue, it is clear when the authors intend to provide a general distribution of some coin type, and when they want to give a concrete findspot (in which case they would state "found in xyz" or "from the xyz find" or something similar". In the case of the coin from "Kraina", it is a general location.

[25] for example, her type F/2b has been made from two different reverse dies, both of which have been represented in core Hungary hoards.

[26] for example F/2b is from the very same pair of dies as F/2c, though obviously these dies have already been very worn and nearly destroyed when the coin F/2c has been made. Coin plate E/5 is from the same pair of dies as E/6.

[27] her coins A/1, B/10i, D/5f and E/4 clearly cannot be attributed to the coinage of the Eravisci, neither stylistically nor from purely technical aspects, being serrati and/or having a weight that does not fit, etc.

quinarii of the Eravisci to the overview[28], which previously has covered only the denarii.

Further important papers about the topic, which mainly add knowledge about the distribution of the coinage and about many imitative coin types, have been mentioned already above. For the topic in question, obviously, particularly the papers from Kolníková/Kotygoroshko are prerequisite and so are the papers from Myzgin and Orlyk/Prokhnenko.

Some papers after 1984 are in my view misguided when it comes to reassessing the dating of the coinage of the Eravisci already given by Torbágyi[29].

Lviv Oblast (Львівська о́бласть) hoard 2020

In early 2020, there was a hoard of 19 coins on display at violity.com[30]. The user reporting the hoard has been registered in Oblast Lviv (Львівська обл) and therefore the coins most probably also have been found in that area, definitely in Ukraine. The original blog entry shows 18 Roman republican denarii, one coin of the Eravisci, namely an original type, two Silver arm rings, two small bronze rings and one iron object (spear head or bolt?) that all have been found at the same location. Subsequently, the coins have been sold on violity, and probably the other items too, though I have not yet been able to locate them in the violity archive to get further information about their weights or other details. As I spotted this hoard with a four year delay, in 2024, some of the entries in the violity archive have been already incomplete and therefore it was not possible to get the weights of all 19 coins, nor the weights of any of the other items that have been in the hoard. Apparently, there was no container preserved. All items have been found losely dispersed over an area of a few square meters, just a few centimeters below the surface. Probably the coins and other items have originally been burried/hidden/lost in a purse made of organic material.

Fig. 2: Parts of the hoard while it was found

Fig. 3: Hoard, obverse of the coins. Just the iron object is missing in this picture

Fig. 4: Hoard, reverse of the coins. Just the iron object is missing in this picture

[28] Torbágyi 2005.

[29] Haupt/Nick 1997, in my view, come to incorrect conclusions, when discussing the dating of the Eravisci coinage. The paper is valuable, however, for presenting (incomplete, unfortunately) material about a new find from Hungary. The hoard discussed in their paper can be complemented by the coins presented in Freeman 1998, which in fact originate from the same hoard.

[30] 25 January 2020, https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=2103894.

Catalogue of Eravisci coins from Lviv Oblast hoard 2020

Catalogue Id	Weight	Comment
Type 3: Denarius head of Jupiter large/DOMISA variant 2 (Torbágyi 1984, this die combination missing)		
1	unknown	the reverse die is slightly different from the coins Torbagyi 1984, F/2b or F/2c (which are both from identical dies). The DOMISA reverse variants can be easily distinguised by the position of the rider's legs

Catalogue of non-Eravisci coins from Lviv Oblast hoard 2020

Catalogue Id	Weight	Comment
2	3.07g	Type Crawford 1974, RRC 249/1, 132 BC
3	unknown	Type Crawford 1974, RRC 281/1, 119 BC
4	3.57g	Type Crawford 1974, RRC 282/3, 118 BC
5	unknown	Type Crawford 1974, RRC 337/3(?), ca. 91 BC. Reverse is an incusum of the obverse.
6	unknown	Type Crawford 1974, RRC 341/2, 90 BC
7	3.25g	Type Crawford 1974, RRC 350/A2, 86 BC
8	3.72g	Type Crawford 1974, RRC 354/1, 84 BC
9	3.60g	Type Crawford 1974, RRC 354/1, 84 BC
10	unknown	Type Crawford 1974, RRC 354/1, 84 BC
11	3.76g	Type Crawford 1974, RRC 361/1c, 82 BC
12	3.65g	Type Crawford 1974, RRC 379/1, 80 BC
13	3.51g	Type Crawford 1974, RRC 379/1, 80 BC
14	3.60g	Type Crawford 1974, RRC 406/1, 69 BC
15	2.82g	Type Crawford 1974, RRC 407/2, 68 BC
16	3.37g	Type Crawford 1974, RRC 423/1, 57 BC
17	unknown	Type Crawford 1974, RRC 431/1, 55 BC
18	3.28g	Type Crawford 1974, RRC 512/2, 41 BC, chipped
19	unknown	Type Crawford 1974, RRC 526/2, 40 BC

Mala Kopanja (Мала Копаня), hoard

Approximately 10 years ago, I've noticed an imitative Eravisci coin that was being sold on the American Ebay platform. I was able to speak with the seller, and it quickly turned out the coin was part of a larger hoard, that had been discovered earlier in Mala Kopanja. Subsequently, I received pictures and weights of most of the coins. The hoard contained at least 143 coins of the Eravisci or imitations of these, plus three denarii and one quinarius of the Roman Republic, plus one Roman Provincial coin. The original hoard was slightly larger, maybe 5 to 10 more coins, as a couple of coins were badly chipped and broken into many small fragments due to corrosion. The composition of the hoard is unique. It contains many different imitative types that are otherwise unknown, but also contains many original coins of the Eravisci, types that are known from the core findspots in Hungary. There was no container preserved and the coins have been losely dispersed over an area of a few square meters, just a few centimeters below the surface.

Fig. 5: Parts of the hoard while it was found

Fig. 6: Parts of the hoard while it was found

Catalogue of Eravisci coins from Mala Kopanja (Мала Копаня), hoard

Catalogue Id	Findspot	Weight	Comment
Type 1: Denarius head of Jupiter large/IRAVISCI (Torbágyi 1984, C/4d)			
20	Mala Kopanja	2.16 g	
21	Mala Kopanja	unknown	
Type 2: Denarius head of Jupiter large/DOMISA variant 1 (Torbágyi 1984, F/2b)			
22	Mala Kopanja	2.90 g	
23	Mala Kopanja	2.79 g	
24	Mala Kopanja	2.20 g	
25	Mala Kopanja	2.14 g	chipped
26	Mala Kopanja	2.00 g	chipped
27	Mala Kopanja	1.88 g	chipped
28	Mala Kopanja	unknown	
Type 3: Denarius head of Jupiter large/DOMISA variant 2 (Torbágyi 1984, this die combination missing)			
29	Mala Kopanja	2.52 g	the reverse die is slightly different from the coins Torbagyi 1984, F/2b or F/2c (which are both from identical dies). The DOMISA reverse variants can be easily distinguised by the position of the rider's legs
Type 4: Denarius head of Jupiter large with round eye/IRAVISCI (Torbágyi 1984, C/3d)			
30	Mala Kopanja	3.10 g	
Type 5: Denarius head of Jupiter large with round eye/RAVIZ (Torbágyi 1984, C/3c)			
31	Mala Kopanja	2.52 g	
Type 6: Denarius head of Triumphus large/RAVIS (Torbágyi 1984, C/10h)			
32	Mala Kopanja	2.81 g	
33	Mala Kopanja	unknown	two large fragments
Type 7: Denarius head of Triumphus large/griffin with thyrsus below (Torbágyi 1984, B/9h)			
34	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 8: Denarius head of Triumphus small, hollow eye, small beard/griffin with thyrsus below (Torbágyi 1984, B/9h)			
35	Mala Kopanja	2.76 g	
Type 9: Denarius head of Triumphus small, variant 1, with eye, larger beard/RAVIS (Torbágyi 1984, B/9h)			
36	Mala Kopanja	2.90 g	
37	Mala Kopanja	2.47 g	
38	Mala Kopanja	unknown	

39	Mala Kopanja	unknown	
Type 10: Denarius head of Triumphus small, variant 2/RAVIS variant 1 (imitative)			
40	Mala Kopanja	2.31 g	
41	Mala Kopanja	1.92 g	
42	Mala Kopanja	unknown	fragment
43	Mala Kopanja	unknown	Fragment
Type 11: Denarius head of Triumphus small, variant 3/RAVIS variant 2 (imitative)			
44	Mala Kopanja	2.16 g	
45	Mala Kopanja	1.63 g	
Type 12: Denarius head of Triumphus small, variant 4/griffin with short thyrsus (imitative)			
46	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 13: Denarius head of Roma DVTEVTI/IRAVISCI (Torbágyi 1984, C/5d)			
47	Mala Kopanja	1.99 g	
48	Mala Kopanja	unknown	
Type 14: Denarius head of Roma DVTEVTI/RAVIZ (Torbágyi 1984, C/5c)			
49	Mala Kopanja	2.72 g	
50	Mala Kopanja	2.65 g	
51	Mala Kopanja	2.16 g	
52	Mala Kopanja	unknown	
53	Mala Kopanja	unknown	two large fragments
Type 15: Denarius head of Roma DVTEVTI/horse with plate (Torbágyi 1984, F/1a)			
54	Mala Kopanja	2.13 g	
55	Mala Kopanja	unknown	
Type 16: Denarius head of Roma to the left/thunderbolt left, rudder right, RAVIS retrograde variant 1 (imitative)			
56	Mala Kopanja	2.58 g	
57	Mala Kopanja	2.55 g	
58	Mala Kopanja	2.27 g	
59	Mala Kopanja	unknown	chipped
60	Mala Kopanja	unknown	chipped
Type 17: Denarius head of Roma to the left/thunderbolt right, rudder left, RVAIS, retrograde (imitative)			
61	Mala Kopanja	3.00 g	
62	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 18: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 1/thunderbolt left, rudder right, RMMA blundered, variant 1 (imitative)			
63	Mala Kopanja	unknown	
Type 19: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 1/thunderbolt left, rudder right, RMMA blundered, variant 2 (imitative)			
64	Mala Kopanja	2.77 g	
65	Mala Kopanja	2.71 g	
66	Mala Kopanja	2.14 g	
Type 20: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 2/RAVIS correct S (imitative)			
67	Mala Kopanja	unknown	chipped
Type 21: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 3/thunderbolt left, rudder right MMMM blundered, variant 1 (imitative)			
68	Mala Kopanja	2.75 g	
69	Mala Kopanja	2.36 g	
70	Mala Kopanja	2.27 g	
71	Mala Kopanja	2.26 g	
72	Mala Kopanja	2.13 g	chipped
73	Mala Kopanja	2.07 g	
74	Mala Kopanja	1.99 g	chipped
75	Mala Kopanja	1.91 g	chipped
76	Mala Kopanja	1.78 g	chipped
77	Mala Kopanja	unknown	chipped
78	Mala Kopanja	unknown	chipped
79	Mala Kopanja	unknown	

80	Mala Kopanja	unknown	
81	Mala Kopanja	unknown	fragment
82	Mala Kopanja	unknown	fragment
83	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 22: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 3/thunderbolt left, rudder right MMMM blundered, variant 2 (imitative)			
84	Mala Kopanja	2.29 g	chipped
85	Mala Kopanja	1.99 g	Chipped
86	Mala Kopanja	1.92 g	
87	Mala Kopanja		unknown
88	Mala Kopanja		unknown
89	Mala Kopanja	unknown	fragment
90	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 23: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 4/thunderbolt left, rudder right MMMI blundered, variant 1 (imitative)			
91	Mala Kopanja	2.33 g	
92	Mala Kopanja	2.18 g	
93	Mala Kopanja	1.73 g	
94	Mala Kopanja	unknown	chipped
Type 24: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 4/thunderbolt left, rudder right MMMI blundered, variant 2 (imitative)			
95	Mala Kopanja	2.22 g	
Type 25: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 5/thunderbolt left, rudder right MMMI blundered, variant 3 (imitative)			
96	Mala Kopanja	2.43 g	
97	Mala Kopanja	2.24 g	
Type 26: Denarius head of Roma to the right, stylized, variant 8/thunderbolt left, rudder right MMI blundered (imitative)			
98	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 27: Denarius simple head of Roma with lined eye/rudder and globe without inscription (Torbágyi 1984, C/8f)			
99	Mala Kopanja	3.14 g	
100	Mala Kopanja	2.55 g	
101	Mala Kopanja	unknown	
102	Mala Kopanja	unknown	
Type 28: Denarius simple head of Roma with pointed eye/rudder and globe without inscription (Torbágyi 1984, C/8f)			
103	Mala Kopanja	1.95 g	
Type 29: Denarius Iuno Sospita with T/RAVIS (Torbágyi 1984, C/12i)			
104	Mala Kopanja	2.93 g	
105	Mala Kopanja	2.90 g	
106	Mala Kopanja	2.87 g	
107	Mala Kopanja	2.42 g	
108	Mala Kopanja	unknown	
109	Mala Kopanja	unknown	
Type 30: Denarius Iuno Sospita with T/griffin with thyrsus below (Torbágyi 1984, B/5c)			
110	Mala Kopanja	2.76 g	
Type 31: Denarius Roscius Fabatus with C down at neck/Roscius Fabatus 4 (Torbágyi 1984, E/5)			
111	Mala Kopanja	2.57 g	
Type 32: Denarius Roscius Fabatus with Cat throat/Roscius Fabatus 4 (Torbágyi 1984, E/5)			
112	Mala Kopanja	2.97 g	
113	Mala Kopanja	2.62 g	
114	Mala Kopanja	unknown	Fragment
Type 33: Denarius female head variant 1/hound with spear, POSTIMI (imitative)			
115	Mala Kopanja	2.22 g	
Type 34: Denarius female head variant 2/hound with spear, POSTIMI (imitative)			

116	Mala Kopanja	unknown	style similar to the "Mala Kopanja type" (Orlyk / Prokhnenko 2023), fragment
Type 35: Denarius head of Venus with horn/RAVIS (Torbágyi 1984, this die combination missing)			
117	Mala Kopanja	3.23 g	
118	Mala Kopanja	2.55 g	
119	Mala Kopanja	unknown	
Type 36: Denarius head of Venus with horn/thunderbolt right, rudder left, RAVIS imitative (imitative)			
120	Mala Kopanja	2.34 g	
121	Mala Kopanja	2.08 g	
122	Mala Kopanja	2.06 g	
123	Mala Kopanja	unknown	chipped
124	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 37: Denarius head of Venus without horn/RAVISC variant 2 (Torbágyi 1984, C/6e)			
125	Mala Kopanja	unknown	fragment
126	Mala Kopanja	unknown	
127	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 38: Denarius head of Venus without horn/RIV (Torbágyi 1984, this die combination missing)			
128	Mala Kopanja	unknown	
Type 39: Denarius head of Venus without horn/griffin with thyrsus below, without IPAPI (Torbágyi 1984, B/7f)			
129	Mala Kopanja	2.68 g	
130	Mala Kopanja	2.65 g	
Type 40: Denarius head of Venus without horn/griffin, IRAVSCI (Torbágyi 1984, B/7e)			
131	Mala Kopanja	3.00 g	
132	Mala Kopanja	2.61 g	
133	Mala Kopanja	2.41 g	
134	Mala Kopanja	2.39 g	
135	Mala Kopanja	unknown	
136	Mala Kopanja	unknown	
137	Mala Kopanja	unknown	
Type 41: Denarius head of Venus without horn/griffin, flat body (Torbágyi 1984, this die combination missing)			
138	Mala Kopanja	2.89 g	
139	Mala Kopanja	2.87 g	
140	Mala Kopanja	2.86 g	
141	Mala Kopanja	2.82 g	
142	Mala Kopanja	2.01 g	chipped
143	Mala Kopanja	unknown	chipped
Type 42: Denarius head of Venus without horn with flat head/VAR 1 (imitative)			
144	Mala Kopanja	3.09 g	
Type 43: Denarius head of Venus without horn with flat head/thunderbolt left, rudder right, SVAAR retrograde (imitative)			
145	Mala Kopanja	unknown	
Type 44: Denarius head of Venus without horn with flat head/thunderbolt right, rudder left, RVAIS, retrograde (imitative)			
146	Mala Kopanja	2.78 g	
147	Mala Kopanja	2.68 g	
Type 45: Denarius head of Venus with collar/VAR 1 (imitative)			
148	Mala Kopanja	2.71 g	
Type 46: Denarius Diana, small head, variant 2/hound with spear to the left, SIVAR retrograde (imitative)			
149	Mala Kopanja	2.88 g	same dies as Allen 1987, 275
Type 47: Denarius Diana/hound with spear, C. POSTVMIA (Torbágyi 1984, D/2a)			
150	Mala Kopanja	3.04 g	
Type 48: Denarius Diana/hound with spear, S. IOSAVA (Torbágyi 1984, D/2b)			
151	Mala Kopanja	unknown	Fragment
Type 49: Denarius head of Ansali/RAVIS (Torbágyi 1984, this die combination missing)			

152	Mala Kopanja	2.68 g	same dies as Allen 1987, 266
Type 50: Denarius Marc Anton 1/VAR 2 (imitative)			
153	Mala Kopanja	2.54 g	
154	Mala Kopanja	2.16g	
155	Mala Kopanja	unknown	chipped
Type 51: Denarius Marc Anton 1/thunderbolt left, rudder right VAAM retrograde (imitative)			
156	Mala Kopanja	unknown	chipped
Type 52: Denarius Marc Anton 1/thunderbolt left, rudder right, SVAAR retrograde (imitative)			
157	Mala Kopanja	unknown	fragment
158	Mala Kopanja	unknown	fragment
Type 53: Denarius Marc Anton 2/thunderbolt left, rudder right, RAVIS retrograde variant 1 (imitative)			
159	Mala Kopanja	2.11 g	
Type 54: Denarius Marc Anton 2/VAR 3 (imitative)			
160	Mala Kopanja	1.94 g	chipped
161	Mala Kopanja	unknown	two large fragments
Type 55: imitative Denarius Augustus/Capricorn to the left (imitative)			
162	Mala Kopanja	unknown	style similar to the "Mala Kopanja type" (Orlyk&Prokhnenko 2023), chipped. The obverse seems to be inspired by a denarius of Iulius Caesar, with the inscription [CAE]SAR [DI]VI IVL[I], the reverse by a denarius of Augustus, with Capricorn to the left, bearing cornucopiae on its back, type Sutherland 1984, RIC 128, from 18 –17 BC.
Type 56: imitative(?) Quinarius Iupiter (Torbágyi 1984, this die combination missing)			
163	Mala Kopanja	1.40 g	maybe this is a Roman original, type Crawford 1974, RRC 345/2 from 88 BC

Catalogue of non-Eravisci coins from Mala Kopanja (Мала Копаня), hoard

Catalogue Id	Findspot	Weight	Comment
164	Mala Kopanja	8.89 g	As Augustus, type Burnett/Amandry/Ripollès 1992, RPC 2235, ca. 25 BC. Asia. The authors leave the question of the location of the mint undecided, after discussing a few variants in today Turkey and Syria.
165	Mala Kopanja	3.28 g	Type Crawford 1974, RRC 350/A2, 86 BC, chipped
166	Mala Kopanja	3.64 g	Type Crawford 1974, RRC 432/1, 55 BC
167	Mala Kopanja	3.30 g	Type Crawford 1974, RRC 544/25, 32/31 BC

Conclusion / Results

The final coin of the first hoard, catalogue id 19, can be dated to the year 40 BC. It would be wrong, however, from this to draw the conclusion the hoard has been lost/buried/hidden immediately after 40 BC, while it would be a very justified conclusion to state that apparently at the same time coins of the Eravisci and their imitations have circulated in the territory of today Ukraine, Roman Republican coins have been much more frequent in that area than younger coins. The Eravisci coin was singular in this hoard, accompanied by a majority of Roman Republican coins. This is a bit similar to the Eravisci coin that has been found near the Kalkriese battlefield of the year 9 AC, which was singular in a hoard otherwise containing only Roman Republican coins and a few of Augustus. As there is not much known about the precise location of the findspot, nor any other context, it is difficult to propose the circumstances under which the coins have come to that area, whether this was through trade or with Roman troops. The fact the coins were found together with two arm rings could hint they were part of a burial,

or at least together with a deceased person, which was not necessarily buried orderly, maybe in a conflict situation. This interpretation is also corroborated by the military nature of the iron object that has been found together with the coins.

The second hoard is interesting mainly for its composition, namely original coins of the Eravisci and their imitations, at a ratio of approximately 50:50, coins of the Roman Republic and a Roman provincial coin from the province of Asia. Here again, it is not possible to conclude the circumstances how the coins have arrived in Mala Kopanja, whether through trade or in a conflict situation. The presence of the provincial coin could hint to the origin of the owner of the coins. Some of the coin types are known only from this find and are presented here for the first time. In my view, therefore, it is very likely they have been produced at the Mala Kopanja site, similarly to the "Mala Kopanja type" coin, which also has probably been produced there and to my knowledge is not known from a findspot anywhere else. The number of different die combinations of Eravisci coins and imitations in this hoard is impressive. There are at least 55 different die combinations present in the hoard, of which at least 28 are from imitative types which have likely been produced locally. Considering the number of dies that have been used to produce the imitative coins alone, the original volume of the coin production must have been considerable and indicates the importance of the site for the region and the wider area. In the time in question, namely, Mala Kopanja must have been of great importance as centre of trade and manufacture, with an impact on the economy in the wider area, also corroborated by the distribution map figure 1, with a large area of Eravisci (and imitative) coin use in Ukraine. As the findspots other than Mala Kopanja have not brought to light the same quantities yet, nor the same large variety of different types, it is safe to assume the coins have been produced there and not in one of the other Ukrainian locations.

Though the imitative coins obviously have circulated together with original coins, and most probably have represented the same value for the owner, they appear to be on the lower end of the weight ranges for Eravisci coins. The hoard, however, seems to have suffered from bad conditions in the ground, leading to heavy corrosion and weight loss, so that the weights given here can only be used in relative terms, if comparing coins within this hoard.

The coin catalogue id 162 seems to give a terminus post quem for the hoard, as it is based on a Roman coin type which can be dated to 18/17 BC, though in my view the hoard must be dated even later.

It is unclear which person has been the model for coin types 50–54, with coin ids 153-161, whether the coins have been inspired by types from Caesar, Marcus Antonius or another Roman Republican personality, or by types from Augustus. Similarly, it cannot be ruled out that the portrait on the coins is that of a local ruler. In fact, it looks like the person on coin types 50–52 with his prominent nose is different from the person whose portrait is on types 53–54.

Both hoards contribute to the understanding of the distribution patterns of coins of the Eravisci, as per the map figure 1, and highlight the fact that coins of the Eravisci have circulated frequently on the territory of Ukraine in ancient times. The distribution of the findspots of these coins hints to a much larger area than the core findspots in Hungary that are generally assumed for these coins. The coins have definitely been used and accepted by Roman troops, evidenced by the German findspot, as auxiliary coinage to supplement the supply of Roman denarii.

References

Allen, D. (1987). Celtic coins in the British Museum I. Silver coins of the East Celts and Balkan Peoples, London, British Museum Press.

Anokhin, O. W. (2015). Fal'shivomonetchestvo u varvarskikh plemon na territorii sovremennoy Ukrainy i Moldovy. Katalog varvarskikh podrazhaniykh.

Berger, F. (1996). Kalkriese 1a – die römischen Fundmünzen.

Burnett / Amandry / Ripollès 1992: Burnett, A., Amandry, M. & Ripollès, P. P. Roman Provincial Coinage, Volume I – From the Death of Caesar to the Death of Vitellius, London–Paris.

Cahn, A. Auction 66, 06 may 1930.

Crawford, M. H. (1974). Roman Republican Coinage, Cambridge.

Dembski, G. (1974). Neufunde von Keltenmünzen in Österreich, *Römisches Österreich* 2, page 1–6 and plate 1.

Dulęba / Wysocki 2017: Dulęba, P. & Wysocki, P. 2017. A new discovery of a Celtic coin hoard from western Lesser Poland, Archäologisches Korrespondenzblatt 47, Heft 1, 2017, page 51–66.

Freeman, R. D. (1998) A group of Eraviscan denarii, in Coins of Macedonia and Rome: Essays in Honor of Charles Hersh, London, page 189–191 and plate 29.

Haupt, P. & Nick, M. (1997) Ein neuer Münzschatz mit Denaren der Eravisker aus der Gegend von Györ (Ungarn), Numismatische Zeitschrift 104/105, Wien, page 41–81 and plate 15–16.

Kolníková, E. (2003). Fundmünzen in den latènezeitlichen Burgwällen und anderen Höhenlagen in der Slowakei, Slovenská archeológia, LI/2, page 223–246.

Kolníková, E. (2005). Münzen der Eravisker, Azaler und andere Nachahmungen der republikanischen Denare im Nordkarpatischen Raum, In memoriam Ludovici Huszár, page 72–89.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2007). Monety dakiyskogo gorodishcha Malaya Kopanya. Karpatika, 36, page 48–74.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2008a). Novyye dannyye o monetakh Maloy Kopani. Karpatika, 37, page 27–34.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2008b). Der dakische Burgwall Malaja Kopanja am oberen Theisgebiet im Lichte der Münzfunde. Miscellanea numismatica Antiquitatis. In honorem septagęnarii magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata, page 125–134.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2009). Novyye dannyye o monetakh malokopan'skogo kompleksa. Karpatika, 38, page 134–143.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2010). Dopolnitel'nyye dannyye o monetnoy kollektsii Maloy Kopani. Karpatika, 39, page 89–97.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2011). Novyye dannyye o monetnoy kollektsii Malokopan'skogo kompleksa. Karpatika, 40, page 49–67.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2012). Dakiyskaya monetnaya masterskaya. Karpatika, 41, page 3–16.

Kolníková, E. & Kotygoroshko, V. (2013). Monety Malokopanskogo gorodishcha. Karpatika, 42, page 70–79.

Myzgin, K. (2016). New finds of Roman Republican Coins from Ukraine and Belarus", in Wiadomości Numizmatyczne. LX, z. 1–2 (201–202), page 89–139.

Myzgin, K. (2017). Roman Republican Coins and Their Imitations from the Territory of Ukraine and Belarus".

Orlyk, M. & Prokhnenko, I. (2023). Imitation of the denarius of Octavian Augustus of Mala Kopanya type. East European Historical Bulletin, (29), page 8–21.

Orlyk, M. (2022). The hoard of Celtic coins from the former Vynogradiv district of Transcarpathian region. The Ukrainian Numismatic Annual, (6), 109–123. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-109-123 .

Röttger, C. (2015). Überlegungen zur Zeitstellung der Münzen der Biatec-Reihe. Zborník Slovenského národného múzea CIX, Archeológia 25, page 195–209.

Sutherland, CHV. (1984). The Roman Imperial Coinage Vol. I, Spink & Son Ltd, London.

Torbágyi, M. (1984). Die Münzprägung der Eravisker. Acta Archaeologica, Tomus XXXVI, page 161–196.

Torbágyi, M. (2005). Eraviszkusz quinar. In memoriam Ludovici Huszár, page 90–95.

1 2 3 4 5 6

7 8 9 10 11 12

13 14 15 16 17 18

19 20 21 22 23 24

25 26 27 28 29 30

31 32 33 34 35 36 37

38 39 40 41 42 43 44

45 46 47 48 49 50 51

52 53 54 55 56 57 58

59 60 61 62 63 64 65

66 67 68 69 70 71 72

73 74 75 76 77 78 79

80 81 82 83 84 85 86

87 88 89 90 91 92 93

94 95 96 97 98 99 100

101 102 103 104 105 106 107

108 109 110 111 112 113 114

115 116 117 118 119 120 121

122 123 124 125 126 127 128

129 130 131 132 133 134 135

136 137 138 139 140 141 142

143 144 145 146 147 148 149

150 151 152 153 154 155 156

157 158 159 160 161 162

163 164 165 166 167

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-88-103

УДК 737.1[904:477.87]

COIN AND MATERIAL «HOARD» FROM BAKTA VILLAGE, BEREHOVE DISTRICT, ZAKARPATTIA OBLAST (SEIPOSONDOMB TRACT): ATTRIBUTION OF THE FIND

***Mykhailo Orlyk*[1], *Igor Prokhnenko*[2]**

[1]Kherson State Agrarian and Economic University
(Kropyvnytskyi, Ukraine)
orlik.mihail@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3394-1731

[2]Uzhgorod National University
(Uzhhorod, Ukraine)
prohnenkoigor@ukr.net; ORCID: 0000-0002-9100-3914

Analysis of hoards and concentrations of coin finds is an essential component of research not only in numismatics but also in understanding the daily lives of contemporaries from historical periods whose remnants have been preserved in the earth. Therefore, for further scientific studies, both the coins themselves and the archaeological context of these finds are of great importance. The proper identification of a complex of associated artifacts is also a crucial element that deepens our understanding of the history of the territory of modern Zakarpattia region during the 1st–2nd centuries AD.

The purpose of this article is to investigate the coin-artifact complex from the village of Bakta, Berehove district, Zakarpattia oblast. Previously, researchers identified this complex as a hoard.

In this study, we analyzed the coin complex in question, as well as the associated finds, and explored the overall archaeological context. For the first time, we examined the elemental composition of the coins from this complex. The authors present comprehensive arguments suggesting that this coin complex is more likely a concentration of coin finds rather than a hoard, as previously believed. The use of radio-spectral analysis revealed an ancient counterfeit denarius among the six coins analyzed, although all coins in this complex were previously considered authentic.

Keywords: *hoard, coin, coin complex, cluster of coin finds, X-ray fluorescence spectroscopy, Roman Empire, archaeology.*

МОНЕТНО-РЕЧОВИЙ «СКАРБ» ІЗ С. БАКТА БЕРЕГІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (УРОЧИЩЕ СЕЙПОСОНЬДОМБ): АТРИБУЦІЯ ЗНАХІДКИ

Михайло Орлик[1], Ігор Прохненко[2]

[1]Херсонський державний аграрно-економічний університет (Кропивницький, Україна)
orlik.mihail@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3394-1731

[2]Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)
prohnenkoigor@ukr.net; ORCID: 0000-0002-9100-3914

Аналіз скарбів та скупчень монетних знахідок – важлива складова дослідження як нумізматики, так і історії побуту сучасників епох, частинки якої увібрала в себе земля. Саме тому для подальших наукових досліджень важливі не лише самі монетні знахідки, але й археологічний контекст цих знахідок. Правильна ідентифікація комплексу речових знахідок – також важливий елемент, що дозволяє поглибити знання з історії теренів сучасної Закарпатської області I–II ст.

Мета статті полягає у дослідженні монетно-речового комплексу із с. Бакта Берегівського району Закарпатської області. Раніше дослідники ідентифікували даний комплекс як скарб.

У статті виконано аналіз даного монетного комплексу а також супутніх знахідок та досліджено загальний археологічний контекст. Вперше проаналізовано елементний склад монет з даного монетного комплексу. Наведено, на думку авторів, вичерпні аргументи стосовно того, що даний монетний комплекс швидше скупчення знахідок монет, а не скарб, як вважалося раніше. Із застосуванням радіоспектрального аналізу виявлено серед 6 проаналізованих монет античну підробку денарія, хоча раніше усі монети даного комплексу вважалися автентичними.

***Ключові слова**: скарб, монета, монетний комплекс, скупчення знахідок монет, рентгенофлуоресцентний аналіз, Римська Імперія, археологія.*

Problem statement.

At present, a significant imbalance is observed in the publication of Roman coins from the territory of Zakarpattia region, Ukraine. On the one hand, collections of finds from the Early Roman period[1] have been thoroughly studied, while on the other hand, information on specimens from the Late Roman period is

[1] Orlyk, & Prokhnenko, 2023a: 40–53, Orlyk, & Prokhnenko, 2023b: 8–21, Kolniková &, Kotigorońko, 2008: 125–134., Kotyhoroshko, Kotygoroshko, Prokhnenko, Moyzhes, 2011; Prokhnenko, & Orlyk, 2024: 123–130.

practically nonexistent. For the late 2nd to 4th centuries CE, we can note only a properly published collection of coins (a total of 14 specimens) from sites (mainly settlements and the production center in Luzhanka (Beregsurány)), researched by the expedition of Uzhhorod National University led by V.H. Kotyhoroshko[2]. It is also worth noting that, apart from the Malokopan complex (a hillfort, a landscape sanctuary, and a burial group), which continues to be studied to this day, the accumulation of information about Roman coins in Zakarpattia largely dates back to the 1970s–1980s. Over the past nearly half-century, the methodology for detecting small metal objects has changed significantly, but unfortunately, the active use of metal detectors by «treasure hunters» has led to the widespread looting of coin collections from key sites. The practical lack of updates to information databases significantly affects the reliability of conclusions about the distribution of Roman coins in the region. These conclusions are typically based on observations from the 1960s by V. Kropotkin and the early 21st century by V. Kotyhoroshko. In the absence of detailed and alternative information, the overall picture and trends in the circulation of Roman denominations remain unchanged.

Summary of the main research material.

In the 1st century CE, the global Roman state emerged. A significant portion of European tribes found themselves within the zone of direct civilizational influence, which included policies of economic influence in the independent regions of the barbarian world. The limited availability of written sources in this field places archaeological materials at the forefront, among which coins dominate as one of the primary indicators of Rome's interactions with its closest barbarian periphery[3].

In the 1st century BCE, Celtic-Dacian coins, which served internal intertribal trade, were replaced by Roman Republican denarii, which had acquired the status of «world currency.» According to Romanian researchers, the Dacian adoption of the Roman monetary system was driven by the inability to use locally minted coins in trade interactions with Rome. For this reason, the Roman denarius became the official currency in Burebista's Dacia.

The growth of internal and especially external trade necessitated an increase in monetary units, leading to a coin shortage, which Burebista addressed by minting imitations of Roman denarii. Thousands of such imitations from the territory of pre-Roman Dacia are now known, often indistinguishable from the originals.

In the Empire, starting from the early 2nd century CE, only a small number of coins minted before Nero remained in circulation. This is attributed to Emperor Trajan's initiative to remint old denarii and sestertii. However, in the barbarian world, these coins continued to circulate. The substantial influx of Roman coins into the tribal world of Western and Central Europe occurred from the 1st to the mid-3rd century CE, linked to the expansion of the Empire's borders and the enlargement of the contact zone with the Limes Romanus. Hoards from the late 2nd to early 3rd centuries CE are interpreted as collections from long-term accumulation. These hoards mainly consisted of fully valued denarii of Antoninus Pius and Marcus Aurelius, which continued to circulate into the following century. In the 3rd century CE, there was a sharp decline in the influx of Roman coins into the core territories of the tribal world in Europe. By the late 4th

[2] Kolnikova, & Moyzhes, 2010: 150–160.

[3] Kotyhoroshko, 2001: 145.

to early 5th centuries CE, this process had almost entirely ceased.

The study of the dynamics of coin influx and imported goods has revealed a clear trend of growth in both quality and intensity. Additionally, a well-defined conclusion has emerged that the adoption of production technology and the existence of commodity-money relations, along with intermediaries between producers, contributed to increased social differentiation and the emergence of a trade and industrial stratum within society.

Among the antiquities of Zakarpattia, the Bakta «hoard» (Berehove District, Zakarpattia Region of Ukraine) stands out as one of the key finds for historical reconstructions. This hoard was «assembled» over different periods (from the late 19th to the late 20th centuries) from scattered finds in the area of the Seiposonydomb kurgan. To this day, it is ambiguously interpreted in scholarly literature (as a collection of individual artifacts, a coin hoard, or a coin-and-object complex), necessitating further analysis of its composition and the conditions of discovery for each part.

The review of the discovered components of the «hoard» should begin with the most stratified group, the coin collection (six specimens), recovered during stationary excavations of the Seiposonydomb kurgan and the surrounding area by the expedition of Uzhhorod State (now National) University in 1986 and 1987. During the first field season, archaeological research was conducted under a contractual agreement with the Zakarpattia Land Reclamation and Water Management Department in areas designated for the construction of reclamation and irrigation systems. The investigations were carried out by a research team from the Department of General History, led by E. Balahuri (head of the expedition and senior researcher V. Kotyhoroshko, laboratory assistant I. Melnyk, and 43 first- and third-year students of the Faculty of History). The team surveyed several hectares of drained land, uncovering settlements and burials from various historical periods. Large-scale stationary excavations were conducted at two locations, one of which was in the village of Bakta.

The kurgan known to the local population as «Seiposonydomb» is located on the left bank of the Verke River, 1.2 km southeast of the agricultural research station. According to researchers, this hill was documented as early as 1879 by Zakarpattian archaeologist T. Legotsky. He dug a three-meter-deep shaft in the central part of the kurgan and conducted investigations around its base. Based on the materials collected, he concluded that Seiposonydomb represents the remains of a Roman camp dating to the time of Marcus Aurelius (161–180 CE). Nearby, a hoard of silver denarii from the second half of the 2nd century was discovered, as well as a settlement attributed to the Roman period. Drainage works in the area later confirmed the presence of not just one but three settlements. The first dates to the 2nd–1st centuries BCE, the second to the 3rd–4th centuries CE, and the third to the 10th–11th centuries CE. Excavations by the Uzhhorod State University expedition determined that the kurgan is of artificial origin and may not be a camp but rather a burial kurgan constructed over one or several burials. Due to its size, it is the largest among similar monuments in the Upper Tisza region, making it of particular interest for the study of the region's history[4].

The kurgan is dome-shaped, with a diameter of 50 meters and a current height of 5.5 meters (Fig. 1). After the removal of the kurgan by a bulldozer, a horizon from

[4] Report on the research work «Archaeological research in the zones of construction of reclamation systems in the Upper Potisya basin (Zakarpattya region of the Ukrainian SSR in 1986)». 1987: 14.

the La Tène period became visible. Thus, before searching for the burial, deposits from the 2nd–1st centuries BCE were studied. The thickness of the cultural layer on the sub- kurgan area, excluding the sunken features, is up to 0.4 meters. In the western half, the outlines of three dwellings were identified, near the first of which, within a radius of 1.5 meters, five coins from the second half of the 1st century to the second half of the 2nd century CE were discovered. These coins were initially associated with the «hoard» documented by T. Legotsky. Preliminary identification classified them as denominations of the emperors Nero, Lucius Verus, Antoninus Pius, and Marcus Aurelius. However, this attribution was later revised.

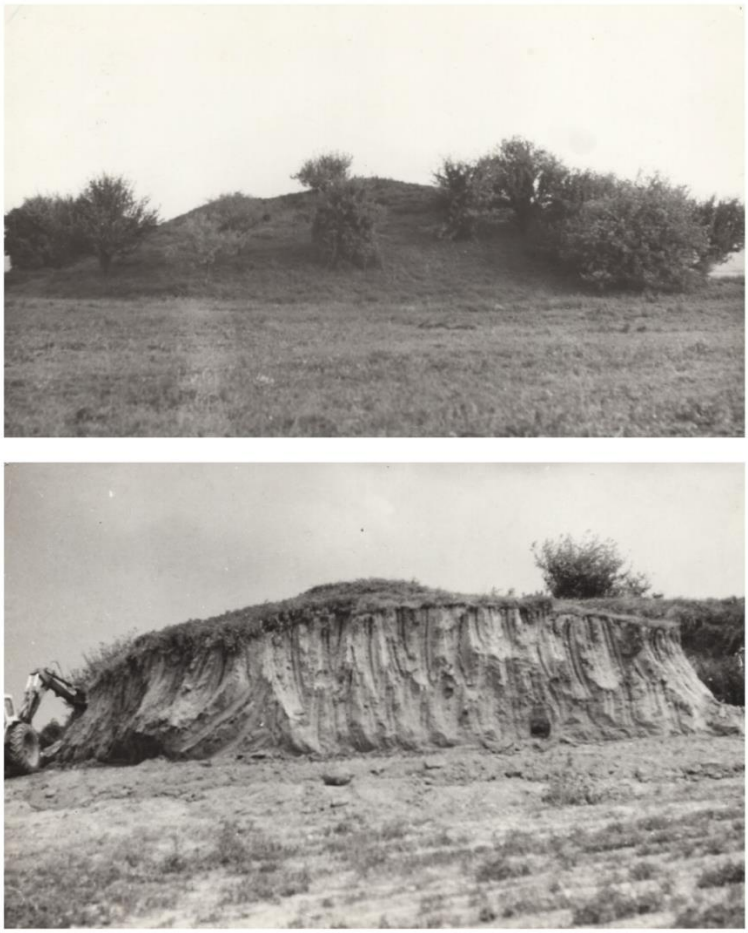

Fig. 1 Bakta – View of the Kurgan and the Process of Removing the Embankment

Dwelling No. 1 has a rectangular layout. It is oriented along its longer axis from northeast to southwest. Its dimensions are 4.4 x 3.5 meters. The walls slope slightly inward toward a flat floor, which is dug 0.5 meters into the subsoil. Along the northern and southern walls, three post holes were identified on each side, with diameters of 0.3–0.6 meters and depths of 0.15–0.3 meters. The dwelling's fill contained a large amount of wheel-thrown and hand-made pottery. Notable finds included situla-shaped vessels with graphite inclusions in the clay and a fragment with stamped ornamentation. Individual items included four spindle whorls, a fragment of a glass bracelet, a fragment of a cone, and several pieces of iron slag. A significant quantity of animal bones (small ruminants, cattle, and wild

boar) was also present. Adjacent to the eastern wall of the dwelling was a trench with a heavily humus-rich fill. The trench measured 6.0 meters in length, 0.4 meters in width, and 0.2 meters in depth (Fig. 2).

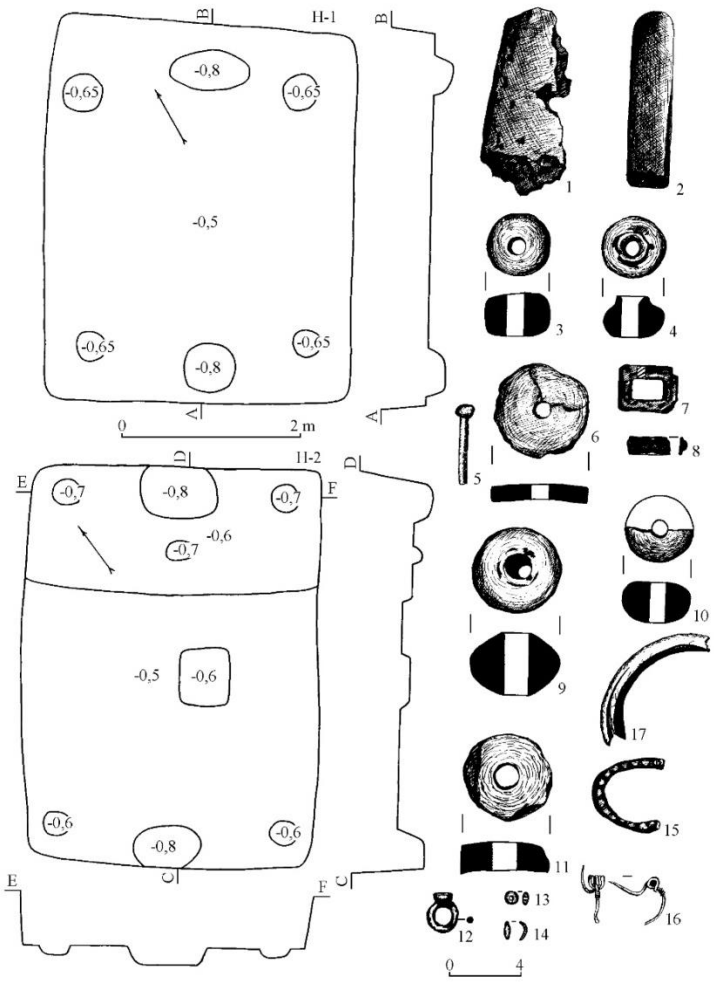

Fig. 2 Bakta – La Tène Dwellings

Dwelling No. 2 is located 6.6 meters east of the first dwelling. It has a rectangular layout and is oriented along its longer axis from northeast to southwest. The dimensions are 4.5 x 3.3 meters, with a depth of 0.5 meters into the subsoil. The northeastern section, measuring 3.3 x 1.4 meters, is 0.1 meters lower than the floor level. Along the shorter walls, three post holes were identified on each side. The outer holes have diameters of 0.3 meters and depths of 0.1 meters, while the central holes measure 0.8 x 0.6 meters and 0.8 x 0.5 meters with depths of 0.2–0.3 meters. In the central part of the dwelling, a rectangular pit with a depth of 0.6 meters and a large concentration of charcoal was discovered. The fill of the structure contained a significant quantity of wheel-thrown and hand-made pottery. Three spindle whorls were found here, one of which was crafted from the side of a black-polished vessel (Fig. 2).

Dwelling No. 3 was located 6.8 meters northeast of the first dwelling. It had a rectangular layout, oriented along its longer axis from northwest to southeast. The dimensions were 4.7 x 3.3 meters, with walls dug 0.5 meters into the subsoil. The floor was flat. Along the shorter walls, three post holes were identified on each side. The outer holes had diameters of 0.3

meters and depths of 0.1 meters, while the central holes measured 0.56 x 0.36 meters with a depth of 0.32 meters. The fill of the dwelling consisted of humus-rich soil containing hand-made and wheel-thrown pottery (Fig. 3).

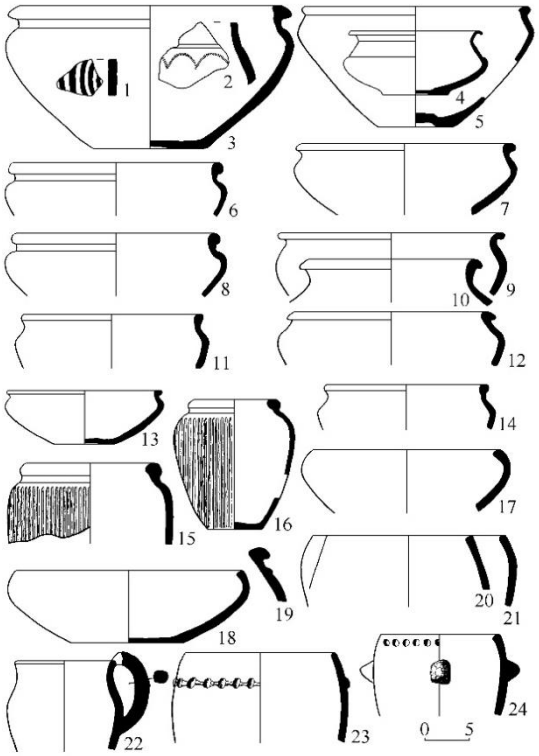

Fig. 3 Bakta – Pottery from Dwelling No. 1

The analysis of the material inventory from the dwellings, particularly the pottery collection, allowed the excavation authors to draw conclusions regarding the period of the settlement on the Verke River and the ethnic affiliation of its inhabitants. The pottery has numerous analogies with La Tène sites of the 2nd–1st centuries BCE in the Carpathian Basin. The initial dating is further supported by a fibula of the Middle La Tène type. The type of dwellings uncovered in the sub-mound area also suggests that the settlement's inhabitants belonged to Celtic tribes. Thus, researchers proposed that during the 2nd–1st centuries BCE, one of the Celtic tribes, possibly the Cotini, resided here[5].

During the research conducted in the area adjacent to the northwestern foothill of the mound, three burials were discovered, located close to one another.

Burial 1 was located in an elliptical pit measuring 2.7 x 1.3 meters, with a depth of 1.1 meters. At a depth of 0.6 meters, a bronze fibula of the Middle La Tène type was found. At the bottom of the pit, poorly preserved skeletal remains were discovered. The pit was oriented west to east.

Burial 2 was located in a pit of irregular rectangular shape with rounded corners, measuring 2.5 x 1.4 meters. At a depth of 1.1 meters, the remains of a burial in very poor preservation condition were found. Based on the discovery of teeth, the skeleton was oriented west to east. In the western part of the pit, two fibulae, a spindle whorl, two beads, and several smaller beads were found. A total of 97 beads were collected, though there were likely many more.

Burial 3 was located next to the second burial. The burial pit had an irregular rectangular shape, measuring 2.6 x 1.5 meters. The walls sloped toward a flat bottom, dug 1.1 meters into the subsoil. The skeletal remains were in very poor condition. The individual was buried lying on their back, oriented westward with the head toward the west. Near the right collarbone, a large round amber bead was found, and on the left side, a bronze fitting with remnants of wood was discovered. Near the waist, a silver-gilt buckle was found. Small pieces of wood, possibly remnants of coffin planks, were scattered across the pit's bottom.

All three burials share a common orientation and burial depth. The burial rites and accompanying inventory enabled researchers to determine the time period and ethnic affiliation of the burials. By drawing analogies with sites from the southern part of the Tisza-Danube interfluve, the burials at the

[5] Ibid.: 19.

Seiposonydomb locality can be attributed to the Sarmatian (Germanic) antiquities of the mid-5th century CE[6].

As a result of the archaeological investigations conducted in 1986, the site of Bakta (Berehove District) — the Seiposonydomb kurgan — was included in the final summary with the following interpretation: three dwellings dating to the 2nd–1st centuries BCE were excavated on the sub-kurgan area, and three burials from the mid-5th century CE were uncovered at the base of the mound.

According to an entry in the inventory book regarding the discovered coins, it states: Bakta, southwestern sector of the kurgan, depth 0.6 meters, quantity — five pieces. Unfortunately, the composite photograph from the excavation report, labeled Fig. 2.15. Bakta. Roman Coins (Fig. 4), predominantly shows obverse sides. Moreover, only four of the six coins belong to the Bakta finds, while the other two are from Luzhanka and Mala Kopanya.

The identification of the coins is facilitated by other documentation from the excavation, including receipt notebooks and the inventory book.

Fig. 4. Bakta – Photos of Coins from the 1986 Report

Given the exceptional nature of the site and the goal of uncovering the central burial of the largest kurgan in the region, the university's archaeological expedition decided to continue research during the 1987 field season[7]. Despite significant efforts and the active use of equipment, the main objective remained unachieved. However, the excavation of the burial group near the kurgan was completed. Burial 4 was discovered in a rectangular pit measuring 2.4 x 1.3 meters, with a depth of 1.7 meters from the present-day surface. The burial pit was oriented along its longer axis from west to east. Notably, a silver denarius of Empress Faustina the Elder (138–141 CE) was found in the fill of the burial pit at a depth of 1.2 meters. The skeleton was positioned diagonally within the pit and was poorly preserved. Behind the skull, on its side, lay a gray clay ceramic vase. Inside the skull was a metal seal, and on the left side, there was an earring. Near the left collarbone, an iron buckle with a bronze tongue was found. Silver buckles were discovered at the left arm's elbow, at the waist, and one on each ankle, with silver rivets. At the waist, two silver plaques were found, while near the right hand lay a silver belt tip, a knife, a fire striker, a bronze ring, and an undiagnosed bronze plate with a rivet. An iron buckle was located near the right leg. Remnants of leather straps were preserved on the silver buckles. The fill of the grave consisted of humus-rich clay containing small fragments of Celtic-type ceramics. At the bottom of the pit were small pieces of wood, suggesting the presence of a coffin.

Based on the burial rite and inventory, the uncovered grave is similar to the previous three and can be attributed to the Germanic antiquities of the 5th century

[6] Ibid.: 21.

[7] Report of the University expedition «Archaeological research in the zones of construction of reclamation systems in the Upper Potisya basin (Transcarpathian region of the Ukrainian SSR)».

CE[8]. Among the burial inventory, a coin was found but was rightly excluded as it likely entered the grave fill accidentally. However, in the 1987 inventory book entry, under the depth column, the parameters for the coin are listed as identical to those for the rest of the inventory from Burial 4 – 1.7 meters[9].

From the analysis of the detailed information provided in two scientific reports, it can be confidently stated that the six coins were part of a cluster in the southwestern section of the kurgan. Based on the stratigraphy, they were not related to the materials of the contemporaneous Roman-period settlement but were concentrated near the La Tène-period dwellings. Furthermore, one specimen accidentally entered the burial pit from the mid-5th century CE at a later time. This conclusion is supported by the fact that neither in the reports nor in the first attempt at a monographic presentation of the comprehensive historical-archaeological picture of the Upper Tisza region – published a couple of years after the Seiposonydomb excavations – was this location mentioned among the coin or coin-and-object hoards of the region[10]. A similar situation is observed in the monographic compilation on the history of archaeological research in Zakarpattia[11]. Interestingly, the information about the excavations at this kurgan did not make it into the mandatory short publication in the scientific annual Archaeological Discoveries of 1986[12].

A fundamental shift in the attribution of the Bakta coins, no longer as a group of isolated finds but as part of a hoard, occurred in the mid-1990s in publications by V. Kotyhoroshko and was subsequently supported by other representatives of the Uzhhorod University archaeological school. In 1995, V. Kotyhoroshko consolidated six denarii discovered in 1986–1987 with bronze and copper coins of Emperors Trajan, Marcus Aurelius, and Faustina the Younger, collected by T. Legotsky in 1879, as well as a bronze statuette of a panther found in 1986 near the village of Velyka Bakta in the Berehove District of Zakarpattia Region, into a single coin-and-object hoard[13].

In 2001, the Bakta finds, now specified to include more than 20 coins, were included in a table of hoards from the northeastern part of the Carpathian region, with an accumulation time frame ranging from Trajan to Commodus and an established archaeological context dating to the 2nd century CE[14]. However, V. Kotyhoroshko did express some doubts about the attribution of the find, categorizing it as less reliable[15].

In 2008, the scholar largely reaffirmed his view of identifying the collection as a hoard, though this time without including the statuette as part of it. He clarified that the hoard undoubtedly consisted of silver and copper coins of Trajan (98–117 CE), Antoninus Pius (138–161 CE), Faustina the Younger (up to 173 CE), Commodus (180–192 CE), as well as ornaments found near the Seiposonydomb kurgan («Hill of the Beautiful Woman») not far from the village of Velyka Bakta (referred to by Legotsky «[1892, p. 67]» as Borzhava village). The scholar cautiously added that during the excavations of the kurgan in 1987, six denarii of the emperors Nero (54–68 CE), Antoninus Pius (138–161 CE), Lucius Verus (161–169 CE), Marcus Aurelius (161–180 CE), and Faustina the Elder were also found at this

[8] Ibid.: 18.
[9] Ibid.: 21.
[10] The ancient history of Verkhny Potysia, 1991: 155–156.
[11] Penyak, & Penyak, 2013.
[12] Kotyhoroshko, 1988.
[13] Kotyhoroshko, 1995: 63–64.
[14] Kotyhoroshko, 2001, 148–149.
[15] Ibid.: 150.

site[16]. As we can see, the findings from two years of research have now been consolidated into one, and the information about the denominations contradicts previously published data. Additionally, the attribution of Legotsky's finds has changed, with certain ornaments now included. It should be noted that in Legotsky's 1892 work[17], the Zakarpattian archaeologist mentions only coins found near the Borzhava River, and the referenced page contains an illustration that is entirely unrelated to the aforementioned kurgan.

The assertions of V. Kotyhoroshko regarding the attribution of the Bakta materials as a single hoard, established at the turn of the 20th–21st centuries, were further developed in 2010 by E. Kolníková, a researcher at the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences (Nitra), and V. Moyzhes, a researcher at the Research Institute of Carpathian Studies at Uzhhorod National University. They also refined the identification of all six denominations recovered during the 1986–1987 excavations (Fig. 5).

(7/1 H) – Denarius of Marcus Aurelius (161–180 CE), minted in Rome in 173–174 CE (RIC III, p. 235: 291). Ag, 2.33 g, 17 x 19 mm. (XRF – table. 1).

Obv.: Head of the emperor facing right, wearing a laurel wreath, M ANTONINVS AVG TRP XXVIII.

Rev: A Germanic figure seated on the ground facing right, holding trophies, IMP VI COS III.

(7/2 H) – Denarius of Antoninus Pius (138–161 CE), minted in Rome in 155–156 CE (RIC III, p. 56: 250). Ag, 2.17 g, 18 mm. (XRF – table. 2).

Obv.: Head of the emperor facing right, wearing a laurel wreath, ANTONINVS AVG PIVS…PP IMP II.

Rev: Juno seated facing right, holding a cornucopia, with a modius at her feet, TR POT XIX COS IIII.

(7/3 H) – Denarius of Nero (54–68 CE), minted in Rome in 63–68 CE (RIC I, p. 148: 45). Ag, 2.71 g, 16 x 18 mm. (XRF – table. 3).

Obv.: Head of the emperor facing right, wearing a laurel wreath, NERO CAES(AR) AVGVSTVS.

Rev: Jupiter seated facing left, holding a scepter and lightning bolt, IVPPITER CVSTOS.

(7/4 H) – Denarius of Marcus Aurelius (161–180 CE), minted in Rome in 169 CE (RIC III, p. 229: 207). Ag, 2.55 g, 18 mm. (XRF – table. 4).

Obv.: Head of the emperor facing right, wearing a laurel wreath, ANTONI (NVS AVG) TRP XXIII.

Rev: A figure facing left, holding a staff and feeding a snake coiled around an altar, SALVTI AVG COS III.

(7/5 H) – Fragments of a counterfeiting denarius, (perhaps, of Hadrian (117–138 CE)), minted in Rome (XRF – table. 5).

Obv.: A portion of the legend reads A…DRIAN….

Rev: A portion of the legend reads …PP COS….

(7/6 H) – Denarius of Faustina I, minted in Rome in 139–141 CE (RIC III, p. 68: 338). Ag, 2.85 g, 16 x 18 mm. (XRF – table. 6).

Obv.: Head of Faustina facing right, FAVSTINA AVGVSTA.

Rev: Juno standing facing left, holding a sacrificial vessel and staff, with a peacock at her feet, IVNONI REGINAE.

[16] Kotyhoroshko, 2008, 233.
[17] Lehoczky, 1892, 350–352.

Fig. 5. Bakta Coins Composite Illustration

To identify the metal composition, we conducted a series of analyses. A visual inspection revealed a good preservation state for most specimens (except one), and their chemical composition was determined using the energy-dispersive X-ray fluorescence spectrometer CEP-01 ElvaX Pro. A non-destructive method was applied, wherein the sample is irradiated with X-ray beams of specific energy, causing fluorescence that is detected by the instrument. Each element has a characteristic fluorescence energy, resulting in a spectrum that shows the relationship between energy and intensity. After processing a series of spectra, the chemical composition of the sample is determined. The percentage of potential error is calculated based on a cross-analysis of the differences in results obtained from three different points on the same specimen (table 1–6).

Table. 1

Research Protocol for the Elemental Composition of Coin 7/1 H – Denarius of Marcus Aurelius.

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
47	Ag	97,638	97,005	97,439	97,361 ± 0,188 %
82	Pb	1,215	1,499	1,308	1,341 ± 0,084 %
29	Cu	0,922	1,188	0,989	1,033 ± 0,081 %
79	Au	0,225	0,308	0,265	0,266 ± 0,025 %

Table. 2

Research Protocol for the Elemental Composition of Coin 7/2 H coin - Antoninus Pius denarius.

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
47	Ag	96,147	96,437	96,432	96,339 ± 0,098 %
29	Cu	1,944	1,809	1,785	1,846 ± 0,052 %
82	Pb	1,121	1,021	1,006	1,049 ± 0,038 %
79	Au	0,506	0,486	0,505	0,499 ± 0,011 %
50	Sn	0,214	0,183	0,214	0,204 ± 0,041 %
83	Bi	0,067	0,064	0,059	0,063 ± 0,007 %

Table. 3

Research Protocol for the Elemental Composition of Coin 7/3 H coin - Nero denarius.

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
47	Ag	96,612	96,503	96,415	96,510 ± 0,0608 %
29	Cu	1,776	1,851	2,053	1,893 ± 0,084 %
82	Pb	0,765	0,825	0,738	0,776 ± 0,028 %
79	Au	0,622	0,579	0,558	0,586 ± 0,021 %
50	Sn	0,188	0,203	0,204	0,199 ± 0,040 %
33	As	0,036	0,039	0,033	0,036 ± 0,008 %

Table. 4

Research Protocol for the Elemental Composition of Coin 7/4 H coin – denarius of Marcus Aurelius

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
47	Ag	99,011	98,898	98,630	98,846 ± 0,114 %
29	Cu	0,589	0,612	0,777	0,659 ± 0,060 %
83	Bi	0,220	0,152	0,212	0,195 ± 0,022 %
50	Sn	–	0,174	0,208	0,127 ± 0,076 %
79	Au	0,097	0,114	0,104	0,105 ± 0,008 %
82	Pb	0,083	0,049	0,070	0,067 ± 0,014 %

Table. 5

Research Protocol for the Elemental Composition of Coin 7/5 H coin – fragments of Hadrian's counterfeiting denarius

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
50	Sn	51,9147	56,8008	52,4425	53,7193 ± 1,5490 %
82	Pb	24,0005	25,9187	24,3104	24,7432 ± 0,5967 %
29	Cu	23,3033	16,2731	22,5778	20,7181 ± 2,2330 %
47	Ag	0,3316	0,4701	0,2300	0,3439 ± 0,0699 %
51	Sb	0,3320	0,3576	0,3228	0,3375 ± 0,0147 %
83	Bi	0,1178	0,1798	0,1164	0,1380 ± 0,0687 %

Table. 6

Research Protocol for the Elemental Composition of Coin 7/6 H – denarius of Faustina I

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
47	Ag	96,593	96,290	96,547	96,477 ± 0,096 %
29	Cu	2,713	2,987	3,000	2,900 ± 0,095 %
82	Pb	0,469	0,514	0,453	0,479 ± 0,021 %
50	Sn	0,225	0,208	-	0,144 ± 0,082 %

The results of the chemical composition analysis of this group of coins revealed that five of them are made of high-quality metal with a silver content ranging from 96% to 99%. Only the specimen identified as counterfeiting the denarius of Hadrian (Table. 5) was made of an alloy containing tin, lead, and copper. Only the use of X-ray analysis showed that this coin is a fake. This greatly emphasizes the importance of using X-ray technology in the study of collections of finds, including those collections that have already been published. In our opinion, this counterfeit had external parameters as close as possible to those of a genuine silver coin, as evidenced by its composition. The minor silver impurities of 0.23–0.4701% may indicate that it was silver-plated. Unfortunately, no Hg was detected during the analysis, so we cannot make a definitive and convincing assumption about the manufacturing technology of the counterfeit.

As we have noted, according to V. Kotyhoroshko, evidence suggesting the possible presence of a hoard in the village of Bakta also includes a bronze statuette of a panther discovered at the «hoard» site in 1987. The statuette is 6.0 cm in height, with a base length of 9.1 cm and a width of 1.9 cm. Attached to the underside of the base are three iron pins that converge at a broken socket[18]. The scholar identified it as a «Signa militaria»—a military emblem of a Roman legion or auxiliary, irregular troops. Such emblems were typically made of bronze in the form of depictions of animals, mythical creatures, or patrons of the empire and emperors. Emblems featuring animal depictions are characteristic of the 1st–2nd centuries CE[19](Fig. 6).

[18] Kotyhoroshko, 1995: 63–64.
[19] Pop, 1977: 111–112.

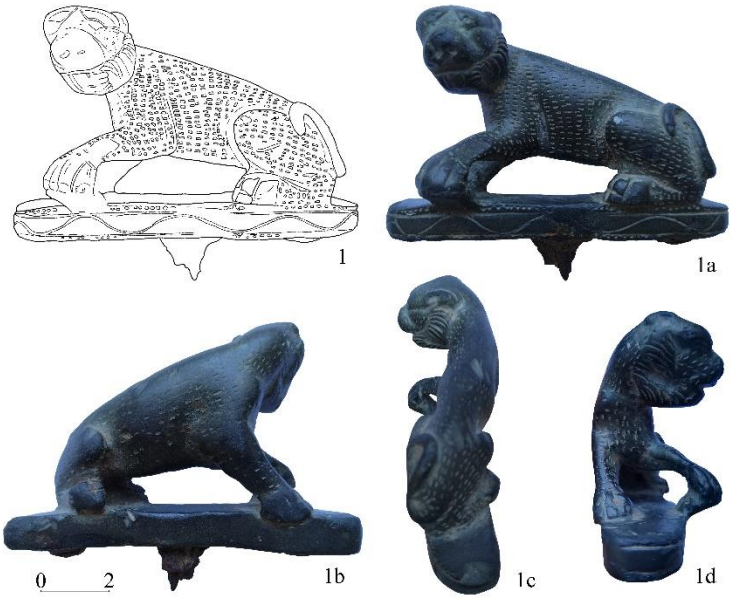

Fig. 6. Bakta Panther Statuette (with Illustration)

Table. 7

Research Protocol for the Elemental Composition of the Panther Statuette (Head)

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
50	Sn	32,502	35,218	36,447	34,722 ± 1,166 %
29	Cu	34,899	34,502	32,155	33,852 ± 0,858 %
82	Pb	25,115	23,010	24,351	24,159 ± 0,619 %
26	Fe	4,328	4,238	4,240	4,269 ± 0,064 %
30	Zn	1,980	1,875	1,859	1,905 ± 0,055 %
51	Sb	0,602	0,647	0,669	0,639 ± 0,022 %
33	As	0,383	0,268	0,063	0,238 ± 0,113 %
47	Ag	0,190	0,241	0,216	0,216 ± 0,016 %

Table. 8

Research Protocol for the Elemental Composition of the Panther Statuette (Right Side)

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
29	Cu	41,772	40,804	44,181	42,252 ± 1,006 %
50	Sn	27,496	28,872	26,173	27,514 ± 0,780 %
82	Pb	22,758	22,521	21,723	22,334 ± 0,320 %
26	Fe	4,373	4,196	4,367	4,312 ± 0,077 %
30	Zn	2,392	2,405	2,409	2,402 ± 0,040 %
51	Sb	0,543	0,554	0,507	0,535 ± 0,017 %
33	As	0,497	0,459	0,483	0,480 ± 0,060 %
47	Ag	0,169	0,189	0,157	0,172 ± 0,011 %

Table. 9

Research Protocol for the Elemental Composition of the Panther Statuette (Left Side)

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
29	Cu	37,625	39,371	36,780	37,925 ± 0,765 %
50	Sn	31,694	28,931	30,245	30,290 ± 0,799 %
82	Pb	21,977	23,208	24,323	23,169 ± 0,681 %
26	Fe	5,258	4,758	5,193	5,070 ± 0,167 %
30	Zn	2,395	2,521	2,272	2,396 ± 0,083 %
51	Sb	0,596	0,547	0,549	0,564 ± 0,018 %
33	As	0,237	0,454	0,419	0,370 ± 0,091 %
47	Ag	0,218	0,210	0,219	0,216 ± 0,007 %

Table. 10

Research Protocol for the Elemental Composition of the Panther Statuette (Base)

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
29	Cu	33,302	36,331	36,876	35,503 ± 1,113 %
50	Sn	31,717	25,035	30,299	29,017 ± 2,033 %
82	Pb	25,500	21,839	24,405	23,915 ± 1,087 %
26	Fe	6,168	14,050	4,880	8,366 ± 2,867 %
30	Zn	2,016	1,713	2,298	2,009 ± 0,173 %
51	Sb	0,556	0,466	0,531	0,517 ± 0,028 %
33	As	0,503	0,401	0,469	0,458 ± 0,069 %
47	Ag	0,238	0,164	0,243	0,215 ± 0,026 %

Table. 11

Research Protocol for the Elemental Composition of the Panther Statuette (Fastenings)

Atom. №	Element	№ 1	№ 2	№ 3	Concentration
26	Fe	98,435	98,185	97,613	98,078 ± 0,246 %
29	Cu	1,071	1,302	1,495	1,289 ± 0,127 %
82	Pb	0,362	0,458	0,765	0,528 ± 0,123 %
50	Sn	0,132	0,055	0,127	0,105 ± 0,025 %

Conclusions: Thus, it is currently impossible to definitively interpret the coins, and objects found from the village of Bakta as elements of a single destroyed hoard. It is more appropriate to classify them as a significant accumulation of individual items along the bank of the Verke River. The presence of a military standard, evidently of trophy origin and uncharacteristic of materials from ordinary settlements, may indicate the burial of certain valuables near the Verke River, the complete identification of which is unfortunately no longer possible. Therefore, we propose identifying all components of the coin-and-object «hoard» discovered at the Seiposonydomb locality near the largest kurgan in the region as a collection that predominantly constitutes a contemporaneous, synchronous complex. We also established for the first time the presence of a counterfeit denarius in the coin finds, which was likely in circulation as a currency, as evidenced by its significant level of physical wear.

References

Penyak, S., Popovych, I., Potushnyak, M., Kobal, Y. (1991). Ancient history of the Upper Potisye. [Ancient history of the Upper Potisye.] (in Russian).

Kolnikova, Y. & Moyzhes, V. (2010). Coins from the Late Roman period monuments of Transcarpathia. [Coins from the Late Roman period monuments of Transcarpathia]. Carpatica [Karpatyka], 39, 150–160 (in Ukrainian).

Kotygoroshko, V. (1988). Research in the Transcarpathian region [Research in the Transcarpathian region]. (in Russian).

Kotygoroshko, V. (1995). Thracians of the Upper Potis (3rd century BC – 4th century AD). [Frakiytsy Verkhnego Potis'ya (III v. do n.e. – IV v. n.e.)]. (in Russian).

Kotygoroshko, V. (2001). The role of coins in the system of relationships between the Roman Empire and the population of the north-eastern outskirts of the Carpathian area. [Rol monet v sisteme vzaimosvyazey Rimskoy imperii i naseleniya severo-vostochnoy okrainy Karpatskogo areala]. Carpatica [Karpatyka], 13, 145–158. (in Russian).

Kotygoroshko, V. (2008). Upper Potysya in ancient times. 1,000,000 years ago – 10th century AD. [Verkhnye Potyssya v davnynu. 1000000 rokiv tomu – KH storichchya n.e.] (in Ukrainian).

Penyak, S. & Penyak, P. (2013). Archeology of Zakarpattia: the history of research. [Arkheolohiya Zakarpattya: istoriya doslidzhennya]. (in Ukrainian).

Pop, C. (1977). Signa militaria de bronz în Dacia Romana. Acta mvsei Napocensis. 111–131. (in English).

Orlyk, M., & Prokhnenko, I. (2023). Imitation of the denarius of octavian augustus of mala kopanya type. East european historical bulletin, (29), 8–21. (in English).

Prokhnenko, I. & Orlyk, M. (2024). The Nankovo Hoard of 1974 in the Context of Roman-Barbarian Relations in the Upper Tisza Region: New details. Revista Arheologica, 20, 123–130 (in English).

Lehoczky, T. (1892). Adatok hazank archeologiajahoz, kulonos tekintettel Beregmegyere es komyekere, 1 (in Hungarian).

DOI: https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-104-116

УДК737.1[75.2-38:450]

THE MONETARY TYPE OF TELESPHORUS

Daniele Castrizio
University of Messina (Messina, Italy)
dcastrizio@unime.it; ORCID 0000-0001-6435-4922

Abstract: *The recent discovery of a painting depicting a hooded young man in the "House of the Painters at Work" in Pompeii necessitates a numismatic analysis to clarify the identity of the character. Francesca Ghedini initially identified the child as Telesphorus, but her interpretation is influenced by modern culture rather than ancient thought. The scientific debate on Telesphorus suggests his cult originated in Pergamum, linked to the Galatians in Anatolia. However, this hypothesis is flawed as the Genii Cucullati are Celtic protective spirits, not related to Telesphorus, who symbolizes recovery from illness and prosperity.*

The Pompeii painting emphasizes Telesphorus' role as a bringer of prosperity, surrounded by fruits. The analysis of coinage featuring Telesphorus shows the spread and chronology of his depiction, starting from Pergamum with bronze coins featuring Athena and Telesphorus. Coins from various periods and regions including Hadrian, Marcus Aurelius, and Caracalla, depict Telesphorus in different forms, often alongside Asclepius and Hygieia.

The study reveals that the image of Telesphorus became prominent during the Antonine age and peaked under Caracalla, who sought relief from his ailments and guilt. Telesphorus is consistently depicted as a child, refuting the erroneous linkage to the hooded Celtic spirits. The coinage spans regions such as Mysia, Aeolis, Phrygia, and others, underscoring the cult's diffusion from Pergamum across a culturally homogeneous area between Europe and Asia.

Keywords: *Numismatics; Telesphorus; Greek religion; Roman Provincial coins; Pompeii.*

МОНЕТНИЙ ТИП ТЕЛЕСФОРА

Даніеле Кастріціо

Анотація: *Нещодавнє відкриття в Помпеях картини «Будинок художників за роботою», на якій зображено молодого чоловіка в капюшоні, спонукало до проведення нумізматичного аналізу для з'ясування особи персонажа. Франческа Ґедіні у своєму первинному дослідженні ідентифікувала фігуру як Телесфора, але запропонувала сучасну інтерпретацію, на яку вплинула сучасна культура, а не античні погляди. Це відображає ширшу проблему західної іконології, яка часто інтерпретує античні артефакти через сучасну призму. Дебати навколо Телесфора зосереджуються на походженні його культу, заперечуючи ідею про те, що він виник під впливом кельтських джинів Кукуллаті. На відміну від цих зрілих духів-захисників, Телесфор –*

бог-немовля, що символізує одужання та успіх, а його культ, ймовірно, походить із Пергаму.

Помпейське зображення Телесфора з фруктами та маленьким собачам на фоні віддаленої сосни підкреслює його роль як носія ідеї процвітання. Незважаючи на значущість Телесфора, його зображення на античних монетах не було ґрунтовно вивчено. Це дослідження має на меті заповнити прогалину із зосередженням на поширенні та хронології монет із його зображенням. Перші нумізматичні свідчення походять з Пергаму, де на бронзових монетах, датованих між 1 століттям до н.е. та 2 століттям н.е., зображено Телесфора поруч з Афіною. Пізніше, за часів правління Адріана, монети зображували Телесфора разом з імператорськими портретами. Цей бог також з'являється на монетах за часів правління Марка Аврелія та Коммода, часто зображений разом з Асклепієм та Гігією, що свідчить про спадкоємність його образу на різних античних монетних дворах.

За часів правління Каракалли знову з'явилися монети із зображенням Телесфора. Бронзовий кратний ассаріон показує Каракаллу на аверсі та імператора на реверсі, який простягає руку до змії, що обвилася навколо пальми, в центрі – статуя Телесфора. На іншій бронзовій серії того ж періоду зображено Каракаллу, який простягає руку до статуй Асклепія і Телесфора. Ці монети пов'язані з візитом Каракалли до храму Асклепія в Пергамі 214 року під час Парфянської війни. Крім того, у 214 році в Римі було викарбувано дві золоті серії із зображенням Телесфора разом з Асклепієм та Гігією.

Тріада Асклепія, Гігії та Телесфора, відома як «Пергамська тріада», ставала дедалі популярнішою на пізніших монетах. Однак існують свідчення, що ця тріада була відомою вже за часів правління Септимія Севера. Бронзові монети з Нікополя ад Іструм у Нижній Мезії, Аполлонії Мордійської в Пісідії та Саітти в Лідії містять цю тріаду. На аверсі цих монет, зазвичай. зображували погруддя Септимія Севера або інших членів його сім'ї, таких як Юлія Домна та Гета Цезаря. Зображення тріади продовжилося за часів Каракалли, коли на монетах з'явився легат-консул Аврелій Галл.

Друга золота серія римського монетного двору, датована 215 роком, має аверс, подібний до попередніх монет, а на реверсі зображено жваву сцену. На ній зображено Каракаллу, який приносить жертву на вівтарі у супроводі літнього чоловіка зі штандартом. Ліворуч, у храмі, зображені культові статуї Асклепія зі змієподібним жезлом та Телесфора, який тримає ріг достатку. Окрім цих золотих монет на срібних денаріях і бронзових сестерціях 215 року також зображені Каракалла з Асклепієм і Телесфором, одними з найдавніших зображень бога здоров'я в Римі. Цей тип реверсу також використовувався на монетах з монетних дворів Еги в Кілікії, Діонісополя у Фрігії та Анкіри в Галатії. До останньої належать монети із зображенням Септимія Севера та Каракалли, на реверсі яких зображено «Пергамську тріаду» та згадуються ігри на честь Асклепія, прирівняні до Піфійських ігор.

Зображення Телесфора на монетах продовжувалося на різних монетних дворах за часів правління Севера Александра (222–235), особливо в «Пергамській тріаді» з Асклепієм та Гігією. Хоча Телесфор зник з пергамських монет, проте він з'явився на бронзових монетах інших регіонів, таких як Томіс, Котіей і Тарс, часто поряд з імператорськими портретами. Його зображення зберігалося на провінційних монетах протягом усього III століття, часто у складі «Пергамської тріади» або як окрема фігура на дрібних номіналах, таких як геміасарії.

Цей тип зображення, зокрема Телесфор, що стоїть фронтально, широко використовувався на різних монетних дворах, у тому числі в Лідії, Фригії та Фракії, та асоціювався з різними імператорами. Яскраві приклади – монети часів Адріана, Антоніна Пія, Коммода, Септимія Севера, Каракалли та Гордіана III, які зустрічаються серед інших. На цих монетах Телесфор часто зображувався разом з іншими богами або імператорами, що свідчить про його постійну символічну важливість для Римської імперії.

Дослідження типів монет із зображенням бога-дитини Телесфора хоча й не є вичерпним, проте надає хронологічний та географічний огляд, що охоплює період від правління Адріана до правління Валеріана. Ці монети були знайдені переважно у східних регіонах Римської імперії, включаючи такі області, як Мізія, Фрігія, Віфінія та Фракія, з рідкісними, але важливими появами їх у Римі. Культ Телесфора зосереджувався в Пергамі і поширювався на культурно єдиному просторі між Європою та Азією.

Карбування монет почалося за часів Адріана і зросло за часів Антонінів. Однак саме особиста історія Каракали, а саме період його хвороби під час парфянської кампанії та психологічні муки після вбивства брата Гети, призвела до піку популярності зображення Телесфора. Каракалла шукав полегшення від своїх страждань у пергамській тріаді Асклепія, Гігії та Телесфора, поширивши вплив бога-дитини навіть на монетний двір у Римі.

Іконографічно Телесфор постійно зображується як маленька дитина, відповідно, саме ця деталь дозволяє вирізнити його постать з-поміж зображень джинів кельтського походження у капюшонах, які зображуються дорослими або старшими. Припущення про зв'язок між Телесфором і цими кельтськими фігурами, ймовірно, випливає з помилкової інтерпретації, заснованої на схожості плаща з капюшоном.

Ключові слова: *нумізматика; Телесфор; грецька релігія; римські провінційні монети; Помпеї.*

The recent discovery of a painting depicting a hooded young man in the “House of the Painters at Work” (Regio IX, 12: Insula dei Casti Amanti) in Pompeii (Fig. 1) necessitates a brief numismatic analysis to attempt to clarify the identity of the character.

Fig. 1

Such research is necessary because Francesca Ghedini, in the initial publication of this significant renovation, although she immediately recognizes that the child depicted has the characteristic features of *Telesphorus*, leans towards a hypothesis that is certainly suggestive but too influenced by modern culture and not in line with ancient thought[1]. In our view, this, unfortunately, is the great problem of Western iconological research, which reads and interprets Greek and Roman era artifacts with the sensitivity of the Anglo-Saxon world, based on the merely

[1] Ghedini, Salvadori, Amoretti, Sparice, Terracciano 2024, pp. 21-23.

decorative conception of ancient figurative art.

Regarding *Telesphorus*[2], the scientific debate remains anchored to a hypothesis that theorizes the origin of the god's cult in *Pergamum* is due to the presence of the Galatians in Anatolia, who would have brought the cult of the Hooded Spirits (*Genii Cucullati*) to the East, which was later adapted to the god, son of *Asclepius*. The impossibility of such an idea becomes apparent even after superficial research: the *Genii Cucullati* are evidently linked to Celtic culture, seen as protective spirits of fields and places, appearing as mature men and not children. They have nothing to do with *Telesphorus*, who, as an infant god, symbolized complete recovery from illness, since his name means in Greek "the one who accomplishes" or "the one who brings to an end." Etymologically, the verb "*telesphoreo*" means "to bring to completion" not only in relation to illness but also concerning the ripening of fruits[3]. By extension, he was the benevolent deity of harvests and the prosperous completion of enterprises. His cult seems to have originated in Pergamum, where archaeologists have unearthed the temple of *Telesphorus*.

If we carefully observe the painting from *Pompeii*, we can notice how this aspect of being a bringer of prosperity is the main theme: *Telesphorus* is surrounded by fruits, in an unidentifiable environment, with a pine tree in the distance, in the company of a small dog.

The cult of *Telesphorus* has never been analyzed in its reflections on the coinage of various centers in the ancient world. Our research will attempt to fill this gap, without claiming to be exhaustive in numismatic data, given the multiplicity of emissions, but aiming to illustrate the spread and chronology of the types featuring the son of *Asclepius*.

Knowing the history of the cult of *Telesphorus*, it is not surprising that the first numismatic attestation comes from the mint of *Pergamum*, with bronze issues presenting on the obverse a head of Athena with a Corinthian helmet and on the reverse the figure of the young deity cloaked in his *cucullus*[4] (Fig. 2).

Fig. 2

The coin series has been variously dated between the 1st century BC and the 2nd century AD, demonstrating once again how specific studies on various Roman-provincial coinages are still lacking. For our part, the mention of the strategos *Pollion*[5], who signs coins during the reign of *Marcus Aurelius*, leads us to consider the entire series with the bust of Athena minted around the mid-2nd century AD.

We do not know exactly the duration of the emission with the head of Athena at *Pergamum*, but the first imperial portrait associated with *Telesphorus* is that of Hadrian (117-138), with a series of *orichalcum hemiassarion* featuring the portrait of the emperor on the obverse and the figure of the young god on the reverse[6] (Fig. 3). The entire series is signed by *Claudius Cephalion, strategos* for the second time, whose dates of office are unknown.

[2] Deonna 1955; Felletti Mai 1966; D'Ambrosio 1992-1993; H. Rühfel, LIMC, *s.v. Telesphoros*, 7, Zürich-München 1994, pp. 870-878; Colli 1997; Perea Yébenes 2001.

[3] Bonanome 2015.

[4] SNG Copenhagen, 455; SNG BN Paris, 1950. AGORA AUCTIONS, SALE 18, LOT 65.

[5] SNG BN Paris, 1961.

[6] SNG Copenhagen, 452. AUCTIONES GMBH, EAUCTION #16, LOT 49.

Fig. 3

During the reign of Hadrian, we record a series of *orichalcum assaria* with the head of *Lucius Aelius Caesar*, datable between 136 and 138 on the obverse and on the reverse the standing figure of *Asclepius* with the small *Telesphorus* beside him[7]. This image was later reproduced under *Severus Alexander* (222-235) at the mint of *Eleousa-Sebaste* in *Cilicia*[8] (Fig. 4).

Fig. 4

We find the young god again under the reign of *Marcus Aurelius* in an emission valued at four *assaria*, struck in the name of *Commodus*, with the mention of the *strategos Claudius Nicomedes*, with on the reverse the bust of the young *Commodus*, who was *Caesar* from 166 to 177, while on the obverse a head of the emperor and on the reverse the standing figures of *Asclepius*, *Hygieia*, and *Telesphorus*[9] (Fig. 5). Thanks to the indication of the *strategos T. Claudius Aristeas*, in office between 169 and 175, we have an emission of the same value, with the same reverse as the previous one, but with the portrait of *Marcus Aurelius* on the obverse[10].

Fig. 5

The coinages featuring the young god resume during the reign of *Caracalla*. A bronze multiple of *assarion*, with the indication of the *strategos M. Caerelius Attalus*, bears on the obverse the laureate bust of *Caracalla* with cuirass, and on the reverse the standing figure of the emperor, to the right with cuirass and scepter, in the act of extending his right hand towards a snake coiling around a palm tree, while in the center there is a statue on a base of *Telesphorus*[11] (Fig. 6).

Fig. 6

Also, during the years of the *strategos M. Caerelius Attalus*, we record a series in bronze with the laureate bust of *Caracalla*, with cuirass, and on the reverse, the figure of the emperor to the right, with cuirass and scepter, in the act of extending his hand towards the statues of *Asclepius* on the left and *Telesphorus* in the center, on a cylindrical base[12] (Fig. 7).

[7] Plankenhorn 2022, 108.

[8] RPC, 7053.

[9] Unpublished. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, TRITON VII, LOT 749.

[10] Mionnet 1806-30, II, S. 602, 584.

[11] BMC Mysia, 326. ROMA NUMISMATICS LIMITED, E-SALE 36, LOT 223.

[12] SNG BN Paris, 2241. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, AUCTION 88, LOT 882.

Fig. 7

We note that all these emissions are linked to the emperor's visit to the Temple of *Asclepius* in *Pergamon* in 214, during the Parthian War of 214-215[13]. On this occasion, two gold series were minted by the Rome mint. In gold, we know of two emissions featuring *Telesphorus*. The first, dated to 214 due to the indication of the seventeenth year of the tribunician power, customarily has the laureate bust of *Caracalla* on the obverse, and on the reverse, it uses the same typology already seen with *Commodus*, with the standing figures of *Asclepius*, *Hygieia*, and *Telesphorus*[14] (Fig. 8).

Fig. 8

The series with the triad of *Asclepius*, *Hygieia*, and *Telesphorus* will be the one most utilized in the future, as we shall see below. However, the study of the data in our possession shows that the "Pergamene triad" was already present in emissions from the time of *Septimius Severus*, as demonstrated by the bronze series from *Nicopolis ad Istrum* in *Moesia Inferior*[15] (Fig. 9) and from *Apollonia Mordiaeum* in *Pisidia*[16] (both with the obverse featuring the bust of *Septimius Severus*), the one from *Saitta* in *Lydia*, with the portrait of

Julia Domna on the obverse[17], the one from the *Bageis* mint in *Lydia*, with the obverse featuring the portrait of *Geta Caesar* (198-209)[18], and the coins from *Nicopolis ad Istrum* in *Moesia*, with the obverse featuring a youthful portrait of *Caracalla* and the reverse mentioning the *legatus consularis Aurelius Gallus*[19].

Fig. 9

The second gold series from the Rome mint, dated to 215 due to the indication of the eighteenth year of the tribunician power, has a similar obverse and a reverse with a crowded scene: on the right, *Caracalla*, with an elderly man in a toga behind him and a standard next to him, depicted in the act of making a sacrifice on an altar, while on the left, within a temple, we recognize the cult statue of *Asclepius* on a podium, with a staff around which a snake is coiled, and that of *Telesphorus*, with a *cornucopia*[20] (Fig. 10).

[13] Herrero Albiñana 2006; Pesce 1976.

[14] Unpublished. NUMISMATICA ARS CLASSICA, AUCTION 131, LOT 63.

[15] Varbanov 2005, 2788 var. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, ELECTRONIC AUCTION 227, LOT 243.

[16] SNG von Aulock, 102; BMC 18.

[17] Unpublished. NUMISMATIK NAUMANN (FORMERLY GITBUD & NAUMANN), AUCTION 34, LOT 681.

[18] BMC 39, 47. SNG Copenhagen, 54.

[19] Varbanov 2005, 3087.

[20] BMC, 148. NUMISMATICA ARS CLASSICA, AUCTION 146, LOT 2367.

Fig. 10

In addition to the aurei, we know of emissions of silver *denarii*[21] and bronze *sesterces*[22] (Fig. 11) from the Rome mint, dated to 215, featuring the bust of *Caracalla* and *Asclepius* with *Telesphorus*.

Fig. 11

These are among the first coin depictions of the god of health in the *Urbs*. This reverse type was also adopted by the mint of *Aegae* in *Cilicia*, with the date 262 from the reorganization of the province by *Julius Caesar* in 47 B.C., corresponding to our 214/5, with the obverse featuring the bust of *Asclepius*[23] (Fig. 12), and by the mint of *Dionysopolis* in *Phrygia*, with a youthful head of *Demos*, identified by the legend, on the obverse, perhaps struck under the Severan dynasty[24] (Fig. 13). At the mint of *Ancyra* in *Galatia*, we must mention two series with the obverse featuring the head of Septimius Severus[25] and *Caracalla*[26] and the reverse depicting the three gods of *Pergamon* and the mention of the games in honor of *Asclepius*, equated to the Pythian games (Fig. 14).

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Returning to the emissions from *Pergamon*, we recall the bronze series of *Severus Alexander* (222-235), minted at time of *strategos C. Tertullus*, with the reverse featuring the triad of *Asclepius*, *Hygieia*, and *Telesphorus*[27] (Fig. 15).

[21] RIC, 248, 253.

[22] RIC 538a. Roma Numismatics Limited, E-Sale 1, Lot 509.

[23] SNG Levante 1741. Classical Numismatic Group, Triton XX, Lot 458.

[24] BMC, 7 var. Roma Numismatics Limited, E-Sale 93, Lot 448.

[25] SNG von Aulock, 8723.

[26] Unpublished. FREEMAN & SEAR, MAIL BID SALE 14, LOT 316.

[27] Unpublished. N&N LONDON, Online Auction 10, Lot 254.

Fig. 15

No longer present in the coinage of *Pergamon*, the youthful god is depicted on later bronze coins from various mints, in the typology of the "Pergamene triad": under *Severus Alexander* (222-235), at *Tomis* in *Moesia Inferior*[28] (Fig. 16) and at *Cotiaeum* in *Phrygia*[29], we record series with the bust of the emperor on the obverse; at *Pompeiopolis* in *Cilicia*, we note a bronze emission with the portrait of *Julia Avita Mamaea* (222-235)[30], mother of *Severus Alexander*; at *Tarsus* in *Cilicia*, a series with the portrait of *Maximinus Thrax* (235-238)[31]; at the mint of *Odessus* in *Moesia*, we note a bronze *pentassarion* with the confronted busts of Gordian III (238-244) and *Serapis* on the obverse[32] (Fig. 17); the same reverse typology, paired with the bust of Gordian III alone on the obverse, is found in various locations, such as *Anchialus* in Thrace[33], *Bageis* in *Lydia*[34], *Bruzus* in *Phrygia*[35]; at *Bizya* in Thrace, we record an emission with the obverse featuring the bust of Philip I (244-249)[36]; also at *Cotiaeum* in *Phrygia*, we note a series with the obverse featuring the radiate portrait of Valerian I (253-260)[37] (Fig. 18). At *Nicaea Cilbianorum*, in *Lydia*, we have a variant of the "Pergamene triad", with the presence of the standing figure of *Caracalla* to the right of the gods on a bronze denomination[38] (Fig. 19).

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

[28] Varbanov 2005, 5309 (var.). GORNY & MOSCH GIESSENER MÜNZHANDLUNG, ONLINE AUCTION 271, LOT 188.

[29] SNG Tübingen, 4111.

[30] SNG BN Paris, 1242.

[31] SNG Levante, 1093.

[32] Varbanov 2005, 4466. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, ELECTRONIC AUCTION 382, LOT 223.

[33] Varbanov 2005, 651.

[34] SNG Copenhagen, 54.

[35] RPC, 713.

[36] Unpublished. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, ELECTRONIC AUCTION 188, LOT 177.

[37] SNG von Aulock, 2992. BERTOLAMI FINE ARTS, AUCTION 5, LOT 616.

[38] Unpublished. BERTOLAMI FINE ARTS, AUCTION 5, LOT 616.

The small *Telesphorus* appears in other typologies in the 3rd century on provincial bronze coins, among which we note the one from *Hierapolis* in *Phrygia*, with the obverse featuring the bust of *Marcia Otacilia Severa* (244-249), wife of Philip I, and the reverse depicting *Hygieia* enthroned, feeding a serpent, with a small *Telesphorus* behind her[39] (Fig. 20). We see a more complex image on the reverse of an emission from *Aegae* in *Cilicia*, with the statues of *Asclepius* and *Telesphorus* inside a hexastyle temple, and the obverse featuring the busts of Philip I, Philip II, and *Marcia Otacilia Severa*[40] (Fig. 21).

Fig. 20

Fig. 21

The typology of *Telesphorus* standing and facing forward, alone, especially on the reverses of small bronze denominations, often *hemiassaria*, deserves a separate discussion. The oldest series, which we described above concerning the mint of *Pergamon*, with the obverse featuring the bust of Athena with a Corinthian helmet and *aegis* (Fig. 22), which, based on the mention of the *strategos Pollio* on some emissions, we have dated to the time of Hadrian[41]. The same typologies are found at *Elaea* in *Aeolis*[42], at *Pitane* in *Mysia*[43], at *Tripolis*[44] and *Gordus Julia*[45] in *Lydia*, all emissions considered to be from the time of the Antonine dynasty in the 2nd century. At *Kyme* in *Aeolis* we note a 2nd century series with the head of Athena on the obverse, featuring an Attic helmet rather than a Corinthian one[46] (Fig. 23).

Fig. 22

Fig. 23

Dated to the time of Hadrian, due to the mention of the strategos *M. Nep. Longinus*, is a *hemiassarion* from *Hadrianotherae* in *Mysia*, with a bear's head on the obverse[47] (Fig. 24). The same dating applies to the series from *Cyzicus*

[39] SNG von Aulock, 3626. REX NUMISMATICS, AUCTION 3, LOT 315.

[40] SNG BN Paris, 2376. SOLIDUS NUMISMATIK, AUCTION 1, LOT 42.

[41] SNG BN Paris, 1961.

[42] SNG von Aulock, 3172.

[43] SNG BN Paris, 2362.

[44] SNG von Aulock, 3315.

[45] Unpublished. NUMISMATIK NAUMANN (FORMERLY GITBUD & NAUMANN), AUCTION 37, LOT 483.

[46] RPC, IV 2810. SAVOCA NUMISMATIK, 82ND SILVER AUCTION, LOT 199.

[47] Unpublished. LEU NUMISMATIK, WEB AUCTION 27, LOT 1059

in *Mysia*, with *Kore*'s head on the obverse[48] (Fig. 25).

The identical reverse typology is also correlated with the obverse featuring the head of *Herakles* at the mint of *Elaea* in *Aeolis*[49], as well as at the mints of *Gordus Julia*[50] and *Akrasos*[51] (Fig. 26) in *Lydia*, and *Eucarpeia* in *Phrygia*, with the mention of the magistrate *C. Cl. Flaccus*[52]. The proposed chronology for these series is also from the time of the Antonine dynasty.

Fig. 24

Fig. 25

Fig. 26

At the mint of *Apollonia Salbace* in *Caria*[53] and in *Tripolis* in *Lydia*[54] (Fig. 27), the type of the young god facing forward is associated with a radiate head of the god *Helios* on the obverse. At *Alia* in *Phrygia*, we find the bust of *Hermes* on the obverse[55] (Fig. 28). At *Hadrianeia* in *Mysia*[56] (Fig. 29), as well as at *Otrus* in *Phrygia*[57] and at *Hadrianopolis* in Thrace[58], the obverse features the god *Asclepius*. All these coinages, considered semi-autonomous, have been dated to the second half of the 2nd century. Dated to the time of the Severan dynasty is the bronze coin from *Siblia* in *Phrygia*, with the obverse featuring the bust of the god *Mēn* with a Phrygian cap and a crescent moon[59] (Fig. 29). At *Pordosilene*, an island in *Mysia*, we note a bronze *hemiassarion* with the frontal figure of *Telesphorus* on the obverse, and a serpent above an altar on the reverse[60] (Fig. 30). At *Myrina* in *Aeolis*, the type of *Telesphorus* appears on the obverse, with a lyre on the reverse[61] (Fig. 31).

Fig. 27

[48] BMC, 171. NUMISMATIK NAUMANN (FORMERLY GITBUD & NAUMANN), AUCTION 34, LOT 579.

[49] SNG München, 414.

[50] SNG Copenhagen, 158.

[51] SNG Copenhagen, 4 1,26. HEIDELBERGER MÜNZHANDLUNG HERBERT GRÜN, AUC.75, LOT 283.

[52] SNG von Aulock, 3576.

[53] RPC III, 2281. THEMIS NUMISMATICS, AUCTION 9, LOT 502.

[54] Unpublished. N&N LONDON, ONLINE AUCTION 9, LOT 185.

[55] RPC, IV.2, 1818. LEU NUMISMATIK, WEB AUCTION 17, LOT 1694.

[56] SNG Bn Paris, 1034.

[57] SNG Copenhagen, 628-9.

[58] RPC, IV.1, 10850.

[59] Unpublished. N&N LONDON, ONLINE AUCTION 35, LOT 501.

[60] Unpublished. LEU NUMISMATIK, WEB AUCTION 26, LOT 2199.

[61] BMC, 39. GORNY & MOSCH GIESSENER MÜNZHANDLUNG, AUCTION 130, LOT 1847.

Fig. 28

Fig. 29

Fig. 30

Fig. 31

The type with *Telesphorus* standing frontally on the reverse was also used in association with the busts of emperors on the obverse. We recall the issue minted during the time of Hadrian (117-138), already mentioned above, from the mint of *Pergamon* (Fig. 3); the series of *Antoninus Pius* (138-161) at *Nicaea* in *Bithynia*[62] (Fig. 32); the one in the name of *Faustina* II, wife of *Marcus Aurelius* and mother of *Commodus* (147-175) from the mint of *Poimamenon* in *Mysia*[63]; the series of *Commodus* (177-192) from *Prusa ad Olympum* in *Bithynia*[64]; the coin of *Septimius Severus* (193-211) at *Nicaea* in *Bithynia*[65]; the issue from *Rhyndacum* in *Mysia* in the name of *Julia Domna* (193-217)[66]; those of *Geta Caesar* (198-209) at *Pautalia*[67] and *Hadrianopolis*[68] in Thrace, and at *Nicaea Cilbianorum* in *Lydia*[69]; those of *Caracalla* (198-217) from the mint of *Nicopolis ad Istrum* in *Moesia*[70], of *Hadrianopolis* in Thrace[71], *Nicaea* in *Bithynia*[72]; the series from *Deultum* in Thrace minted in name of *Diadumenian* (217-218)[73] and in name of Gordian III (238-244)[74]; the coins from *Philippopolis* in Thrace[75] and from *Marcianopolis* in *Moesia Inferior*[76] in the name of *Elagabalus* (218-222); those from *Deultum* in Thrace in the name of *Julia Mamaea* (222-235)[77]; and the coinages from *Anchialus* in Thrace for *Maximinus Thrax* (235-238)[78].

[62] RPC, IV.1, 5492. NUMISMATIK NAUMANN, AUCTION 114, LOT 552.

[63] RPC IV.2, 2376.

[64] RPC, IV.1, 4815.

[65] Unpublished. GORNY & MOSCH GIESSENER MÜNZHANDLUNG, ONLINE AUCTION 274, LOT 2585.

[66] SNG BN Paris, 112.

[67] Unpublished. GORNY & MOSCH GIESSENER MÜNZHANDLUNG, AUCTION 126, LOT 1696.

[68] Yurukova 1976, 414.

[69] GRPC, 139-141.

[70] Mionnet 1906-30, 687 var.

[71] Varbanov 2005, GIC II, 3586.

[72] Unpublished. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, ELECTRONIC AUCTION 344, LOT 303.

[73] Yurukova 1976, 86.

[74] Yurukova 1976, 310.

[75] Varbanov 2005, 1795.

[76] Varbanov 2005, 1422.

[77] Unpublished. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, ELECTRONIC AUCTION 153, LOT 113.

[78] Unpublished. ROMA NUMISMATICS LIMITED, E-SALE 84, LOT 1206.

Fig. 32

The examination (we reiterate: not exhaustive) has allowed us to outline the chronological and topographical scope of the coin types featuring the child-god *Telesphorus*, with issues ranging from the age of Hadrian to that of Valerian, distributed in the eastern regions[79], including *Mysia*, *Aeolis*, *Phrygia*, *Bithynia*, *Caria*, *Lydia*, *Galatia*, *Pisidia* and *Cilicia*, as well as the area south of the Danube, including *Moesia* and Thrace, with a sporadic but significant and historically justifiable presence in Rome. This is a cult that finds its center of diffusion in *Pergamon* and encompasses a culturally homogeneous area between Europe and Asia.

The coin types inform us of the initial issues featuring the child-God under Hadrian, which were increased throughout the Antonine age. However, it is the personal history of *Caracalla*, his illnesses during the campaign against the Parthians, and the *Erinyes* that figuratively haunted and tormented him for the murder of his brother *Geta*, that brings the diffusion of *Telesphorus*' image to its peak. The suffering emperor hoped to find relief in the Pergamon triad, with *Asclepius*, *Hygieia*, and *Telesphorus*, who could alleviate his torments and illnesses, extending his faith in the child-God to the mint of Rome.

From an iconographic perspective, we must clearly state that *Telesphorus* always appears as a small child, bearing none of the supposed, and probably fallacious, derivation from the hooded genii of Celtic origin, who are always depicted as adults if not elderly. This is most likely a scientific research error determined by the similarity of the hooded cloak, which gives the semblance of linking deities born in completely different cultural and religious contexts.

[79] Guarducci 1973.

References

Bonanome, D. (2015). Telesforo e le divinità salutari a Grottaferrata. *HUMANITAS. Studi er Patrizia Serafin, (a cura di Alessandra Serra),* Roma, pp. 23-70. *British Museum Catalogue*.

Colli, D. (1997). Telesforo. *Enciclopedia dell'Arte Antica*, II Suppl, pp. 580-583.

D'Ambrosio, L. (1992-1993). Il cucullus: uomini e geni,*Rivista Storica dell'Antichità*, 22-23, pp. 179-237.

Deonna, W. (1955). De Télesphore an «moine bourru».*Dieux, génies et démonsencapuchonnés*, Coll. Latomus 21, Wetteren.

Felletti Mai, B.M., (1966).Telesphoros, in EAA VII, pp. 674-675.

Herrero Albiñana, C. (2006).Caracalla, Asclepios y Telesforo, *Numisma*, 250, pp. 437-447

Ghedini, F.,SalvadoriM., Amoretti,V., Sparice, D.&Terracciano, A. (2024). Regio IX, 12: Insula dei Casti Amanti Casa dei Pittori al lavoro Ambiente 18: nota preliminare.*Pompeii e-journal Scavi di Pompei*, 14.

Guarducci, M. (1973). *Telesforo in Anatolia, Rend Acc Linc*, XXVII, pp. 365-370, tav. I.

Mionnet, Th.E. (1806–30). *Description des médailles antiques, grecques et romaines*, XVII voll., Paris.

Perea Yébenes, S. (2001).*Telesforo, el dios médico de Pérgamo*, in *Entre Occidente y Oriente. Temas de Historia romana: aspectosreligiosos*, Madrid, pp. 169-190.

Pesce, G. (1976). *Le divinità della Salute sulle monete di Caracalla*, "Quaderni Ticinesi. Numismatica e antichità classiche" 5, pp. 215-225.

Plankenhorn, G. (2022). *Münzen aus Mysien*, Munich.

RPC: *Roman Provincial Coinage.*

RIC: *The Roman Imperial Coinage*.

RühfelRühfel, H. (1994). *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, s.v. Telesphoros*, 7, Zürich-München, pp. 870-878.

SNG BN Paris: *Sylloge Nummorum Graecorum*, Bibliotèque Nationale de France.

SNG Copenhagen: *Sylloge Nummorum Graecorum*, Copenhagen

SNG Levante: *Sylloge Nummorum Graecorum*, Switzerland.

SNG München: S*ylloge Nummorum Graecorum*, Deutschland, München Staatlische Münzsammlung.

SNG Tübingen: *Sylloge Nummorum Graecorum*, Deutschland, Münzsammlung Universität Tübingen.

SNG Von Aulock: *Sylloge Nummorum Graecorum*, Deutschland, Sammlung Hans Von Aulock.

Varbanov, I. (2005). *Greek Imperial Coins And Their Values*, Bourgas.

Youroukova, Y. (1976). *The Coins of the Ancient Thracians*, Oxford.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-117-129

УДК 930 (737)

IMITATION AND COPYNG OF COINS OF THE TERRITORY OF UKRAINE, ISSUES OF TYPOLOGY AND PERIODIZATION

Olexandr Kasperovich
Institute of Industrial Economics National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
a_kasp@ukr.net; ORCID: 0000-0003-1169-9681

The article is devoted to the definition and justification of a complex approach to typology and periodization of the processes of imitation and copying of Roman imperial coins on the territory of Ukraine.

On the basis of the analysis of key parameters, 10 main subgroups of imitations and copies of Roman imperial coins, which were produced on the territory of Ukraine approximately during the II – IV centuries, were identified and chronologically ordered.

The following parameters were used as key features of typology: 1) manufacturing technology; 2) functional purpose (primarily – coin or non-coin use); 3) internal and external interconnectedness of subgroups (presence of die links within the group and outside of it); 4) chronology (that is, an approximate estimate of the period of production of the corresponding imitations and copies, including in relation to other subgroups).

***The purpose of the article** is to define and substantiate a complex scheme for the typology and periodization of the processes of imitation and copying of Roman imperial coins on the territory of Ukraine.*

***Keywords**: imitation, copying, Roman imperial coins, typology, periodization.*

НАСЛІДУВАННЯ ТА КОПІЮВАННЯ МОНЕТ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Олександр Касперович
Інститут економіки промисловості НАН України
(Київ, Україна)
a_kasp@ukr.net; ORCID: 0000-0003-1169-9681

Анотація

Статтю присвячено визначенню та обґрунтуванню комплексного підходу щодо типологізації та періодизації процесів наслідування та копіювання римських імперських монет на території України.

На основі аналізу ключових ознак виокремлено та хронологічно впорядковано 10 основних підгруп наслідувань та копій римських імперських монет, що виготовлялись на території України приблизно протягом II – IV століть. За ключові

ознаки типологізації використовувалися такі параметри, як: 1) технологія виготовлення; 2) функціональне призначення (в першу чергу – монетне або немонетне використання); 3) внутрішня та зовнішня пов'язаність підгруп (наявність штемпельних зв'язків усередині групи та за її межами); 4) хронологія (тобто, приблизна оцінка періоду виготовлення відповідних наслідувань та копій, в тому числі у співвідношенні з іншими підгрупами).

***Мета статті** полягає у визначенні та обґрунтуванні комплексної схеми щодо типологізації та періодизації процесів наслідування та копіювання римських імперських монет на території України.*

***Ключові слова**: наслідування, копіювання, римські імперські монети, типологізація, періодизація.*

Постановка проблеми.

Постійно зростаюча кількість знахідок наслідувань та копій римських імперських монет на території сучасної України, беззаперечно, свідчить про дуже великий масштаб власного (прото)монетного виробництва вже в перші століття нової ери. Нині кількість знахідок обчислюється тисячами екземплярів, причому розмаїття наслідувань та копій, з точки зору використовуваних технологій, моделей для наслідування та копіювання, потенційного функціонального призначення цих наслідувань та копій, без перебільшення, вражаюче.

Увесь цей матеріал вже давно потребує комплексного осмислення, концептуалізації, типологізації та хронологічного впорядкування. Певних та досить значущих результатів у цьому напрямку вже досягнуто, але і невирішених та дискусійних питань залишається багато. Зокрема залишається, фактично, відкритою проблема формування комплексної аналітичної схеми щодо накопиченого в цій сфері матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження процесів наслідування та копіювання римських монет на території сучасної України має доволі тривалу історію[1] (варто зауважити, що основна увага приділялась саме наслідуванням). Однак за останні два десятиліття відбулося вибухоподібне зростання кількості знахідок, як наслідувань, так і копій римських монет, що були виготовлені на території України. З'являються нові різновиди копій та наслідувань, які вже навіть не потрапляють до стандартної, найбільш простої, класифікації за ознаками наслідування денарія / ауреуса. Зазначена ситуація актуалізує дослідницький запит на вирішення завдання щодо комплексної типологізації та хронологічного впорядкування накопиченого матеріалу.

Кількість досліджень феномену власного виробництва (прото)монет на території України постійно зростає, що є цілком логічною реакцією на усвідомлення реального масштабу цього явища. Насамперед необхідно відмітити вже проведену значну роботу щодо каталогізації та формування певного корпусу знахідок наслідувань[2]. Значний інтерес щодо дослідження зазначеного феномену у широкому історико-культурному контексті представляють дослідження К. Мизгіна[3] та А. Бурше[4]. Цікаві змістовні та вдалі спроби виокремлення в загальному масиві наслідувань специфічних груп для більш точного опису та датування

[1] Myzgin 2009.

[2] Anokhin 2015.

[3] Myzgin 2009.

[4] Bursche, Myzgin 2017.

відповідного типу наслідувань[1]. Також було здійснено спробу типологізації та хронологічного впорядкування наслідувань римських імперських денаріїв[2]. Існує значна кількість досліджень, які фокусуються на окремих аспектах явища наслідування та копіювання римських монет (наприклад, дослідження феномену литих денаріїв I–III століть[3], питання технології виготовлення наслідувань[4] та ін.) а також на певних специфічних групах наслідувань (наприклад, монети та наслідування, відкарбовані штемпелями, що використовувались на монетному дворі Олександрії Троадської[5]). Однак, незважаючи на вже отримані значні результати, все ще бракує комплексних узагальнюючих досліджень, спрямованих на систематизацію, змістовну типологізацію та хронологічне впорядкування накопиченого матеріалу.

Мета статті полягає у визначенні та обґрунтуванні комплексної схеми щодо типологізації та періодизації процесів наслідування та копіювання римських імперських монет на території України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Це дослідження продовжує вже раніше розпочату автором роботу з узагальнення накопиченого матеріалу щодо наслідування та копіювання монет Римської імперії на території України. Попереднє дослідження було сфокусоване на питаннях типологізації та хронологічного впорядкування наслідувань римських імперських денаріїв[6]. Однак, запропонований у ньому підхід за певних умов може бути використаний для аналізу більш широкого обсягу матеріалу, пов'язаного із копіюванням та наслідуванням римських монет Римської імперії на території сучасної України.

Перед тим, як безпосередньо перейти до викладу основного матеріалу дослідження задля точного його розуміння вважаємо за необхідне навести певні попередні зауваження методологічного та термінологічного характеру.

1. Виокремлення двох термінів – копіювання та наслідування – не випадкове. І хоча власне виготовлення наслідувань також, безумовно, становить один із різновидів копіювання, в цьому дослідженні під ним розуміється саме виготовлення точних копій римських монет (основна технологія – литво). Це, зокрема, необхідно для несуперечливого включення до базової типології так званих «лімесних денаріїв».

Таким чином, у даному дослідженні термін «копіювання» позначає процес виготовлення точних копій римських монет (методом литва); термін «наслідування» – процес виготовлення монет, зразком для яких обиралися римські монети, але відповідні штемпелі виготовлялися у місцях карбування таких наслідувань.

2. Монетне та немонетне використання копій та наслідувань. Аналіз накопиченого матеріалу свідчить, що далеко не всі монети (монетовидні вироби), що виготовлялись на території України за мотивами римських імперських монет, призначалися для грошового обігу. І справа не в тому, що окремі монети використовувались як прикраси, а в тому, що існують цілі специфічні групи копій або наслідувань, які від початку замислювались та виготовлялись не для грошового обігу, а саме як прикраси/амулети/підвіски. При цьому

[1] Anokhin 2018.
[2] Kasperovich, & Yushkauskas 2021.
[3] Nadvirniak, Pohorilets 2019.
[4] Burshe, Myzgin 2017.
[5] Burshe A., Myzgin K. 2015.
[6] Kasperovich, & Yushkauskas 2021.

зразками для їх виготовлення були римські імперські монети. Ознаками такого немонетного призначення стали отвори, прикріплені вушка для носіння (або їх сліди), оправи.

3. За базову схему для виокремлення основних груп копій та наслідувань пропонується використовувати римську систему грошових номіналів. Базовими одиницями для наслідування та копіювання на території України, фактично, виступають два основних номінали римських монет – денарій (також антонініан) та ауреус. Відповідно, наслідування та копії денаріїв/антонініанів маркуватимуться як базова група Д, наслідування та копії ауреусів – як базова група А. Також існують окремі, досить специфічні та нечисленні групи наслідувань та копій інших номіналів, – як базова група вони маркуватимуться літерою С, із подальшим виокремленням відповідних підгруп.

4. Основними параметрами, що використовуються для опису підгруп наслідувань та копій визначено такі: 1) технологія виготовлення; 2) функціональне призначення (в першу чергу – монетне або немонетне використання); 3) внутрішня та зовнішня пов'язаність підгрупи (наявність штемпельних зв'язків усередині групи та за її межами); 4) хронологія (тобто, приблизна оцінка періоду виготовлення відповідних наслідувань та копій, у тому числі у співвідношенні з іншими підгрупами).

1. Група Д (копії та наслідування денаріїв та антонініанів).

1.1. Підгрупа Д-1. У рамках визначеної вище термінології ця підгрупа складається саме з наслідувань (не копій). Типологічно ця група повністю відповідає «першій хвилі» наслідувань римських імперських денаріїв на території України, які розглянуто в нашому попередньому дослідженні[1]. Це вельми численна група наслідувань. Базуючись на опублікованому корпусі таких наслідувань[2] та спостереженні за сайтами пошуковців, загальну кількість знахідок за останні 15 років можна звести щонайменше до 2 тисяч екземплярів. Специфічні ознаки цієї підгрупи наведені в таблиці Д-1. Приклади наслідувань цієї підгрупи наведені на Мал. 1 (№№ 1 та 2).

1.2. Підгрупа Д-2. Типологічно ця підгрупа відповідає «другій хвилі» наслідувань римських імперських денаріїв на території України[3]. В рамках прийнятої в цьому дослідженні термінології це саме наслідування, а не копії. Для цієї підгрупи характерна радикальна зміна технології – це плаковані наслідування денаріїв. Причому ця технологія наскрізна, фактично, без жодних винятків. Підгрупа доволі численна, хоча помітно поступається за своєю масовістю групі Д-1. Аналіз опублікованого корпусу наслідувань[4] та пошукових сайтів дозволяє визначити кількість відомих екземплярів приблизно в межах 500 – 1000. Специфічні ознаки цієї підгрупи наведені в таблиці Д-2. Приклади наслідувань цієї підгрупи наведені на Мал. 1 (№№ 3 та 4).

[1] Kasperovich, & Yushkauskas 2021: 126–129.
[2] Anokhin 2018.
[3] Kasperovich, & Yushkauskas 2021: 129–130.
[4] Anokhin 2018.

Таблиця Д-1

№	**Параметри підгрупи Д-1**
1	**Технологія**: карбування. Це відкарбовані власноруч виготовленими штемпелями наслідування, виготовлені, зазвичай, із високоякісного срібла. Притаманна широка варіативність стилю виконання – від майже ідентичних своїм римським прототипам до таких, де прототип встановити, фактично, неможливо через повну втрату на наслідуванні якихось ознак, за якими можна було б ідентифікувати прототип
2	**Функція**: участь у локальному грошовому обігові. Ознаки «немонетного використання» (як, наприклад, прикрас, амулетів), фактично, відсутні (тобто зустрічаються не частіше, ніж на римських денаріях офіційного карбування). При цьому значна кількість монет з цієї групи має ознаки тривалого перебування в обігу[1].
3	**Внутрішня та зовнішня пов'язаність** – фактично, ця підгрупа закрита відносно інших підгруп, оскільки всередині групи існує велика кількість штемпельних зв'язків, але при цьому відсутні штемпельні перетини із наслідуваннями денаріїв, наприклад, підгрупи Д-2. При цьому існують штемпельні зв'язки між цією групою наслідувань денаріїв та підгрупою А-1 наслідувань ауреусів (хронологічно співпадає з підгрупою Д-1).
4	**Хронологія**. На нашу думку, нижньою хронологічною межею початку виготовлення наслідувань цієї підгрупи, зважаючи на використовувані прототипи, доцільно вважати початок 2 ст. н. е. Найбільшого розквіту та масовості виготовлення наслідувань цієї підгрупи досягло, ймовірно, у період правління династії Антонінів, адже саме денарії цих імператорів виступають найбільш масовими прототипами для виготовлення наслідувань. Для встановлення верхньої хронологічної межі виготовлення наслідувань цієї підгрупи маємо врахувати, що останніми денаріями, наслідування яких були виготовлені з використанням цієї технології, виявилися денарії Септимія Севера та членів його родини. Відповідно, верхня хронологічна межа для таких наслідувань – приблизно 220-ті роки н. е.

Мал. 1. Приклади наслідувань імперських денаріїв підгрупи Д-1 (№№ 1 та 2) та підгрупи Д-2 (№№3 та 4)

[1] Kasperovich, & Yushkauskas, 2021: 127–128.

Таблиця Д-2

№	**Параметри підгрупи Д-2**
1	**Технологія**: ця підгрупа наслідувань становить плаковані наслідування денаріїв, чим радикально відрізняється від групи Д-1. Характерний для неї досить усталений стиль виконання, вельми наближений до прототипів. Однотипність стилю та технології дозволяють припустити, що виготовлення цих наслідувань відбувалося досить централізовано, принаймні, невеликою кількістю майстерень.
2	**Функція**: участь у локальному грошовому обігові. Ознаки «немонетного використання» для наслідувань цієї підгрупи, фактично, не зустрічаються. Слід зауважити, що значна частина монет з цієї підгрупи не має ознак тривалого перебування в обігові, при чому навіть незважаючи на технологію (плакування), яка, очевидно, менш стійка щодо обігового впливу.
3	**Внутрішня та зовнішня пов'язаність.** Підгрупа Д-2, фактично закрита для інших підгруп, оскільки всередині групи існує велика кількість штемпельних зв'язків, які, однак, не виходять за її межі (за винятком підгрупи наслідувань ауреусів А-3). Штемпельні зв'язки всередині підгрупи дуже тісні та численні. Також існують численні штемпельні зв'язки із підгрупою наслідувань ауреусів А-3.
4	**Хронологія**. Питання щодо датування цієї групи містить певну колізію, адже серед прототипів домінують денарії Антонінів. Однак наявність штемпельних зв'язків із ауреусами, які за своїх прототипів мали ауреуси останньої чверті III століття[1] (підгрупа А-3), дозволяє досить упевнено поставити її в один хронологічний період із наслідуваннями ауреусів підгрупи А-3. Відповідно, ця група наслідувань виготовлялась приблизно протягом останньої чверті III ст., і, ймовірно, – не пізніше першої чверті IV ст. Домінування денаріїв Антонинів як прототипів можна пояснити тим, що, по-перше, і на той період вони переважали в обігові, і, по-друге, – централізованістю випуску цих наслідувань

Таблиця Д-3

№	**Параметри підгрупи Д-3**
1	**Технологія** – литво, зазвичай із бронзи, але існують також литі денарії із якісного срібла[2]
2	**Функція**: безпосереднє призначення «лімесних» копій денаріїв (і не тільки денаріїв) із недорогоцінних металів залишається дискусійним питанням, але можна припустити, що вони все ж таки брали участь у локальному грошовому обігові (наприклад, як дрібні номінали або як щось на кшталт рахункових жетонів). Що ж до литих копій із срібла, то їх «грошове» призначення очевидне. Важливо, що на «лімесних» копіях, фактично, не зустрічаються ознаки їх «немонетного» призначення та використання, що також непрямо свідчить про їх використання в обігові, можливо, у якійсь допоміжній функції, але якесь інше їх функціональне призначення уявити важко.
3	**Внутрішня та зовнішня пов'язаність.** Стосовно монет цей критерій не є значущим. Моделлю для копіювання могла стати будь-яка монета, що за параметрами відповідала денарію (приклади розглянуто вище), хоча саме імперські денарії та антоніниани домінують як моделі для копіювання
4	**Хронологія**. Ймовірно, масове виготовлення «лімесних» копій хронологічно в цілому співпадає з періодом виготовлення наслідувань підгрупи Д-1, але має більш подовжену верхню хронологічну межу – приблизно до середини III ст. (про що свідчать литі копії монет того ж, наприклад, Гордіана III).

[1] Anokhin 2015: 8; Anokhin 2018: 38.
[2] Nadvirniak, Pohorilets 2019

1.3. Підгрупа Д-3. Литі копії денаріїв – так звані «лімесні денарії». В рамках прийнятої в цьому дослідженні термінології це саме копії, а не наслідування, в повному сенсі слова. Ці литі копії денаріїв презентують помітну частину нумізматичного «ландшафту» України тих часів, отож включення їх в аналітичну схему як окремої підгрупи цілком доцільне. Кількісно ця підгрупа дуже велика.

Необхідно відзначити, що не тільки денарії ставали моделями для «лімесного» копіювання, такими могли бути й інші монети, що за розміром та зображенням були близькими до денаріїв. Авторові відомо про литі копії антонініанів, каппадокійських драхм а також про литі копії дрібних провінційних монет, що за розміром відповідали денаріям. Зокрема до таких належать «лімесна» копія дрібної провінційної бронзи Гордіана III, м. Ефес, RPC VII.1, 389.2[1] (Мал. 2, № 3), а також копія дрібної провінційної бронзи Філіпа II, м. Деульт, RPC VIII, – (unassigned; ID 48605)[2] (Мал. 2, № 4). Окрім того, власні наслідування підгрупи Д-1 також ставали моделями для «лімесного» копіювання, – на мал. 1 наведено срібне наслідування з підгрупи Д-1 (№ 1) та «лімесна» копія наслідування, одноштемпельна з ним (№ 2).

Таким чином, можна стверджувати, що об'єктом «лімесного» копіювання ставали не тільки повноцінні срібні імперські денарії офіційного карбування, а й інші монети (в тому числі бронзові), які за розміром та зовнішнім виглядом нагадували денарії – дрібні провінційні монети, а також власні наслідування. Це свідчить про відсутність жорсткої фіксації на срібних імперських денаріях як на безальтернативних моделях для копіювання. Принципово важливими були лише відповідний розмір та певна схожість із денаріями.

Специфічні ознаки цієї підгрупи наведені в таблиці Д-3. Приклади «лімесних» копій з цієї підгрупи, моделями для яких не ставали римські імперські денарії, наведені на мал. 1.

2. Ауреуси (група А).

Характерною рисою переважної більшості копій та наслідувань ауреусів, незалежно від технології та періоду їх виготовлення, виступає досить очевидне їх немонетне призначення, – більшість із них мають отвори, вушка, що свідчить про їх виготовлення не для обігу, а для використання як прикрас, амулетів, підвісок, різного роду донативів. Відповідно, для різних груп наслідувань ауреусів немає сенсу окремо аналізувати їх функцію (призначення). Фактично, для всіх вона немонетна, використання наслідувань ауреусів у грошовому обігові (у повному сенсі цього слова) не передбачалось.

2.1. Підгрупа А-1. Це дуже нечисленна група, яка хронологічно співпадає з підгрупою Д1 наслідувань денаріїв, оскільки, зазвичай, зв'язана з ними спільними штемпелями. Прикладом може слугувати карбоване золоте наслідування № 106[3] та відкарбоване тим же штемпелем аверса срібне наслідування № 28[4]. При цьому золоте наслідування має отвір (що свідчить про його немонетне використання), срібне відкарбоване без отвора. Ймовірно, існувала практика карбування тими ж

[1] https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/7.1/389.2 .
[2] https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/48605 .
[3] Anokhin 2015: 47.
[4] Anokhin 2015: 73.

штемпелями донативів/підвісок із золота, але це явище, очевидно, не було масовим. Специфічні ознаки цієї підгрупи наведені в таблиці Д-3.

Мал. 2. Підгрупа Д-3. Приклади «лімесного» копіювання монет, що не є імперськими денаріями

Таблиця А-1

№	**Параметри підгрупи А-1**
1	**Технологія**: карбовані наслідування, для виготовлення яких часто використовувались штемпелі наслідувань денаріїв підгрупи Д-1.
2	**Функція**: найімовірніше, – не для грошового обігу, а як прикрас або донативів. Про це свідчить наявність ознак «немонетного» використання (отвори та ін.)
3	**Внутрішня та зовнішня пов'язаність.** Підгрупа закрита відносно інших підгруп, але має тісні штемпельні зв'язки з підгрупою наслідувань денаріїв Д-1.
4	**Хронологія**. Штемпельні зв'язки підгрупи А-1 із підгрупою Д-1 вказують на їх синхронність, а це II – початок III століття

2.2. Підгрупа А-2. Нечисленна група наслідувань, прототипами для якої слугували монети середини III ст. (зокрема найбільш широко використовувались монети Гордіана III). Це, ймовірно, чи не найбільш «творча» група наслідувань ауреусів, адже при виготовлені частини з них за моделі використовувались сюжети не тільки імперських монет загальнодержавного типу, а й, зокрема для сюжетів реверсів – сюжети провінційних монет (в окремих випадках «провінційне» походження реверсів частини із цих наслідувань цілком очевидне). Немонетне призначення цих наслідувань не викликає сумнівів, – у переважної більшості екземплярів наявні вушка (або їх сліди), що переконливо свідчить про «немонетну» природу цих наслідувань, це донативи, прикраси, підвіски. Крім того, для цієї групи характерні невеликий розмір та вага (порівняно з іншими групами наслідувань ауреусів). Хронологічно цю групу доцільно віднести до другої

третини III ст. Вона займає проміжне місце між групами Д-1/А-1 та групами Д-2/А-3 (це припущення базується на датуванні основних прототипів, що використовувались для відповідних груп). Прикладами наслідувань групи А 2 можуть слугувати карбовані золоті наслідування №№ 12, 35, 222 та ін.[1]. Специфічні ознаки цієї підгрупи наведені в таблиці А-2

2.3. Підгрупа А-3. Це найбільш численна підгрупа наслідувань ауреусів. Досить очевидним проглядається її немонетне призначення. Майже всі наслідування цієї групи, незалежно від матеріалу та технології виготовлення, мають ознаки немонетного використання – отвори, вушка або їх сліди. Аналіз штемпельних зв'язків свідчить, що хронологічно ця група співпадає з групою Д-2 наслідувань денаріїв. Специфічні ознаки цієї підгрупи наведені в таблиці А-3.

3. Специфічні нечисленні групи, що не можуть бути віднесені до вищезазначених категорій.

3.1. Підгрупа С-1. Золоті литі копії срібних римських монет (зазвичай, це литі золоті копії денаріїв та антонініанів), образно кажучи, золоті «лімеси» [2]. У рамках прийнятої в цьому дослідженні термінології це саме копії в точному сенсі цього слова. Практика використання срібних моделей для виготовлення золотих виробів – досить незвична та однозначно свідчить про «немонетне» призначення цих виробів. Вони використовувались як прикраси та донативи. Їх датування досить ускладнене, реально встановлюється тільки нижня хронологічна межа (адже копія не може бути виготовлена раніше прототипу). Але, зважаючи на технологію (фактично, ту ж саму, що використовувалась при виготовленні «лімесних» копій), можна припустити, що підгрупа С-1 відноситься до того ж періоду, що й так звані «лімесні» денарії, особливо з урахуванням того факту, що пізніше масове виготовлення прикрас та донативів здійснювалося вже в інший спосіб).

3.2. Підгрупа С-2. Дуже нечисленна група золотих монет та наслідувань, відкарбованих штемпелями, що використовувались на монетному дворі Олександрії Троадської для карбування бронзових провінційних монет періоду Валеріана-Галлієна (Мал. 3, № 1). Причому цікавим аспектом слід відзначити те, що вказані штемпелі в міру зношення доопрацьовувались для подальшого використання, коли цілком «імперський» за стилем портрет імператора починав поєднуватись із «варварською» псевдолегендою; також існують екземпляри, що поєднують повністю «варварський» аверс із цілком «офіційним» провінційним реверсом (Мал. 3, № 2). Саме через дані особливості ці монети/наслідування довелося виокремити як специфічну підгрупу. Детально історію та особливості цієї підгрупи розглянуто в дослідженні О. Бурше та К. Мизгіна[3]. Використовувались як донативи, прикраси, підвіски. Приблизне датування цієї підгрупи досить очевидне – остання третина III століття.

2.3. Підгрупа С-3. Доволі нечисленна специфічна група наслідувань римських монет, моделями для яких, судячи зі стилістичних особливостей, слугували монети періоду тетрархії. Базуючись на опублікованому корпусі наслідувань римських монет[4] та на спостереженні за сайтами пошуковців, загальну кількість знахідок наслідувань цієї підгрупи за

[1] Anokhin 2015: 35, 38, 61.
[2] Anokhin 2015: 14.
[3] Burshe A., Myzgin K., 2015.
[4] Anokhin 2018.

останні 15 років можна визначити приблизно 40 – 60 екземплярами. За термінологією цього дослідження дану групу визначаємо як наслідування, а не копії. Специфічною рисою цієї підгрупи виступає те, що виготовлялися такі наслідування, фактично, за технологією римських фолісів (бронза із посрібленням, причому в багатьох випадках залишки посріблення збереглись досить добре). Крім того, підгрупа має яскраво виражений власний специфічний стиль, всередині підгрупи мають місце численні штемпельні зв'язки, при цьому штемпельних зв'язків з іншими підгрупами виявити не вдалося. Найімовірніше, наслідування підгрупи С-3 – це продукція невеликого локального центру, який працював зовсім недовго. Датування цієї підгрупи досить приблизне, з урахуванням прототипів це має бути приблизно самий кінець III ст. – перша половина IV ст. Приклади наслідувань підгрупи С-3 наведено на мал. 3, №№ 3 та 4.

Таблиця А-2

№	**Параметри підгрупи А-2**
1	**Технологія**: карбовані наслідування, для виготовлення яких використовувались специфічні штемпелі, моделями для яких слугували римські монети середини III століття, причому не тільки загальнодержавного зразка, а й провінційні.
2	**Функція**: «немонетне» призначення цієї групи наслідувань досить очевидне, практично, всі вони мають вушка або сліди вушок та призначались для використання як прикраси або донативи. Про це також свідчить їх невеликий розмір та вага порівняно з іншими наслідуваннями ауреусів та прототипів.
3	**Внутрішня та зовнішня пов'язаність** – підгрупа закритою відносно інших підгруп, але всередині має тісні штемпельні зв'язки.
4	**Хронологія**. Ймовірно, друга третина III століття

Таблиця А-3

№	**Параметри підгрупи А-3**
1	**Технологія** – використовувались різні технології. Існують як карбовані в золоті наслідування (незначна частка від загального обсягу), так і плаковані золотом срібні (незначна частка) та плаковані золотом бронзові (переважна більшість) наслідування. При цьому для виготовлення всіх трьох варіантів нерідко використовувались одні й ті ж самі штемпелі.
2	**Функція**: зазначені наслідування ауреусів з самого початку не були призначені для грошового обігу. Це були донативи, амулети, прикраси, підвіски, про що свідчить наявність, фактично, в усіх екземплярів отворів та вушок (слідів вушок).
3	**Внутрішня пов'язаність** – штемпельні зв'язки всередині підгрупи А-3 доволі тісні та численні. Також існують штемпельні зв'язки із підгрупою наслідувань денаріїв Д-2, що дозволяє стверджувати про приналежність групи Д2 та А3 до одного хронологічного періоду. При цьому штемпельні перетини з підгрупами Д-1, А-1 та А-2 виявити не вдалося.
4	**Хронологія**. Нижній поріг щодо датування цієї групи досить чітко визначається використанням як прототипів аверсів та реверсів ауреусів 270-х – початку 280-х років та періоду тетрархії. Відповідно, цю групу наслідувань ауреусів можна датувати приблизно останньою чвертю III ст. – першою чвертю IV ст. [1]

[1] Anokhin 2018: 37.

3.4. Підгрупа С-4. Срібні литі копії бронзових римських монет IV ст. [1]. Доволі цікава підгрупа, з технологічної точки зору – це аналог «лімесного» копіювання більш раннього періоду, але із суттєвими відмінностями. По-перше, тут має місце копіювання в дорогоцінному металі монет із бронзи, і, по друге, – цілком очевидне немонетне призначення цих копій. Фактично, всі мають вушка (сліди вушок), тобто використовувались як прикраси та донативи. Група доволі нечисленна, базуючись на відкритих джерелах інформації, загальну кількість знахідок наслідувань цієї підгрупи за останні 15 років можна оцінити приблизно в 40 – 50 екземплярів. Конкретні екземпляри датуються на основі датування тих монет, що слугували моделями (нижня хронологічна межа), але в цілому вся група належить до IV століття (зважаючи, що серед моделей для копіювання домінують монети Костянтина I та його родини), приблизно до кінця правління Констанція II.

Проведений аналіз дозволяє узагальнити отримані результати щодо типологізації та періодизації процесів наслідування так копіювання римських імперських монет на території України та розмістити визначені типологічні підгрупи копій і наслідувань у хронологічному порядку (Таблиця 1).

Запропонована типологія та хронологія процесів наслідування та копіювання римських імперських монет на території сучасної України, безумовно, не є вичерпною та остаточною. Однак, на нашу думку, вона може бути корисною з точки зору подальшого уточнення та доопрацювання з метою створення цілісної, послідовної, хронологічно впорядкованої типології наслідувань та копій римських монет, що продукувались на території сучасної України під впливом римських монет, які на цю територію потрапляли. Це, у свою чергу, сприятиме більш точному та послідовному описові нумізматичної складової тих процесів, що відбувались на території нашої держави у перші століття нової ери.

Мал. 3. Приклади монет специфічних підгруп: підгрупа С-2 (№№ 1[2] і 2[3]) та підгрупа С-3 (№№3 та 4)

[1] Anokhin 2015; 15.

[2] https://www.acsearch.info/search.html?id=5992341 .

[3] https://www.acsearch.info/search.html?id=8667517 .

Таблиця 1

Хронологічно впорядкована типологія наслідувань та копій римських імперських монет, що продукувались на території сучасної України в період II–IV ст. н. е.

Підгрупа	Період	Стисла характеристика
Д-1	II–початок III ст.	Карбовані срібні наслідування денаріям, прототипи від Флавіїв до Северів (при домінуванні денаріїв Антонінів в якості прототипів), призначені для грошового обігу, якісний метал, часто зустрічаються ознаки довгого перебування в обігу. Найбільш численна група.
А-1	II–початок III ст.	Карбовані золоті наслідування, з використанням штемпелів підгрупи Д-1. Дуже нечисленні, мали немонетне призначення (тобто виготовлялись не для грошового обігу), використовувались як донативи, підвіски, прикраси.
С-1	III ст.	Відлиті в золоті копії срібних римських монет (денаріїв, антонініанів), не для обігу. Мають отвори, використовувались як донативи, підвіски, прикраси. Нечисленна група.
А-2	2-га третина III ст.	Карбовані золоті наслідування, прототипами для яких слугували монети переважно другої чверті III ст., причому не тільки загальноімперські, а і провінційні. Мають зменшені розмір та вагу, практично всі мають або мали вушко. Не для обігу, мають ознаки немонетного призначення (вушка або сліди вушок).
С-2	Остання третина III ст.	Золоті монети та наслідування, відкарбовані штемпелями, що використовувались на монетному дворі Олександрії Троадської для карбування бронзових монет (період Валеріана-Галлієна), з подальшим доопрацюванням цих штемпелів по мірі їх зношення. Майже напевно – не для обігу, мають численні ознаки немонетного їх використання. Дуже нечисленна група.
Д-2	Остання чверть III ст.–перша чверть IV ст.	Плаковані сріблом наслідування денаріям, серед прототипів домінують Антоніни, однак серед прототипів реверсів зустрічаються навіть монети періоду тетрархії. Призначались для грошового обігу, зазвичай не мають ознак довгого перебування в обігу, а також ознак немонетного використання. Доволі численна група.
А-3	Остання чверть III ст. – перша чверть IV ст.	Карбовані золоті, плаковані золотом срібні та плаковані золотом бронзові наслідування ауреусам, прототипами яких переважно слугували римські ауреуси останньої чверті III ст. Не для обігу, практично всі мають ознаки немонетного призначення та використання (отвори, вушка або сліди вушок).
С-3	Кінець III – перша половина IV ст.	Специфічна група наслідувань, ймовірно – монетам періоду Тетрархії, виготовлені по технології фолісів (бронза з тонким посрібленням). Мають яскраво виражений власний стиль, при цьому стилістично суттєво відрізняються від хронологічно близьких груп Д-2 та А-3 і не мають з ними штемпельних зв'язків. Ймовірно продукція певної невеликої локальної майстерні. Нечисленна підгрупа.
С-4	IV ст.	Відлиті в сріблі копії бронзових римських монет IV ст. (фоліси та їх фракції), фактично всі відносяться до періоду правління Костянтина I та його родини. Не для обігу - мають вушка або їх сліди, використовувались як донативи, підвіски, прикраси.

References

Anokhin O. V. (2015). Falshivomonetnichestvo u varvarskikh plemen na territorii sovremennoi Ukrainy i Moldovy [Counterfeiting of barbarian tribes on the territory of modern Ukraine and Moldova]. Dnepropetrovsk: Seredniak T. K. [in Russian].

Anokhin O. V. (2018). Do pytannia chasu karbuvannia ta obihu varvarskykh nasliduvan. [On the question of the time of minting and circulation of barbaric imitations] Tezy dopovidei V mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky», 21–22 chervnia 2018 r. (Abstracts of papers) (pp. 35–38). Medzhybizh – Pereiaslav-Khmelnytskyi – Kropyvnytskyi – Kyiv, 2018. [in Ukrainian].

Bursche A., Myzgin K. (2015). Gold coins, Alexandria Troas and Goths, (in:) R. Bland & D. Calomino (eds.), Studies in Ancient Coinage in Honour of Andrew Burnett, Spink, London 2015, 232–258.

Bursche A., Myzgin K. (2017). K voprosu o tekhnologii proizvodstva rannikh varvarskikh podrazhanii rimskim monetam (po rezultatam metallograficheskikh analizov) [On the issue of the production technology of early barbaric imitations of Roman coins (according to the results of metallographic analyzes)]. Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2017 goda. (Abstracts of papers) (pp. 40–43). Moskva [in Russian].

Kasperovich, O., & Yushkauskas, G. (2021). Do pytannia bazovoi periodyzatsii nasliduvan rymskykh imperskykh denariiv v areali cherniakhivskoi kultury: kontseptsiia dvokh «khvyl» [On the question of the basic periodization of imitations of the Roman imperial denarii in the Chernykhiv culture area: the concept of @two waves". Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk, (5), 121–135. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-121-135.

Myzgin K. (2009). «Varvarskie» podrazhaniya rimskim monetam na territorii chernyahovskoj kul'tury ["Barbarian" imitations of Roman coins on the territory of Chernyakhov culture] // Drevnosti 2009. Har'kovskij istoriko-arheologicheskij ezhegodnik. – Vyp. 8. – Har'kov. [In Russian].

Nadvirniak, O., & Pohorilets, O. (2019). «Falshyvomonetnytstvo», «neofitsiini imitatsii» chy «neofitsiine monetne vyrobnyytstov»? Do pytannia prysutnosti «lytykh» denariiv I–III stolittia na «varvarskykh» terytoriiakh Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (za materialamy mezhyrichchia serednoho Dnistra ta Pivdennoho Buhu). ["Counterfeiting", "unofficial imitations" or "unofficial coinage"? On the question of the presence of "cast" denarii of the I–III centuries in the "barbaric" territories of South-Eastern Europe (according to the interfluve of the Middle Dniester and the Southern Bug)] Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk, (3), 28–41. [In Ukrainian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-130-139

УДК 737.1[739.2:495.1]

PERPLEXING AND ELUSIVE: THE LATER COPPER COINAGE OF RAVENNA UNDER CONSTANS II

Stephen Mansfield
Iindependent researcher (North Cockerington, Great Britain)
sandkmansfield@aol.com

While, like that of his grandfather, the copper coinage of Constans II (reigned 641–68) is based around the depiction of family members, at Ravenna it is simpler and appears to be considerably rarer than that of Heraclius. The second and final issue of the reign (DOC Class 2) is described in the catalogues of the major public collections only in terms of the follis of 40 nummi. The corresponding half follis is known but often misdescribed. This short paper aims to pull together the various disparate sources and to provide a clear set of references for the coins. Doing so exposes the unexpected dating arrangements that appear on some of the coins and makes possible a discussion of their possible significance. It may add something to the picture of social and economic changes in the life of Ravenna and its harbor area during the mid-seventh century.

Keywords: *Byzantium, follis, Ravenna, coinage, Constanc II.*

ЗАГАДКОВІ ТА НЕВЛОВИМІ: ПІЗНЄ КАРБУВАННЯ МІДНИХ МОНЕТ У РАВЕННІ ЗА ЧАСІВ КОНСТАНСА II

Стівен Менсфілд
Незалежний дослідник (Норт-Кокерінгтон, Великобританія)
sandkmansfield@aol.com

Мета статті – *розглянути монети з недорогоцінних металів, які карбувалися в Равенні візантійським імператором Констансом II (роки правління: 641–668 або 669) приблизно з 663 року. Зокрема, йдеться про фоліси номіналом 40 нуммій та напівфоліси номіналом 20 нуммій.*

Наукова новизна. *Досліджувані нами монети маловідомі й погано досліджені. Ця стаття частково присвячена аналізові їхнього вивчення науковцями протягом останніх 150 років. Також у ній спростовується більш сучасна гіпотеза про те, що фоліси датовані не лише роками правління, але й індикаційним (фіскальним) циклом.*

Висновки та основні результати дослідження*. Монетний двір Равенни вперше виготовив обидва номінали для Констанса у період між 643 і 647 роками. В каталозі колекції візантійських монет Dumbarton Oaks (DOC) ця емісія класифікована як Клас 1. Друга емісія, названа DOC Клас 2 (хоча в каталозі зазначено лише фоліс), почалася на початку 660-х років, імовірно у 23-й рік правління (663/4) і тривала, можливо, до кінця правління імператора. Існує припущення, що Клас 2 був пов'язаний із прибуттям Констанса до Італії в 663 році. Імператор, очевидно, мав*

амбіцію перенести столицю імперії з Константинополя до сицилійського міста Сиракузи, але там був убитий, імовірно, влітку 669 року. Також відновлення карбування монет могло бути спрямоване на пожвавлення місцевої економіки Равенни та її порту Класі, адже існують свідчення про зростання чисельності населення в цей період. У статті послідовно розглядаються обидва номінали Класу 2.

«Загадковий фоліс»

Ця монета була вперше опублікована Сабатьє в 1862 році, але, на жаль, із помилками. Толстой перед Першою світовою війною перевірив цей екземпляр і знову опублікував його, порівнявши монету Сабатьє з іншою зі своєї колекції (нині в Ермітажі, м. Санкт-Петербург). Остання монета – це найкраще збережений екземпляр, на зворотній стороні якого над позначенням номіналу можна прочитати «ANXXII/II», що інтерпретується в цій статті як 24-й рік правління.

У 1981 році Вольфганг Ган опублікував ще один екземпляр у своїй монументальній праці Moneta Imperii Byzantini (MIB, том 3). Проте його виклад інформації був заплутаним. В. Ган припустив, що фоліси позначають дати як за роками правління, так і за індикаційним циклом, тобто одна й та сама дата подається двічі, але через різну природу хронологій цифри різні. Він ілюструє монету зі збірки монет і медалей у Мілані (MIB, пл. 31, 225).

У статті аналізуються докази припущення В. Гана про поєднання дат і визнаються його висновки помилковими. Усі дати інтерпретуються як винятково роки правління, і стверджується, що фоліси Класу 2 карбувалися монетним двором Равенни, ймовірно, щороку між 663 і 669 роками.

«Невловимий напівфоліс»

Ця монета Класу 2 не згадується в основних каталогах візантійських монет. Її значення оцінюється за екземплярами з приватних колекцій, аукціонних каталогів і, критично, за докторською дисертацією Олени Балді (Університет Болоньї, 2013). Дані О. Балді підтверджують важливість порту Класі в цей період.

Досліджені джерела часто неправильно описують іконографію напівфоліса. На аверсі зображено два бюсти (Констанса та майбутнього імператора Костянтина IV), а на реверсі, через обмежений простір, немає місця для додаткових фігур. У статті незвично добре збережений екземпляр, датований 24-м роком правління (X/X/II/II; 664/5), хоча можливі також 22-й або 23-й роки.

Усі дані підкріплюють висновок, що дати на монетах Класу 2 є винятково роками правління. Карбування, ймовірно, розпочалося на початку 663 року і тривало до кінця правління Констанса. Ця монетна серія допомагає краще зрозуміти значення Равенни у другій половині VII століття.

Ключові слова: *Візантія, фоліс, Равенна, монетне карбування, Констанс II.*

Introduction

By contrast with that of his grandfather Heraclius (reigned A.D. 610–41) the output of copper coins at the mint of Ravenna during the reign of Constans II (641–68) appears at first sight to have been meagre. The catalogues of the major public collections[1] describe only three issues in that metal and this analysis is confirmed by Hahn in the third volume of his corpus of the Byzantine coinage published in 1981.[2]

[1] That is Dumbarton Oaks (abbreviated here in respect of its collection to DOC); the British Museum (BMC similarly); the State Hermitage Museum in St Petersburg and the Bibliothèque Nationale (BN) in Paris.

[2] Hahn, 1981.

MIB provides for two folles (40 nummi) issues (nos. 224 and 225) and one half follis (226). The earlier coins of DOC[3] Class 1 (MIB 224 and 226) bear regnal dates from three to six inclusive (643–7) during which period it seems probable that both denominations were regularly struck. Production at the mint only resumed at the end of the 650s at the earliest and probably several years later. While folles of this Class 2 are well known, if rather puzzling (historically they have both engaged and perplexed numismatists), the corresponding half follis has, for various reasons, largely escaped attention.

This paper addresses the issues associated with both denominations. The first section – partly a numismatic history - does so largely in terms of our evolving knowledge of (and misunderstandings about) the coins over the last 150 odd-years. This fog has not yet completely lifted – a work of 2016 rather dismisses the later copper coins at Ravenna with the words "apart from one issue dating from the arrival of the emperor in Italy, production seemed to stop in the fourth year of his long reign".[4] The second section, partly by providing a brief summary of work published in 2013,[5] sets out the archaeological context. The poor condition of the majority of the coins has clearly presented difficulties for their study in the past and, even now, places severe limitations on our fuller understanding of them. That said, the greater number of coins now known permits some suggestions, albeit tentative, about the social and economic changes taking place in Ravenna and its harbor area at the time of their production.

A short introductory note about Constans II's life and family is helpful at this point. While the circumstances of Heraclius' second marriage to his brother's daughter Martina became the cause of serious problems of succession, that of Constans appears to have been uneventful. In any case, at least three sons were born to the marriage all of whom were still alive by the time of the emperor's death. They were associated as co-emperors with their father during his lifetime – the eldest, Constantine, in 654 and the two younger, Heraclius and Tiberius, five years later. In early 663 the emperor travelled from Constantinople to southern Italy evidently intending to move the court to Sicily. He was murdered at Syracuse, probably in the summer of 669.[6]

The "perplexing follis"

Striking of the Ravenna Class 1 copper both began and ended before the birth of the future Constantine IV during the early 650s[7] and features an unaccompanied bust of Constans. This simple design, whether facing or in profile, occurs on all the gold coins produced at the mint and also on the normal issues of the silver which are probably third siliquae. Identification of an anomalous and rare silver coin of higher weight catalogued by Grierson as a ceremonial hexagram of Ravenna (and bearing the busts of both Constans and Constantine) is speculative.[8] Hahn gives it to Constantinople. Thus, the appearance of the three junior Augusti on the Ravenna coinage is restricted to the second issue of the copper which is the subject of this article. The follis is illustrated at fig. 1.

Why is this coin perplexing? The Class 2 follis[9] has been known for more than 150 years, being first published by Justin Sabatier[10] in Paris in 1862.[11] This was a pioneering work on Byzantine

[3] Grierson, 1968.
[4] Prigent, 2016.
[5] Baldi, 2013.
[6] Howard-Johnston, 2010.
[7] The precise date is uncertain.
[8] Grierson, 1968, p. 507.
[9] Grierson, 1968, no. 207. Grierson notes examples of the coin in the British Museum (no. 402) and the State Hermitage Museum in Saint Petersburg (no. 376).
[10] Properly Pierre Justin Sabatier (1792-1869).
[11] Sabatier, 1862.

numismatics based on his own collection and with mostly elegant line drawings of the coins. Unfortunately, his description of the coin in question is faulty – misreading the mint signature as SCL (for *Sicilia*) – and his line drawing is unusually clumsy giving rise to the suggestion that he had difficulty reading the date arrangement which he nonetheless presents as ANXXЧ (regnal year 25 – 665/6). It is fair to say that the coin is scarce today and of the limited number that have been published only a few are in a condition as to permit a full reading – particularly of the date arrangement.[12]

Sabatier spent several years in Russia but eventually he sold his collection and returned to France in the mid-1850s. The coins then seem to have passed largely out of scrutiny before, some seventy years later, entering the collection of the State Hermitage Museum in Saint Petersburg. At some point prior, however, the eminent numismatist Count Ivan Ivanovich Tolstoi (1858–1916) was able to examine the coin and, to an extent at least, put matters right – identifying the mint correctly. Possessed of a large collection of Byzantine coins himself, Tolstoi describes the coin, together with a similar example from his own collection in his work of 1912–4.[13] The two coins are numbered 377 and 376 respectively. Tolstoi reproduces the line drawing of the former (the Sabatier coin) including the erroneous SCL but is more circumspect as regards reproducing the date arrangement. He nevertheless retains Sabatier's attribution to regnal year 25. In passing, Tolstoi also comments on a specimen in the British Museum with an unreadable date:[14] "Wroth, having only a poor example in his hands .. .. could not describe it in detail."[15]

Tolstoi is guarded about the condition of the Hermitage specimen – "it does not stand out" but assesses it as superior to that in London and adds that in describing it something will be added to the understanding of the coin. But Tolstoi is too modest. Even today it is, in fact, the best-preserved specimen and, critically, what can be read without question at the top of the reverse is ANXXII/II – that is, on the face of it, "year 24"

It is useful to give an accurate description of the Class 2 follis:

Obverse: Facing busts of Constans II (left) and Constantine (right) each wearing crown and chlamys; cross between their heads.

Reverse: Denominational symbol m; to left and right Heraclius and Tiberius respectively each shown full length each wearing crown and chlamys; above AN followed by the date arrangement in Latin numerals sometimes extended to a lower line; in exergue RAV.

Fig. 1: Constans II Class 2 follis Ravenna

Tolstoi 376. 6.30 g. 22 mm.

A problem with the dates

Advance a few decades more and with an intervention by Hahn the waters are muddied still further. Hahn suggests

[12] For example, of the four Class 2 folles in the catalogue of Byzantine coins in the National Museum of Ravenna none have legible dates. This pattern may be observed elsewhere including specimens offered in trade.

[13] Tolstoi, 1912–4, nos. 377 and 376 respectively.

[14] Wroth, 1908, p. 311 no. 402, pl. XXXV, 19.

[15] Tolstoi, 1912–4, p. 791.

that on a specific specimen[16] there may be two different date arrangements – the indictional year as well as the regnal year.

At this point (for the benefit of non-Byzantinists) it is helpful to explain both "regnal dating" and "indictional dating" (normally expressed as regnal and indictional years). A regnal year represents the particular 12-month period following the accession of an emperor or his coronation. In the case of Constans II it is the latter (an event that occurred in September 641) and regnal year 1 of his reign therefore represents the period from 1 September 641 to 30 August 642. The indiction was the basis of the official calendar of the Byzantine state – organised into cycles of 15 years. During a long reign such as that of Constans there would be more than one indictional cycle. Here we are only concerned with the second cycle which began (coincidentally) also on 1 September but in 657. Thus, there is a correlation between the two dating systems used for the reign and an important part of this paper is an examination of when (or indeed if) the two different date arrangements referred to above do actually fit together for the same period.[17] [18]

Unfortunately, Hahn's presentation of the information is, in the opinion of the author, confused. The date arrangement on the Dresden specimen is, like a number of other examples of the coin, difficult to make out in full. Some digits – either two or three – are placed below an upper line which reads ANXXII. Hahn interprets the lower number as a possible indictional year three; thus there is a top line of ANXXII and a lower one of III.

Several circumstantial pieces of evidence support the concept of a mixture of regnal and indictional years and it is best to address these chronologically.

First, a Ravenna half follis of Heraclius (of which Hahn was unaware) published by Leuthold.[19] The coin belongs to DOC Class 5 with standing figures of Heraclius and Heraclius Constantine on the obverse and the date arrangement of XXIII (regnal year 23 – 632/3) to the right of the mark of value on the reverse. Below the mark of value is VI. Leuthold interprets this as indictional year 6 of the second cycle during the reign of Heraclius – similarly 632/3.

Second, Hahn's own reference[20] in respect of a Class 2 Ravenna follis of Constans (MIB 225) apparently in the collection of the Gabinetto Numismatico e Medagliere, Sforzesco Castle, Milan. Hahn's note is brief and cryptic: "225 J. (2) 3 Mailand". Since the numbers given by Hahn make no sense as regnal years the assumption must be that they are indictional, either 658/9 or 659/60. Through the good offices of Dr Giulia Valli a good quality image of the Milan coin was made available. Although the coin is generally well preserved the date arrangement is in part obscured. What can be read is AN. X above and III below. The most credible reading of the top line is ANXX, taken to be "year 20".

Third, Hahn references the appearance of both regnal and indictional dates on folles struck at Ravenna by Constantine IV.[21] On these coins regnal dates 30 and 31 appear to the right of the mark of value M and indictional years 11 and 12 above. As with the Leuthold coin there is, chronologically, a broad correspondence of regnal and indictional years – that is the same period of time is provided. "Broad" is appropriate here – Grierson remarks that dates in terms of regnal years occurring on coins can be

[16] Hahn, 1981, no. 225. The coin is in the Staatliche Kunstsammlungen Dresden.

[17] Grierson, 1968, pp. 123–7 and pp. 691–2, for a fuller explanation.

[18] While, therefore, the start date for a regnal year varied between reigns (and sometimes between mints – see footnote 23) that for the indictional year was fixed.

[19] Leuthold, 1993, p. 25.

[20] Hahn, 1981, p. 254.

[21] Hahn, 1981, p. 261, no. 118, pl. 37, 118.

interpreted only in rather general terms".[22] In essence, Grierson is saying that a new regnal date series might first appear on a coin produced by a mint remote from the capital only several months after the new regnal year had actually commenced.

These curious folles of Constantine IV seem not to have been known to Grierson during the preparation of the relevant catalogue of the Dumbarton Oaks collection[23]; in 1982 he notes the phenomenon but without comment.[24]

But no chronological correspondence of regnal and indictional years is apparent in respect of the Ravenna coin of Constans at Milan referenced by Hahn nor, in all probability, of any other example during his reign. Indictional years two and three represent the period from 1 September 658 to 31 August 660. As Constans' coronation took place in September 641 this period encompasses regnal years 18 and 19. Year 22 is the only regnal year noted in MIB 3 so Hahn's assertion of a counterpart indictional date (whether year 2 or year 3) for the coin at Milan is puzzling – the two dates cannot possibly correspond. Putting it more simply, the two systems of dating do not fit together for the coin under discussion. Even more oddly, by referencing, in respect of the Dresden coin, both regnal year 22 (662/3) and indictional year 3 (659/60) side by side on Prägetabelle VII[25], Hahn appears to emphasise the anomaly rather than show any correspondence.

If we take the "top line" numbers to represent in full or in part the regnal dates on the Class 2 folles (where it is possible to identify them) it seems that they do not begin before year 20. A listing of Byzantine coins by David Sear[26] does includes an attribution to both regnal year XϚII/I (19) and to indictional year 3 which is a fit between the two systems of dating. No reference for the coin in question is provided, however. On the basis that Sear omits the one easily verifiable date noted by Hahn (in the latter's opinion as regnal year 22) it seems likely that the entry is in error. Either way, indictional years two and three (658–60) do not correspond with regnal years 19 to 22 (659–63).

The author has noted 15 examples of the Class 2 follis in the catalogues of public collections, numismatic works such as Hahn and Sear, and dealers' lists.[27] Of these, 12 coins are illustrated with photographs but in nearly all cases the dates are in full or in part illegible. In truth, only the Tolstoi specimen shows an indisputably clear date.

The proposal that some of the folles might incorporate indictional dates is far-fetched. The much more likely explanation for the date layouts that are constituted in two lines is a simple one – that part of the regnal date is relegated to a second line because the head of one of the co-Augusti on the reverse prevents it from being set out in full on a single line. This is especially clear from the Tolstoi coin.

It may be added that the device of providing two different dates on a coin appears so purposeless that no competent mint official could realistically consider it.

[22] Grierson, 1968, p. 691. Grierson suggests that a new regnal date series might first appear on a coin produced by a mint remote from the capital only several months after the new regnal year had actually commenced.
[23] Grierson, 1968.
[24] Grierson, 1986, p. 142.
[25] Synoptical table – the fold-out format employed by Hahn to bring together all aspects of the coinage of a particular reign in one place. Thus, Table VII describes the copper coins of Constans II.
[26] Sear, 1987, no. 1139.
[27] That is, Sabatier; Tolstoi (St Petersburg); British Museum; Milan; Dresden; Kestner-Museum Hannover, National Museum of Ravenna (4); Classical Numismatic Group (4); Byzantine Coins and their Values. Additional examples identified following excavations (2001–2005) in the harbour area of Ravenna are considered later in this paper.

A summary in tabular form, used to test Hahn's overall idea, is helpful:

Table 1

Constans II Class 2 folles of Ravenna with full or partial date arrangements

Ref.	Top line (regnal) date	A. D. date	Bottom line (indictional) date	A. D. date	A. D. date – top and bottom lines combined as regnal dates	Possible "fit" between regnal and indictional dates
Sear	19	659/60	3	659/60	22: 662/3	Yes
Milan	20	660/1	3	659/60	23: 663/4	No
Tolstoi	22	662/3	2	658/9	24: 664/5	No
Dresden	22 or 23	662–4	2 or 3	658–60	24–26: 664–7	No
Sabatier	25 (possibly)	665/6	Nothing		665/6	Not known
CNG Triton XIV	25 or 26	665–7	2	658/9	27–28: 667–9	No

Where coalescing regnal and indictional dates are given (as on the Ravenna coins of Constantine IV) they are sensibly distinguished by appearing in Latin and in Greek – without this precaution the public would rightly be confused.

With little doubt the dates are given in regnal years alone and the Class 2 follis was probably first issued in regnal year 23 (663/4) and contined to be struck until the end of the reign in 668.

"The elusive half follis"

One of the pleasures of studying Byzantine copper coins (which, to the beginning of the eighth century at least, were produced by a system of imperial mints in line with what appears to be a highly formalised plan) is that it offers the opportunity to come across a coin that by all logic should exist but has not been noted. The rare half follis (fig. 2 below), now under discussion, is one such example – fitting alongside the follis into "Class 2". The coin is not described in DOC or MIB and, in fact, only appears for the first time in 1984 with publication of the collection in the National Museum in Ravenna.[28] The description of the single example in the Ravenna collection (219/2446) is brief and somewhat cryptic[29] but the coin can be reconstructed from this and the few more recent examples that have come to light[30]:

Obverse: Facing bust of Constans II (to left) and Constantine (to right – smaller in size) each wearing crown and chlamys.

Reverse: Denominational symbol K; to right date arrangement in Latin numerals; below RAV.

Fig. 2: Constans II Class 2 half follis Ravenna

CNG electronic auction 87, 18 May 2011, lot 1271.
1.56 g. 13 mm.

[28] Ercolani-Cocchi, 1984, no. 219/2446.

[29] For the obverse: D/b bis.

[30] CNG electronic auction 85, 15 September 2010, lot 1269; CNG electronic auction 87, 18 May 2011, lot 1271; Roma Numismatics electronic auction, 18 July 2023, lot 200; D'Andrea, 2016, no. 486; Baldi, 2013, nos. 755–6.

It is not entirely clear whether the cataloguer of the Ravenna collection recognises the existence of the second, smaller, bust. Although easily visible on that example, Constantine appears much smaller (to the point of near invisibility) on others.[31] The coin is absent from all the national collections. The few examples known are struck on small and often irregular flans which does not aid easy identification. In contrast to the Class 2 follis, however, there appear to be no difficulties as regards dating. The (clearly regnal) date arrangement on the coins is X/X/IIII for regnal year 24 (664/5) although it is possible that they began to be produced for up to two years before that. The iconography is as expected – there is no room on these small module coins for Heraclius and Tiberius to appear on the reverse and given the probable short period of issue the varying size of the portrait of Constantine on the obverse probably has no significance. He would have been regarded as of mature age by that time.

The issue of the half follis does not, therefore, appear to mark any particular event relating to the imperial family. If regnal year 24 alone represents the span of its production the case for the all Class 2 coinage being initiated in that year is strengthened.

After 2013, a thesis submitted by Elena Baldi for the degree of PhD awarded by the University of Bologna became available as an aid to research: The evidence of coinage as a source for the history of Classe.[32] Classe is the harbour area of Ravenna located 2.5 miles south east of the city itself. Some 2500 coins found during excavations in the harbour area (2001–2005) are described and illustrated.

The work (which of course extends much wider than that of this paper) is potentially of considerable value, not least in providing a substantial number of new specimens to be added to the corpus. Six folles and two half folles are described all of which – bar one of the former – were found in the area of the harbour. None of the dates on the folles can be read in full and unfortunately, they can add nothing to the discussion of dual dating. Regnal year 24 can perhaps be made out in full on one of the half folles (no. 775). While it was clearly not possible for Dr Baldi to provide any "external" catalogue references it is interesting that in her own listing she, like previous observers, misdescribes the obverse of the coin.[33] Baldi misattributes the coin to the period 644–7.[34] It is, however, clear from this paper that her two specimens (nos. 775–6) belong to the later issue Class 2 of the mint, that is to the period of the early 660s. The error is presumably a simple typo.[35]

What follows is little more than a postscript to the coins themselves. As the Byzantine hold on the Italian mainland gradually slipped away during the seventh century it might be logical to conclude that the economic importance of Ravenna and Classe and their role in Mediterranean trade declined with it. This is the traditional view put forward by Hodgkin[36] and others.[37] But recent archaeological and numismatic study, notably by Ercolani-Cocchi and Baldi and, indeed, the modern trading of numismatic material, have together brought to light a significant number of new examples of copper coins

[31] For example, in the Roma Numismatic (London) auction of July 2023 (lot 200) the obverse is misdescribed as "Facing crowned and long bearded bust".
[32] Baldi, 2013.

[33] .. .. *busto frontale con corona sormontata da croce, indossa clamide e tiene nella mano destra globo crucigero*. The text (p. 145) correctly refers to the appearance of the two emperors on the obverse of the coin.
[34] Baldi, 2013, p. 146.
[35] These observations were put to Dr Baldi who graciously acknowledged them.
[36] Hodgkin, 1880–89.
[37] Balzaretti, 2017.

dating from the later years of the reign of Constans II. It may be concluded that the Ravenna Class two folles and half folles of Constans represented a substantial issue. Perhaps it was meant to rectify a scarcity of small change and stimulate the local economy. On the other hand, Augenti and Cirelli[38] emphasise that hand in hand with the ups and downs of the economic life of Ravenna and its harbour at Classe there was a significant change in the use of buildings in the latter area from warehousing to residential. This would have resulted in an increase in the local population and might even be construed as some form of gentrification. An expansion in the amount of copper coins put into circulation by the mint may have been a welcome by-product.

Conclusion

Although these Class 2 copper coins have perplexed and eluded numismatists for many decades their iconography and the issues of dating associated with them are in fact relatively simple and may be discerned by simple observation and a certain amount of logic although the poor condition of most of the coins remains a difficulty. There is a fairly robust case to be made for the issue of the two new denominations beginning only in regnal year 23 (September 663 to August 664). Allocating production to as early as 659, based on Hahn's proposal of dating by indiction, can be ruled out.

No base metal coins had been struck by the mint for well over a decade and it may be that there was a conscious decision on the part of the mint authority to react to some flux in local economic conditions or to meet a requirement on the part of the Ravenna populace. It is not implausible that the new coins also marked the emperor's arrival in Italy in 663. This paper may only be the start to a reassessment of this interesting coinage but hopefully, as in Tolstoi's words, "something will be added to the understanding".

The author gratefully acknowledges the help he has received from Tim Crafter, Alberto D'Andrea, Tony Goodwin, Mikhail Myskin and Wolfgang Schulze with regard to sources and with language. They are not responsible for any errors of fact or interpretation.

[38] Augenti and Cirelli, 2017.

References

D'Andrea, A., Constantini, C., and Ranalli, M. (2016). *Byzantine Coinage in Italy*, Vol. 2 (Acquaviva Piceno).

Ercolani-Cocchi, E. (1984). *Imperi Romano e Bizantino, Regni Barbarici in Italia Attraverso Le Monete Del Museo Nazionale Di Ravenna* (Bologna).

Grierson, P. (1968). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. Two, Part One (Washington DC).

Grierson, P. (1986). *Byzantine Coins* (London).

Hahn, W. (1981). *Moneta Imperii Byzantini von Heraclius bis Leo III (610–720)* (Vienna).

Hodgkin, T. (1880–89). *Italy and her Invaders* (Oxford).

Howard-Johnston, J., 2010, *Witnesses to a World Crisis, Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, (Oxford).

Sabatier, J. (1862). *Description générale des monnaies Byzantines Frappées sous les Empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqua la Prise de Constantinople par Mahomet* (Paris).

Sear, D. (1974). *Byzantine Coins and their Values* (London).

Tolstoi, I. I. (1912–4). *Monnaies Byzantines* (Saint Petersburg).

Wroth, W. (1908). *Imperial Byzantine Coins in the British Museum* (London).

Published thesis:

Baldi, E. (2013). *La Documentazione Monetale Come Fonte Per La Storia Di Classe (Ravenna): Gli scavi condotti nell'area portuale (anni 2001–2005) e nell'area della basilica di San Severo (anni 2006–2010)* (Bologna).

Articles:

Balzaretti, R. (2017). Review of 'Ravenna: its role in earlier medieval change and exchange', in *Reviews in History* (London – online only).

Leuthold, E. (1993). 'A Half Follis of Heraclius with Heraclius Constantine struck at Ravenna in Regnal Year Year XXIII–Sixth Indiction', Nom Khron12, p. 25.

Papers in edited volumes:

Augenti, A., and Cirelli, E. (2012). 'From suburb to port: the rise (and fall) of Classe as a centre of trade and redistribution', in S. Keay (ed), *Rome, Portus and the Mediterranean* (London), p. 217.

Prigent, V. (2016). 'A striking evolution: the mint of Ravenna during the early middle ages' in J. Herrin and J. Nelson (eds), *Ravenna: Its role in earlier medieval change and exchange* (London), pp. 151–61.

List of Figures and Tables:

Fig. 1: Constans II Class 2 follis Ravenna.

Fig 2: Constans II Class 2 half follis Ravenna.

Table 1: Constans II Class 2 folles of Ravenna with full or partial date arrangements.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-140-144

УДК 737.1[437.1:489]«XI»

DID THE DANISH CHERSIRS MINT COINS IN THE MIDDLE OF THE XI CENTURY?

Serhii Kuleshov
Ukrainian Rsearch Institute of Archival Affairs and Records Management
(Kyiv, Ukraine)
posena@ukr.net; ORCID: 0000-0003-1950-9651

This study continues the author's attempts to highlight the issue of circulation in medieval Ukraine of denarii of various European countries. ***The purpose of the article*** *is to attempt to attribute a medieval denarius found in the Kyiv region.* ***Research methodology.*** *The methods of historicism, generalisation, objectivity, historical and typological, comparative analysis were used.* ***Scientific novelty.*** *Based on the analysis of the images and the inscription on the obverse of the coin, the author concludes that the denarius is an imitation of the English penny of King Cnut the Great of the 'Short Cross' type. The search for analogues of the reverse images led to the conclusion that the coin partially imitates one type of denarius minted by Cnut as Danish king in the city of Viborg (Central Jutland). However, we have not found a similar coin in the available catalogues.* ***Conclusions.*** *The characteristic features of the found denarius are its weight corresponding to the denomination of half a denarius and the absence of the coin in catalogues and finds, which indicates a significantly limited number of its issues. The author suggests that it could have been minted by a local khersir (jarl, bond) in Central Jutland, and that the minting period could have been the so-called Stridsperioden (Civil War), which literally means «time of disputes» – the name Danish historians use to describe the period when Danish and Norwegian claimants (Magnus the Good, Harald the Harsh, and Sven Estridsen) fought for the Danish throne. During this period, around 1044–1047, different issuers minted coins – imitations with distorted inscriptions or coins of previous rulers. This was done in order not to show their favour to any of the contenders. And to distinguish it from this official coinage, its weight is actually that of half a denarius. At the same time, the imitation of Viborg's coins is indicated by publications by Danish numismatists on the repetition of the reverse later on coins by Sven Estridsen. Although some of these denarii could have been issued during Sven Estridsen's struggle for the Danish throne.*

Keywords: *find, Ukraine, imitation of the English penny, Denmark, 'time of disputes' (Civil War), half denarius.*

ЧИ КАРБУВАЛИ МОНЕТИ ДАНСЬКІ ХЕРСІРИ В СЕРЕДИНІ XI СТОЛІТТЯ?

Сергій Кулешов
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства
(Київ, Україна)
posena@ukr.net; ORCID: 0000-0003-1950-9651

Ця розвідка продовжує спроби автора щодо висвітлення питання обігу в середньовічній Україні денаріїв різних європейських країн. ***Мета статті*** *полягає в намаганнях автора здійснити атрибуцію середньовічного денарія, знайденого у Київській області.* ***Методологія дослідження****. Застосовано методи історизму, узагальнення, об'єктивності, історико-типологічний, порівняльного аналізу.* ***Наукова новизна.*** *На підставі аналізу зображень та напису на аверсі монети автор приходить до висновку, що денарій становить наслідування англійського пенні короля Кнуда Великого типу «Короткий хрест». Пошук аналогів зображень реверса дав змогу зробити висновок, що монета частково наслідує один вид денарія, що карбував Кнуд як данський король у місті Віборг (Центральна Ютландія). Однак аналогічної монети у наявних каталогах автором не знайдено.* ***Висновки.*** *Характерними ознаками, що відрізняють знайдений денарій, стали його вага, яка відповідна номіналу у пів денарія, та відсутність монети у каталогах і знахідках, що свідчить про суттєво обмежену кількість його випуску. Автор припускає, що його емітентом міг бути у Центральній Ютландії місцевий херсір (ярл, бонд), а час карбування міг припадати на так званий* Stridsperioden *(Civil War), срідсперіоден» (що буквально означає «час суперечок») – так данські історики називають період, коли данські та норвезькі претенденти (Магнус Добрий, Гаральд Суворий, Свен Естрідсен) боролися за данський престол. У цей період, близько 1044–1047 рр., різні емітенти карбували монети-наслідування зі спотвореними написами або монети попередніх правителів. Це робилося для того, щоб не виказувати свою прихильність до жодного із претендентів, а також з метою відрізнити її від цього офіційного карбування, вага монети – це, фактично, вага половини денарія. Водночас, на приналежність до наслідування монет Віборга вказують публікації данських нумізматів щодо пізнішого повторення означеного реверсу на монетах Свена Естрідсена. Хоча випуски деяких цих денаріїв міг здійснювати Свен Естрідсен під час боротьби за данський престол.*

Ключові слова: *знахідка, Україна, наслідування англійського пенні, Данія, «час суперечок», пів денарія.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні публікації, де зафіксовано монети, що розглянуто в нашій статті, переважно данських авторів у «Журналі для членів Скандинавського нумізматичного союзу» (Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad), зокрема Йєнса Крістіана Моесгаарда та Кента Бенгтссона.

Основний текст. Улітку 2024 р. на аукціоні «Віоліті» було представлено для атрибуції середньовічний денарій (рис. 1). Монету було знайдено у Фастівському районі Київської області. Супутніх матеріалів не було. Діаметр – 16 мм, вага – 0,55 грамів. На аверсі зображено бюст короля вліво, який тримає скіпетр, увінчаний хрестом у вигляді трьох куль. На реверсі – короткий хрест у колі, між різними раменами якого зображено два маленькі хрести та дві кульки. На дванадцяту годину за аверсом є отвір. Напис на аверсі: A C N V C P H A. На реверсі: + E I . I N…+ D O R E Y H + H. За спотвореними написами на аверсі зрозуміло, що це наслідування англійського пенні короля Кнуда Великого (1016–1035 рр. правління) типу «Короткий хрест» (емісія 1029–1035/6 рр.)[1].

Пошук аналогів зображень реверсу надав певні результати. Подібний реверс знайдено у П. Хауберга[2] серед виокремлюваних

[1] Spink
[2] Hauberg P.

ним випусків Кнуда у данському місті Віборг (Центральна Ютландія) за номером 51 (рис. 2). Щоправда, власне відмінність у написі визначається тим, що представлена монета наслідує тип «Довгий хрест» і зображення аверсу не збігається з аверсом досліджуваної нами монети.

Рис. 1. Західноєвропейський денарій, знайдений на Київщині (збільшено у 3,25 раза)

Рис. 2. Монета Віборга (Hbg. 51) з аналогічним малюнком реверса досліджуваного нами денарія

Йєнс Крістіан Моесґаард, коментуючи публікацію відомої шведської дослідниці Бріти Мальмер щодо випусків Кнуда в Данії, зауважує, що вона не розглядала ці монети[3]. Також Моесґаард припускає, що номер 51 приходить на заміну номерові 50 (на нашу думку, йдеться про номер 49 – з Божою рукою) а також те, що номери 51–52 певною мірою нагадують карбування Хедебю.

Утім, К. Беккер, аналізуючи скандинавські імітації пенні Кнуда Великого типу «Короткий хрест» зауважує, що в Данії англійські типи копіювалися як одночасно з тими, що були в обігу в Англії, так і через багато років після того, і саме тому могло відбутися змішування різних варіантів (власне, більшість типів данських монет Кнуда – наслідування його англійських пенні). К. Беккер зауважує, що це призводить до проблем із визначенням часу і місць карбування[4].

Коли і ким могла карбуватися аналізована нами монета? Вважаємо, що монета карбувалася у так званий Stridsperioden (Civil War), «стрідсперіоден», що буквально означає «час суперечок», – так данські історики називають період, коли данські та норвезькі претенденти (Магнус Добрий, Гаральд Суворий, Свен Естрідсен) боролися за данський престол. У цей період, близько 1044–1047 рр., різні емітенти карбували монети-наслідування зі сплутаними написами або монети попередніх правителів. Це робилося для того, щоб не виказувати власну прихильність до жодного із претендентів.

Разом з тим карбування міг здійснювати херсір або лендрманн (так називали в Данії могутніх бондів і ярлів, які володіли значними землями, зокрема в Центральній Ютландії). На це вказує те, що монета наслідувала реверс офіційного карбування Віборга. А для того, щоб відрізнити її від цього офіційного карбування, вага монети фактично дорівнювала вазі половини денарія. Цей номінал досить рідкісний для середньовічного європейського карбування. Поодинокі приклади пів денаріїв (в основному, за ваговою ознакою) можна знайти у карбуванні Німеччини, Чехії, наслідуваннях англійських пенні в Ірландії XI століття. Вага нашої монети 0,55 грамів, відповідна середньостатистичній половині ваги данських денаріїв XI століття. Такий приклад для данської нумізматики цього періоду, на нашу думку, є унікальним.

Привертає увагу стаття К. Бенгтссона щодо нового датування хауберзького Свенда Естрідсена типу 66–67 та спорідненого Агнця Божого[5]. Автор аналізує знахідки скарбів на території російської федерації і, зокрема, зосереджується на денарії Свена Естрідсена. позначеного у П. Хауберга під номером 67. Він наводить зображення цієї монети зі знахідок (рис. 3) і такої ж монети із приватної колекції (рис. 4).

Малюнок реверсу такий самий, як і на нашій монеті. Втім, монети мають значні відмінності у написах, тобто, це різні варіанти даного типу. Автор робить припущення, що їх випускав монетний двір в Ютландіїї, і досить обережно припускає, що це міг бути Віборг. На жаль, він не наводить вагові характеристики монет. Ми думаємо, що одна з монет (рис. 4) могла карбуватися приватно якимось ютландським херсіром, прихильним до Свена Естрідсена.

[3] Moesgaard J. C.
[4] Becker C. J.
[5] Bengtsson K.

Рис. 3. Денарій Свена Естрідсена зі скарбу

Рис. 4. Денарій Свена Естрідсена з приватної колекції

Висновки. Знайдений на Київщині денарій, на думку автора, є приватним карбуванням одного з ютландських можновладців у період боротьби за данський престол, а саме Магнуса Доброго, Харальда Суворого чи Свена Естрідсена. На це вказує подібність зображень реверса та мала вага монети, що мала відрізняти її від офіційних карбувань. Подібність реверса зберігається у подальших емісіях Свена Естрідсена – короля Данії.

References

Becker C. J. Nogle danske imitationer med elementer fra Knud den Stores engelske type «Short Cross». URL: https://www.danskmoent.dk/artikler/beckimit.htm.

Bengtsson K. Sven Estridsen Hbg. 66 och 67//NNUM (Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad). 2021. Nr. 4. S. 101–107. URL: https://numismatik.dk/wp-ent/uploads/NNUM_2021_4.pdf.

Coins of England & the United Kingdom. 46-th edition standard catalogue of British coins. Spink. 2011. P. 129. № 1159.

Hauberg P. Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146. Kjøbenhavn 1900. URL https//d.docs.live.net/53bc8.

Moesgaard J. C. Knud den Stores udmøntning i Danmark vest for Øresund i lyset af Brita Malmers værk. Del 1: Fyn og Jylland I// NNUM **(**Nordisk Numismatisk Unions Medlemsbla). 2024. № 2. S. 37–55. URL: https://numismatik.dk/wp-content/uploads/NNUM_2024_02.pdf.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-145-162
УДК 904:737.1:27-523.4(477.87-25)

NUMISMATIC FINDS OF HORYANY ROTUNDA ARCHEOLOGICAL RESEARCH

Volodymyr Moizhes
E. A. Balaguri Archaeological Museum, SHEE «Uzhhorod National University»
(Uzhhorod, Ukraine)
volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua; ORCID: 0000-0002-4836-7042

The researches of sacred monument in the eastern outskirts of the city Uzhhorod – Horyany Rotunda is important for studying medieval history of Carpathian Region. It is famous for its frescoes and unique architecture (Fig. 1). A large number of research works have been published about it. However, despite the significant attention to it from different specialists and more than century study, there is still an opened question regarding the time of its construction.

Thus, questions about the time of its construction remains one of the main and unresolved. The suggested datings of the monument are various. Some researchers date it back to the 10th century, and the latest dating was probably offered in the work of F. Zapletala, which was published in 1923. In his work, the author convinced that the rotunda was built by Prince F. Koryatovych in 1393–1414. Most scientists, however, determine its building within the 12th–13th centuries. Unfortunately, scientists do not have direct written sources regarding this question. The earliest mention of the church is found in papal tithe documents in 1334 and 1335. In this case, it is possible to assume that only archeological materials, namely the existing numismatic finds can help to solve the problem of the time of construction of Horyany Rotunda.

Thus, in 2016, as a result of the archaeological excavations of four areas that were laid near or directly next to the walls of the medieval sacred monument, conducted by the expedition of the Uzhhorod National University (Fig. 2), a fairly significant number of coins were discovered. In general, it should be noted that the greatest contribution to the study of money circulation in the late Middle Ages and early modern times in the Carpathian region belongs to the team of archaeologists from the Uzhhorod National University, who regularly introduce numismatic finds, discovered during the studying of Transcarpathian monuments, into scientific circulation.

The purpose of the research. *To conduct the analysis of numismatic collection that was collected under archeological research at the walls of Horyany Rotunda. It will contribute to the chronological determination of this monument, and also it will provide the row of different data about the currency in Carpathian Region in the days of the Middle Ages – early modern times.*

Conclusions. *Numismatic collection consisting of 34 copies chronologically covers the 30s of the 14th century – the 70s of the 17th century. It is represented with the coins of both Hungarian kingdom and other countries, mainly the Polish-Lithuanian Commonwealth, in a percentage ratio of 50/50 and consists of 34 copies Between denominations of Hungarian kingdom, very few (35 %) coins of Sigismund I of Luxembourg*

(1387–1437) can be seen very clearly. It should be noted that there is an even greater part of them at the other medieval monuments of the region. For example, in the numismatic collections from ruins of Muzhiivska church (about 74%) and Castle church in Uzhhorod (about 38%). This is due to the fact that under the reign of this king there are new types of coins appearing: parvus (the smallest silver coin) and quarting (copper coin). All of them have a fractional face value. These coins were introduced into circulation first of all for the needs of retail trade, and it can explain their significant quantity on the memorials of Transcarpathia.

Regarding the coins of other countries, so they are represented by denominations of the Kingdom of Poland / the Polish-Lithuanian Commonwealth and its vassal lands, and more precisely these are mainly widespread in the 17th century on the territory of Central and Eastern Europe, small silver coins – one and a half, and three.

It is also noticeable that denominations of Hungarian kingdom are chronologically represented only up to the second part of the 15th century. In return, the coins of the Kingdom of Poland / the Polish-Lithuanian Commonwealth – from the beginning of the 16th – 17th centuries. This is possibly due to the political changes happening at that time in the region that was reflected in the currency.

Definitely, the following archeological researches of Horyany Rotunda will give the opportunity to replenish numismatic collection that will help certain scientific clarifications. However, it is already noticeable that the chronological framework of the coins clearly indicates human activity, which was connected precisely with the construction of the medieval temple here. In particular, we suggest that some of the discovered coins may come from burials in the cemetery that existed near the walls of the rotunda. Thus, the earliest of the currently discovered coins coincide chronologically with the first written evidences about the site.

Key words: *Transcarpathia, Uzhhorod, Horyany Rotunda, archeological researches, coins, currency, Hungarian kingdom.*

НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРЯНСЬКОЇ РОТОНДИ[1]

Володимир Мойжес
Археологічний музей ім. проф. Е. Балагурі, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна)
volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua; ORCID: 0000-0002-4836-7042

Для вивчення середньовічної історії Карпатського регіону важливе дослідження сакральної пам'ятки у східній околиці міста Ужгород – Горянської ротонди. Однак, не дивлячись на значну до неї увагу різних фахівців і вже більше ніж сторічне вивчення, все ще залишається відкритим питання часу її зведення. Нажаль, у розпорядженні вчених немає безпосередніх писемних джерел стосовно цього питання. У даному випадкові можливо припустити, що тільки археологічні

[1] Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамах проєкту «Між Сходом і Заходом: фунеральна культура заходу України від XI до XVIII століття. Міждисциплінарний аналіз» № 2023.03/0187.

матеріали, а саме наявні нумізматичні знахідки, можуть посприяти у вирішенні проблеми часу зведення Горянської ротонди.

Мета дослідження. *Провести аналіз нумізматичної колекції, що була зібрана під час археологічних досліджень поблизу стін Горянської ротонди. Це сприятиме хронологічному визначенню цієї пам'ятки а також дасть ряд інших даних про грошовий обіг у Карпатському регіоні у добу середньовіччя – ранньомодерний час.*

Висновки. *Нумізматична колекція, що складається з 34 екземплярів, хронологічно охоплює 30-ті рр. XIV ст. – 70-ті рр. XVII ст. Представлена монетами як Угорського королівства, так і інших держав, переважно Речі Посполитої.*

Поміж номіналів Угорського королівства кількісно (35 %) дещо виділяються монети Сигізмунда I Люксембурзького (1387–1437 рр.). Це обумовлюється тим, що саме під час правління цього короля з'являються нові типи монет: парвуси та квартінги. Всі вони – монети дрібного номіналу, які вводилися в обіг у першу чергу для потреб роздрібної торгівлі, чим і можна пояснити їх значну кількість у складі пам'яток Закарпаття.

Щодо монет інших держав, то вони представлені номіналами Королівства Польського / Речі Посполитої та васальних від неї земель, а точніше – це переважно поширені у XVII ст. на території Центральної та Східної Європи дрібні срібні монети – півтораки та трояки.

Помітно й те, що номінали Угорського королівства хронологічно представлені тільки до другої половини XV ст., натомість, монети Королівства Польського / Речі Посполитої – від початку XVI – XVII ст. Можливо, це обумовлено тогочасними політичними змінами у регіоні, що відобразилось у грошовому обігові.

Безперечно, наступні археологічні дослідження Горянської ротонди дадуть можливість поповнити нумізматичну колекцію, що сприятиме певним науковим уточненням. Але вже зараз помітно, що найбільш ранні з виявлених наразі монет хронологічно співпадають з першими письмовими свідченнями про пам'ятку.

Ключові слова: *Закарпаття, Ужгород, Горянська ротонда, археологічні дослідження, монети, грошовий обіг, Угорське королівство.*

Постановка проблеми. Для вивчення середньовічної історії Карпатського регіону важливе дослідження сакральної пам'ятки у східній околиці міста Ужгород – Горянської ротонди. Вона славиться своїми фресками та унікальністю архітектури (Рис. 1). Щодо неї опубліковано чисельну кількість праць. Однак, не дивлячись на значну до неї увагу різних фахівців і вже більше ніж сторічне вивчення, все ще у наукових колах ведуться різноманітні дискусії.

Так, одним із головних і відкритих залишається питання про час її зведення. Запропоновані датування пам'ятки різноманітні. Окремі дослідники відносять час будівництва до X ст.[2], а найпізніше датування, напевно, було запропоновано у праці Ф. Заплетала, яка вийшла у 1923 році. У ній автор переконував, що ротонду спорудив князь Ф. Корятович у 1393–1414 рр.[3] Більшість науковців все ж таки визначають її появу в межах XII–XIII ст.[4]

[2] Могитич, 1995: 6; Могитич, 2001: 304.
[3] Диба, 2005: 9.
[4] Gervers-Molnár, 1972; Kozák, 1976; Диба, 2005: 8–9; Szakács, 2013: 52–60.

Рис. 1. Ужгород. Горянська Ротонда (вид зі сходу).

Нажаль, у розпорядженні вчених немає безпосередніх писемних джерел стосовно цього питання. Найбільш рання згадка про церкву міститься в документах папської десятини за 1334 та 1335 рік[5]. У цьому випадку можливо припустити, що тільки археологічні матеріали, а саме наявні нумізматичні знахідки можуть посприяти вирішенню проблеми часу зведення Горянської ротонди.

Аналіз останніх досліджень. Перші археологічні роботи біля Горянської ротонди відбулись у 1926 році, які провів М. Антал. Зокрема ним були вивчені залишки мурів палацу, які знаходяться у 80 метрах на північний схід від ротонди[6]. Наступні археологічні роботи біля пам'ятки відбулись тільки у 1988–1991 роках. Їх проводила Закарпатська археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зокрема, досліджувались і руїни вище згаданого палацу[7]. Для отримання додаткових даних, з метою уточнення хронології та стратиграфії пам'ятки, тут розкопки проводила й археологічна експедиція Ужгородського національного університету. За сім років (2007–2009, 2012–2014 та 2016 рр.) у різних частинах урочища були закладені розкопи загальною площею біля 700 кв. м[8]. Зауважимо, що на особливу увагу заслуговують матеріали, які були отримані саме за останній рік, оскільки досліджувались ділянки безпосередньо біля самого храму (Рис. 2). Тут були виявлені мури, дані про існування цвинтаря та зібрано чисельний речовий матеріал, а головне – вперше зібрано значний нумізматичний матеріал.

[5] Szakács, 2013: 53.
[6] Csikvári, 1941: 39.
[7] Пеняк, 2011: 45.
[8] Мойжес, 2018: 150–173.; Mojzsesz, 2020: 225–248.

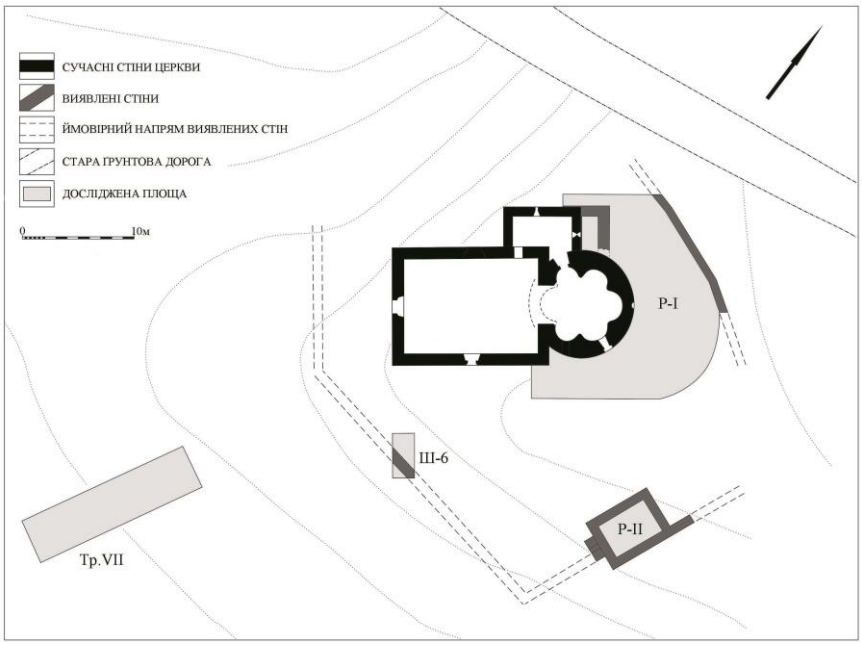

Рис. 2. Ужгород. План Горянської ротонди та дослідженої площі у 2016 році.

Загалом треба зазначити, що найбільший доробок для вивчення грошового обігу доби пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу, в Карпатському регіоні належить колективу археологів з Ужгородського національного університету, які регулярно вводять до наукового обігу нумізматичні знахідки, що були виявлені під час дослідження пам'яток Закарпаття.

Мета дослідження. Провести аналіз нумізматичної колекції, що була зібрана при археологічних дослідженнях Горянської ротонди. Це сприятиме хронологічному визначенню цієї пам'ятки а також дасть додаткові дані про грошовий обіг у Карпатському регіоні у добу середньовіччя – ранньомодерний час.

Виклад основного матеріалу. У 2016 році у результаті проведених археологічних розкопок чотирьох ділянок, що були закладені поблизу або безпосередньо біля стін середньовічної сакральної пам'ятки (Рис. 2), було зібрано досить значну кількість монет. Вони репрезентовані такими номіналами:

1. Парвус. Угорське королівство. Карл Роберт. 1330. Аверс: по центру корона, навколо напис – M REGIS KARVLI (*транслітерація: Moneta Regis Karuli; переклад: Монета Короля Карла*). Реверс: янгол на колінах, розвернутий вліво, перед ним літера – K. Ag; діаметр – 13 мм; вага – 0,33 г[9] (Рис. 3, 1–1a; Таб. 1, 1–1a).

2. Денар. Угорське королівство. Карл Роберт. 1336. Аверс: коронована голова, навколо напис – M·REGIS·KAROLI+. (*транслітерація: Moneta Regis Karuli; переклад: Монета Короля Карла*). Реверс: корона, над якою голова страуса. Ag; діаметр – 12 мм; вага – 0,36 г[10] (Рис. 3, 2–2a; Таб. 1, 2–2a).

3. Денар. Угорське королівство. Карл Роберт. 1336. Легенда, аналогічна попередній монеті. Ag; діаметр – 13 мм; вага – 0,31 г[11] (Рис. 3, 3–3a; Таб. 1, 3–3a).

Слід зазначити, що карбування перших

[9] Réthy, 1907: №41; Huszár, 1979: № 472.
[10] Réthy, 1907: № 30; Huszár, 1979: № 491.
[11] Réthy, 1907: № 30; Huszár, 1979: № 491.

грошових монет короля Карла I Роберта Анжу (1308–1342) розпочинається 21 березня 1330 року у місті Вишеград, що засвідчено писемними джерелами[12]. На території Закарпатської області номінали цього правителя також були виявлені на території Невицького[13] та Ужгородського[14] замків. Загалом монети, що відчеканені в роки правління цього короля, досить добре відомі на західних теренах України, хоча й угорські номінали до кінця XIV ст. тут складають незначну кількість[15].

4. Денар. Угорське королівство. Людовик I. 1358–1371. Аверс: подвійний герб Арпадів-Анжуйський, з трьох сторін по геральдичній лілії, навколо напис – +LODOVICI·R·VnGARIE (*переклад: Людовік Король Угорщини*). Реверс: по центру стоїть король Людовік, увінчаний німбом, тримає у правій руці алебарду, навколо напис – +S·LADISLAVS·R (*переклад: Святий Людовік Король*). Ag; діаметр – 15 мм; вага – 0,31 г[16] (Таб. 1, 4–4a).

5–8. Парвуси. Угорське королівство. Сигізмунд Люксембурзький. 1387–1427. Аверс: по центру чотирипільний герб із двома зображеннями Арпадських смуг та двома зображеннями бранденбурзьких орлів, навколо присутні літери – знаки монетного двору (V-S-R). Реверс: рівносторонній хрест, між сторонами якого містяться корони[17]. Виявлено чотири екземпляри з такими параметрами:

– Ag; діаметр – 12 мм; 0,34 г (Таб. 1, 5–5a);

– Ag; діаметр – 11 мм; 0,39 г (Таб. 1, 6–6a);

– Ag; діаметр – 11 мм; 0,14 г (Таб. 1, 7–7a);

– Cu; діаметр – 8 x 9 мм; вага – 0,15 г. Судячи з якості, ймовірно, підробка (Таб. 1, 8–8a).

Це найдрібніша срібна монета Сигізмунда I Люксембурзького, знахідки якої досить часті на Закарпатті[18]. Ще більше на пам'ятках області зустрічаються монети дрібного номіналу цього короля, що відчеканені з міді, – квартінги. Саме біля Горянської ротонди були знайдені такі екземпляри:

9–11. Квартінги. Угорське королівство. Сигізмунд Люксембурзький. 1430–1437. Аверс: подвійний хрест, із двох боків якого знаки монетного двору. Реверс: корона[19]. Виявлено три екземпляри з такими параметрами:

– Cu; діаметр – 13x14 мм; вага – 0,42 г (Таб. 1, 9–9a);

– Cu; діаметр – 13 мм; вага – 0,57 г (Таб. 1, 10–10a);

– Cu; діаметр – 12 мм; вага – 0,25 г. Судячи з якості, ймовірно, підробка (Таб. 1, 11–11a).

12. Денар. Угорське королівство. Альберт. 1439–1440. Аверс: подвійний хрест, із двох боків якого – літери – знаки монетного двору, навколо напис: M·ALBERTI·R·VnGARIE·(*транслітерація: Moneta Alberti Regis Vngarie; переклад: Монета Альберта Короля Угорщини*). Реверс: у картуші містяться чотири герби; у центрі герб з угорськими смугами Арпада, а інші три навколо нього: австрійський, моравський орел, богемський лев. Ag; діаметр – 13x14 мм; 0,41 г[20] (Таб. 2, 1–1a).

13. Денар. Угорське королівство.

[12] Budaj, 2013: 35.
[13] Dzembas, 2006: 160–165.
[14] Мойжес, 2022: 42–44.; Бойко-Гагарін, Мойжес, 2023: 95.
[15] Бойко-Гагарін, Мойжес, 2023: 95.
[16] Réthy, 1907: № 94E; Huszár, 1979: № 542.
[17] Réthy, 1907: № 125; Huszár, 1979: № 580.
[18] Бойко-Гагарін, Мойжес, 2023: 95
[19] Réthy, 1907: № 129; Huszár, 1979: № 586.
[20] Réthy, 1907: № 135B–C; Huszár, 1979: № 592.

Альберт. 1439–1440. Легенда аналогічна попередній монеті. Ag; діаметр – 14 мм; 0,49 г[21] (Таб. 2, 2–2а).

14. Денар. Угорське королівство. Владислав I. 1440–1444. Аверс: по центру подвійний хрест, з боків літери – знаки монетного двору, навколо напис: M WLADISLAI REGIS (*переклад: Монета Короля Владислава*). Реверс: по центру постать короля, навколо напис – S LADISL AV REX (*переклад: Святий Король Владислав*). Cu; діаметр – 14 мм; вага – 0,50 г[22] (Таб. 2, 3–3а).

15. Денар. Угорське королівство. Матяш Корвін. 1462. Аверс: по центру Голова леопарда з короною (частина герба Далмації), навколо напис: + MOnET(*A ·MAThIE · DE*) (*переклад: Монета Матяша, Божою ласкою*). Реверс: по центру подвійний хрест, з боків літери – знаки монетного двору, навколо напис: REGI(*S hVnGARI*)E (*переклад: Король Угорщини*). Cu; діаметр – 12х14 мм; вага – 0,40 г[23] (Таб. 2, 4–4а).

16. Обол. Угорське королівство. Матяш Корвін. 1468–1470. Аверс: по центру п'ятипільний герб: смуги – подвійних хрест – голови далматських левів – богемський лев, у центрі герба (серцевий) – гербовий щит із зображенням ворона. Реверс: Божа Матір, що сидить, у мафорії, на її правому коліні – дитятко Ісус, із двох боків знаки монетного двору. Ag; діаметр – 12 мм; вага – 0,21 г[24] (Таб. 2, 5–5а).

Зазначається, що за період правління короля Матяша Корвіна (1458–1490) денарієва монета поступається за популярністю срібним оболам. Вони виготовлися з якісного срібла і тому були популярними та користувалися попитом, а відтак могли відігравати важливу роль у тогочасному грошовому обігові. Окрім цього на монетах починає з'являтися зображення Божої Матері з дитятком Ісусом[25]. Так, на пам'ятках Закарпаття срібні оболи Матяша Корвіна зустрічаються в нумізматичних збірках, що були отримані під час археологічних досліджень Ужгородського[26], Хустського та Королівського замків[27].

Наступна монета даної нумізматичної збірки поганого стану збереження, легенда майже втрачена, але за окремими ознаками припускаємо, що вона є таким номіналом:

17. Денар. Угорське королівство. Владислав I. 1440–1444. Cu.; діаметр – 14 мм; вага – 0,64 г. (Таб. 2, 6–6а).

18. Денар. Угорське королівство. Банат Северин. Ніколау фон Редвіц. 1429–1435. Аверс: чоловіча фігура, що тримає у правій руці скіпетр – лілії, а в лівій – хрест. Реверс: гербовий щит у центрі якого рівносторонній хрест (тевтонський герб), над щитом корона. Bi; діаметр – 12 х 13 мм; вага – 0,53 г[28] (Рис. 4, 1–1а; Таб. 2, 7–7а).

Ця монета з представленої нумізматичної збірки – досить рідкісна для України. Наразі нам невідомо про інші місця їх знахідок у Закарпатті. Також щодо цієї монети ведуться дискусії про її походження, хто був емітентом. Зокрема, доктор історичних наук Василь Орлик у своїй статті стосовно монет такого типу приходить до висновку, що вони карбувався для банату Северин (історична адміністративна одиниця Угорського

[21] Réthy, 1907: № 135B–C; Huszár, 1979: № 592.
[22] Réthy, 1907: № 147–148; Huszár, 1979: № 602.
[23] Réthy, 1907: № 222; Huszár, 1979: № 704.
[24] Réthy, 1907: № 243; Huszár, 1979: № 727.
[25] Бойко-Гагарін, Мойжес, 2023: 96.
[26] Бойко-Гагарін, Мойжес, 2023: 89–123.
[27] Прохненко, Жиленко, Мойжес, 2020.
[28] Buzdugan, Luchian, Oprescu, 1977: 230; Орлик, 2018: 81–93.

королівства з широкими автономними правами, що існувала з 1228 до 1526 року) у часи управління ним тевтонськими лицарями на чолі з Ніколау фон Редвітцем упродовж 1429–1435 років, який отримав право монетного карбування від угорського короля Сигізмунда I Люксембурзького[29].

Наступні екземпляри представлені монетами Королівства Польського початку XVI ст., а також Речі Посполитої та васально залежних від неї земель XVII ст. Ці монети досить поширені на пам'ятках Закарпаття.

19. Денар. Королівство Польське. Ян Ольбрахт. 1492–1501. Аверс: орел – герб Королівства Польського. Реверс: Корона. Cu; діаметр – 12 мм; вага – 0,28 г[30] (Таб. 3, 1–1а).

20. Півгрош. Королівство Польське. Олександр Ягелончик. 1501–1506. Аверс: по центру корона, а навколо напис: ALEXANDER:DEI:G:REX+ (*переклад: Олександр: Божою ласкою – король Польщі*). Реверс: по центру орел – герб Королівства Польського, а навколо напис: MONETA:REGIS:POLONIE+ (*переклад: Монета Короля Польщі*). Ag; діаметр – 18 мм; вага – 0,68 г[31] (Таб. 3, 2–2а).

21. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1622. Аверс: п'ятипільний герб під короною, знизу номінал – 3, навколо напис: SIGIS 3 D G – REX P M D L (*транслітерація: Sigismund III Dei Gratia Rex Polonia Magnus Dux Lithuaniae;* переклад: *Сигізмунд III – Божою Ласкою Король Польщі і Великий Князь Литовський*). Реверс: яблуко, в середині якого номінал – 24, під ним герб «САС» (великий підскарбій Микола Данилович), з боків цифри 2 – 2, навколо напис: •MONE•NO – REG POLO• (*транслітерація: Moneta Nova Regni Polonia*; переклад: *Нова Монета Короля Польщі*). Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,74 г[32] (Таб. 3, 3–3а).

22. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Аверс: п'ятипільний герб під короною, знизу номінал – 3, навколо напис: SIGIS 3 D G – REX P M D L. Реверс: яблуко, в середині якого номінал – 24, під ним герб «САС» (великий підскарбій Микола Данилович), з боків цифри 2 – 3, навколо напис: •MONE NO – REG•POLO•. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,88 г[33] (Таб. 3, 4–4а).

23. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Легенда аналогічна попередній монеті. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,86 г[34] (Таб. 3, 5–5а).

24. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Легенда аналогічна попередній монеті. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,96 г[35] (Таб. 3, 6–6а).

25. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Легенда аналогічна попередній монеті. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,92 г[36] (Таб. 4, 1–1а).

26. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1624. Аверс: п'ятипільний герб під короною, знизу номінал – 3, навколо напис: SIGIS 3 D G – REX P M D L. Реверс: яблуко, в середині якого номінал – 24, під ним герб «САС» (великий підскарбій Микола Данилович), з боків цифри 2 –

[29] Орлик, 2018: 81–93.
[30] Kopicki, 1995: № 385.
[31] Kopicki, 1995: № 389.
[32] Kopicki, 1995: № 860.
[33] Kopicki, 1995: № 862.
[34] Kopicki, 1995: № 862.
[35] Kopicki, 1995: № 862.
[36] Kopicki, 1995: № 862.

4, навколо напис: MONE NO – REG POLO. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,74 г[37] (Таб. 4, 2–2а).

27. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1624. Легенда аналогічна попередній монеті. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,76 г[38] (Таб. 4, 3–3а).

28. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1624. Легенда аналогічна попередній монеті. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 0,88 г[39] (Таб. 4, 4–4а).

29. Півторак прусський (драйпелькер). Герцогство Пруссія. Георг Вільгельм Бранденбурзький. 1622. Аверс: п'ятипільний герб під короною, знизу номінал – 3, навколо напис: DIEV & MON DROICT (*транслітерація: Dieu et mon droit; переклад: Бог та моє право*). Реверс: яблуко, в середині якого номінал – 24, з боків цифри 2 – 2, навколо напис: •GE:WI:MAR·BR·SRI·EL·PD (*транслітерація: Georgvs Wilhelmvs Marchio Brandeburgensis Sacri Romani Imperii Elector Prussiae Ducatus; переклад: Георг Вільгельм, Маркграф Бранденбурга, Курфюрст Священної Римської Імперії, Герцог Прусії*). Ag; діаметр – 20 мм; вага – 0,82 г[40] (Таб. 4, 5–5а).

30. Півторак прусський (драйпелькер). Герцогство Пруссія. Георг Вільгельм Бранденбурзький. 1624. Аверс: п'ятипільний герб під короною, знизу номінал – 3, навколо напис: GE WI MAR – BR SRI EL (*транслітерація: Georgvs Wilhelmvs Marchio Brandeburgensis Sacri Romani Imperii Elector; переклад: Георг Вільгельм, Маркграф Бранденбурга, Курфюрст Священної Римської Імперії*); Реверс: яблуко, в середині якого номінал – 24, під ним герб, з боків цифри 2 – 4, навколо напис: MONE NOVA – DVC·PRVS (*транслітерація: Moneta Nova Ducatus Prussiae; переклад: Нова Монета Герцогства Прусія*). Ag; діаметр – 19 мм; вага – 1,04 г[41] (Таб. 4, 6–6а).

31. Трояк коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1621. Аверс: по центру профіль короля вправо, навколо напис: SIG·III·DG·REX·POL·M·D·L· (*транслітерація: Sigismundus III Dei Gratia Rex Poloniae Magnus Dux Lithuaniae; переклад: Сигізмунд III – Божою Ласкою Король Польський і Великий Князь Литовський*); Реверс: • III • / три герби: Королівства Польського, роду Ваза, Великого князівства Литовського / 16 – 21 /; нижче напис: GROS·ARGE/TRIP·REGN/POLONI (*транслітерація: Grossus Argenteum Triplex Regni Poloniae; переклад: Грош Срібний Потрійний Королівства Польського*), під ним герб •«Сас»•. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 1,74 г[42] (Таб. 5, 1–1а).

32. Трояк коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1622. Аверс: по центру профіль короля вправо, навколо напис: SIG·III·DG·REX·POL·M·D·L·; Реверс: • III • / три герби: Польського королівства, роду Ваза, Великого князівства Литовського / 16 – 22 /; нижче напис: GROS·ARGE/TRIP·REGN/POLONI, під ним герб • «Сас» •. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 1,65 г[43] (Таб. 5, 2–2а).

33. Трояк коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1622. Легенда повністю аналогічна

[37] Kopicki, 1995: № 864.
[38] Kopicki, 1995: № 864.
[39] Kopicki, 1995: № 864.
[40] Kopicki, 1995: № 3891.
[41] Kopicki, 1995: № 3898.
[42] Kopicki, 1995: № 1226.
[43] Kopicki, 1995: № 1227.

попередній монеті. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 1,59 г[44] (Таб. 5, 3–3а).

34. Грош. Нижня Сілезія. Легнице-Бжезьке герцогство. Священна Римська імперія. Луїза фон Ангальт–Дессау. 1673. Аверс: Сілезький орел, з боків літери C – B (ініціали начальника монетного двору: Christoph Brettschneider – Крістоф Бреттшнайдер). Реверс: зображено два герби: Сілезії ліворуч, Бриг праворуч, над ними корона, а під ними дата – 1673. Ag; діаметр – 16 мм; вага – 0,66 г[45] (Таб. 5, 4–4а).

Висновки. Отже, проаналізувавши нумізматичну колекцію, що була виявлена під час археологічних досліджень поблизу стін Горянської ротонди, можна побачити, що вона відноситься до широкого хронологічного діапазону, охоплюючи 30-ті рр. XIV ст. – 70-ті рр. XVII ст. Представлена монетами як Угорського королівства, так і інших держав, переважно Речі Посполитої, у відсотковому співвідношенні 50 / 50 і складається з 34 екземплярів.

Поміж номіналів Угорського королівства кількісно (35 %) дещо виділяються монети, що накарбовані при королі Сигізмунді I Люксембурзькому (1387–1437 рр.). Зазначимо, що на інших середньовічних пам'ятках краю відмічається ще більша їх частка. Наприклад, у нумізматичних збірках з Мужіївської зруйнованої церкви (біля 74 %)[46] та Замкової церкви в Ужгороді (біля 38 %)[47]. Це обумовлюється тим, що саме в роки правління цього короля з'являються нові типи монет: парвуси та квартінги. Всі вони дрібного номіналу[48]. Вводилися ці монети в обіг у першу чергу для потреб роздрібної торгівлі[49], і цим можна пояснити їх значну кількість.

Щодо монет інших держав, то вони представлені номіналами Королівства Польського / Речі Посполитої та васальних від неї земель, а точніше – це переважно поширені у XVII ст. на території Центральної та Східної Европи дрібні срібні монети – півтораки та трояки.

Також, при аналізові наявної нумізматичної пам'ятки стало помітно і те, що номінали Угорського королівства хронологічно представлені тільки до другої половини XV ст. Натомість, монети Королівства Польського / Речі Посполитої – від початку XVI – XVII ст. Це, можливо, обумовлено тогочасними політичними змінами у регіоні, що відобразилися у грошовому обігу.

Безперечно, наступні археологічні дослідження Горянської ротонди дадуть можливість поповнити нумізматичну колекцію, що сприятиме певним науковим уточненням. Але вже зараз помітно, що хронологічний діапазон монет досить чітко вказує про людську діяльність, яка була пов'язана саме з появою тут середньовічного храму. Зокрема ми припускаємо, що частина виявлених монет може походити із поховань кладовища, що існувало біля стін ротонди. Так, найбільш ранні з виявлених наразі монет хронологічно співпадають з першими письмовими свідченнями про пам'ятку.

[44] Kopicki, 1995: № 1227.
[45] Kopicki, 1995: № 5502.
[46] Mojzsesz, 2023: 147–174
[47] Бойко-Гагарін, Мойжес, 2023: С.89–123.
[48] Бойко-Гагарін, 2017: 53.
[49] Gyöngyössy, 2006: 252.

Рис. 3. Горянська ротонда. Монети короля Карла I Роберта Анжу

Рис. 4. Горянська ротонда. Нумізматична знахідка. Денар. Угорське королівство. Банат Северин. Ніколау фон Редвіц. 1429–1435

References

Bojko-Gagarin, A. S. (2017). Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v jepohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni [The coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle age and early Modern time]. Kiev: Ukrainskaja konfederacija zhurnalistov. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A., Moizhes, V. (2023) Numizmatychni znakhidky z rozkopok tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku za 2018, 2019 ta 2023 roky [Numismatic finds from the excavations of the Uzhhorod castle church in 2018, 2019 and 2023]. The Ukrainian Numismatic Annual. № 7. P. 89–123. [in Ukrainian].

Budaj, M. (2013). Počiatky razby grońov v Uhorsku a kremnická mincovňa. Baníctvo a mincovníctvo v dejinách Slovenska. Zborník príspevkov z medzinárodného numizmatického seminára. P. 25–36. [in Slovak].

Buzdugan, G., Luchian, O., Oprescu C. (1977). Monede şi banknote româneşti. Bucureşti: Sport-Turism. [in Romanian].

Csikvári, A. (1941). Ungvár és Ung vármegye. – Budapest: A vármegyei szociográfiák kiadó hivatala. Old. 39. [in Hungarian].

Dyba, Y. (2005). Ukrainski khramy-rotondy X – pershoi polovyny XIV stolit: Navchalnyi posibnyk. [Ukrainian rotunda churches of the 10 th – first half of the 14 th centuries: Study guide]. Lviv: Publishing House of the National University «Lviv Polytechnic». [in Ukrainian].

Dzembas, O. V. (2006). Deiaki naslidky doslidzhennia Nevytskoho zamku u 2005 r. [Some consequences of the research of Nevytskyi Castle in 2005]. Archaeological researches in Ukraine 2004–2005 rr. (8). P. 160–165. [in Ukrainian]

Gervers-Molnár, V. (1972). A középkori Magyarország rotundái. Budapest: Akadémiai Kiadó. [in Hungarian].

Gyöngyössy, M. (2006). Magyar pénztörténet (1000–1526). Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Old. 227–286. [in Hungarian].

Huszár, L. (1979). Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. München: Battenberg. [in German].

Kopicki, E. (1995) Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Część 1–2. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. [in Polish].

Kozák, K. (1976). Téglából épitett körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII–XIII. Században. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 77/1. Old. 49–89. [in Hungarian].

Mohytych, I. (1995). Narysy arkhitektury ukrainskoi tserkvy [Essays on the architecture of the Ukrainian church]. Lviv. [in Ukrainian].

Mohytych, I. (2001). Starodavni tserkvy Ukrainy VII–XIV st. [Ancient churches of Ukraine VII-XIV centuries]. Dzieje Podkarpacia. V. P. 301–328. [in Ukrainian].

Moizhes, V. V. (2018). Arkheolohichni doslidzhennia Horianskoi rotondy [Archeological study of the Rotunda of Horiany]. Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History. № 2 (39). P. 150–173. [in Ukrainian].

Moizhes, V. (2022). Prodovzhennia doslidzhennia ruin tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku u 2019 r. [Continuation of the study of the ruins of the church on the territory of the Uzhhorod Castle in 2019]. Archaeological researches in Ukraine 2020. P. 42–44. [in Ukrainian].

Mojzsesz, V. (2020). A Gerényi körtemolom. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2018. P .225–248. [in Hungarian].

Mojzsesz, V. (2023). A Muzsaly határában fekvő középkori romtemplom régészeti kutatásának eredményei (Kárpátalja, Ukrajna). Communicationes Archaeologicae Hungariae 2021. P. 147–174. [in Hungarian].

Orlyk, V. (2018) Do pytannia identyfikatsii monet banatu Severyn iz zobrazhenniam cholovichoi fihury ta khresta u shchyti pid koronoiu [To the issue of the identification of the coins of the Banate of Severin with the image of the man's figure and a cross in the shield under the crown]. The Ukrainian Numismatic Annual. № 2. P. 81–93. [in Ukrainian].

Penyak, P. (2011). Arkheolohichni doslidzhennia v okolytsiakh Horianskoi rotondy [Archaeological research in the vicinity of the Goryan Rotunda]. Princely age: history and culture. № 4. P. 43–64. [in Ukrainian].

Prohnenko, I., Zhylenko, M., Moizhes, V. (2020). Zamky Zakarpattia: vid Borzhavy do Tysy (oboronni sporudy na Solianomu Shliakhu) [The castles of Transcarpathia: from Borzava to Tisza (Fortifications on the Salt Road)]. Uzhhorod: Polygraphcenter «Lira». [in Ukrainian].

Réthy, L. (1907). Corpus Nummorum Hungariae II. Veguesházi királyok kora. Budapest. [in Hungarian].

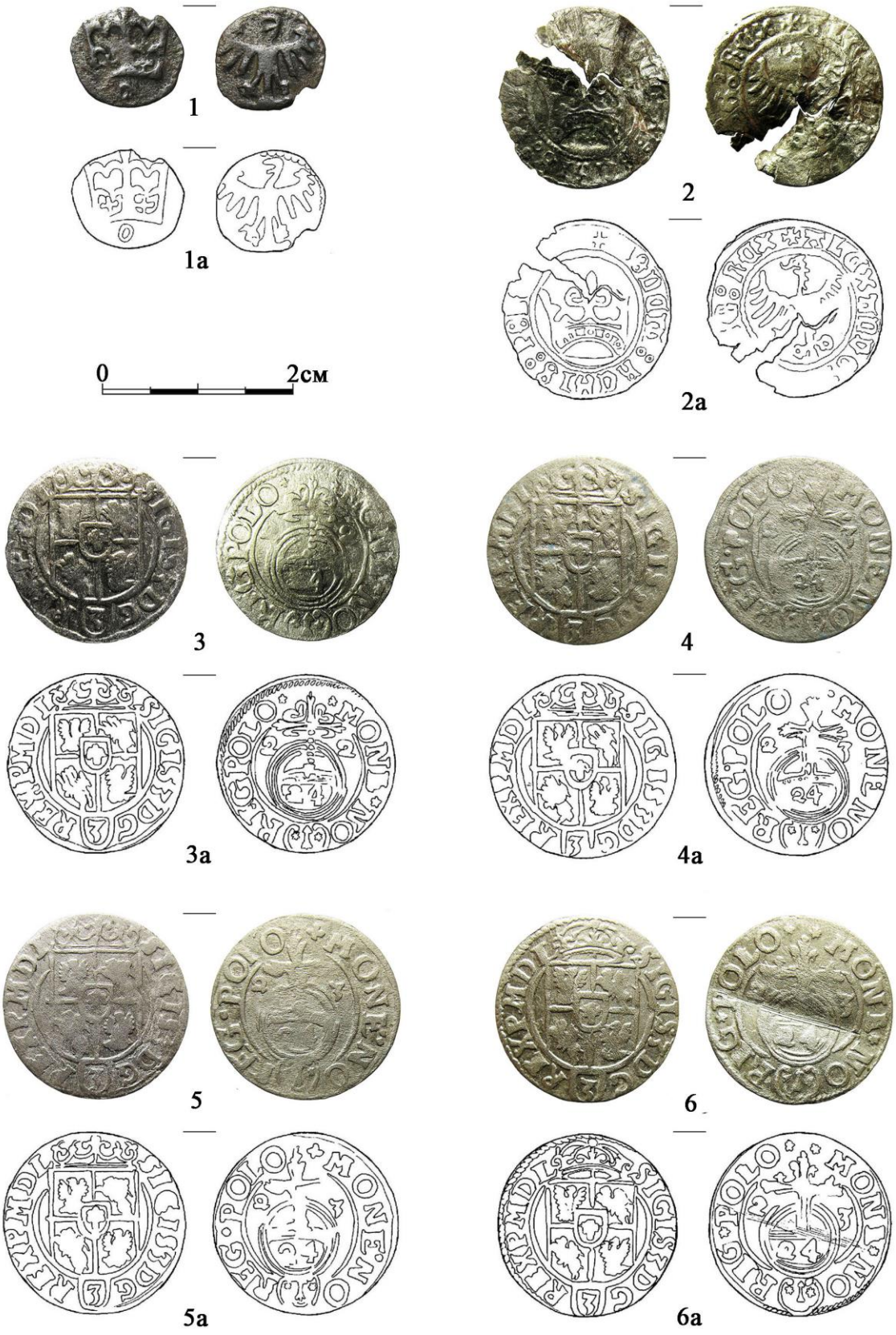
Szakács, B. Z. (2013). Gerény (Горяни), görögkatolikus templom. Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Nyíregyháza. Old. 52–60. [in Hungarian].

Таб. 1. Горянська ротонда. Нумізматичні знахідки

Таб. 2. Горянська ротонда. Нумізматичні знахідки

Таб. 3. Горянська ротонда. Нумізматичні знахідки

Таб. 4. Горянська ротонда. Нумізматичні знахідки

Таб. 5. Горянська ротонда. Нумізматичні знахідки

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-163-175

УДК 737.1[435.1:2-14]

HERACLIUS WITH A SWORD APPROACH TO AN OFTEN OVER LOOKED BYZANTINE COPPER COIN

Wolfgang Schulze[1], Stephen Mansfield[2]
[1]Iindependent researcher (Essen, Germany)
schulze@wg-s.de
[2]Iindependent researcher (North Cockerington, Great Britain)
sandkmansfield@aol.com

In 2001 a follis was published showing the Byzantine emperor Heraclius in military dress and additionally with a sword and his son Heraclius Constantine as usual in chlamys. ***The purpose of this article****, the authors examine the question of whether this follis and its fractions should be regarded as variants of the well-known Class 5 coins (Heraclius in military dress but without a sword) or as a separate type.*

Scientific novelty*. The sword coins – are they varieties of Class 5 or a new type? There has been no conclusive answer but the general opinion favours a straightforward variety. This view is questioned by the authors who examine the sword coins in their historical context.*

Conclusions. *The sword coins are clearly a substantive new type that was produced for a specific occasion. Their issue in Thessalonica by the rarely observed officina Є could speak in favour of a kind of special coinage.*

The authors also address the question: where did the Class 5 and sword coins mainly circulate? Summarising the evidence: first, the statistical findings of the Israel Antiquities Authority point to Palestine; second, a number of sword coins show countermarks probably of Syrian origin; third, copper coins struck after the Arab conquest of the Syrian region (circa 636) show that the sword coins were often imitated.

Keywords: Byzantium, Heraclius, Jerusalem, copper coins

ГЕРАКЛ ІЗ МЕЧЕМ: ПІДХІД ДО ЧАСТО ІГНОРОВАНОЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ МІДНОЇ МОНЕТИ

[1]Вольфганг Шульце, [2]Стівен Менсфілд
[1]Незалежний дослідник (Ессен, Німеччина)
schulze@wg-s.de

[2]Незалежний дослідник (Норт-Кокерінгтон, Великобританія)
sandkmansfield@aol.com

Мета статті. *У 2001 році було опубліковано фоліс, на якому зображено візантійського імператора Іраклія у військовому одязі та з мечем, а також його сина Іраклія Костянтина, як зазвичай, у хламиді. У вступній частині автори описують відомі мідні фоліси 5 класу, три чверті фоліса і півфоліса із зображенням Іраклія без меча, які карбувалися у Константинополі в царські роки з XX по XXX (629/30–639/40 рр.). Такі ж монети карбувалися і в Салоніках, але тільки у XX царському році (629/30 рр.). Монети класу 5 представляли монетну реформу, яка централізувала більшу частину монетного виробництва в Константинополі та збільшила ваговий стандарт фоліса до близько 11 г. Однак цей ваговий стандарт вдалося зберегти лише у XX та XXI царських роках (629/30 та 630/31), а згодом його знову зменшили. Фоліс класу 5 разом з його фракціями описаний у всіх основних працях з візантійської нумізматики. Однак, на багатьох монетах Іраклій також зображений з мечем, який іноді в піхвах, іноді без них. Цей «тип меча», який зазвичай не описується в основних каталогах візантійських монет, став предметом цієї статті.*

Наукова новизна. *Монети з мечем – це різновиди класу 5 чи новий тип? Переконливої відповіді на це питання немає, але загальна думка схиляється до того, що це простий різновид. Цю думку ставлять під сумнів автори, які розглядають монети з мечами у відповідному історичному контексті.*

Висновки та основні результати дослідження. *Будь-яка зміна імператорського зображення (як у даному випадкові) має відповідати певній меті, на відміну, наприклад, від додавання чи пропуску певних символів, які залежать від наявного на монеті простору. Крім того, вирішальне значення може мати той факт, що карбування монет із зображенням мечів в Константинополі та Фессалоніках було обмежене одним роком (629/30). З огляду на все це, наш висновок такий: мечоподібні монети – це явно суттєво новий тип, який випускався з певної нагоди. Їх випуск у Фессалоніках рідкісною офіциною Є може свідчити на користь того, що це був своєрідний спеціальний монетний двір. Автори також звертаються до питання: де в основному циркулювали монети класу 5 і монети з мечем? Підсумовуючи докази: по-перше, статистичні дані Ізраїльського управління старожитностей вказують на Палестину; по-друге, ряд монет з мечами мають контрмарку, ймовірно, сирійського походження; по-третє, мідні монети, викарбувані після арабського завоювання сирійського регіону (близько 636 р.), показують, що монети з мечами часто імітувалися (рис. 7).*

Після битви при Ніневії (грудень 627 р.) Істинний Хрест, який складався лише із групи дерев'яних реліквій, був повернений персами Іраклію, який повернув його до Єрусалиму під час тріумфальної процесії 21 березня 630 р., що припадає на XX царський рік.

Ми можемо з певним рівнем впевненості припустити, що монети 5 класу і монети з мечем, викарбувані у 629/30 році, мають тісний зв'язок з поверненням Істинного Хреста до Єрусалиму. Візит імператора відзначався з усією можливою помпезністю. Ця подія стала для Іраклія гарною нагодою роздати місцевому населенню великі суми грошей.

Подібно до того, як довгий хрест, який тримав Іраклій на нових монетах, без сумніву, був символом Істинного Хреста, так і меч, безсумнівно, повинен був символізувати успішне завершення довгої перської війни. Якщо прийняти цю символіку, то хрест і меч у поєднанні піднімають мету карбування монет на «новий рівень» – набагато вищий ніж як можливість для пожертвувань і випуск великої кількості монет з недорогоцінних металів. Випуск реформованого фоліса та його

фракцій із зображенням імператора-переможця у військовій формі, який тримає довгий хрест і меч, був би чітким і очевидним посланням християнському населенню Греції та Близького Сходу на початку – в середині сьомого століття. Можливо, там було написано: «Ось вам повернутий істинний хрест, який я, Іраклій, відвоював силою зброї».

***Ключові слова**: Візантія, Іраклій, Єрусалим, мідні монети.*

Introduction

The starting point for the following considerations ar the Æ *folles*, three quarter *folles* and half *folles*, which were minted in Constantinople and Thessalonica beginning with the year XX (AD 629/30) during the reign of the Byzantine emperor Heraclius (610–641).

Fig. 1: CNG auction 87, 18 May 2011, lot 1220, 30mm, 11.22g, 7h (a)
Kölner Münzkabinett on MA-Shops, December 2023, 25.6mm, 9.77g (b)
Zurqieh on VCoins, December 2023 (c)

This group of *folles* and fractional *folles* (here from the mint of Constantinople) is usually referred to as Class 5[1]. The coins show Heraclius standing in military dress. He is shown with a moustache and long beard and wears a crown with a cross. He holds in his right hand a long cross and his left hand is on his hip. To right Heraclius Constantine standing, with short beard wearing a chlamys and a crown with cross, a *globus cruciger* is in his right hand. Cross between the heads. Sometimes, Heraclian monogram to the left and K (for Κωνσταντίνος) to the right. The *folles* are dated regnal years XX to XXX (629/30–639/40) and show *officinae* A, B, Γ, Δ and Є.

On the reverse Μ between A/N/N/O and regnal year, above cross or cross over c. Mint name in exergue.

The three quarter *folles* with a similar appearance on the obverse are dated years XX and XXI (629/30–630/31) with *officinae* A, B, Γ, Δ and Є.

The half *folles* with similar obverse, show on the reverse K between A/N/N/O and regnal years XX to XXXI (629/30–639/40). Above the K a cross, below the same *officinae* as on the *folles* and the three quarter *folles*, no mint name.

The *folles* of Thessalonica of the same type were minted during the regnal year XX (629/30) predominantly with

[1] DOC p. 295 ff.

officinae A and B.[2] A few rare coins are also known from *officina* Є.

The Class 5 coins represented a coinage reform, centralising most of the coin production in Constantinople and an increased weight standard of c. 11g for the *follis*. However, this weight standard could only be maintained in the regnal years XX and XXI (629/30 and 630/31) and was subsequently reduced again.

Heraclius in military dress holding a long cross and additionally a sword

The Class 5 *folles*, together with its fractions, are described in all major works on Byzantine numismatics. The long cross has for some time been associated by historians and numismatists with the True Cross taken by the Persians during their conquest of Jerusalem in 614 but later recovered by Heraclius. On many of the coins, however, Heraclius is also shown with a sword (sometimes scabbarded sometimes not) held by its pommel in his left hand. It is likely that the scabbard, where shown, is attached to a belt. This 'sword type', not routinely described in the major catalogues of Byzantine coins, is the subject of this article.

In 629/30, i.e. at the beginning of Class 5 coinage, a group of *folles*, three quarter *folles* and half *folles* of the sword type were minted in Constantinople and Thessalonica to the same weight standard.

Apart from the sword, the above pieces, all from Constantinople, follow the Class 5 design. As stated, they are not noted in the major references.[3] Peter Lampinen was the first to publish such a sword coin in 2001.[4] It was minted in Thessalonica and comes from an excavation in Caesarea. Since then, sword coins have only occasionally been mentioned in the literature on Byzantine numismatics or in trade. The most comprehensive published list can be found in the compilations made by Stephen Mansfield.[5]

A brief search of sword coins at the first half of 2024 revealed 32 *folles* from Constantinople with the *officinae* A, B, Γ, Δ and Є and the year XX. This is consistent with the pattern of issue of the coins without swords. Far fewer coins (perhaps half a dozen in all) are recorded from Thessalonica but unexpectedly include *officina* Є of the mint. The latter is particularly noteworthy as *officina* Є only appears rarely on other Class 5 coins from Thessalonica and, moreover, the mint seems to have closed in 630.[6] The significance of the Thessalonica coins is discussed in more detail below.

In addition, the research revealed five three quarter *folles* (4 x CON, 1 x ΘЄC) and five Constantinople half *folles*, all from year XX.

This more recent compilation provides no conclusion on the rarity of the sword coins. We can assume that many public and private collections contain sword coins for which no special attention has been paid to the sword and which have been categorised as 'normal' Class 5 coins.

As already mentioned, the basic designs of the Class 5 and sword coins are identical. However, a frequent difference must be pointed out between the depictions of the sword from the Constantinople and the Thessalonica mints:

[2] There is another coinage with Heraclius in military dress together with Heraclius Constantine, struck in Ravenna. This shows the emperor stepping on a prisoner with his left foot. These coins do not belong to the series described here; they form a separate type that will not be discussed further.

[3] For example, BCV, BMC, BN, DOC, MIB, T and many more.

[4] Lampinen 2001, coin 1.

[5] EBCC nos. 17.150, 17.151, 17.171 and 18.162; EBCCS no. 173, 178, 182 and 231.

[6] Problematic coins of year XXXI (631/32) marked TES are known; see EBCC p. 272 and notes p. 275 f.

a b c

Fig. 2: Roma E-Sale 64, 28 November 2019, lot 983, 10.99g, 31mm, 12h (a)
EBCC 17.171 7.15g, 6h (b)
ex Leimenstoll collection, 24mm, 4.89g (c)

Fig. 3: Lampinen's sword coin. 30mm, 7.88g, 6h

a b c d e

Fig. 4: CON Naumann, auction 62, 4 February 2018, lot 868, 28mm, 10.11g (a)
CON Mansfield coll., 26mm, 11.02g, 4h (b)
CON Morton & Eden, auction 68, 10–11 June 2014, lot 148, 9.50g (c)
ΘЄC eBay, September 2023, 32mm, 7.0g (d)
ΘЄC Israel Museum, inventory number 12239, 7.50g (e)

While the sword on the Constantinople coins is shown with scabbards of different designs, the scabbard is missing completely on the Thessalonica coins.

So far, we can draw a short interim conclusion: The sword coins – as far as we have been able to determine it – all date from the reign of Heraclius year XX and, like the Class 5 coins, are all poorly minted. Almost all of them were

overstruck on older coins, making a detailed analysis difficult.[7]

The sword coins – a variety of Class 5 or a new type?

When Peter Lampinen published a sword coin for the first time in 2001, he only knew of one other sword coin and this from Constantinople[8] and believed that both coins were variants of the Class 5 series. Wolfgang Hahn agreed with this view in an article of 2021 without further explanation.[9] Such a simplified analysis must not go unchallenged.

On the one hand, the simple interpretation advanced by Lampinen and Hahn has the advantage in that the existing classification can easily be retained. On the other hand, the different iconography of the sword type coins gives cause to reflect on the extent to which this was intentional. A different depiction of the imperial image (as here) must fulfil a specific purpose, unlike, for example, the addition or omission of certain symbols, which are dependent on the space available on the coin. Finally, the fact that the minting of sword coins at Constantinople and Thessalonica was limited to a single year (629/30) may be of decisive importance. But whereas at Constantinople the Class 5 coins without swords were produced continuously from 629/30 to 639/40, the minting of sword coins at Thessalonica, like the Class 5 coins generally, was limited to just one year and must be related to the closure of the mint during regnal year XX.

In view of all this, the next interim conclusion is: the sword coins are clearly a substantial new type that was produced for a specific occasion. Their issue in Thessalonica by the rarely observed *officina* Є could speak in favour of a kind of special coinage.

The sword coins as a 'special coinage': circumstances and rationale

Seeking such explanations in the numismatic literature is not straightforward. The answers to this question are not uniform. Philip Grierson writes very generally: 'The type, with Heraclius in military costume, was evidently intended as attribute to the emperor's great military achievement'[10]. Theresia Raum describes how much the 'soldier emperor' sought closeness to his soldiers, that he accompanied them on his many campaigns and often fought with them[11], and when discussing the sword coins comes to the following conclusion: 'Earlier emperors had armour and spears, but the sword was a novelty and the depiction in military dress was against the trend towards a rather civilian gesture.' Raum suggests that it was part of the imperial imagery that Heraclius wished to project.[12]

Gabriela Bijovsky reports that 88 Class 5 Heraclian copper coins are registered by the Israel Antiquities Authority[13], although sword coins are not listed separately. All of these coins are isolated finds, which indicates a wide circulation. From this Bijovsky draws the conclusion: 'This large quantity is not coincidental and should be related to Heraclius' visit to Jerusalem in March 630'[14]. This result is confirmed by the breakdown of Byzantine copper coins found in Palestine:

[7] Occasional attempts to include the regnal year XXI in the analysis could not be verified due to obscuring overstriking marks.
[8] CNG Mail Bid sale XIX, 19 February 1992, lot 295, 26 mm, 10.64 g., *officina* A.
[9] Hahn 2021, p. 24.
[10] DOC, p. 228.
[11] Raum 2019.
[12] Raum 2019, p.146 – (it) *'*can thus be regarded as an aim to support the described image of Heraclius.'
[13] Bijovsky 2012, p. 384. The number mentioned by Bijovsky has probably increased in the meantime.
[14] Bijovsky 2012, p. 384 f.

The graph clearly shows the peak for the year 629/30, in which an exceptionally large number of Byzantine copper coins minted in that year suddenly circulated in Palestine.[15]

The fact that the overall evidence shown by Bijovsky can also be assumed for the sword coins results from further numismatic considerations: of the 37 sword *folles* listed so far, at least seven examples were countermarked during the reigns of Heraclius and Constans II. This shows that these, like the Class 5 coins, were in circulation in Palestine in significant numbers.

It should also be noted that so-called Phase 1 coins[16] circulated after the Arab conquest of Syria (636). These copper coins were imitations of Byzantine coins struck under the authority of the Arab governors. Among them there are also a number of more or less clumsy imitations of Heraclian sword coins. This suggests that at that time the original Byzantine sword coins were still circulating in Palestine and the Syrian region respectively.

Why were the sword coins first produced as late as 629/30?

Grierson, Raum and Bijovsky do not address the question directly. In fact, even tentative conclusions must be based on conjecture – we do not know the reasoning behind decision-making at the Byzantine court and within the imperial administration.

We can assume with some certainty that the Class 5 coins minted in 629/30 have a strong association with the return of the True Cross on 21 March 630 to Jerusalem. We also have confidence that the sword coins, while part of the larger Class 5 issue, represented a substantive issue of their own. We must look for an explanation for the combination on some of the coins (recalling that they are not rare) of two powerful seventh century images – cross and sword. But we must first attempt to answer the question posed above – why does the sword only appear in 629/30, that is some considerable time after the Persian war had effectively been won?

The climax of the war, following the great outflanking manoeuvre initiated by Heraclius during early 627, occurred on 12 December of the same year when the emperor inflicted a decisive defeat on what Howard-Johnston describes as a 'scratch Persian force'[17] at the battle of Nineveh. December 627 occurs within regnal year 18 (October 627 to September 628). The coinage current at this time across the major mints of the east was the very sizeable Class 3/4 issue which shows three imperial personages including Heraclius in civilian dress in the centre. It would of course be absurd to expect any early change to the coinage as a reflection of the Nineveh victory given the remoteness of this location to the Byzantine centres of administration.

Moreover, there was still work to be done, in particular, 'mopping up' operations against the remnants of the Persian army. For the chronology we can rely on Howard-Johnston's definitive account – *The Last Great War of Antiquity* (2021). Heraclius advanced south until blocked by that part of the Nahrawan canal complex which fronted the Persian capital of Ctesiphon. No doubt frustrated, the Byzantine forces devasted the capital's hinterland. A palace conspiracy saw the end of the Persian Great King Khusro II (executed at the end of February 628). Not until July 629 was an agreement reached with the Persian general Shahbaraz (in effect a regent) that restored the strategic balance between the two empires. The

[15] Bijovsky 2012, p. 419: 'The evidence from gold finds seems to support the same pattern' (p. 379).

[16] For the modern terminology cf. Schulze and Oddy 2012.

[17] Howard-Johnston 2022, xviii.

True Cross was located by the Persians and given back to Byzantium. Howard-Johnston fixes the final peace to as late as the summer of 630 following the fall of Shahrbaraz.[18]

By that time the True Cross had rested in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem (on the site of Calvary) for several months following its personal restoration by the emperor in March of the same year. We know that the Class 5 coins cannot have appeared before October 629. Thus, the period of initial striking of Class 5 seems very likely to have been in the first six months of 630.

Although we must recognise today that the term 'the True Cross' is something of a misnomer – what Heraclius took back to Jerusalem with him was some splinters of wood encased in a sealed reliquary and although its authenticity cannot be proven either way[19], its return was a major event for the Christian world, contributing to the creation of countless legends, and of great importance in art history, the details of which are still the subject of controversial debates in historical scholarship[20] to this day. Be that as it may, it is certain that the Christian people of Jerusalem of the time would have joyously celebrated its return.

The emperor's visit itself was also celebrated with every conceivable pomp.[21] Let Gabriela Bijovsky have her say once again: 'According to the sources, this event was a good opportunity for the emperor to distribute large sums of money to the local population. Moreover, Heraclius exempted the local population from all taxation and transferred part of the revenues from Syria to the Patriarch of Jerusalem in order to restore the city'[22]. It seems that Heraclius distributed gold and silver coins generously to the population and to officials, and we can assume that the imported copper coins also played an important role in this.

Cross and sword together – a powerful message?

We cannot today distinguish between the Class 5 issues on which Heraclius holds a cross and those on which he also grasps his sword. For numismatists there is only the tantalising significance of the very small output from the fifth *officina* at both Thessalonica and at Constantinople. Given the massive output of Class 5 from capital's mint it is very surprising that no coin bearing the mark Є was published before 2016.[23] What specific circumstances, as part of the opportunity provided by a wider currency reform, may have inspired the authorities to order the striking of such coins?

We must examine the occurrence of cross and sword together. The greater part of the issue (cross alone) seems to have been used to celebrate the return of the True Cross. It appears likely that this took place during the first few months of 630. During regnal year XX, up to the end of September 630, a much smaller but still substantive issue incorporated a sword into the overall design. Perhaps this was first 'tested' at Constantinople and Thessalonica by using the fifth *officina* at each mint (often employed for experimental issues). In terms of timing, the delay in the issue of coins to 630 (following the victory of Nineveh 15 months earlier) can easily be explained. In the popular enthusiasm engendered by the end of the Persian war and the restoration of the cross the design of the new coin may well have been well received and more coins struck by the other five *officinae* at Constantinople and the two at Thessalonica.

[18] Howard-Johnston 2022, p. 355.
[19] Zuckerman 2013.
[20] For example, Stratos 1976, pp. 234–241; Theotokis 2019; Baert 2004; Thiede-D'Ancona 2000; Sykopetritou 2023.
[21] Kaegi 2003, pp. 205–207.
[22] Bijovsky 2012, p. 418 f.
[23] EBCC no. 17.151 and note (p. 231).

A tentative conclusion

Whether the sword coins had some special purpose in the context of the expansion of the copper coinage cannot be determined with any certainty today. But the novel iconography – the emperor in a warrior's garb, the long cross and the sword – present a striking combination of symbols and embody a powerful message. Just as the long cross held by Heraclius may be a symbol of the True Cross so the sword can be the symbol of the successful outcome of the long Persian war. If one accepts this symbolism then the cross and the sword in combination take the purpose of the coinage to a 'new level' – much more than an opportunity for donatives and the issue of a large base metal coinage. By contrast, the issue of a reformed *follis* and its fractions depicting the victorious emperor in military uniform and holding both a long cross and a sword would have represented a symbolism clear to the Christian population of Greece and the Near East in the early-mid seventh century. Perhaps it says 'Here is the True Cross returned to you which I, Heraclius, won back by force of arms'. This cannot be proved – it may be to some degree fanciful but nor can it be dismissed entirely.

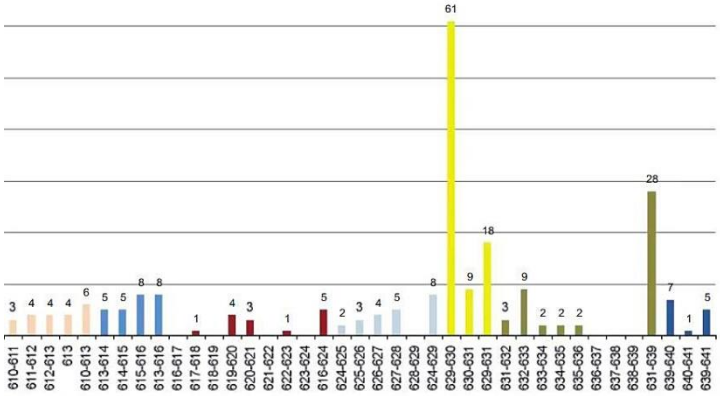

Fig. 5: Heraclian copper coins found in Palestine broken down by years[24]

Fig. 6: Köhler-Osbar inventory number 12/34/1.5, pl. XII, no. 190, 29.8mm, 9.71g with Heraclian countermark Class 1[25] (a)
Archaeological Museum of the University of Münster ex Schulze collection, 26mm, 10.09g, with countermark animal to right Class 5[26] (b)
MIB 3, Plate 30, Km. 1 with a Heraclian countermark Class 4[27] (c)

[24] Bijovsky 2012, p. 419.
[25] Schulze 2005, p. 23 f. and Schulze, Schulze, Leimenstoll 2006.
[26] Schulze 2005, p. 29.
[27] Schulze 2005, p. 28; Hahn did not mention the sword on the coin.

a b c

Fig. 7: Examples of imitations of the Sword coins under Arab rule.
Oddy collection, 23mm, 2.88g, 5.30h (a).
Dumbarton Oaks collection, BZC.2004.30, 17x25mm, 3.73g, 6h (b).
Oddy collection, 21mm, 2.55g, 6.30h (c).
Pictures slightly enlarged.

Annex

The return of the True Cross has fascinated artists over the centuries. Two examples may illustrate this before a numismatic reference can be made. But such things are influenced by the zeitgeist of different times.

a b

Fig. 8: Miniature from the Livre debacles in Fifteenth-Century. British Library, Royal MS. 15 E. I, f. 16 (a)
Scoreline (Scarsella), Ippolito (1551–1620). Oil on canvas, 181x101 cm. National Museum Stockholm (b)

Pictures reduced in size.

It is clear from the above that Heraclius carried the True Cross to Jerusalem neither as a penitent nor as a soldier. A famous medal – bronze or silver casts are kept in many museums – [28] could well come closer to the truth:

Fig. 9: 18th–19th century silver copy of a French medal after 1402.
Numisbalt auction 19, 21 May 2022, lot 140, 91mm, 179.06 g.[29]

Picture reduced in size

This is a copy after the famous gold medal once owned by Jean, Duc de Berry (1340-1416). On the website of the Metropolitan Museum, the medal is presented as follows:

'In 1402, Jean de France, Duke of Berry, acquired a gold medal depicting Emperor Constantine and then another with the likeness of Emperor Heraclius. The Duke had gold copies of the two medals made and further copies were made of these, of which the raised silver versions are probably the earliest. The Limbourg brothers, who had unrestricted access to the duke's extraordinary collections, were clearly familiar with these medals. The scene in which Heraclius approaches the gates of Jerusalem with the True Cross served them as a model for the composition of the same theme in the Belles Heures, a luxurious book of hours that the duke had commissioned them to illuminate.'[30]

On the obverse of the medal, we see shining light down upon a bust of Heraclius beneath which is a crescent.

The reverse shows the crowned emperor sitting in a horse-drawn carriage on his entry into Jerusalem. Heraclius is holding a small cross symbolising the True Cross.

In view of the fact that the restitution of the True Cross consisted of the handing over of pieces of wood that were kept in a reliquary box, the depiction of the most powerful man of his time at the gates of Jerusalem is quite realistic. The frequent depictions of this scene in art history, showing the emperor dragging a heavy cross, must rather be attributed to an idealistic idea in connection with the creation of Christian legends.

[28] For example, Paris, Berlin, Brussels, London, Washington or New York.

[29] For a detailed description cf. https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_M-268.

[30] https://www.metmuseum.org/art/collection/search/724689.

Bibliography and abbreviations

Baert 2004	Baert, Barbara, **A Heritage of Holy Wood: The Legend of the True Cross in Text and Image**, Leiden 2004
BCV	Sear, David R, **Byzantine Coins and their Values**, 2nd edition, London 1987
Bijovsky 2012	Bijovsky, Gabriela, **Gold Coin and Small Change: Monetary Circulation in Fifth–Seventh Century Byzantine Palestine**, Trieste 2012
BMC	Wroth, Warwick, **Catalogue of the Imperial Byzantine coins in the British Museum**, London 1908
BN	Morrisson, Cécile, **Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale**. Tome premier: D'Anastase Ier à Justinien II (491-711), Paris 1970
DOC	Grierson, Philip, **Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection**. Volume Two – Phocas to Theodosius III (602–717). Part I (Phocas and Heraclius (602–641), Washington, D.C. 1968
EBCC	Mansfield, Stephen, **Early Byzantine Copper Coins – Catalogue of an English Collection**, Manchester 2016. Online: https://www.byzantine-ae.info with updates
EBCCS	Mansfield, Stephen, **Supplement to Early Byzantine Copper Coins – Four Hundred Coins from a Private Collection**, Manchester 2022
Hahn 2021	Hahn, Wolfgang, 'Zur Münzprägung des frühbyzantinischen Reiches. 3. Teil: Kaiser Heraclius I. 610–641, die Kupferprägung in Constantinopolis'. In: money trend 3/2021, pp. 20–42 and two plates
Howard-Johnston 2022	Howard-Johnston, James, **The Last Great War of Antiquity**, Oxford 2022
Kaegi 1992	Kaegi, Walter E., **Byzantium and the early Islamic conquests**, Cambridge 1992
Kaegi 2003	Kaegi, Walter E., **Heraclius Emperor of Byzantium**, Cambridge 2003
Köhler-Osbar	**Sammlung Köhler Osbar Vol. V/2: Byzantinische Münzen und ihr Umfeld. Interregnum (Sommer 608–Ende 610) und Heraclius (610–641) bis Alexios IV. (1417–1447)**, Duisburg 1999
Lampinen 2001	Lampinen, Peter, 'A New Variety of Heraclius *Follis*'. In: **The Numismatic Circular**, Vol. CIX, 1 (February 2001), p. 5
MIB	Hahn, Wolfgang, **Moneta Imperii Byzantini**, Vol. 3: Von Heraclius bis Leo III. / Alleinregierung (610–720), Vienna 1981
Raum 2019	Raum, Theresia, 'The Reinvention of the Soldier-Emperor under Heraclius' In: **Trends and turning Points, Constructing the Late Antique and Byzantine World**, Series: The Medieval Mediterranean, Vol. 117, Leiden 2019, pp. 133–147
Schulze 2005	Schulze, Wolfgang, 'Countermarks from before the Arab Conquest. In: Wolfgang Schulze and Tony Goodwin, **Countermarking in Seventh Century Syria**, Supplement to ONS Newsletter 183 (2005), pp. 23–40
Schulze and Oddy 2012	Schulze, Wolfgang and Oddy, Andrew, 'Terminology for the Transitional Coinage struck in 7th Century Syria after the Arab Conquest'. In: **Arab-Byzantine Coins and History** (T. Goodwin ed). Papers presented at the Seventh Century Syrian Numismatic Round Table held at Corpus Christi College, Oxford on 10th and 11th September 2011, London 2012, pp. 187–200
Schulze, Schulze, Leimenstoll 2006	Schulze, Wolfgang, Schulze, Ingrid, Leimenstoll, Wolfgang, 'Heraclian countermarks on Byzantine copper coins in seventh century Syria'. In: **Byzantine and Modern Greek Studies** 30 No. 1 (2006), pp. 1–27

Stratos 1976	Stratos, André N., **Byzance au VIIe siècle–L'Empereur Héraclius et l'Expansion arabe**, Geneva 1976
Sykopetritou 2023	Sykopetritou, Paraskevi, **Mobility in seventh-century Byzantium: analysing Emperor Heraclius' political ideology and propaganda**. online 2023: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/emed.12646
T	Tolstoy, Comte Jean, **Monnaies Byzantines** (2 vols.), St. Petersburg 1912–14
Theotokis 2019	Theotokis, Georgios, **What was the fate of the 'True Cross' in the Byzantine-Sassanid Wars?** online 2019: https://www.medievalists.net/2019/04/true-cross-byzantine-sassanid-wars/
Thiede-D'Ancona 2000	Thiede, Carsten Peter and D'Ancona, Matthew, **The Quest for the True Cross**, London 2000
Zuckerman 2013	Zuckerman, Constantin, 'Heraclius and the Return of the Holy Cross'. In: Constructing the seventh century (C. Zuckerman ed), Traveaux et mémoires 17, Paris 2013, pp. 197–218

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-176-189

УДК 737.1[470:336.7]«15/17»

OTTOMAN *AKÇES*, *MEDINIS* AND *IKILIKS* OF THE LATE 16TH – EARLY 18TH CENTURIES IN THE COLLECTION OF THE ODESA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

Dmytro YANOV
Rezervația Cultural-Naturală "Orheiul Vechi" (Butuceni, Republic of Moldova)
Odesa archaeological museum, NAS of Ukraine (Odesa, Ukraine)
nv63115@gmail.com; ORCID: 0000-0002-4100-4601

Abstract

The paper introduces the silver coins of the Ottoman Empire of small denominations of the late 16th – early 18th centuries, stored in the old numismatic collection of the Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine (formed before the Second World War), including:

Mehmed III (1595–1603): akçe minted in Sidrekapsi (1 pc.) and Kostantiniye (1 pc.)

Ahmed I (1603–1617): akçe minted in Amid (2 pcs.) and medini minted in Misr (1 pc.)

Osman II (1618–1622): akçe minted in Misr (1 pc.).

Mustafa I, 2nd reign (1622–1623): akçe minted in Kostantiniye (1 pc.).

Murad IV (1623–1640): akçe minted in Kostantiniye (1 pc.) and Belgrade (2 pcs.), medini minted in Misr (2 pcs.),

Ibrahim (1640–1648): akçe minted in Kostantiniye (5 pcs.) and Misr (1 pc.), ikilik minted in Kostantiniye (2 pcs.), medini minted in Misr (1 pc.).

Ahmed III (1703–1730): hand struck medini minted in Misr in the beginning of the reign (1 pc.).

The circumstances and time of the finds of these coins are unknown. However, most likely, they were found in the North-Western Black Sea region. The loss of information about the context of the find negatively affects the value of these coins as sources of the history of currency circulation. Nevertheless, the data on the type, weight and typology of these coins can be considered in further studies on the history of minting and cataloging of coin types of the Ottoman Empire. Particularly noteworthy are the relatively rare types of akçe of Ahmed I minted in Amid, second reign of Mustafa I minted in Kostantiniye, Osman II and Ibrahim minted in Misr.

The examined coins belong to three denominations: akçe, which was the main silver currency of the Ottoman Empire in the 14th – 17th centuries, medini (also known as medin/maydin, later para), which was minted in Misr (Egypt) even before the Ottoman conquest of this region and was incorporated into the Ottoman monetary system as a local currency, and ikilik or double akçe, which was minted only during the reign of Ibrahim (1640–1648) in Constantinople.

Keywords: *Ottoman numismatics, akçe, medini, ikilik, currency circulation.*

ОСМАНСЬКІ АКЧЕ, МЕДІНІ ТА ІКІЛІКИ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVIII ст. В КОЛЕКЦІЇ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Дмитро ЯНОВ
Культурно-Природний Заповідник "Orheiul Vechi"
(с. Бутучени, Республіка Молдова)
Одеський археологічний музей НАН України (Одеса, Україна)
nv63115@gmail.com; ORCID: 0000-0002-4100-4601

Стаття присвячена срібним монетам Османської імперії дрібних номіналів кінця XVI – початку XVIII ст., що зберігаються у старій нумізматичній колекції Одеського археологічного музею НАН України (сформована до Другої світової війни), а саме:

Мехмед III (1595–1603): акче, карбовані в Сідрекапсі (1 екз.) та Костантинії (1 екз.).

Ахмед I (1603–1617): акче, карбовані в Аміді (2 екз.) і медіні, карбовані в Місрі (1 екз.).

Осман II (1618–1622): акче, карбоване в Місрі (1 екз.).

Мустафа I, 2-е правління (1622–1623): акче, карбоване в Костантинії (1 екз.).

Мурад IV (1623–1640): акче, карбовані в Костантинії (1 екз.) і Белграді (2 екз.), медіні, карбовані в Місрі (2 екз.).

Ібрагім (1640–1648): акче, карбовані в Костантинії (5 екз.) і Місрі (1 екз.), ікіліки, карбовані в Костантинії (2 екз.), медіні, карбовані в Місрі (1 екз.).

Ахмед III (1703–1730): медіні ручного карбування, карбоване в Місрі на початку правління (1 екз.).

Обставини та час знахідки цих монет невідомі. Однак, найімовірніше, вони були знайдені в Північно-Західному Причорномор'ї. Втрата інформації про контекст знахідки негативно позначається на їхній цінності як джерела з історії грошового обігу. Попри це, дані про пробу, вагу та типологічну приналежність цих монет мають бути враховані у подальших дослідженнях з історії карбування та каталогізації типів монет Османської імперії. Особливо необхідно відзначити відносно рідкісні типи акче Ахмеда I карбування Аміда, другого правління Мустафи I карбування Костантинії, Османа II та Ібрагіма карбування Місра.

Досліджувані монети належать до трьох номіналів: акче, яке було головним срібним номіналом Османської імперії в XIV – XVII ст., медіні (також відоме як медін/майдін, пізніше пара), яке карбувалося в Місрі (Єгипті) ще до османського завоювання цього регіону а згодом було включене до османської грошової системи як локальна грошова одиниця, та ікілік або подвійне акче, який карбувався лише за правління Ібрагіма (1640–1648) у Константинополі.

Ключові слова: *османська нумізматика, акче, медіні, ікілік, грошовий обіг.*

Вступ

Колекція східних монет, що зберігається в Одеському археологічному музеї НАН України (надалі – ОАМ), нараховує 3890 екз. Раніше з цієї колекції були опубліковані османські срібні акче XIV – XVI ст.[1] та

[1] Yanov, 2020.

срібні монети великих номіналів (дирхеми, онлики та бешлики) XVI – XVII ст.[2] із числа монет, що надійшли до ОАМ до Другої світової війни, а також знахідки османських монет XIV – XIX ст., знайдених під час роботи Білгород-Тірської експедиції ІА НАНУ[3] та Нижньодунайської експедиції ОАМ НАНУ[4].

Дана стаття присвячена монетам дрібних срібних номіналів (акче, медіні, ікіліки), карбованих упродовж кінця XVI – початку XVIII ст., що походять зі старої колекції ОАМ, яка надійшла до Другої світової війни. Обставини та час знахідок цих монет невідомі. Однак, як і у випадку з іншими османськими монетами зі старої колекції ОАМ, можна припустити, що вони були знайдені у Північно-Західному Причорномор'ї.

Мета статті – введення до наукового обігу каталогу вказаних монет та оцінка їхнього значення як джерела з історії грошового обігу в Османській імперії.

Становищу грошового обігові в контексті фінансової кризи в Османській імперії наприкінці XVI – XVII ст. присвячено ряд досліджень, які ґрунтуються як на аналізові письмових джерел, так і на монетних знахідках. Серед них найважливіші праці Х. Сахілліоглу[5], Ш. Памука[6], Н. Шинделя, Ш. Пфайффер-Таш[7], А. Болдуряну, Є. Ніколае[8], А. Вилку[9] та К. Крастєва[10]. У цих працях були висвітлені питання стосовно становища османських монет в умовах змін вагового стандарту та напливу іноземних монет. Втім, на сьогодні актуальними залишаються питання співвідношення деяких монетно-лічильних одиниць з назвами номіналів, що використовуються у каталогах, заповнення прогалин у даних про динаміку курсового співвідношення різних номіналів, визначення послідовності зміни типів монет та їхнього абсолютного датування. Найбільш репрезентативними нумізматичними каталогами османських монет досліджуваного періоду на сьогодні стали каталоги С. Сречковича[11] та А. Дамали[12].

Акче 1595–1640 рр.

Монети №№ 1-4, 6-10, 13-16, 20 з каталогу відносяться до акче. Цей номінал був запроваджений ще за правління Орхана (1326–1362) та залишався головною срібною грошовою одиницею Османської імперії до реформ кінця XVII – початку XVIII ст. Упродовж XIV – XVI ст. ваговий стандарт акче поступово скорочувався. У середині 80-х рр. XVI ст., за правління султана Мурада III (1574–1595), внаслідок грошової кризи ваговий стандарт був знижений майже вдвічі – з 0,681 по 0,384 г, що негативно позначилося на грошовому обігові по всій території Османської імперії та її васальних держав. За правління Мехмеда III (1595–1603), у 1600 р., було здійснено нове корегуюче знецінення вагового стандарту до 0,323 г.[13] Монети №№ 1 та 2 з каталогу відносятся до правління цього султана. Судячи з даних про їхню вагу та типологічну приналежність, перша монета (монетний двір Сідрекапсі – суч. Арнея у грецькій Македонії) була карбована до знецінення 1600 р., а друга (монетний

[2] Yanov, 2016.
[3] Boguslavskiy & Yanov, 2013.
[4] Bruyako *et al*., 2017.
[5] Sahillioğlu, 1999.
[6] Pamuk, 2000.
[7] Pfeiffer-Taş & Schindel, 2013.
[8] Boldureanu & Nicolae, 2015.
[9] Vîlcu, 2009.
[10] Krastev, 2015.
[11] Srećković, 2007; Srećković, 2009.
[12] Damali, 2012a; Damali, 2012b; Damali, 2012c.
[13] Sahillioğlu, 1999: 44-47, 63, table 8.

двір Костантинія, тобто Константинополь) – після нього[14].

Акче наступного султана Ахмеда I (№№ 2, 3) мають помітно меншу вагу – 0,24 та 0,15 г. Це зумовлено тим, що вони карбувалися в Аміді (суч. Діярбакир у Туреччині), де зберігався більш легкий ваговий стандарт, прийнятий у східних володіннях Османської імперії[15]. Для Карпато-Дністровського регіону знахідки акче карбування Аміду відносно рідкісні. Оскільки Амід розташовувався у східній монетарній зоні Імперії, продукція цього монетного двору не надходила масово до європейських володінь османів. Виняток складають срібні монети номіналу «гюмюш» (фракція дирхема), які на початку XVII ст. стали надходити у західні володіння Імперії у помітній кількості, оскільки цей номінал на той час не карбувався на румелійських монетних дворах[16].

Акче Османа II № 6 та Ібрагіма № 20 були карбовані на монетному дворі Міср (Єгипет). На відміну від єгипетських медіні єгипетські акче не потрапляли масово до грошового обігу європейських володінь Османської імперії. Серед знахідок у Карпато-Дністровському регіоні поки не було зафіксовано жодного акче Османа II карбування Місру, у той час як серед знахідок акче Ібрагіма цього монетного двору відомий один екземпляр з Ізмаїльського скарбу, що становить 1,6% від загального числа акче Ібрагіма у складі цього скарбу[17].

Монета № 7 була карбована у Костантинії за другого правління Мустафи I. Вона порівняно рідкісна, оскільки друге правління цього султана тривало 16 місяців – з травня 1622 р. по вересень 1623 р. Втім, монети його першого правління ще більш рідкісні, оскільки воно тривало лише 4 місяці – з листопада 1617 р. по лютий 1618 р.[18]

Серед акче Мурада IV в колекції ОАМ присутні одна монета карбування Костантинії (№ 8) та дві монети карбування Белграду (№№ 9-10). Знахідки акче Мурада IV, карбовані у Белграді, не є рідкісними[19]. Імовірно, це було зумовлене тим, що монетний двір у Белграді забезпечував грошима війська, які були залучені у війні з Річчю Посполитою 1633–1634 рр. Окрім Белграду, де акче карбувалися ще з кінця правління Сулеймана I, для забезпечення фінансування цієї кампанії були відкриті нові монетні двори у Преваді та Нігболу (суч. Провадія та Нікопол у Болгарії)[20].

Окрім вищезгаданого акче Ібрагіма карбування Місру, в колекції ОАМ присутні ще 5 акче карбування Костантинії (№№ 13-17). Таке домінування продукції столичного монетного двору, загалом, характерне для знахідок монет Ібрагіма: внаслідок грошової кризи кількість монетних дворів в Османській імперії була значно скорочена. Якщо за правління Мурада IV діяло 28 монетних дворів, то за правління Ібрагіма їх залишилося лише 4[21].

Медіні 1603 р. – початку XVIII ст.

Монети №№ 5, 11-12, 21-22 належать до більшого за акче номіналу – «медіні» (також вживаються назви «медін» або «майдін»), що дорівнював 2, а пізніше 3 акче. Цей номінал карбувався в Єгипті та Сирії ще до завоювання цих регіонів османами у 1517 р., за правління Мамлюків (тоді він

[14] Schindel & Pfeiffer-Taş, 2010: 228–231.
[15] Ibid.: 310.
[16] Vîlcu, 2009: 49–50.
[17] Islamov, 2016: 89–96.
[18] Srećković, 2007: 167–173, 211–231.
[19] Boiko-Haharin, 2017: 193–195; Yanov, 2018a: 90-92; Oberländer-Târnoveanu, 2006: 413.
[20] Damali, 2012b: 1663.
[21] Srećković, 2009: 13, 81.

був відомий під назвою «му'айїді дирхам»). Османи інтегрували цей номінал у свою грошову систему, хоча тривалий час він залишався виключно локальною грошовою одиницею, що карбувалася лише в Місрі, Халебі та Дамаску[22]. С. Сречкович також відносить до мединi монети подібного вагового стандарту, що карбувалися на монетних дворах у колишніх володіннях Сефевідів (Багдад, Амід, Бітліс та ін.)[23]. Однак, у роботах Н. Пере та С. Альбума ці монети відносяться до іншого номіналу під назвою «гюмюш» (з тур. *gümüş* «срібло»)[24]. Стилістичні відмінності між типами єгипетських мединi та передньоазійських гюмюшів свідчить на користь того, що вони були різними номіналами.

Грошова криза в Османській імперії спричинила значне скорочення обсягів карбування акче, що стало особливо відчутно в обігу за правління Мехмеда IV (1648–1687). Це сприяло надходженню єгипетських мединi до європейських володінь Османської імперії. Серед відомих знахідок мединi у цих регіонах абсолютно переважають випуски саме Мехмеда IV, у той час як монети більш ранніх емітентів відомі у значно меншій кількості[25]. Так, єгипетські мединi попередників Мехмеда IV, а саме султанів Ахмеда I, Османа II, Мурада IV та Ібрагіма, були зафіксовані у невеликій кількості у складі скарбів з Ясс[26], Баї[27], Ізмаїла[28], та серед окремих знахідок у Буджаку[29]. Судячи з Ізмаїльського скарбу, частина цих більш ранніх монет могла потрапити до місцевого обігу разом з монетами Мехмеда IV.

Звертає на себе увагу той факт, що у старій колекції ОАМ присутні саме ранні, більш рідкісні, мединi султанів Ахмеда I, Мурада IV та Ібрагіма, у той час як більш поширених мединi Мехмеда IV не було виявлено, хоча ці монети присутні серед пізніших надходжень від Білгород-Тірської експедиції. Можливо, це було зумовлено тим, що мединi Мехмеда IV, зазвичай, мають дуже поганий стан збереження, тому вони могли не представляти колекційний інтерес з точки зору працівників музею або осіб, що дарували монети до музею.

З кінця XVII ст. замість «мединi» поширюється назва «пара»[30]. Під час правління Ахмеда III (1703–1730) замість пара ручного карбування поганої якості було запроваджено пара машинного карбування. Використання технологій машинного карбування призвело до значного збільшення обсягів карбування монет, тому випуски Ахмеда III ручного карбування є набагато більш рідкісними[31]. В колекції ОАМ зберігається одне пара (мединi) ручного карбування Ахмеда III монетного двору Міср, яке датується початком правління цього султана (№ 22). Згодом, упродовж XVIII ст., пара остаточно витіснили акче у ролі головного дрібного срібного номіналу Османської імперії[32].

Ікіліки 1640–1648 рр.

У каталогах османських монет Н. Пере та А. Дамали до номіналу «пара» відносяться і срібні монети, карбовані у Костантинії з вагою приблизно 0,6 г. До цього типу відносяться і дві монети з колекції ОАМ (№№ 18-19). Однак османська лічильна одиниця «пара» дорівнює 3 акче, у той час як вага згадних монет Ібрагіма дорівнює

[22] Album, 2011: 143.
[23] Srećković, 2002: 23.
[24] Pere, 1968: 141; Album, 2011: 143.
[25] Islamov, 2016: 89–96.
[26] Oberländer-Târnoveanu, 2006: 413.
[27] Ibid.: 419.
[28] Islamov, 2016: 89–96.
[29] Yanov 2018a: 90–92; Yanov 2018b: 242–247.
[30] Srećković, 2002: 23.
[31] Damali, 2012c: 2061–2062.
[32] Ibid.: 2000.

приблизно 2 акче (ваговий стандарт акче на той час становив 0,307 г.). Н. Шиндель довів, що даний номінал відрізняється від пара, і його слід називати «ікілік» (з тур. *ikilik* «подвійний»)[33]. У Карпато-Дністровському регіоні поки не було зафіксовано знахідок ікіліків, однак не виключено, що вони могли бути опубліковані як акче, тому що тип ікіліків Ібрагіма за легендою дуже схожий на тип акче.

Аналіз проби монет

Проба монет з дорогоцінних металів в колекції ОАМ визначалася експертизою Південного казенного підприємства пробірного контролю за допомогою використання пробірних голок.

Дані про пробу акче демонструють відносно високі показники для більшості монетних дворів: 937,5 – 980‰ (Рис. 1). Це підтверджує висновки Н. Шинделя та Ш. Пфайффер-Таш про те, що, незважаючи на дефіцит срібла та скорочення вагового стандарту, акче в Османській імперії продовжували карбувати із відносно високопробного срібла, наскільки це дозволяли тогочасні технології[34]. Однак з-поміж монет, що зберігаються в ОАМ, вирізняється декілька низькопробних акче. Це монети Ахмеда I (1603–1617) монетного двору Амід (750 та 802‰), які карбувалися за іншою ваговою системою, про що було згадано раніше, та монети Мурада IV (1623–1640) карбування Белграду (750‰), низька проба яких, можливо, пов'язана з нестачею срібла внаслідок витрат на війну проти Речі Посполитої. Ікіліки Ібрагіма (1640–1648) мають таку ж пробу, як і більшість акче цього султана – 937,5‰.

Що стосується проби мідіні, то дослідження монет цього номіналу з Ізмаїльського скарбу, переважна більшість яких була карбована за правління Мехмеда IV (1648–1687), продемонструвало, що вона загалом була меншою, ніж проба в акче – 750‰ проти 980‰[35]. Дані з ОАМ в цілому підтверджують цю тезу: мідіні Ібрагіма (1640–1648) та Ахмеда III (1703–1730) мають відносно низьку пробу – 500‰ та 750‰ відповідно. Однак більш ранні випуски мідіні мають більш високу пробу – 901‰ у Ахмеда I (1603–1617) та 833‰ і 875‰ у Мурада IV (1623–1640), яка навіть більша за середній показник проби акче цих султанів (Рис. 2).

Висновки

Представлені монети з колекції ОАМ відображають історію монетного карбування в Османській імперії під час тривалого періоду грошової кризи. Нажаль, втрата інформації про контекст знахідки негативно позначається на їхній цінності як джерела з історії грошового обігу. Попри це, дані про пробу, вагу та типологічну приналежність цих монет мають бути враховані у подальших дослідженнях з історії карбування та каталогізації типів монет Османської імперії. Особливо необхідно відзначити відносно рідкісні типи акче Ахмеда I карбування Аміда, другого правління Мустафи I карбування Костантинії, Османа II та Ібрагіма карбування Місра (№№ 3-4, 6-7, 20).

Варто додати, що в колекції східних монет ОАМ, сформованої до Другої світової війни, не було виявлено жодних підроблених монет, виготовлених для обману колекціонерів. Проба та типологія представлених монет також свідчать про їхню автентичність.

[33] Schindel, 2018: 231–238.
[34] Pfeiffer-Taş & Schindel, 2013: 662–666.
[35] Islamov, 2016: 90.

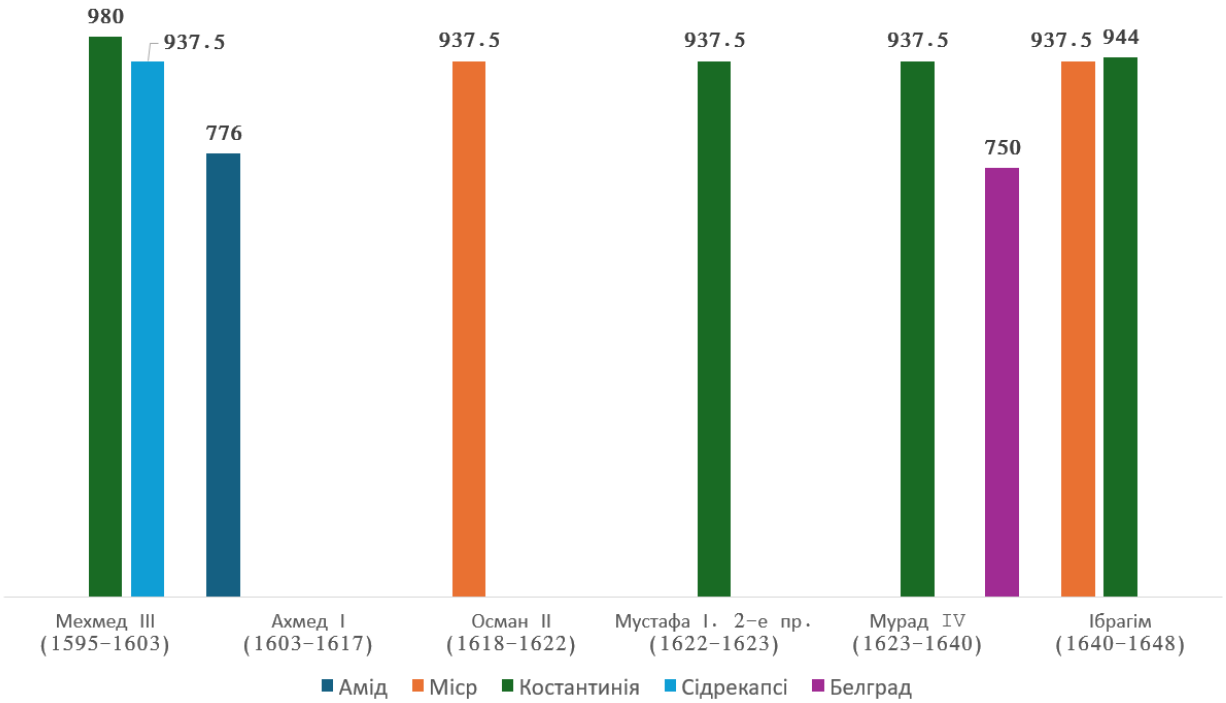

Рис. 1. Середнє значення проб акче та ікіліків у колекції ОАМ

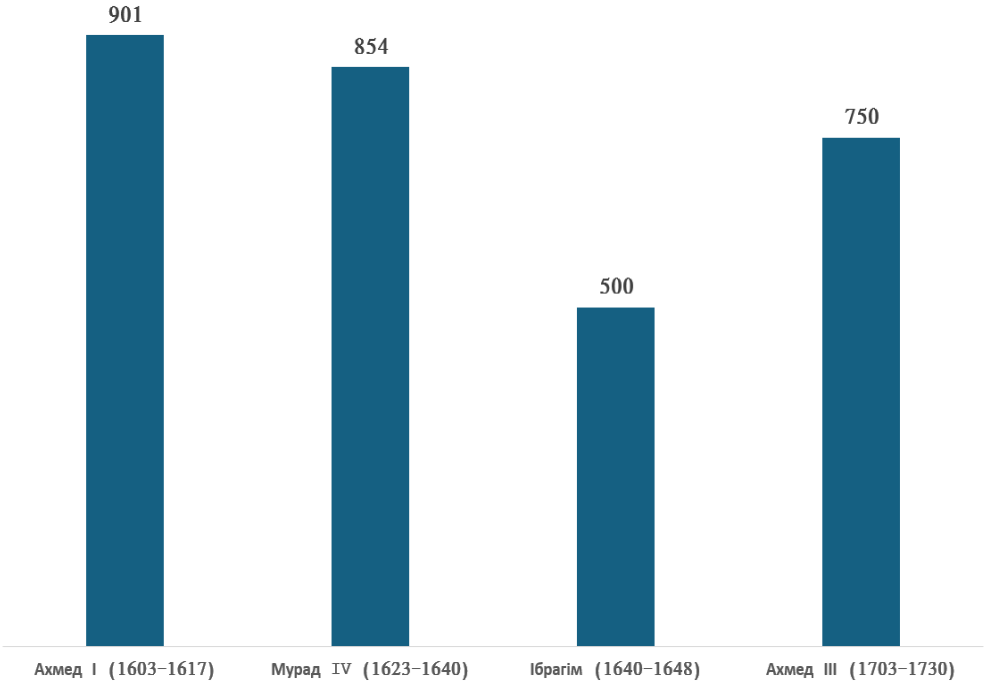

Рис. 2. Середнє значення проб мідіні в колекції ОАМ

КАТАЛОГ

Мехмед III (1595–1603)
Сідрекапсі

Аверс: محمد у центрі, سلطان بن مراد خان навколо (напис за годинниковою стрілкою починається на 5 год.)

Реверс: عز نصره / ضرب / سدره / قبسي / ١٠٠٣

1. AR акче. 937,5‰, 0,37/0,35 г[36], 11 мм. Інв. № 31745.
Srećković, 2007: 86, №№ 02-06.

Костантинія (?)

Аверс: محمد у центрі, سلطان بن مراد خان навколо (напис за годинниковою стрілкою починається на 9 год.)

Реверс: عز نصره / ضرب / قسطنطينية (؟) / ١٠٠٣

2. AR акче. 980‰, 0,34/0,33 г, 10 мм. Інв. № 58333.
Srećković, 2007: 64-66, №№ 20, 25, 26 (?).

Ахмед I (1603–1617)
Амід

Аверс: напис у тугрі: سلطان احمد بن محمد خان

Реверс: امد у центрі, خلد الله ملكه ضرب ١٠١٢ навколо.

3. AR акче. 802‰, 0,15/0,12 г, 10 мм. Інв. № 30919.
4. AR акче. 750‰, 0,24/0,18 г, 11.8 мм. Інв. № 32140[37].
Srećković, 2007: 120, № 07.

Міср

Аверс: سلطان / احمد بن / محمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب مصر / سنة / ١٠١٢

5. AR медіні. 901‰, 0,73/0,66 г, 15 мм. Інв. № 31227.
Damali, 2012a: 1386, № 14-MS-G1b.

Осман II (1618–1622)
Міср

Аверс: عثمان بن у центрі, سلطان احمد خان عز نصره навколо.

Реверс: خلد ملكه / ضرب مصر / سنة / ١٠٢٧

[36] Вказані: маса в лігатурі/маса в чистоті.
[37] Схожий тип акче Аміда є і серед монет Мурада IV. Однак збережені фрагменти дати ([10]12) вказують на приналежність цієї монети до Ахмеда I.

6. AR акче. 937,5‰, 0,35/0,33 г, 13.2 мм. Інв. № 32503.
Srećković, 2007: 198, № 07.

Мустафа I, 2-е правління (1622–1623)
Костантинія

Аверс: سلطان / مصطفى بن / محمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب / قسطنطينية / ١٠٣١

7. AR акче. 937,5‰, 0,29/0,27 г, 11.5 мм. Інв. № 32277.
Srećković, 2007: 222, № 02.

Мурад IV (1623–1640)
Костантинія

Аверс: سلطان / مراد بن / احمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب / قسطنطينية / ١٠٣٢

8. AR акче. 937,5‰, 0,32/0,3 г, 12.3 мм. Інв. № 32504.
Srećković, 2009: 41, № 08 (?).

Белград

Аверс: سلطان / مراد بن / احمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب / بلغراد /١٠٣٢

9. AR акче. 750‰, 0,31/0,23 г, мм. Інв. № 31074.
Srećković, 2009: 25, № 08 (?).
10. AR акче. 750‰, 0,27/0,2 г, 10.7 мм. Інв. № 32169.
Srećković, 2009: 25, № 04 (?).

Міср

Аверс: سلطان / مراد بن / احمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب مصر / سنة /١٠٣٢

11. AR медіні. 875‰, 0,92/0,81 г, 15.5. мм. Інв. № 31026.
12. AR медіні. 833‰, 0,84/0,7 г, 15.7-18.6 мм. Інв. № 33359.
Damali, 2012b: 1660, № 17-MS-G1.

Ібрагім (1640–1648)
Костантинія

Аверс: سلطان / ابرهيم بن / احمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب / قسطنطينية / ١٠٤٩

13. AR акче. 937,5‰, 0,33/0,31 г, 11 мм. Інв. № 31043.
14. AR акче. 937,5‰, 0,27/0,25 г, 13 мм. Інв. № 32547.
15. AR акче. 937,5‰, 0,32/0,3 г, 13 мм. Інв. № 31004, подвійний удар.
16. AR акче. 980‰, 0,29/0,28 г, 11.5-12,5. мм. Інв. № 31425.
Srećković, 2009: 91, № 01.
17. AR акче. 937,5‰, 0,2/0,19 г, 10.70 мм. Інв. № 32516.
Srećković, 2009: 91, №№ 01-03.

Аверс: سلطان / ابرهيم بن / احمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب / قسطنطينية / ١٠٤٩

18. AR ікілік. 937,5‰, 0,6/0,56 г, 16.5 мм. Інв. № 31278.
19. AR ікілік. 937,5‰, 0,61/0,57 г, 14.5 мм. Інв. № 32154.
Damali, 2012b: 1718, № 18-K-G3.

Micp

Аверс: ابرهيم بن у центрі, سلطان احمد خان عز نصره навколо.

Реверс: خلد ملكه / ضرب مصر / سنة / ١٠٤٩

20. AR акче. 937,5‰, 0,34/0,32 г, 13.40 мм. Інв. № 32523.
Srećković, 2009: 93, № 01.

Аверс: سلطان / ابرهيم بن / احمد خان

Реверс: عز نصره / ضرب مصر / سنة / ١٠٤٩

21. AR медіні. 500‰, 0,64/0,32 г, 16-15.1 мм. Інв. № 33015.
Damali, 2012b: 1723, № 18-MS-G1b.

Ахмед III (1703–1730)
Micp

Аверс: سلطان / احمد بن / محمد

Реверс: عز نصره / ضرب مصر / سنة / ١١١٥

22. AR медіні. 750‰, 0,61/0,46 г. Інв. № 31030.
Damali, 2012c: 2061, № 23-MS-G1a.

Рис. 3. Османські монети з колекції ОАМ (I)

Рис. 4. Османські монети з колекції ОАМ

References

Album, S. (2011). *Checklist of Islamic coins* (3rd ed.). Santa Rosa: Stephen Album rare coins.

Boguslavskiy, G. S. & Yanov, D. M. (2013). Akche Osmanskoy imperii posledney chetverti XV – pervoy chetverti XVII vv. (iz noveyshikh nakhodok Belgorod-Tirskoy ekspeditsii) [Akches of the Ottoman Empire of the last quarter of the 15th – first quarter of the 17th centuries (from the latest finds of the Bilhorod-Tyras expedition)]. *Drevnee Prichernomorye*, 10, 55–68 [in Russian].

Boiko-Haharin, A. S. (2017). Tohochasni pidrobky islams'kykh monet iz kolektsiyi V. Hrin'kovs'koho u zibranni Natsional'noho muzeyu istoriyi Ukrayiny [Contemporary forgeries of Islamic coins from the collection of V. Hrinkovsky in the National Museum of History of Ukraine]. *Naukovyy visnyk Natsional'noho muzeyu istoriyi Ukrayiny*, 2, 187–195 [in Ukrainian].

Boldureanu, A. & Nicolae, E. (coord.) (2015). *Moneda în Republica Moldova*. Chişinău: Biblioteca Ştiinţifică Centrală „Andrei Lupan".

Bruyako, I. V., Kokorzhitskaya T. N., Nosova L. V. & Yanov D. M. (2017). Novye monetnye nakhodki iz raskopok gorodishcha Kartal/Orlovka 2010–2016 gg. [New coin finds from excavations of the Kartal/Orlovka settlement in 2010–2016]. *Zapiski otdela numizmatiki i torevtiki Odesskogo arkheologicheskogo muzeya*, 3, 51–71. [in Russian].

Damali, A. (2012a). *Osmanli sikkeleri tarihi. History of Ottoman coins* (Vol. 4). Istanbul: Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı.

Damali, A. (2012b). *Osmanli sikkeleri tarihi. History of Ottoman coins* (Vol. 5). Istanbul: Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı.

Damali, A. (2012c). *Osmanli sikkeleri tarihi. History of Ottoman coins* (Vol. 6). Istanbul: Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı.

Islamov, R. (2016). Klad serebryanykh monet iz raskopok 1994 g. na territorii kreposti Izmail [A hoard of silver coins from the 1994 excavations on the territory of the Izmail fortress]. *Numizmatika Starogo Sveta*, 1, 89–96 [in Russian].

Krastev, K. (2015). *Politicheski i ikonomicheski aspekti na krizata v Osmanskata imperiya v perioda 1585 – 1648 g. (po numizmatichni danni)* [Political and economic aspects of the crisis in the Ottoman Empire in the period 1585 – 1648 (based on numismatic data)]. Shumen: Universitetsko izdatelstvo «Episkop Konstantin Preslavski». [in Bulgarian].

Oberländer-Târnoveanu, E. (2006). Oriental coins. *The great medieval coin hoard of Iaşi (historical significance of the great medieval coin hoard of Iaşi-2002)* (pp. 433–474). Iaşi: Institutul European Press.

Pamuk, Ş. (2000). *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Pere, N. (1968). *Osmanlılarda Madenî Paralar: Yapi ve Kredi Bankasinin Osmanli Madenî Paralari koleksiyonu*. Istanbul: Matbaacilik Sanayi.

Pfeiffer-Taş, Ş. & Schindel, N. (2013). The Beçin Coin Hoard and Ottoman Monetary History in the Late 16th/Early 17th Century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 56(4–5), 653–671.

Sahillioğlu, H. (1999). The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History. Sahillioğlu, H. *Studies on Ottoman economic and social*

history (pp. 27–64). Istanbul: Organisation of the Islamic Conference Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA).

Schindel, N. & Pfeiffer-Taş, Ş. (2010). Murad III bis Ahmed I. *Der Münzschatz von Beçin* (Band I) (pp. 134–389). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Schindel, N. (2018). Eine neue Münze des osmanischen Sultans Ibrahim (1640–1648). *Numismatische Zeitschrift*, 124, 231–238.

Srećković, S. (2002). *Ottoman Mints and Coins*. Beograd: S. Srećković.

Srećković, S. (2007). *Akches* (Vol. 5). Beograd: S. Srećković.

Srećković, S. (2009). *Akches* (Vol. 6). Beograd: S. Srećković.

Vîlcu, A. (2009). *Moneda otomană în Ţările Române in perioada 1687–1807*. Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei.

Yanov, D. M. (2016). Osmans'ki dyrkhemy, onlyky ta beshlyky u kolektsiyi Odes'koho arkheolohichnoho muzeyu [Ottoman dirhams, onliks and beshliks in the collection of the Odesa Archaeological Museum]. *Eminak*, 3(15), 11–16. [in Ukrainian].

Yanov, D. (2018a). Novi dani pro znakhidky osmans'kykh monet u Budzhaku [New data on the finds of Ottoman coins in Budjak]. *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky: tezy dopovidey V mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (pp. 90–92). Medzhybizh – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy – Kropyvnyts'kyy – Kyyiv. [in Ukrainian].

Yanov, D. M. (2018b). Okremi znakhidky osmans'kykh monet z kolektsiyi krayeznavchoho muzeyu m. Vylkove [Single finds of Ottoman coins from the collection of the local history museum in Vylkove]. *Arkheolohiya, etnolohiya ta okhorona kul'turnoyi spadshchyny Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy: zbirka naukovykh robit, prysvyachena 25-richchyu kafedry arkheolohiyi ta etnolohiyi Ukrayiny Odes'koho natsional'noho universytetu imeni I. I. Mechnykova* (pp. 242–247). Odesa: Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova,. [in Ukrainian].

Yanov, D. (2020). Osmans'ki akche XIV-XVI st. v kolektsiyi Odes'koho arkheolohichnoho muzeyu [Ottoman akçes of the 14th – 16th centuries in the collection of the Odesa Archaeological Museum]. *Starozhytnosti Lukomor'ya*, 1(1), 54–73. [in Ukrainian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-190-202

УДК 737.1[902.327:477.75]«VIII»

IMITATIONS OF VIII-CENTURY UMAYYAD COINS WITH THE MINT NAME "KARKH" (كرخ), FROM THE VERKHNIY-SALTIV CATACOMB BURIAL GROUND

***Yevgen Lemberg*[1], *Viktor Aksionov*[2]**

[1]National academy of culture and arts managing staff
(Kyiv, Ukraine)
yevlem@gmail.com; ORCID: 0000-0002-8012-1501

[2]Kharkiv Historical Museum named after M. F. Sumtsov
(Kharkiv, Ukraine)
aksyonovviktor@gmail.com; ORCID: 0000-0002-0648-0696

Purpose of the study. *The main purpose of the study is to analyze the imitations of VIII-century Umayyad coins found in the burial inventory of Catacomb No. 30 of the Verkhniy-Saltiv catacomb burial ground IV, focusing on their possible interpretation, determination of their purpose, technical characteristics, and likely place of manufacture. The study contributes to reconstructing potential pathways and circumstances that facilitated the spread of Kufic coins in the region of modern Ukraine through the Khazar Khaganate.*

Research methods. *The article employs a comprehensive interdisciplinary approach combining methods of archaeology, numismatics, graphic analysis, and historical textual studies. The archaeological description of the funerary inventory included documenting the details of the excavations of Catacomb No. 30 and analyzing the context in which the discussed imitation coins were discovered. The numismatic analysis of the pendants involved a stamp analysis using modern computer tools, particularly Adobe Photoshop software, and a comparison with known examples of officially minted Umayyad coins.*

The contextual analysis was enriched by studying written sources, including the works of Ibn Rusta and Khazarian-Hebrew correspondence, along with specialized historical research.

Results of the study*. The funerary inventory of Catacomb No. 30 of the Verkhniy-Saltiv catacomb burial ground IV contained numerous artifacts, including a necklace discovered in female burial No. 5, with beads made of various materials such as carnelian, monochrome glass, and hornblende. Of particular interest were two coin-like pendants made of copper alloy. These items exhibit traces of gilding, likely indicating an attempt to imitate gold coins.*

Numismatic analysis revealed that the conditional obverses of both pendants were struck using the same stamp. The inscriptions, written in Arabic Kufic script, suggest familiarity on the part of the craftsman with the coins of the Arab Caliphate. However, the presence of grammatical errors in the texts and stylistic inconsistencies with official coins confirms the imitative nature of these objects.

The authors paid special attention to analyzing the circular inscription on the obverse, which presumably contains the name of the mint. Several interpretations were proposed: "KR," "Karaj," and "Karkh," along with brief information about the corresponding locations that could have served as mints for the official coin prototypes.

The reading "Karkh" (كرخ) was identified as the most plausible, based on the discovery's circumstances and historical sources. Ibn Rusta's geographical descriptions mention Karkh as a city in the Black Sea region, while Khazarian-Hebrew correspondence refers to Kerch as one of the key centers of the Khazar Khaganate in this area. The historical works of V. Bartol`d and A. Ajbabin support the identification of Karkh with Kerch and document its functioning in the VIII century, when Kerch was a significant point on international trade routes under the governance of a Khazar-appointed official.

Arguments in favor of identifying Karkh with Kerch include not only its geographical localization but also its function as an administrative center, which might have contributed to the production of imitations for regional circulation. This suggests that the Crimean population was familiar with the official coins of the Umayyad Caliphate and adapted the minting process to local conditions.

***Conclusions.** The study demonstrates one of the elements of the cultural and economic influence of the Islamic Caliphate on the Khazar Khaganate in the VIII century, where coins served both monetary and socio-cultural functions. The use of gold dinars or their imitations as pendants for necklaces likely held symbolic significance associated with status, understood by the population of the Saltiv-Mayak culture.*

The discovered artifacts are unique examples of the local production of imitation coins of the Umayyad Caliphate. The study supports the theory of monetary circulation in the territory of the Khazar Khaganate and marks the early penetration of Kufic coins into the territory of modern Ukraine in the VIII century.

***Key words:** Imitation of Kufic coins, VIII century, Kerch, Crimea, Saltiv-Mayak culture, Khazar Khaganate, Circulation of Kufic Coins, Dinars of the Umayyad Caliphate, Ibn Rusta.*

НАСЛІДУВАННЯ ОМЕЙЯДСЬКИХ МОНЕТ VIII СТОЛІТТЯ З ПОЗНАЧЕННЯМ МОНЕТНОГО ДВОРУ КАРХ (كرخ) З ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА

Євген Лемберг[1], Віктор Аксьонов[2]

[1]Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна)
yevlem@gmail.com; ORCID: 0000-0002-8012-1501

[2]Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова
(Харків, Україна)
aksyonovviktor@gmail.com; ORCID: 0000-0002-0648-0696

Мета дослідження. *Мета статті – виконання аналізу наслідувань Омейядських монет VIII століття, знайдених у катакомбі № 30 Верхньо-Салтівського катакомбного могильника, з визначенням їхнього походження, призначення, технічних особливостей і можливого місця виготовлення в контексті археологічних та історичних даних.*

Методи дослідження. *У роботі застосовано комплексний підхід, що включає археологічний опис поховального інвентаря, нумізматичний аналіз монетних штемпелів, порівняльний аналіз штемпеля із використанням методів графічного аналізу (у програмі Adobe Photoshop), а також контекстуальний аналіз джерел, зокрема писемних пам'яток арабською мовою.*

Результати дослідження. *Наслідування монет виявлено у складі намиста, знайденого в жіночому похованні № 5. Проведений аналіз засвідчив, що ці монетоподібні підвіски, ймовірно, є наслідуванням Омейядських динарів, виготовлених із мідного сплаву зі слідами позолоти. Встановлено, що аверси обох наслідувань були карбовані одним штемпелем, а їхні написи виконано арабським куфічним почерком із граматичними помилками. Особливості написів та технічного виконання підтверджують наслідувальний характер виробів.*

Під час спроб прочитання назви монетного двору запропоновано кілька варіантів. На основі залучених історичних джерел зроблено припущення, що монетним двором був «Карх» (كرخ), що дозволяє пов'язати виготовлення підвісок із містом Керч, яке в досліджуваний період перебувало під контролем Хозарського каганату.

Висновки. *Виявлені артефакти – рідкісні приклади локального виробництва наслідувань монет Омейядського халіфату. Дослідження доповнює теорію про існування грошового обігу на території Хозарського каганату та вказує на початок проникнення куфічних монет на землі сучасної України вже у VIII столітті.*

Ключові слова: *Наслідування куфічних монет, VIII століття, Керч, Крим, Салтівсько-Маяцька культура, Хозарський каганат, Обіг куфічних монет, Динари Омейядського халіфату, Ібн Руста.*

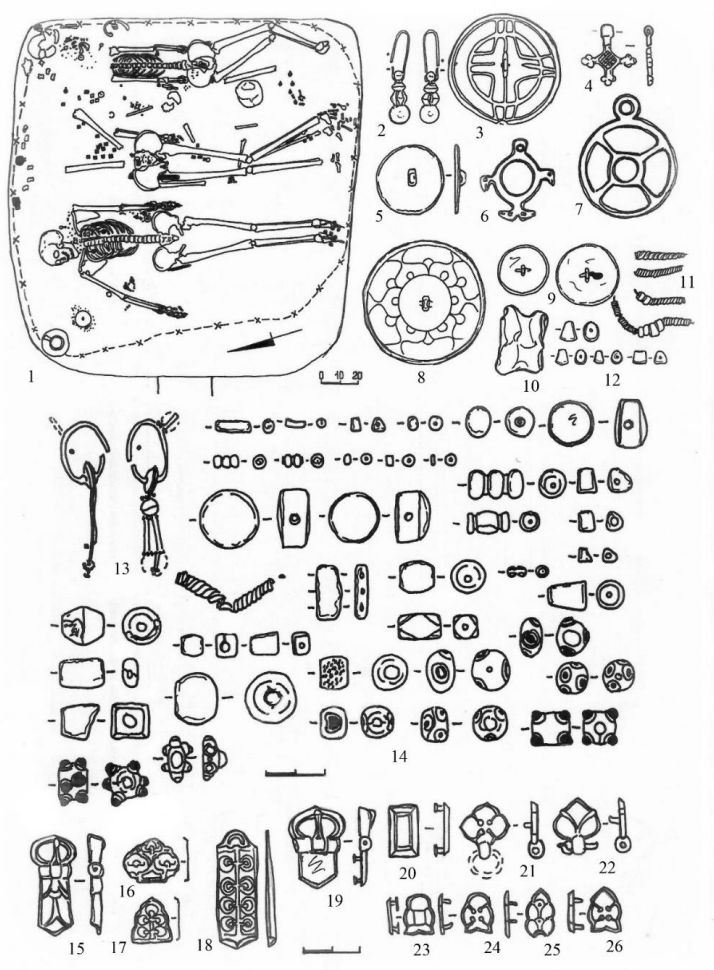
У 1998 році експедиція Харківського історичного музею під керівництвом одного з авторів статті проводила розкопки Верхньо-Салтівського катакомбного могильника (ВСМ-IV), де була досліджена катакомба № 30.

Дромос катакомби був виритий по східному схилу Нетечинського яру, уздовж лінії «південний захід – північний схід». Довжина дромосу становила 6,0 м, а ширина – 0, 46–0,64 м. У початковій частині дромосу були присутні вісім сходинок завширшки 0,2–0,5 м та висотою 0,15–0,45 м. Від останньої сходинки дно дромосу похило спускалося до його торцевої стінки. Дно дромосу фіксувалося на глибині 3,85 м від рівня сучасної поверхні. В частині дромосу, яка знаходилася вище по схилу, було зафіксовано хід повторного проникнення до поховальної камери, який в плані мав форму еліпса розміром 2,3×0,68 м. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери, в його нижній частині, фіксувалося завдяки фрагментам розбитого у давнину кам'яного закладу. В торцевій стінці дромосу знаходився вхід до поховальної камери аркоподібного типу розміром 0,8×0,3 м. Його глибина становила 0,56 м. Вхід вів до поховальної камери, яка

розташовувалась перпендикулярно до дромосу. Її розміри: довжина: 1,96 м, ширина: 1,85–1,92 м. Камера була повністю заповнена ґрунтом, частина якого потрапила до неї з ходу повторного проникнення до камери, а інша частина була шаром глини, який утворився внаслідок руйнації склепіння камери. У шарі ґрунту з камери, який за складом тотожний заповненню ходу повторного проникнення, були виявлені: два людські черепи (чоловічий та жіночий) без нижніх шелеп, кілька бронзових дротяних спіралеподібних пронизок; фрагмент залізного черешкового ножа у дерев'яних піхвах; дві скляні намистини та пряжка-ґудзик зі стулки морського молюска.

На підлозі камери знаходилися рештки п'яти небіжчиків (чоловіка, двох жінок та двох дітей) Під кістяками людей фіксувалася підстилка з деревного вугілля завтовшки 2–5 см. Чотири з п'яти людських кістяків мали сліди навмисної руйнації, яка була здійснена у давнину.

Для цілей нашого дослідження ми маємо приділити особливу увагу похованню № 5, яке було здійснено біля входу до камер та належало молодій жінці, скелет якої знаходився в анатомічному порядку. Небіжчиця була

Мал. 1. *Катакомба № 30 Верхньо-Салтівського IV могильника (ВСМ–IV). 1 – план поховальної камери, 2 – золоті сережки, 3 – дзеркало, 4 – хрестоподібна підвіска, 5 – ґудзик-дзеркальце, 6, 7 – підвіски-амулети (4-7 – поховання 2), 8 – дзеркало, 9 – ґудзик-дзеркальце, 10 – астрагал, 11 – дротяні пронизки зі скляними бісеринами синього кольору, 12 – намисто з роговика, 13 – срібні сережки, 14 – намистини, 15 – 26 – елементи поясної гарнітури (поховання 4)*

покладена на підлогу у випростаному положенні на спині головою вліво від входу (Мал.1: 1). По обидві сторони від черепа були виявлені срібні сережки з рухомою привіскою (Мал.1: 13). В районі шиї та грудної клітини знаходилось намисто, до складу якого входили дві монетоподібні підвіски з мідного сплаву[1], які і стали основним об'єктом цієї статті. Також до складу намиста входили: сердолікова намистина кулястої форми; сердолікові намистини монетоподібної форми (7 екз.); намистини з роговика (5 екз.); намистина зі свинцево-олов'яного сплаву з покриттям зі срібної фольги; намистини з дрібних перлів (3 екз.) та коралу (5 екз.); намистини з монохромного скла (51 екз.) та скляні намистини так званого мозаїчного типу (14 екз.), (Мал. 1: 14). На кістках передпліччя правої руки небіжчиці знаходилися чотири бронзові браслети, ще три бронзові браслети знаходилися на кістках передпліччя її лівої руки. На безіменних пальцях обох рук жінки було вдягнуто по одному срібному персню зі вставкою з прозорого скла. Біля ліктя правої руки, із зовнішнього боку, лежали бронзові дротяні пронизки, два литих та один штампований бубонець, а із внутрішньої сторони руки – дві скляні намистини з вічками та одна намистина з роговика. Дещо вище від ліктя правої руки небіжчиці знаходився свинцевий кістень біконічної форми. Між лівою тазовою кісткою та кістками передпліччя лівої руки були розташовані: дві скляні намистини з вічками, два литих бубонці, дві скляні бісерини синього кольору, пряжка-ґудзик зі стулки морського молюска, дві намистини з роговика, намистина з халцедону та амулет (кіготь хижої птиці). Біля правої тазової кістки було розчищено залізні ножі із залишками дерев'яних піхов на лезі. На кістках ступнів обох ніг знаходилися металеві деталі від ремінців взуття. На рівні правого плеча жінки, ближче до передньої торцевої стінки камери, знаходився комплекс речей, який, на нашу думку, становив «дівочий» набір власних прикрас похованої жінки (набір дівчини, що досягла шлюбного віку). Цей набір складався з сердолікових намистин, монохромних скляних намистин (50 екз.), намистин із різнокольорового скла (8 екз.), намистин з роговика (86 екз.) (Мал. 1: 12), бронзових дротяних пронизок (Мал. 1: 11), двох астрагалів (Мал. 1: 10), двох ґудзиків-дзеркалець (Мал. 1: 9), дзеркал з петелькою на зворотному боці та рослинним орнаментом з бутонів лотосу навколо неї (Мал. 1: 8).

Знайдені у камері елементи поясної гарнітури (Мад 1: 15–26) характерні для II хронологічного горизонту салтівських старожитностей[2], що дозволяє датувати цей поховальний комплекс першою половиною IX ст.

Поховальний інвентар катакомби (Мал. 1: 2–26) свідчить, що поховані в камері люди відносилися до соціально-майнової верхівки Салтівського суспільства. На високий майновий статус небіжчиці вказує присутність в її костюмі срібних сережок, срібних перснів, дзеркал, намиста та наслідування арабських монет, які були перетворені у підвіски.

Ці монети-підвіски були більш докладно описані О. Лаптєвим у його статті, присвяченій знахідкам монет у поховальних комплексах Верхньо-Салтівського могильника, однак у своїй публікації автор визначив їх фельсами (монети № 12, 13)[3].

[1] Аксёнов 1999: 219.

[2] Комар 1999: таб.4; Komar 2018: мал. 39.

[3] Лаптев 2013: 115.

Нумізматичний аналіз, проведений нами, засвідчив, що ці підвіски становлять вельми цікаві наслідування монет карбування Омейядського халіфату, імовірно, динарів, зі слідами позолоти.[4]

Ці наслідування було внесено до оглядової статті, присвяченій знахідкам на території України позолочених наслідувань динарів, але вони не дістали там достатньої уваги[5].

Обидва наслідування мають прикріплені підвіси у вигляді вушок із плоскої смуги, з рубчастим жолобом посередині, виготовлені з мідного сплаву (т.зв. тип кріплення «моністо»). Примітно, що обидва наслідування виготовлені з фіксованим, медальним співвідношенням осей сторін (0°), що вже робить їх досить незвичними і відрізняє від монет Ісламського халіфату, для яких не було фіксованого співвідношення осей аверсу і реверсу. Також кріплення на обох монетах розташовані приблизно на одному місці – близько 12 години (0°). Таке розташування дозволяло б легко читати написи на цих виробах, незалежно від того, яким боком підвіска намиста розташована до спостерігача.

Мал. *2. Наслідування монети Омейядів №1. Не в масштабі*

Мал. *3. Наслідування монети Омейядів №2. Не в масштабі*

Наслідування №1 (Мал. 2) має масу 1,19 г і діаметр, без урахування підвісу, 19,3 – 19,7 мм. Наслідування №2 (Мал. 3) – масу 1,50 г і діаметр, без урахування підвісу, 18,8 – 19,3 мм.

Оскільки діаметр кожного виробу, без урахування вушка, становить близько 19 мм, що відповідає діаметрові стандартного Омейядського динара, ми вважаємо за можливе умовно класифікувати їх саме як наслідування динарів. Під час підготовки цього дослідження О. Лаптєвим було проведено часткове очищення обох наслідувань від забруднень і відкладень солей. У результаті цієї дії стало можливим більш впевнено порівняти ці вироби між собою, провести штемпельний аналіз і прочитати більшу частину написів.

Нами проведено порівняння штемпелів аверсів обох монет шляхом накладення масштабних зображень пошарово, одне на одне, у програмі Adobe® Photoshop.® Аналіз показав, що ми маємо справу з відбитками одного штемпеля. Порівняння штемпелів реверсу неможливе через незадовільний стан збереження відповідної сторони Наслідування №1.

[4] Автори висловлюють щиру вдячність О. О. Лаптєву за надання якісних зображень згадуваних монет.

[5] Lemberg, Andreyev 2024.

З урахуванням того, що для аверсу ми маємо справу з відбитком одного штемпеля, під час прочитання й аналізу написів ми використовуємо обидва наслідування одночасно, що дає змогу встановити первісний текст цього боку практично повністю. Для тексту реверсу ми спираємося на відбиток штампа Наслідування №2, задовільне збереження якого дає можливість читання більшості монетних легенд.

У прочитанні написів насамперед слід звернути увагу на впевнений, правильний арабський куфічний почерк[6], яким вони виконані. Це свідчить про високу майстерність різьбяра штемпеля. Однак, наявність неприпустимих помилок у написах та деякі інші особливості, про які ми говоритимемо нижче, все ж недвозначно свідчать на користь імітаційного характеру виробів.

Текст у полі реверсу, практично, відтворює т. зв. Омейядський символ віри, у скороченій версії, як і було зазвичай прийнято для оригінальних Омейядських динарів цього періоду[7] (Див. нижче). Однак цей напис має кілька помилок, разом з неприпустимою: замість Аллаг (الله), можливо, використовується арабське слово *‘ілаг* (إله) – «божество», що неможливо для офіційного ісламського карбування. Ми пропонуємо приблизне прочитання напису в полі реверсу в тому вигляді, у якому він відтворений у згаданому наслідуванні, з наведенням для порівняння правильного варіанта тексту (Таб.1).

Напис у полі реверсу наслідувань:	Правильний варіант тексту:
إله أحد إله الصمد لم ليد و لم يوصلد	الله أحد الله الصمد لم يلد و لم يولد

Таблиця 1. Порівняння тексту в полі реверсу монети

Правильний варіант тексту[8], який є дещо зміненою цитатою з Корану, сура 112:1-4, перекладається як: «… – Аллаг – Єдиний, Аллаг – Той, до Кого прагнуть, не народив і не був народжений…»[9]. Також на реверсі підвісок видно залишки кругового напису, який, мабуть, відтворює аналогічний напис на справжньому Омейядському динарі, проте нам не вдалося розібрати його в нинішньому стані наслідувань.

Поле реверсу, по колу, обрамлене подвійною лінією «з перлин», що невластиво монетам офіційного карбування.

Візуально текст у полі аверсу виконано без помилок, у три рядки. Нижче третього рядка, у полі, розташовані два знаки у вигляді зірок з вісьмома променями кожна:

لا اله الا

الله وحده

لك له

[6] Heidemann 2010: 163.

[7] «*Напис у центрі реверсу – із сури 112, аль-Іхляс (Єдність)... Сура говорить про єдність Бога і конкретно відкидає концепцію Трійці. Повна версія сури міститься на всіх епіграфічних дирхамах. Динар не був достатньо великим, щоб умістити її всю*». **Bacharach 2010**: 17. Пере*клад українською з англійської наш.*

[8] Treadwell 2012: 50.

[9] Українська версія перекладу за Якубович 2018.

Як вказує L. Treadwell, цей текст «Немає бога, крім Аллага, немає рівного йому» поєднує кілька уривків з Корану і є першою частиною *шагади*.[10]

Аверс, по колу, замикає «окружність із перлів», що нагадує подібну на справжніх динарах, але, все ж, стилістично відмінну.

Переходячи до прочитання кільцевого напису аверсу, умовно відомого за першою фразою як «*Бісміллаг*» (بسم الله), нашу увагу одразу привертає написане з помилкою позначення номіналу монети. Для золотих монет Омейядського халіфату номінал вказували як *ад-динар* (الدينر), для срібних – *ад-дирхам* (الدرهم). Якщо різьбяр обговорюваного штемпеля хотів відтворити номінал ад-динар, то він, можливо, переплутав місце розташування літери *ра′* (ر) у написі, в результаті відтворив напис як *ад-дирин* (الدرين)?[11]. Альтернативно ми можемо зробити припущення, що в цьому місці взагалі була присутня невдала спроба відтворити слово «ад-дирхам».

Слід зазначити, що вкрай важливою особливістю напису «Бісміллаг» обговорюваних наслідувань виступає наявність вказівки монетного двору, яка, зазвичай, відсутня на офіційних динарах цього періоду, але присутня на срібних дирхамах.[12] Також слід зазначити, що на обговорюваних наслідуваннях напис «Бісміллаг» розміщений на боці аверсу, що також відповідає розташуванню цього напису на стандартних Омейядських дирхамах цього періоду, але відрізняється від прийнятого для динарів розташування цього напису на реверсі. Ці аргументи можуть свідчити на користь того, щоб класифікувати наші вироби все ж таки як наслідування дирхамів. Тим більше, що нам відомий один варіант можливого прототипу – Омейядського дирхама з елементом у вигляді «зірки» на аверсі, щоправда, тільки однієї [13]. Це дирхам карбування м. д. Іфрікія, 128 р.г. /745–746 р. н. е. (Мал. 4).

***Мал.** 4.Дирхам, м. д. Іфрікія, 128 р.г./745–746 р .н. е., Омейяди, правління халіфа Марвана II. Не в масштабі.*

Можемо запропонувати як гіпотезу, що маємо справу з імітацією гіпотетичних «*нісфів»* (نصف), тобто напівдирхамів. Але тут слід указати, що такі нісфи відомі для Аббасидського карбування[14], але невідомі для карбування Омейядського періоду.

Разом з тим текст реверсу, практично, відповідає текстам Омейядських золотих монет, хоча й має певні помилки, а діаметр відповідає діаметрові динара. На цих підвісках також були зафіксовані залишки позолочення. Це все, на нашу думку, все ж таки має означати спробу відтворити саме золоту монету – динар.

У будь-якому разі те, що ми маємо справу з наслідуванням, підтверджується не тільки матеріалом

[10] Treadwell 2012: 50

[11] Слово не має значення. Через особливості написання літер у куфічному шрифті та поліваріантність графем читання багатьох написів залишається умовним.

[12] Album 2011: 39.

[13] Klat 2002: 110.

[14] *Наприклад,* Лемберг: 2023.

виробу, а й наявністю вже згаданих граматичних помилок у написах. Уже згадуваний кільцевий напис аверсу наслідування «Бісміллаг» читається як (номінал монети прочитаний умовно, з урахуванням наших зауважень вище):

ين)(كرج/كرخ/كر فى) سنة ثمان و مية؟

بسم الله ضرب هذا الدر (هم/

В ім'я Аллага викарбувано цей (*дирхам /дирин[sic!]*) (Карадж/Карх/ КР у) році сто восьмому[15] (?)

Безсумнівний інтерес викликає спроба визначення можливого монетного двору, найменування якого намагався відтворити різьбяр штемпеля обговорюваного наслідування. Автори опускають можливість того, що різьбяр відтворив фантазійний набір арабських літер як непродуктивну версію, що не підтримується фактом докладання явної майстерності та старання до відтворення інших написів цих наслідувань.

Таким чином, ми спробували запропонувати можливі варіанти прочитання цього двору, визнаючи умовність кожного із запропонованих трьох варіантів. Для будь-якого з них ми звертаємо увагу на відсутність у тексті напису очікуваного, після зазначення номіналу, арабського прийменника *бі-* (ب)[16] перед словом, яке ми вважаємо найменуванням монетного двору на цих наслідуваннях.

Як перший варіант прочитання, пропонуємо відомий з нумізматичної літератури, присвяченої післяреформеним Омейядським дирхамам, але описуваний єдиною знахідкою дирхама 88 р. х., монетний двір аль-КР (الكر)[17]. Відповідно, ми прочитуємо цю частину напису так: «[в] КР у році», з присутністю арабського прийменника *фі* (فى) перед арабським словом *санат* (سنة рік).

[ب]كر فى سنة

Варіант напису з прийменником *фі* був присутній на низці Омейядських динарів і дирхамів, хоча на згаданому вище дирхамі карбування монетного двору аль-КР 88 р. х. використовується формула без прийменника *фі*[18]. Більш того, на описуваних нами підвісках перед вказівкою монетного двору відсутній означений артикль *ал-*(–ا), що робить такий варіант прочитання сумнівним.

Другим варіантом прочитання можливого монетного двору оригіналу автори пропонують читання Карадж (كرج), якому, під час можливого виробництва прототипів обговорюваних підвісок, відповідали два різних невеликих населених пункти у провінції Джибаль (сучасний Іран).

Про перший відомо, що «*Приблизно на півдорозі між Хамаданом і Ніхавандом лежав багатий район Рудхравар, відомий своїм шафраном, головним містом якого був Карадж з прекрасною мечеттю*».[19]

Про другий Le Strange зауважує там же «*На схід від Ніхаванда лежав район двох Ігарів (Аль-Ігарайн), столиця якого також називалася Карадж, відомий як Карадж Абу Дулафа. Точне*

[15] Через збереження наслідувань точне прочитання року карбування ускладнене. 108 р. г. = 726/727 р. н. е.

[16] Має значення «час або місце дії», чим схожий на український прийменник «в/у».

[17] Klat 2002: 201.

[18] Bates 1987: #89.

[19] Le Strange 1905: 197 *Переклад українською з англійської наш.*

місце розташування цього Караджа невідоме…».[20] Ми схильні ототожнювати його з теперішнім містом Карадж, що розташоване поруч із теперішнім Тегераном і на схід (на північний схід) від теперішнього Нахаванда.

Прочитання відповідної частини напису з використанням цієї подвійної версії може бути запропоновано: «*у Караджі році*», без використання прийменника перед словом *санат*:

[ب]كرج سنة

Така формула, без використання прийменника *фі* перед словом *сана,* стандартна для Омейядських монет[21].

Для пізнішого періоду (починаючи з 241 р.г./855–856 р. н.е.) для цього монетного двору під владою Дулафідських намісників Аббасидів зафіксовано офіційне карбування мідних фельсів, а пізніше навіть дирхамів і динарів.[22] Однак, такий варіант локації можливого монетного двору прототипу для обговорюваних наслідувань також видається сумнівним. По-перше, під час написання монетного двору на офіційних монетах використовували артикль *ал-* (ال–) ، який відсутній на наслідуваннях. По-друге, для вказаної локації невідомі випуски саме Омейядських монет. Також непрямі ознаки (упевнений почерк із явними помилками в написах) свідчать на користь того, що ці підвіски виготовлялися за межами основної території ісламської держави. Для дещо пізнішого періоду добре відомі наслідування дирхамів хозарського походження із зазначенням монетних дворів, що знаходилися за межами території халіфату.[23]

Звідси у нас виникає ще один варіант прочитання, безпосередньо пов'язаний із Салтівсько-Маяцькою культурою як археологічним еквівалентом Хозарського каганату.[24]

Ми пропонуємо прочитання монетного двору як Карх (كرخ), відповідно:

[ب]كرخ سنة

Через згадувані особливості арабського куфічного почерку часів Омейядського халіфату накреслення літер (خ/ج) не відрізняються на письмі, тому наш варіант читання рівноправний із запропонованим вище.

Карх існував у Криму і, судячи з усього, був значущим містом у період, що розглядаємо. У книзі арабського географа X століття Ібн Руста «Книга дорогоцінних скарбів» (الأعلاق النفيسة كتاب), у розділі, який розповідає про поводження мадярів із *сакаліба* (слов'янами), зазначається:

ة عبدة النيران و يغيرون على الصقالبة فيسيرون

«و هم فى ايديهم بمنزلة الاسري، و المخغريـ

ى يأتوا بهم مرقى بلاد الروم يقال له كرخ»

بالسبايا مع الساحل حت

(«І вони в їхніх руках немов полонені, а Маджгарія [мадяри] – поклонники вогню, і нападають на Сакаліба [слов'яни], ведуть із собою полонених уздовж узбережжя, доки не

[20] Там само. *Переклад українською з англійської наш.*
[21] Klat 2002.
[22] Diler 2009: 996.
[23] Быков 1971.
[24] Приходнюк 2012: 427.

приводять їх у доступне з землі Румів, на яке кажуть Карх»).[25]

Щодо точної ідентифікації Карха з цієї цитати існує окрема полеміка, зведена в коротку роботу угорського дослідника Sz.Polgár.[26] Він наводить п'ять версій, висунутих різними фахівцями, щодо ідентифікації Карха, з яких дві видаються основними: 1) Карх – це Керч (Боспор); 2) Карх – це Херсон (Херсонес) (сам дослідник схиляється до цієї версії)[27].

Це питання виходить за рамки нашої статті, але ми вважаємо більш обґрунтованою версію відповідності Карха саме Керчі. Тим більше, що це ж саме місто згадується в гєбрайсько-хозарському листуванні між кордовським сановником Хасдаєм ібн Шапрутом та правителем Хозарського каганату Йосифом, де останній наводить повідомлення про свої володіння[28]. Для нас цікава така частина: «...до кордону моря Кустандіни, протягом двох місяців шляху, всі платять мені данину. Із західного боку – Ш-р-кіл, С-м-к-р-ц, К-р-ц...». У примітці до пункту «К-р-ц» П. Коковцев прямо вказує: «Без сумніву, нинішня Керч...»[29]. У своїй статті «Керч», написаній для «Енциклопедії Ісламу», В. Бартольд стверджує, що греки місто називали Боспором, і вже з кінця VII століття воно було резиденцією *тудуна* – Хозарського намісника Східного Криму.[30] У монографії О. Айбабіна також наводяться відомості про те, що на початку VIII століття Хозари повністю контролювали Боспорську протоку, а візантійські автори Феофан Сповідник і Патріарх Никифор, описуючи події навколо життя поваленого візантійського імператора-засланця Юстиніана II, писали «про правителів найбільших міст на берегах протоки – Боспора і Фанагорії, як про намісників кагана».[31]

Ґрунтуючись на наведених доказах, ми вважаємо за можливе припустити, що обговорювані наслідування було виготовлено у місті Кархі – Керчі, що перебувало під владою Хозарського каганату. При цьому нас не повинно дивувати те, що підвіски відтворюють саме дизайн монет Омейядського халіфату. Усі відомі на сьогодні монети, що атрибутуються як хозарські, виготовлялися за арабськими зразками.[32] Причина цього феномена до кінця не вивчена, хоча висока якість монет халіфату, безсумнівно, здійснювала свій вплив.

Загалом, ці дві підвіски, що походять із катакомби №30 Верхньо-Салтівського катакомбного IV могильника (ВСМ-IV), помітно вирізняються зі стилістики інших, відомих нам одночасних наслідувань Омейядських динарів і ставлять перед майбутніми дослідниками низку важливих запитань. Автори вважають, що ці вироби слід не просто віднести до артефактів Хозарського кола, а й стверджувати про їхнє можливе виробництво на території, підконтрольній Хозарському каганату, імовірно, в Керчі.

Ми сподіваємося, що в майбутньому наше припущення буде підкріплено новими фактами, що, у свою чергу, допоможе краще зрозуміти процес початкового проникнення куфічних монет VIII століття на територію сучасної України.

---

[25] Abu Alî Ahmad ibn Omar Ibn Rusta 1892: 142–143. *Автори вдячні Ібрагімові Сафвату (Каїр, Єгипет) за уточнення цитати та Михайлові Якубовичу (Фрайбург, Німеччина) за допомогу з перекладом наведеної цитати українською мовою з арабської.*

[26] Polgár 2024.

[27] Polgár 2024: 21.

[28] Коковцев 1932.

[29] Коковцев 1932: 102.

[30] Бартольд 1965: 458.

[31] Айбабин 1999: 187.

[32] Быков 1971.

References

Abu Alî Ahmad ibn Omar ibn Rusta (1892). *Kitâb al-Aʿlâk an-Nafîsa VII. (* كتاب الأعلاق النفيسة) In: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum.* Lugduni Batavorum, E. J. Brill. [in Arabic].

Afanas'ev G. E. (1993). Sistema social'no-markirujushhih predmetov v muzhskih pogrebal'nyh kompleksah donskih alan. *Rossijskaja arheologija*, 4, 131–143. [in Russian].

Ajbabin A. (1999). Jetnicheskaja istorija rannevizantijskogo Kryma. DAR Simferopol' Ukraina [in Russian].

Aksjonov V. (1999). Issledovanija Verhne-Saltovskogo katakombnogo mogil'nika v 1997 g. Drevnosti 1997–1998. *Har'kovskij istoriko-arheologicheskij ezhegodnik*, T. 4, 218–220. [in Russian].

Album S. (2011). *Checklist of Islamic Coins. Third Edition.* Santa Rosa, California [in English].

Bacharach J. L. (2010). *Signs of Sovereignty: The 'Shahāda,' Qurʾanic Verses, and the Coinage of ʿAbd al-Malik.* Muqarnas, 27, 17. http://www.jstor.org/stable/25769690. [in English].

Bartol'd V. (1965). Sochinenija. Tom III. Raboty po istoricheskoj geografii. Izdatel'stvo «*Nauka*»[in Russian].

Bykov A. (1971). O hazarskom chekane VIII–IX vv. *Trudy Gosudarstvennogo Jermitazha*, T. XII, 26–36.[in Russian].

CNG (2024). Classical Numismatic Group, Islamic Auction 5,18–19 April 2024, Lot 20. https://www.cngcoins.com/ [in English].

Diler Ö. (2009). *Islamic Mints. Vol. 2.* Istanbul. Distributed by Spink, London.[In English and in Turkish].

Heidemann S. (2010). *Calligraphy on Islamic Coins.* In: Jurgen Wasim Frembgen (ed.), *The Aura of Alif. The Art of Writing in Islam.* Munich et al., Prestel, 161–171. [in English].

Klat M. (2002). *Catalogue of the Post-reform Dirhams: The Umayyad Dynasty.* London, Spink [in English].

Kokovcov P. (1932). Evrejsko-arskaja perepiska v X veke. *Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR*. Leningrad [in Russian].

Komar A. (1999). Predsaltovskie i rannesaltovskij gorizonty Vostochnoj Evropy (voprosy hronologii). *Vita Antiqua*, 2, Kiïv.111–136. [in Russian].

Komar A. (2018). *Istoriia i arkheologiia drevnikh madiar v epokhu migratsii. A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei.* Martin Opitz Kiadó. Budapest [in Hungarian].

Laptev A. (2013). Monety v saltovskih pamjatnikah Verhnego Podoncov'ja (Verhne-Saltovskij IV-j katakombnyj i Netajlovskij gruntovyj mogil'niki). V: Sbornik nauchnyh trudov konferencii «*RASMIR: Vostochnaja numizmatika». 1-ja Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija*, 29–31 ijulja, Odessa. Kiev, 114–124.[in Russian].

Le Strange G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur.* London.

Lemberg Y., Andreyev O. (2024). *Golden Facades: Fourrée Imitating 8th Century Islamic Dinars from Ukraine*. Unpublished manuscript. [in English].

Lemberg Ye. (2023). «Ranishe nevidomyi napivdyrkham m.d. Mukhammadiia 183 r. kh. (799/800 r.n.e.) – pidtverdzhennia karbuvannia fraktsiinykh nominaliv sribnykh monet u rannomu Abbasydskomu khalifati». *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 7, 145–160. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-145-160. [in Ukrainian].

Polgár Sz. (2004). *The identification of K.r.h in the passage of Ibn Rusta*. In: Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged, Hungary, 15–21. [in English].

Prykhodniuk O. (2012). Saltivsko-Maiatska kultura. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 9. / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. *NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy*. Kyiv, V-vo "Naukova dumka". [in Ukrainian].

Treadwell L. (2012). *Qur'anic Inscriptions on the Coins of the Ahl al-Bayt from the Second to Fourth Century AH* / النقوش القرآنية على نقود المعدنية لأهل البيت من القرن الثاني إلى القرن الرابع الهجري. Journal of Qur'anic Studies, 14*(2),* 47–71. http://www.jstor.org/stable/41719858 [in English and Arabic].

Yakubovych M. (2018). Koran. Pereklad smysliv ukrainskoiu movoiu. Pereklad z arabskoi. Vydannia 7-me. Stambul. [in Ukrainian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-203-207

УДК 737.1[739.2:497.2]

A RARE COIN OF SULTAN MURAD IV (1623–1640) STRUCK IN THE MINT OF PROVADIA (BULGARIA)

Nevyan Mitev
Regional Museum of History – Dobrich **(**Dobrich, Republic Bulgaria**)**
nevyan_1986@abv.bg; ORCID**:** 0000-0002-7432-8207

The rare coin was discovered during an inventory of the collection of the Historical Museum in the town of Provadia by the author of the present study. ***The purpose of the article*** *is to publish the rare coin of Sultan Murad IV, struck in the Provadian Mint, is published. At the moment, no more than 10–15 pieces of these issues have been registered, but the specimen published here is the first that almost certainly originates from the Bulgarian lands and from the actual mint. The small number of coins that have reached the present day is explained by the poor quality, the small size and the fact that the inscriptions are faded, of-centred and non placed precisely on the core.* ***The theoretical and methodological basis*** *includes the application of scientific methods such as analysis and synthesis, comparison, and analogy. Additionally, the specific methods of the numismatic research have been employed, the metric measurement and iconographic analysis.*

Scientific novelty. *Researchers associate the struck of the coins in the mints of Nicopolis and Provadia with the military campaign of Sultan Murad IV against Poland in 1634 (1043 AH). In the future, it can be expected that similar emissions will be discovered during archaeological excavations or in museum funds and private collections. These rare monuments of numismatics add to our knowledge of Ottoman coinage in the Balkans and, in general, of economic history during this period.*

Conclusions. *The specimen published here adds to our known specimens from these rare issues. More importantly, although the coin was not found during archaeological excavations, it can be considered with a high degree of certainty that it originates from the Bulgarian lands. Although there is information about two of the above-mentioned specimens that they are kept in Bulgarian private collections, they could be subject to more doubt than our issue. And another thing – the coin originates precisely from the heart of this coinage, from the actual mint – Provadia.*

In any case, it can be expected that similar coins will be found both in Bulgaria and outside the borders of the country. These artifacts in themselves are valuable numismatic monuments, but on the other hand, they help to study in more detail the period of Ottoman rule both in the Bulgarian lands and in the Balkans in general.

Keywords: *Provadia, akce, sultan Murad IV, Bulgaria, mint.*

РІДКІСНА МОНЕТА СУЛТАНА МУРАДА IV (1623–1640) КАРБУВАННЯ МОНЕТНОГО ДВОРУ У ПРОВАДІЇ (БОЛГАРІЯ)

Нев'ян Мітев
Регіональний історичний музей – Добрич (Добрич, Республіка Болгарія)
nevyan_1986@abv.bg; ORCID**:** 0000-0002-7432-8207

Місто Провадія розташоване приблизно у 45 км на захід від міста Варна. Сьогодні Провадія – відносно невелике місто, налічує не більше 15 000 жителів. Але, з іншого боку, і населений пункт, і край мають тисячолітню і дуже багату історію. Значна частина артефактів, знайдених під час археологічних розкопок або подарованих приватними особами, зберігається в місцевому музеї. Нещодавно в описові колекції музею автор цього дослідження знайшов дуже цінну знахідку. ***Метою статті*** *стало вивчення та введення в обіг рідкісного предмета нумізматики – монети султана Мурада IV (1623–1640), що карбувалася на монетному дворі міста Провадія.*

Теоретико-методологічні основи *дослідження включають застосування наукових методів аналізу та синтезу, порівняння, пошуку аналогій. Також застосовані методи, характерні для досліджень в галузі нумізматики, зокрема методи метричного вимірювання та іконографічного дослідження.*

Першим, хто ідентифікував монети карбування Провадії, був Метін Ерюретен. Загалом він опублікував чотири екземпляри з колекції Бори Еткера. ***Наукова новизна.*** *Аналізуючи збережені літери написів на реверсі монет, автор виявив, що на цих монетах був указаний монетний двір PREVADI, який він пов'язував із сучасним містом Провадією. Знову ж таки, М. Ерюретен першим звертає увагу на те, що це місто стоїть поблизу Нікополіса, де також карбувались монети султана Мурада IV. Це у свою чергу свідчить про те, що випуски, про які йдеться, були виготовлені в цих місцях у зв'язку з походом Мурада IV на Річ Посполиту у 1634 році (1043 рік Місячної Хіджри). На те, що два монетних двори (у Нікополісі та Провадії) існували лише в цей період, вказує Атом Дамали. Вчений підтверджує висловлену тезу про їх вибивання. На основі написання літер Слободан Сречкович розділив ці випуски на два підтипи. Відповідно до цієї класифікації наш екземпляр слід визначити як підтип А.*

Загалом монети Провадського монетного двору вважаються одними з найрідкісніших випусків османського карбування. Як уже згадувалося, М. Ерюретен опублікував перші чотири зразки монет султана Мурада IV. Тоді у своєму великому дослідженні монет номіналом «акче» С. Сречкович опублікував два випуски, а А. Дамалі додав ще два примірники. У короткій, але інформативній статті Господина Жекова про османські монети, викарбувані на монетних дворах на території сучасної Болгарії, вказано одну монету. Відомо ще три випуски з цього монетного двору, два з яких – С. Сречковіча, але вони відрізняються від тих, які опублікував автор у своєму каталозі. Можливо, виникнуть певні сумніви щодо того, чи третя монета з Провадії, оскільки напис легенди зберігся не повністю, але все ж видається ймовірним, що це так. Хоча огляд не претендує на повну вичерпність, здається, що кількість монет Провадійського монетного двору, які дійшли до наших днів, становить близько 10–15 екземплярів.

Середній діаметр екземплярів становить 11–12 мм, а маса – від 0,30 до 0,34 г. Невелика кількість монет, які дійшли донині, пояснюється низькою якістю, малими розмірами й тим, що написи стерті, зміщені по центру і не розташовані саме на заготовці.

Висновки. *Опублікована монета доповнює наші відомі екземпляри з цих рідкісних випусків. Що ще важливіше, хоча монета не була знайдена під час археологічних розкопок, можна з великою часткою впевненості вважати, що вона походить з болгарських земель. Хоча наявні відомості про два з вищезгаданих екземплярів, а саме що вони зберігаються в болгарських приватних колекціях, проте вони можуть викликати більше сумнівів, ніж наш екземпляр. І ще – монета походить саме з самого місця цього карбування, із власне монетного двору у Провадії.*

У будь-якому випадку можна очікувати, що подібні монети будуть знайдені як у Болгарії, так і за її межами. Ці артефакти самі по собі є цінними нумізматичними пам'ятками, але, з іншого боку, вони допомагають більш детально вивчити період османського панування як на болгарських землях, так і на Балканах загалом.

Ключові слова: *монетний двір у Провадії, акче, султан Мурад IV, Болгарія, карбування монет.*

The town of Provadia is located about 45 km away. in the western direction from the city of Varna. In modern times, the city is relatively small and has no more than 15,000 inhabitants. But on the other hand, the settlement and the region have a thousand-year and very rich history. A large part of the artifacts found during archaeological excavations or donations from private persons are kept in the local museum. A very valuable find was recently found in an inventory of the collection of the institution by the author of the present study. This is a coin of Sultan Murad IV (1623–1640), struck at the Provadia Mint. Here is the description of the coin: Obv.: Sultan Murad bin Ahmed Han. Rev.: Azze Nasrühu duribe Prevadi…[1] AR; HM – Provadia, inv. № 85. Dimensions: D. 11,5–12 mm., W. 0, 34 g. The coin is worn and clipped in places, but overall in good condition. Brought to the museum by Rafail Yamboliev, Provadia.

Sultan Murad IV ascended the throne in 1623 when he was only 11 years old. The beginning of his reign was difficult. The country was reeling from internal unrest, and the government was actually in other hands, and his mother Kösem played an important role. With great cruelty and firmness he succeeded in consolidating his power and dealing with infighting. In the foreign policy aspect, the situation was also complicated. In the 1620s there were a number of skirmishes with the Cossacks and as a result their fleet was destroyed. In 1634, after a campaign against Poland, the ruler managed to make peace. He made several campaigns against Safavid Persia, which were ultimately successful. After returning from the Baghdad expedition in 1640, he died. The Sultan managed to stabilize the state and bring order to it[2].

Already at the beginning of the reign of Murad IV, in order to avoid large-scale Janissary riots, piles of gold and silver objects from the palace were melted down and the metal used to strike coins with which to make payments. Despite this, there was tension due to the reduction in the weight of the akce and the demands

[1] Erüreten 1985: 11–14; Srećković 2009: 53–54; Damalı 2012: 1663.

[2] A detailed information about the reign of Sultan Murad IV see: von Hammer 1837.

of the soldiers to be paid in kurushi and not in akce. During the time of this ruler, copper coinage was very limited and was carried out only in a few mints, while gold and silver issues – in as many as 35 different ateliers[3]. For a certain period of time, the Provadian Mint was among them.

The first to identify coins from the Provadian Mint was Metin Erüreten. He published a total of four specimens from the Bora Etker collection. Analyzing the preserved letters of the inscriptions on the reverse of the coins, the author found that the mint PREVADI was written on these issues, which he associated with the present-day town of Provadia. Again, Erüreten is the first to draw attention to the fact that this town stands near Nicopolis, where Sultan Murad IV was also minted, which in turn suggests that the issues in question were struck at these places because of Murad IV's expedition to Poland in 1634 (1043 AH)[4]. Atom Damalı points out that the fact that the two mints (at Nicopolis and Provadia) existed only during the time of this ruler supports the stated thesis about their struck[5]. Based on the spelling of the letters, Slobodan Sreckovic divided these issues into two subtypes[6]. According to this classification, our emission should be defined as subtype A.

In general, the coins from the Provadian Mint are considered to be among the rarest issues from the Ottoman coinage. As already mentioned, Erüreten published the first four specimens. Then, in his extensive research on the akces, S. Sreckovic published two issues, and A. Damalı added two more copies. In Gospodin Zhekov's short but informative article about the Ottoman coins struck in mints on the territory of modern Bulgaria, one number is indicated.[7] There are known a total of three issues from this mint, two of which are from Sreckovic, but they appear to be different from those published by the author in his catalogue. There may be some doubt as to whether the third coin is from Provadia, as the inscription is not entirely preserved, but it still seems likely that it is. Although the review does not pretend to be completely comprehensive, it seems that the coins of the Provadian Mint that have survived to this day are about 10–15 in number.

The average diameter of the issues is 11–12 mm., and the weight between 0.30 and 0.34 g. The small number of coins that have reached the present day is explained by the poor quality, the small size and the fact that the inscriptions are faded, of-cantered and non-placed precisely on the planchet[8].

The coin published here adds to our known specimens from these rare issues. More importantly, although the coin was not found during archaeological excavations, it can be considered with a high degree of certainty that it originates from the Bulgarian lands. Although there is information about two of the above-mentioned specimens that they are kept in Bulgarian private collections, they could be subject to more doubt than our issue. And another thing – the coin originates precisely from the heart of this coinage, from the actual mint – Provadia.

[3] Damalı 2012: 1595.
[4] Erüreten 1985: 11–14.
[5] Damalı 2012: 1663.
[6] Srećković 2002: 173.

[7] Zhekov 1995: 3–6. In this article, however, it is not very clear whether the catalogue prepared by Zhekov is of newly published coins or the author only prepared a list of already published issues, adding to them a new specimen of Sultan Mustafa I struck in Sofia? I assume it's the first option. Specifically, the emission from Provadia is given only by way of description. In the same publication, a study by Ismail Günay was commented on, in which a specimen(s) from the Provadian Mint was/were published (Günay, 1986). Unfortunately, all my attempts to find this paper, including through colleagues in Türkiye, have been unsuccessful, but I assume, since it is not stated in Zhekov's article, that they are not more than 1–2 specimens.
[8] Damalı 2012: 1663.

In any case, it can be expected that similar coins will be found both in Bulgaria and outside the borders of the country. These artifacts in themselves are valuable numismatic monuments, but on the other hand, they help to study in more detail the period of Ottoman rule both in the Bulgarian lands and in the Balkans in general.

References

Erüreten M. 1985. *Yeni bir akçe darp yeri 'Prevadi'*. Türk Nümismatik Derneği Yayınları 14: 11–14. [in Turkish].

Damalı A. 2012. *Osmanlı Sikkeleri Tarihi* V. Istanbul. [in Turkish].

Günay I. 1986. *Bulgaristan'daki Türk Darphaneleri ve Türk Madalyaları*. Rodoplar ve Uzantıları 3–4. [in Turkish].

Srećković S. 2002**.** *Ottoman Mints and Coins*. Belgrade. [in English].

Srećković S. 2009. *Akches, VI (Murad IV – Ahmed III, 1032 – 1143 AH).* Sremska Mitrovica. [in English].

Von Hammer J. 1837. *Histoire de L'empire Ottoman* IX. Paris. [in French].

Zhekov G. 1995. Osmanskite moneti, secheni v monetarnitsi na teritoriyata na savremenna Bulgaria. *Numizmatichen byuletin* 5, 3–6. [in Bulgarian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-208-219

УДК 94(477)“1795/1900”

FOLK NAMES OF CIRCULATING COINS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 19TH CENTURY: STUDIES IN HISTORICAL AND NUMISMATIC ANTHROPOLOGY

Svitlana Orlyk[1], Viktoriia Pavlenko[2]

[1]Central Ukrainian National Technical University (Kropyvnytskyi, Ukraine)
e-mail: svitlana.orlik@gmail.com;
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6280-9273

[2]Central Ukrainian National Technical University (Kropyvnytskyi, Ukraine)
e-mail: darkinavo@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8160-8629

Abstract.

The purpose of the article *is to study the folk names of circulating coins on the territory of Right-Bank Ukraine in the 19 century.*

Theoretical and methodological foundations of the study. *The research conducted by the authors, on the basis of which this article is written, was implemented in the context of one of the methodological directions of postmodernism in historical science - the anthropological approach. This made it possible to study the mental attitude of the inhabitants of the Right-Bank Ukraine in the nineteenth century to circulating coins/accounting units and their perception. The anthropological approach combined with the use of a number of historical, numismatic and mathematical methods, in the authors' opinion, allowed to realise the defined research objectives.*

Scientific novelty. *This is the first comprehensive study in historiography of the folk names of circulating coins in Right-Bank Ukraine in the nineteenth century.*

Conclusions. *The analysis of ethnographic materials and works by Ukrainian writers of the 19 century, has shown that in the Right-Bank Ukraine, as well as in the whole of Naddniprianshchyna, there were folk names for circulating coins and banknotes, in particular, coins with a denomination of 1 ruble were mainly called ‘karbovants’, although its official name ‘ruble’ was used, 50 kopecks were called ‘half karbovanets’, ‘poltynik’, ‘poltina’, and rarely ‘kopa’, 25 kopecks were called ‘quarter’, 20 kopecks were called ‘dvuhryvenik’, 15 kopecks were called ‘zloty’, 10 kopecks were called ‘hryvnyk’ or ‘hryvnia’, five kopecks were called ‘pyatak’, and ½ kopeck was called ‘shak’.*

The existence of folk names for circulating coins and counting units in Naddniprianshchyna Ukraine has been traditional since the Middle Ages, and despite the efforts of the imperial assimilation policy of the Russian tsar, folk names were used by the inhabitants of Naddniprianshchyna in everyday life. A particularly striking example of such a folk name for a small circulating coin is ‘shak’, which, for example, was used in the Kyiv region even in the early 21 century, and the revival of the Ukrainian name for the smallest denomination of circulating coins in Ukraine ‘shak’ is an important element of the cleansing of our state from the Russian colonial past.

Keywords: *Right-Bank Ukraine, coin, unit of account, folk name, ‘shag’.*

НАРОДНІ НАЗВИ ОБІГОВИХ МОНЕТ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XIX СТОЛІТТІ: СТУДІЇ З ІСТОРИКО-НУМІЗМАТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Світлана Орлик[1] , Вікторія Павленко[2]

[1]Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
e-mail: svitlana.orlik@gmail.com;
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6280-9273

[2]Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
e-mail: darkinavo@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8160-8629

Анотація

Мета статті *полягає у дослідженні народних назв обігових монет як рахункових одиниць на території Правобережної України у XIX ст.*

Теоретико-методологічні основи дослідження*. Проведене авторками дослідження, на основі якого написана дана стаття, реалізоване в контексті одного із методологічних напрямків постмодернізму в історичній науці – антропологічного підходу. Це дало змогу дослідити ментальне ставлення мешканців Правобережної України у XIX ст. до обігових монет/рахункових одиниць та їх сприйняття. Антропологічний підхід у поєднанні із використанням ряду історичних, нумізматичних та математичних методів, на думку авторок, дозволили виконати визначені дослідницькі завдання.*

Наукова новизна. *Це перше в історіографії комплексне дослідження народних назв обігових монет у Правобережній Україні у XIX ст.*

Висновки та основні результати дослідження. *Проведений у статті аналіз етнографічних матеріалів та творів українських письменників XIX ст. засвідчив, що у Правобережній, як і в цілому в Наддніпрянській Україні існували народні назви обігових монет та рахункових грошових одиниць, зокрема монети номіналом 1 рубль називали переважно «карбованцем», хоча й використовувалася його офіційна назва «рубль», 50 копійок називали «півкарбованця», «полтиник», «полтина», рідше – «копа», 25 копійок – «четвертак», 20 копійок – «двогривеник», 15 копійок – «злотий», 10 копійок – «гривеник» або «гривня», п'ять копійок – «пятак», ½ копійки – «шаг».*

Існування в Наддніпрянській Україні народних назв обігових монет та рахункових грошових одиниць було традиційним ще з часів середньовіччя і, незважаючи на зусилля імперської асиміляційної політики російського царату, народні назви використовувалися мешканцями Наддніпрянщини в побуті. Особливо яскравий приклад такої народної назви дрібної обігової монети – «шаг», який, наприклад, на Київщині використовувався навіть на початку XXI ст., а відродження української назви «шаг» для позначення найдрібнішого номіналу обігових монет України – вагомий елемент очищення нашої держави від російського колоніального минулого.

Ключові слова: *Правобережна Україна, монета, рахункова одиниця, народна назва, «шаг».*

Постановка проблеми.

Обігові гроші тісно переплетені з різними аспектами повсякденного життя людини, адже, як справедливо зазначав Ф. Бродель, гроші «нашаровувалися на всі економічні та соціальні відносини»[1], адже саме гроші, особливо обігові гроші, «є чудовим «індикатором»: з того, як вони обертаються, на які труднощі наштовхується їх обіг, як грошова система ускладнюється, або ж з того, як грошей бракує, можна упевнено судити про всю діяльність людей, аж до найскромніших явищ їхнього життя»[2]. У нумізматичних та боністичних дослідженнях основним об'єктом виступають монети та банкноти, у той же час «сухий опис грошових знаків не дає можливості зрозуміти їхню роль у житті населення»[3]. Тому, на переконання авторок, дослідження проблем використання грошей у повсякденному житті населення становить один із перспективних напрямків наукових студій, проте, на жаль, мало досліджений у сучасній українській історіографії.

Після входження до складу імперії Романових Правобережної України на її теренах, як і на інших анексованих територіях земель колишньої Речі Посполитої, практично, був припинений обіг звичних для цього регіону європейських грошей. На початку XIX ст. основу грошового обігу складав російський «рубль» та його фракції, тобто російські золоті, срібні, мідні монети та паперові асигнації. Розрахунки робилися на срібло та на асигнації з урахуванням державного або народного «лажу» (курсу). Щоправда, цей курс, особливо стосовно вартості срібних і мідних монет, суттєво різнився у різних регіонах імперії, на що навіть були змушені звернути увагу члени Неодмінної ради під час доповіді 12 вересня 1801 року «Про зменшення в росії золотих і срібних монет». Так, зокрема, наголошувалося, що «з певного часу легковажна монета перестала бути монетою, зробилася звичайним товаром, який має різні ціни, які зменшуються та збільшуються за місцевими обставинами. Наш срібний рубль на мідні гроші або асигнації має одну ціну в Москві, другу в Петербурзі, іншу в Ризі, зовсім іншу в Південно-західних губерніях, від Польщі отриманих»[4].

Досліджуючи обігові гроші, необхідно враховувати той факт, що населення Правобережної України «було неоднорідним за соціальним складом, і його фінансові можливості суттєво різнилися не лише в межах губернії, а й навіть у межах одного населеного пункту, тому і роль грошей у повсякденному житті… для різних станів і соціальних груп була різною, як і різним було їхнє ставлення до грошей»[5]. Найчисельнішою соціальною верствою даного регіону у XIX ст. були селяни, які не були однорідними за майновим статусом, проте все ж у повсякденному житті користувалася монетами, переважно дрібних номіналів, які перебували на той час у грошовому обігу, надаючи офіційним монетним номіналам власні, народні назви. Цілком слушною, на наше переконання, є ініціатива Національного банку України про відродження української назви для розмінних монет – «шаг», замість московської «копійки», адже «дослідники історії українських грошей підтверджують давню історію шагу як історично сформованого в Україні автентичного монетно-лічильного найменування, яке українці

[1] Brodel′, 1995 : 373.
[2] Ibidem.
[3] Orlyk & Pavlenko, 2023: 41.
[4] Arkhiv Gosudarstvennogo soveta, 1878: 413.
[5] Orlyk & Pavlenko, 2023: 44.

використовували для позначення дрібних грошей ще з XVII ст.»[1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній українській історіографії, практично, відсутні праці, за незначним винятком[2], які безпосередньо присвячені дослідженню грошей у повсякденному житті населення, у тому числі й населення Правобережної України.

Наукова новизна. *Це перше в історіографії комплексне дослідження народних назв обігових монет у Правобережній Україні в XIX ст.*

Теоретико-методологічні основи дослідження. Проведене авторками дослідження, на основі якого написана дана стаття, реалізоване в контексті одного із методологічних напрямків постмодернізму в історичній науці – антропологічного підходу. Це дало змогу дослідити ментальне ставлення мешканців Правобережної України у XIX ст. до обігових монет/рахункових одиниць та їх сприйняття. Антропологічний підхід у поєднанні із використанням ряду історичних, нумізматичних та математичних методів, на думку авторок, дозволили виконати визначені дослідницькі завдання.

Мета статті полягає у дослідженні народних назв обігових монет на території як рахункових одиниць на території Правобережної України в XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На початку XIX ст. у монетному грошовому обігу на теренах Правобережної України основу складали мідні, срібні та золоті монети, хоча необхідно зазначити, що золоті монети не набули широкого розповсюдження, практично, до кінця XIX ст. Тобто основу грошового обігу складали срібні та мідні монети, зокрема, «монети зі срібла номіналом в 1 руб., полтинник (50 коп.), півполтинник (25 коп.), 10 та 5 коп., а також мідні: 10, 5, 2 та 1 коп. та менші фракції – дєньга (½ коп.) та полушка (¼ коп.)»[3].

Серед мешканців Наддніпрянської України, у тому числі й Київської губернії, назва російського срібного рубля – «рубль», була маловживаною, більш поширеною була його українська назва – «карбованець»[4]. Існують кілька гіпотез про походження цього терміна. Одні дослідники припускають, що термін походить від архаїчного способу висікання (карбування) розрахунків на лозині. Так, зокрема, проф. М. Сумцов вказує, що в «Польщі і в Малоросії мітить на бирках називається карбувати, мітники – карбовники… До цього розряду слів відноситься і давня малоросійська назва срібного рубля карбованець»[5]. Також учений наводить приклад, описаний у повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», де йдеться про «карбований» рахунок на хворостинці[6]. Аналогічні відомості містяться і в праці В. Лобачевського «Бузьке козацтво і військові поселення», де вказується, що раніше «рахунок скоту, овець, бджіл, навіть грошей ніколи не записувалися господарями або боржниками на паперах чи в розписках, а все це відмічалося «карбами», тобто нарізалося на паличці відомі число знаків, або карбів, означаюче число овець – приплодів, роїв прибулих, або ж число рублів, і те «накарбоване» число

[1] Pyshnyy, 2024: 2.

[2] Molchanov, 2012;. Vodotyka, 2020; Hubyts'kyy, 2013; Boyko-Haharin, 2020; Orlyk & Pavlenko, 2021; Orlyk, Palchevich & Orlyk, 2021; Orlyk & Shportun, 2021; Orlyk & Pavlenko, 2023.

[3] Boyko-Haharin, 2020: 45.

[4] Shust, 2007: 107–108.

[5] Sumtsov,1889: 404.

[6] Ibidem.

було непорушне і свято з обох боків велося і зберігалося»[1]. Інші дослідники, зокрема Р. Шуст, вважають, що термін «карбованець» походить від гуртових скісних насічок (карбів) на російських рублях[2]. Ця назва закріпилася ще у XVIII ст. та у XIX ст. також використовувалася, часом і для паперових рублів. Так, наприклад, у народній розповіді про Устима Кармалюка описується епізод передачі грошей незаможному селянинові, коли Кармалюк послухавши про бідування селянина «вийняв з кишені сто карбованців»[3] і дав їх бідоласі. У відомостях про скарби, заховані в м. Києві, згадується печера, в якій «зариті карбованці»[4]. Термін «карбованець», а не «рубль», вживає і Тарас Шевченко, зокрема у листі до артиста С. Артемовського в 1856 р.: «Ну, скажи по правді, чи єсть та великая душа на світі, – кроме твоєй благодной душі, – щоб згадала про мене в далекій неволі, та ше й 15 карбованців дала?»[5]. Українські народні назви російських грошових та рахункових одиниць, зокрема «карбованець» та «півкарбованця», містяться і в прозових творах Т. Шевченка, які описують побут середини XIX ст. Так, зокрема, в повістях «Наймичка», «Близнюки», «Прогулянка із задоволенням та не без моралі» та ін. видатний український мислитель у зазначених творах вживає ці терміни: «попросив у нього півкарбованця для необхідної справи»[6], «півкарбованця грошей»[7], «і за полтину»[8], «подав їй полтинник»[9], «я більше полтинника тобі не дам»[10], «полтинником подякував похмурому мужику»[11], «дав йому полтинник»[12], «четвертик-другий карбованців»[13]. В етнографічних оповідях М. Драгоманов також часто застосовує грошову одиницю «карбованець», найчастіше під час опису різноманітних торговельних угод: «жито … по 3 карбованці корець»[14], «бере карбованців копу», «бразнув карбованцями по столу»[15], «закопано сорок тисяч карбованців»[16], «за того жеребця заплачено було 6,000 карбованців»[17], «продасте за триста карбованців»[18], «Та я не дорого візьму: п’ять карбованців.», «вийняв з гаманця сто карбованців, та й дав Іванові[19], «та я візьму не дорого: двадцять карбованців», «дає піп роботнику карбованця завдатку»[20] тощо.

Подекуди населення у розмовній українській мові використовували обидва рівноцінні терміни, як «карбованці», так і «рублі» одночасно. Підтвердженням цього є оповідь М. Драгоманова «Мужик, баба, піп, д’якон і циган», де за кожух торгувалися і використовували: «На лучше тобі 500 рублів грошей», «500 карбованців узяв і одніс додому», «Півтораста карбованців дам», «400 карбованців», «1050 карбованців», «500 руб.»[21]; аналогічно в оповіді «Епідемія на селянах», де недужий селянин просив перевезти його на гилярі: «давай карбованця то возьмемо» А в мене гроші туді були, рублів 20 було»,… «Ото й не захтіли мого

[1] Lobachevs'kiy, 1887: 604.
[2] Shust, 2007:107.
[3] Smoktij, 1882: 186.
[4] Izvestiya o kladakh, 1883: 392.
[5] Ponomarev, 1883: 405.
[6] Shevchenko, 2003-a: 4.
[7] Ibidem: 60.
[8] Shevchenko, 2003-b:173
[9] Shevchenko, 2003-a: 90.
[10] Shevchenko, 2003-c: 215.
[11] Ibidem: 230.
[12] Ibidem: 232.
[13] Shevchenko, 2003-a: 70.
[14] Dragomanov, 1876: 3.
[15] Ibidem: 151.
[16] Ibidem: 232
[17] Ibidem: 252.
[18] Ibidem: 327-328.
[19] Ibidem: 341, 343.
[20] Ibidem: 349.
[21] Ibidem: 161-162.

карбованця»[1]. У цілому контент-аналіз свідчить, що, переповідаючи у своїй праці народні перекази і розповіді, де згадувалися грошові одиниці – «карбованці» і «рублі», М. Драгоманов використовував 24 рази термін «карбованці» і 19 – «рублі».

У народних приказках російський рубль переважно мав назву «карбованець»: «Діла на копійку, а балачок на карбованець»[2], «На гріш вип'є, а на карбованець галасує»[3], «Нема грошей – розміняй карбованця»[4], «Хлопець і тепер карбованця варт, а як йому боки намнуть, то два дадуть»[5], «Зароблена копійка краща за крадений карбованець»[6]. Аналогічно населенням вжився термін «півкарбованця», інколи «полтина», а не «50 копійок»; «четвертник карбованця» або «четвертак», а не «напівполтина» чи «25 копійок».

Окрім назви «карбованець» у народній мові для позначення срібної монети номіналом 1 рубль інколи вживався термін «цілковий». Наприклад, в оповіді «Циганська сім'я», наведеній М. Драгомановим, використовується «цілковий» як грошова одиниця: «На ж тобі, синочку три цілкових та піди до попа…», «А даси ти, цигане, три цілкових?» [7].

Аналіз етнографічних матеріалів підтверджує тезу укладачів «Словника юридичних термінів і слів, які вийшли з вживання» до «Зібрання малоросійських прав 1807 р.» про використання в народному вжитку в першій чверті XIX ст. рахункової одиниці «копа»[8]. Так, зокрема, дефініція «копа» міститься у народних прислів'ях: «копа переможе й попа»[9] та «Жінко, а де гроші?» — «Які?» — «А шість кіп».— «Дурень: копу на сіль, копу за сіль, за копу солі купили, копу пропили, копу борг віддали, а копа єсть»[10]. У згаданому вище «Словнику юридичних термінів…» вартість «копи» визначається 50 копійками[11]. Проте імперський законодавець у 1825 р. та 1831 р. визначав «копу» як 1 руб. 20 коп. сріблом[12], а грош – 2 копійки, пенязь – полушку. В етнографічних матеріалах М. Драгоманова згадується монетний номінал «копа» при визначенні вартості коня: «коні по копі»[13].

Щодо інших номіналів більш дрібних монет, зокрема «гривні», то в історіографії зустрічаються різні трактування. Зустрічається думка про те, що в «різні історичні періоди слово «гривня» означало мідяну монету у дві з половиною копійки, згодом – у три»[14]. На думку В. Безпалька, «від початку XVIII століття гривня в українській мові означала 10 копійок, згодом – 3 копійки»[15]. Дослідники Н. Дорофєєва та З. Комаринська вказують, що «гривня» відповідала 3 копійкам[16]. У релігійній оповіді про грішні діяння Марії Єгипетської М. Драгоманов згадує, що «получила вона дару три мідниці (три гривні) і купила собі троє хліба»[17].

Проте досить проблематичним залишається точне визначення «гривні». У народних приказках воно

[1] Ibidem: 186.
[2] Ibidem: 172.
[3] Ibidem: 210.
[4] Ibidem: 318.
[5] Ibidem: 326.
[6] Ibidem: 89.
[7] Dragomanov, 1876: 193.
[8] Sobraniye malorossiyskikh prav 1807 g. (1993): 348.
[9] Ukrayins′ki narodni prysliv'ya ta prykazky, 1955: 22.
[10] Ibidem: 323.
[11] Sobraniye malorossiyskikh prav 1807 (1993): 348.
[12] O znachenii monet, 1830:69; Ob ischislenii opredelennoy, 1832:168.
[13] Dragomanov, 1876: 375.
[14] History of the hryvnia: https://www.treasury.gov.ua/news/istoriya-grivni
[15] Bezpal′ko, 2024: https://localhistory.org.ua/texts/statti/grivnia-peniaz-sheliag-shag-iak-nazivali-groshi-ukrayintsi/
[16] Dorofieieva & Komaryns′ka, 2000: 72.
[17] Dragomanov, 1876: 133.

зустрічається, але зрозуміти, який відповідник має гривня серед російських монетних номіналів, не можливо: «Не хоче, як старець гривні»[1], «Шо пук — гривня з рук: дим густий, борщ пустий, м'ясо вгору, пір'я вниз»[2], а у вже згаданій вище оповіді «Циганська сім'я» у діалозі попа і цигана використовувалася грошова одиниця «гривня»: «На ж тобі, нене, гривню грошей та піди на базар»[3]. М.Драгоманов наводить і інші приклади використання в народній мові номіналу «гривня»: «Слава тобі, сім гривень, як би ще одна тай чверть»[4].

У народних загадках, які, наприклад, наводив М. Драгоманов, не має однозначної відповіді, що ж власне означала в XIX ст. в Україні «гривня». Наприклад, загадка: «Посилає пан мужика купить десяток яєць, щоб були гусячі, вутячі, і курячі, і дає йому гривню грошей, гусячі по копійці, вутячі, по денежці, а курячі по полусці. Стіки кажного сорту?»[5]. Для неї єдиним логічним рішення є відповідність «гривні» – 3 ½ копійки. У той же час для іншої загадки, наведеної М. Драгомановим про купівлю скоту, «гривня» може відповідати 10 копійкам: «Купив чоловік сто штук скота за п'ять рублів: коні по копі, рогатий скот по гривні, а вівці по копійці. Другий купив тож сто штук за десять рублів: коні по копі, рогатий скот по гривні, а вівці по копійці. Скільки у кожного буде якої скотини?»[6]. Таким чином, математичні розрахунки* засвідчують використання народного терміну «гривня» у XIX ст. для позначення грошової суми 3 ½ копійки та монети/грошової суми – 10 копійок.

Щодо терміна «гривеник», то це вже, безперечно, 10 копійок. Українська приказка говорить: «Зробив на п'ятак, а зіпсував на гривеник»[7], «На гривеник покупки, а на карбованець крику»[8]. Народні назви російських обігових монет та рахункових одиниць згадуються у прозових творах Т. Шевченка, зокрема, «якщо платять четвертак»[9], «вибрав із дріб'язка гривеник»[10], «заохотив гривнею міді»[11], «дав йому гривню міді»[12], «подарували їм двогривенний»[13], «з двогривенним»[14], «програла мені двогривенний»[15].

Фраза «з п'ятаків та гривень не забагатіємо» вказує на те, що «гривня» є більшим номіналом а ніж «п'ятак». А згадані вище Шевченківські «заохотив гривнею міді» і «дав йому гривню міді» вказують, що це рахункова одиниця, яка мало відповідника у сріблі (біллоні), але й могла складатися із кількох мідних монет. Тому, на нашу думку, «гривню» вже ж доцільніше позиціонувати як 10 копійок, а не як 3 копійки, як це набуло поширення в історіографії, а дефініції «гривна» та «гривеник» є синонімами.

Проведений нами аналіз етнографічних матеріалів та творів українських письменників XIX ст., сучасників тієї епохи, засвідчив, що монету номіналом 10 коп. називали «гривенник», відповідно, монету номіналом 20 коп. називали «двогривний» або «двогривеник», 15 копійок – «злотий», а ½ копійки – «шаг». Ці терміни використовували не

[1] Ukrayins′ki narodni prysliv'ya ta prykazky, 1955: 305.
[2] Ibidem: 315.
[3] Ibidem: 193.
[4] Ibidem: 380.
[5] Ibidem: 375.
[6] Ibidem.

* Авторки висловлюють вдячність проф. Р. Ріжняку за консультації з математичного моделювання та допомогу в обрахунках.

[7] Ukrayins′ki narodni prysliv'ya ta prykazky, 1955: 389.
[8] Ibidem: 172.
[9] Shevchenko, 2003-b: 141.
[10] Shevchenko, 2003-a: 41.
[11] Shevchenko, 2003-c: 230.
[12] Shevchenko, 2003-d:113.
[13] Shevchenko, 2003-a: 75.
[14] Shevchenko, 2003-b:133.
[15] Ibidem: 160.

лише як назву монетних номіналів, а й як рахункову одиницю. Це ж саме стосується і наведених Н. Дорофєєвою та З. Комаринською українських народних термінів щодо російських обігових монет у XIX ст.: «срібний гривеник – сороківка (40 старих шелягів – копійок); двогривеник – сороківець»[1]. Проте «сороківець» та «сороківка» у «Словнику української мови» визнаються як синоніми[2]. Окрім цього, терміни «сороківець» та «сороківка» не були вживаними в Наддніпрянській Україні, вони стосувалися австрійської монети номінальною вартістю 20 крейцерів[3] і вживалися у Галичині та Буковині, відповідно, ці терміни не мали жодного відношення ні до російських монет номінальною вартістю 20 копійок, ні до 10 копійок. Цілком можливо, що Н. Дорофєєву та З. Комаринську ввели в оману монети, карбовані для Королівства Польського після 1832 р., які мали подвійні номінали, зокрема і 20 копійок – 40 грошей. Проте, підкреслимо, що в Наддніпрянській Україні використовувалися терміни «двогривенник» стосовно російських монет номінальною вартістю 20 копійок та «гривеник» відносно 10 копійок.

В українських прислів'ях також використовувалися різні назви грошових/рахункових одиниць, в тому числі й народні назви: «Дві денежки біз денежки, шаг біз копійки»[4], «Хто за шага не стоїть, той сам шага не стоїть»[5], «Засмійсь, Матвійко, дам копійку»[6], «Милості просим копійок на восім, а як на сім, той ну вас зовсім»[7], «Користі від його на два шаги, та й ті щербаті»[8], «Хто шага не береже, той не варт і копійки»[9], останнє якраз і засвідчує, що «шаг» був частиною «копійки».

Використання у побуті українським населенням дрібної грошової одиниці «шагу» засвідчують як твори письменників сучасників тієї епохи так і етнографічні матеріали. Так, наприкдад, І. Котляревський у своїй славетній поемі «Енеїда» писав: «Но у троянського народу за шаг алтина не проси», «Еней за добрую науку, шагів з дванадцять в руку дав»[10]. у зібраному ним українському фольклорі, зокрема «Малоруських переказах і розповідях», в сатиричному переказі «Шапка – платка», описуючи пригоди Омелька на заробітках, згадує «шаги»: «заробив за літо сорок шагів», «…як би ше на зіму де шагів п'ятнадцять заробить. Піду може де стану? Взяв на дорогу шагів п'ять і пішов, та де не зайде в шинок, вип'є чарку, півшага заплате, а півшага, каже, хай за вами, йтиму назад та відіп'ю»[11]. Переповідаючи розповідь Колесницького кобзаря Йосипа, який співав «правду» у панському дворі, М. Драгоманов також згадував «шаги»: «судариня, се пісня важна, трудна; як дасте шість шагів, то заспіваю», «мусіла вона вийнять шестишаговика, дала мині. Я того шестишаговика в кишеню…», «так шестишаговик і є в мене, а то б не дала й копійки»[12]. В іншому оповіданні «Острожна цивілізація» описувалися спогади злочинця якого вели на страту, і в шапку йому кидали «хто шага, хто копійку, а хто й п'ятака»[13].

Б. Грінченко у сатиричній розповіді з назвою «Дав шага» писав:

[1] Dorofieieva & Komaryns′ka, 2000: 72.
[2] Sorokivets′, 1978: 464.
[3] Shust, 2012 :711
[4] Dragomanov, 1876: 377.
[5] Ibidem: 380.
[6] Ibidem: 377.
[7] Ibidem:378.
[8] Ukrayins′ki narodni prysliv'ya ta prykazky, 1955: 196.
[9] Ibidem: 207.
[10] Kotlyarevs′kyy : https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1052
[11] Dragomanov 1876: 149.
[12] Ibidem: 188–189.
[13] Ibidem: 198.

«Дав один багач старцеві шага, а другі давали йому хто по денежці, хто по полушці, більше не давали». Скупість багача була настільки настирлива, що він постійно перепитував, «вже в двадцяте знов у того нещасного старця: – Адже я дав тобі шага?»[1]. П. Чубинський у розповіді «Тепер мені не до солі» згадував шаг як дріб'язкову монету: «Послав батько сина за сіллю, дав йому гривню грошей. Купив син солі, скільки сказано йому, ще й шага виторгував з тих грошей», «….а в кишені шаг мулить», «– Музико, грай мені одному! – погукнув парубок, віддав того шага і почав танцювати..», «…поки аж не відтанцював свого шага»[2]. У гумористичному вірші «Нескінченні розповіді» П. Чубинський також згадував шаги: Кум «шага знайшов», який виявився «щербатий», за який він «мішок оріхів купив», які виявилися червивими[3]. У байці-приказці приказці «Рожа та хміль» Євген Гребінка пише про пияку дядька, який «останній шаг витрушує шинкарці»[4]. У вірші «Дітвора» Олена Пчілка згадує про бабусю, яка «Дасть шагів з п'ять»[5]. Леся Українка у триптиху «Що дасть нам силу?», описуючи злидні бідних людей, які не мали грошей на їжу навіть у будень, не мали змоги дбати про приготування на свято: «Лиш той не дбає, хто шага не має»[6].

Т. Шевченко також згадує «шаги» у поемі «Катерина»: «Бере шага, аж труситься»[7], а в поемі «Відьма» – «за три шаги окрестила, а три шаги пропила»[8]. Примітно, що термін «шаг» зберігся в побуті і в більш пізні часи, зокрема «наприкінці XX – на початку XXI ст. на Київщині носії української мови, народжені в 1920-х – 1940-х роках, активно використовували фраземи зі складником шаг»[9].

В оповіданні «Приятелі», повістях «Старосвітські батюшки та матушки», «Кайдашева сім'я» І. Нечуй-Левицький наводить деякі народні назви російських грошей у XIX ст. серед мешканців Черкаського повіту Київської губернії, зокрема: «шага варті»[10], «Тобі дають шаги, як старцеві, – все гривні, та гривні, та злоті. З п'ятаків та гривень не забагатіємо»[11], «Нема грошей ні шага»[12], «по шагу, потім по гривні»[13], «не спустила Олесі й шага»[14], «ні мідного шага»[15], дітям «роздала по шагу»[16], «по шагу покласти»[17], «поклав на тарілку шага»[18], «в мене сповідь шагом дешевше й покута більша»[19], «я взяв три карбованці»[20].

Висновки дослідження.

Проведений нами аналіз етнографічних матеріалів та творів українських письменників XIX ст. засвідчив, що у Правобережній, як і в цілому в Наддніпрянській Україні існували народні назви обігових монет та рахункових грошових одиниць, зокрема, монети номіналом 1 рубль називалися переважно «карбованцем», хоча й використовувалася й офіційна назва «рубль», 50 копійок називалися «півкарбованця», «полтиник», «полтина», рідше «копа», 25 копійок – «четвертак», 20 копійок –

[1] Ukrayins′ka narodna satyra i humor, 1940: 53.
[2] Ibidem: 222.
[3] Ibidem: 271–272.
[4] Hrebinka, 1906: 53.
[5] Pchilka: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=24145
[6] Ukrayinka: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3434#google_vignette
[7] Shevchenko, 2008-b: 19–36.
[8] Shevchenko, 2008-a: 216 – 228.
[9] Skopnenko, 2024: 15.
[10] Nechuy-Levyts′kyy, 1966: 36.
[11] Ibidem: 131
[12] Ibidem: 186.
[13] Ibidem: 222.
[14] Ibidem: 269.
[15] Ibidem: 322.
[16] Levyts′kyy, 1879: 71.
[17] Ibidem: 87.
[18] Ibidem: 91.
[19] Ibidem: 94.
[20] Ibidem: 149.

«двогривеник», 15 копійок – «злотий», 10 копійок – «гривеник» або «гривня», п’ять копійок – «пятак», ½ копійки – «шаг».

Існування у Наддніпрянській Україні народних назв обігових монет та рахункових грошових одиниць було традиційним ще з часів середньовіччя і, незважаючи на зусилля імперської асиміляційної політики російського царату, народні назви продовжували використовувалися мешканцями Наддніпрянщини в побуті. Особливо яскравий приклад такої народної назви дрібної обігової монети – «шаг», який, наприклад, на Київщині використовувався навіть на початку XXI ст., а відродження української назви найдрібнішого номіналу обігових монет України «шаг» є вагомим елементом очищення нашої держави від російського колоніального минулого.

References

Arkhiv Gosudarstvennogo soveta. T. 3. SPb, 1878. [in Russian].

Bezpal′ko V. (2024). Hryvnya, penyaz′, shelyah, shah. Yak nazyvaly hroshi ukrayintsi. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/grivnia-peniaz-sheliag-shag-iak-nazivali-groshi-ukrayintsi/ [in Ukrainian].

Boyko-Haharin, A. (2020). *Fal'shyvomonetnytstvo v Ukrayini v impers'ku dobu (1795 – 1917) [Counterfeiting in Ukraine during the imperial era (1795 – 1917)]*. Pereyaslav: Dombrovs'ka Ya.M. [in Ukrainian].

Brodel′, F. (1995). *Material'na tsyvilizatsiya, ekonomika i kapitalizm, XV-XVIII st. Struktury povsyakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve. [Material civilization, economics and capitalism, XV – XVIII centuries. Structures of everyday life: possible and impossible]*. (Vol. 1). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Dorofieieva, N.V., Komaryns′ka, Z.M. (2000). Z istoriyi hroshey Ukrayiny. L′viv. [in Ukrainian].

Drahomanov, M. P. (1876). Malorusskie narodnye predaniya i rasskazy. Kiev. [in Ukrainian].

Istoriia hryvni [History of the hryvnia]. URL: https://www.treasury.gov.ua/news/istoriya-grivni

Hrebinka, Y. E. Ukrayins′ki tvory. Kyyiv, 1906. [in Ukrainian].

Hubyts'kyy, L. (2013). Finansove stanovyshche dvoryan Kyyivs'koyi huberniyi v pershiy polovyni XIX st. [The financial situation of the nobles of the Kyiv province in the first half of the 19th century]. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Istorychni nauky,* (18), 207–212. [in Ukrainian].

Izvestiya o kladakh i drevnostyakh po spisku Leshchinskogo. (1883). *Kiyevskaya Starina*, may, 391-192. [in Russian].

Kotlyarevs′kyy, I. Eneyida. Sayt: Biblioteka ukrayins′koyi literatury. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1052 [in Ukrainian].

Levyts′kyy, I. (1879). Kaydasheva sim″ya. L′viv. [in Ukrainian].

Lobachevs'kiy, V. (1887). Bugskoye kozachestvo i voyennyye poseleniya. *Kiyevskaya starina.* 12, 591-626. [in Russian].

Nechuy-Levyts′kyy, I. (1966). Zibr. tvoriv: u 10 t. K.: Naukova dumka, T 4. [in Ukrainian].

Ob ischislenii opredelennoy v Litovskom Statute monety vo vsekh sluchayakh, gde vzyskaniya proizvodyatsya po Litovskomu Statutu. (1832). PSZ RI. Sobr. 2-ye. № 4366. T.6. [in Russian].

O znachenii monet upominayemykh v Litovskom Statute i o vzmanii shtrafov v Guberniyakh, gde deystvuyet Litovskiy Statut, serebrom po utverzhdennomu yezhegodno kursu. (1830). PSZ RI. № 30230. T.40. [in Russian].

Orlyk, S. & Pavlenko, V. (2023). Money Issue in the Life of the Population of Kyiv Province (1797 – 1917). *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin],* 27, 39–52. https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281543 [in English].

Orlyk, S., Palchevich, G. & Orlyk, M. (2021). Mutual credit societies of naddnieper ukraine in the credit system of the Russian empire (second half of 19th - early 20th century). *Financial and credit activity-problems of theory and practice,* vol. 4, issue 39, 415–428. [in English].

Shportun, O. I. & Orlyk, V. M. (2021). The informational potential of the documents of the State Archives of the Kyiv region regarding the study of the history of the everyday employees of the treasury chambers in Trans-Dnieper Ukraine (end of XVIII – beginning of XX century). *Manuscript and Book Heritage of Ukraine,* 27, 21-34. Doi: https://doi.org/10.15407/rksu.27.021 [in Ukrainian].

Pchilka, O. Ditvora. Sayt: Biblioteka ukrayins′koyi literatury. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=24145 [in Ukrainian].

Ponomarev S. (1883). Vosem' pisem Tarasa Grigor'yevicha Shevchenka k raznym litsam. *Kiyevskaya Starina*, fevral', 402–408. [in Russian].

Pyshnyy, A. (2024). Hryvnya ta shah: vidnovlennya istorychnoyi spravedlyvosti. *Money & Banking: hroshi ta banky v istoriyi Yevropy: tezy dopovidey I numizmatychnoyi shchorichnoyi konferentsiyi "Money & Banking: hroshi ta banky v istoriyi Yevropy"* (m. Kyyiv, 16–18 veresnya 2024 roku). Kyyiv, 2–4. [in Ukrainian].

Shevchenko, T.(2003-a). Blyznetsy. Zibrannya tvoriv u shesty tomakh. T. 4. K.: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (2003-b). Khudozhnyk. Zibrannya tvoriv u shesty tomakh. T. 4. K.: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (2003-c). Prohulka s udovol′stvyem y ne bez moraly. Zibrannya tvoriv u shesty tomakh. T. 4. K.: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (2003-d). Naymychka. Zibrannya tvoriv u shesty tomakh. T.3. K.: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (2008-a). Vid′ma. Donets′k. Kobzar. Donets′k, 216–228. [in Ukrainian].

Shevchenko, T. (2008-b). Kateryna. Kobzar. Donets′k, 19–36. [in Ukrainian].

Shust, R.M. (2007). Karbovanets′. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. T. 4. K.: Naukova dumka.

Shust, R. M. Sorokivets′, moneta. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sorokivets [in Ukrainian].

Shust, R.M. (2012). Sorokivets′. Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 10 tomah / red. kol. V. A. Smolii. K.: Naukova dumka. T. 9. [in Ukrainian].

Skopnenko, O. (2024). Nazva "shah" v ukrayins′kiy movi: pokhodzhennya, uzhyvannya, perspektyvy aktualizatsiyi. *Money & Banking: hroshi ta banky v istoriyi Yevropy: tezy dopovidey I numizmatychnoyi shchorichnoyi konferentsiyi "Money & Banking: hroshi ta banky v istoriyi Yevropy"* (m. Kyyiv, 16–18 veresnya 2024 roku). Kyiv, 14–17. [in Ukrainian].

Smoktij, A. (1882). Karmelûk. Kievskaâ Starina, T.1, 183–189. [in Ukrainian].

Sobraniye malorossiyskikh prav 1807 g. (1993). K.: Naukova dumka. [in Russian].

Sumtsov, N. F. (1889). Kul'turnyye perezhivaniya. Cherty, rezi, mety, birki, karbizhi, ravashi. *Kiyevskaya Starina.* Iyul', 402–405. [in Russian].

Ukrayinka, L. Shcho dast′ nam sylu? Sayt: Biblioteka ukrayins′koyi literatury. .URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3434#google_vignette [in Ukrainian].

Ukrayins′ka narodna satyra i humor / za red. M.Nahornoho. Kyiv: V-vo Akademiyi nauk URSR, 1940. [in Ukrainian].

Ukrayins′ki narodni prysliv'ya ta prykazky. Kyyiv: vydavnytstvo Akademiyi nauk Ukrayins′koyi RSR, 1955. [in Ukrainian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-220-257

УДК 737.1[336.71:477.63]«1917–1921»

SHAHS – PAPER FRACTIONAL CURRENCY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION ERA, 1917–1921

Larysa Levchenko
Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
e-mail: loralewch@gmail.com; ORCID 0000-0001-9097-7373

Abstract. *In 2024, the National Bank of Ukraine, pursuing decommunization and restoration of historical justice, initiated the replacement of the "kopiyka" coin with the "shah". In this context, it is relevant to discuss the relevance of "shahs" to the traditional Ukrainian monetary system. The purpose of this publication is to study the history of the "shah" coin during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 based on archival records found in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Most of these documents are introduced into scientific circulation for the first time and are included in the appendix. The research methodology consists of both general scientific and special methods.*

An analysis of existing literature showed that "shah" coins were in circulation in Ukrainian territories from 1528 to 1725 and were abolished during the monetary reforms of Peter I.

"Shahs" were reintroduced in the Ukrainian National Republic as part of the hryvnia monetary system: one hryvnia was divided into one hundred shahs. The uniqueness of this coin was its issue not from metal but from paper in the form of stamps. The introduction of "shah-stamps" into circulation began during the Ukrainian State of Pavlo Skoropadskyi and continued during the Directory of the Ukrainian National Republic. As evidenced by archival documents, from 1917 to February 1922, various mints in Kyiv, Odesa, Kamianets-Podilskyi, and Stanislaviv printed "shah-stamps" equaling 46,306,555 hryvnias in value; 46,165,973 of these were issued to the populace. Shahs were in circulation both on the territory of the Ukrainian National Republic and, to a somewhat lesser extent, on the territory of the Western Ukrainian National Republic.

After the occupation of Kyiv, in March 1919, the Bolsheviks withdrew shah-stamps from circulation from all banks, institutions, enterprises, and organizations. The cancellation of Ukrainian shah-stamps hit the poorest sections of the population the hardest; their salaries continued to be paid in shahs well into the Soviet occupation.

In the Ukrainian National Republic and the Ukrainian State, shah-stamps also played a significant role in setting interest and exchange rates, paying for postal services, and other financial operations.

Thus, "shahs" during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 were indeed an essential component of currency circulation and the Ukrainian monetary system, so their revival is entirely consistent and historically fair.

Keywords*: shah, shah-stamps, paper* exchangeable coin*, the monetary system of Ukraine, Ukrainian National Republic, Ukrainian State, UNR Directory, Ukrainian Revolution 1917–1921.*

ШАГИ – ПАПЕРОВІ РОЗМІННІ МОНЕТИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Лариса Левченко
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(Київ, Україна)
e-mail: loralewch@gmail.com; ORCID 0000-0001-9097-7373

***Анотація**. 2024 року Національним банком України в контексті декомунізації та відновлення історичної справедливості ініційовано заміну розмінної монети «копійки» на «шаг». У цьому контексті набуло актуальності обґрунтування належності «шагів» до традиційної української грошової системи. **Мета цієї публікації** полягає у дослідженні історії розмінної монети «шаг» доби Української революції 1917–1921 рр. за архівними документами, виявленими в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), тексти яких у переважній більшості вперше запроваджено до наукового обігу і вміщено в додатку. **Методологія дослідження** включає як загальнонаукові, так і спеціальні методи.*

Аналіз попередніх досліджень показав, що монети «шаги» перебували в обігу на українських теренах з 1528 по 1725 рр. і були скасовані під час грошових реформ Петра I.

«Шаги» відродилися в Українській Народній Республіці у складі гривневої грошової системи: одна гривня поділялася на сто шагів. Специфікою цієї монети був її випуск не з металу, а на папері у вигляді марок. Запроваджувати в обіг «марки-шаги» було розпочато за Української Держави Павла Скоропадського та продовжилося за Директорії УНР. Як свідчать архівні документи, за період від 1917 р. до лютого 1922 р. у різних експедиціях в Києві, Одесі, Кам'янці-Подільському, Станіславові було надруковано марок-шагів на суму 46.306.555 гривень, в обіг для населення їх випущено на суму 46.165.973 гривні. Шаги перебували в обігові як на території Української Народної Республіки, так і в дещо меншому обсязі на території Західноукраїнської Народної Республіки.

Більшовики після окупації Києва (березень 1919 р.) вилучали з обігу марки-шаги з усіх банків, установ, підприємств та організацій. Анулювання українських марок-шагів найсильніше вдарило по кишені найбідніших прошарків населення, яким уже за радянської окупації «шагами» видавали зарплату.

В Українській Народній Республіці та Українській Державі шаги відігравали значну роль ще й при встановленні процентних ставок, курсу валют, оплаті поштових послуг та в інших розрахункових операціях.

Таким чином, «шаги» за часів Української революції 1917–1921 рр. дійсно були суттєвою складовою грошового обігу та української монетної системи, тому їхнє відродження абсолютно закономірне та історично справедливе.

***Ключові слова**: шаг, марки-шаги, паперова розмінна монета, монетарна система України, Українська Народна Республіка, Українська Держава, Директорія УНР, Українська революція 1917–1921 рр.*

Постановка проблеми. 2 вересня 2024 р. Національний банк України в контексті декомунізації та відновлення історичної справедливості виступив з ініціативою внесення змін до законодавства та започаткування карбування й уведення в обіг розмінної монети «шаг» замість «копійки», назва якої має російську етимологію. Ця ідея була підтримана Національною академією наук України: експертні висновки надали Інститут історії України НАН України та Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України. Завдання української історичної науки вбачається у всебічному вивченні історії розмінної монети «шаг» задля обґрунтування її належності до традиційної української монетної системи.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Історію розмінної монети «шаг» періоду до 1917 р. вивчали В. Шугаєвський (1918, 1952)[1], М. Котляр (1981)[2], В. Шлапінський (2019)[3] та інші вчені. Аналіз цих досліджень показав, що на українських землях монети «шаги» перебували в обігові з 1528 по 1725 рр. і були вилучені з обігу під час грошових реформ Петра І. Досвід запровадження Російською імперією паперової розмінної монети та її обігу на українських землях, у тому числі в Галичині у період Першої світової війни вивчала С. Орлик (2015, 2020)[4]. Окремі аспекти друкування «марок-шагів» за часів Української Народної Республіки, Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського та Директорії УНР висвітлено у працях С. Шрамченка (1929, 1931)[5], Д. Дорошенка (1930/1954)[6], Б. Мартоса та Я. Зозулі (1972)[7], М. Гнатишака (1973)[8], М. Дмитрієнко[9] та колективу авторів під керівництвом цієї вченої, до якого входила й директор ЦДАВО України Л. Яковлева(1994)[10], а також П. Гай-Нижника (2021)[11], Р. Шуста (2009)[12], І. Скоморович (2017)[13] та інших. А втім, спеціально присвяченої «маркам-шагам» праці не виявлено. Отже, **мета** цієї публікації полягає у дослідженні історії розмінної монети «шаг» доби Української революції 1917–1921 рр. за архівними документами, виявленими в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), тексти яких у переважній більшості вперше запроваджено до наукового обігу, а деякі вміщено в додатку. **Методологія дослідження** включає як загальнонаукові, так і спеціальні методи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як свідчить історіографічний огляд, монета під назвою «шаг», щоправда, у паперовому варіанті, з'явилася в обігу на українських теренах за часів Української Революції 1917–1921 рр. після значної перерви у кілька століть. У згаданій праці Б. Мартос і Я. Зозуля вказують на тих осіб, у колі яких зародилася сама ідея випуску національної валюти: «Тоді Генеральним Секретарем фінансів і промисловості був проф. Михайло Туган-Барановський, а його ближчими співробітниками інж. Василь Мазуренко, як Товариш Генерального Секретаря, Михайло Кривецький, як радник і директор Державної Скарбниці, інж. Євген Голіцинський та інші. Ідея заведення української валюти

[1] Shuhaevskyi, 1918: 14–15.
[2] Kotliar, 1981: 133.
[3] Shlapinskyi, 2019: 83–88.
[4] Orlyk, 2015: 141–148; Orlyk, 2020: 35–46; Orlyk & Pavlenko, 2023: 39–52.
[5] Shramchenko, 1929: 3–4; Shramchenko, 1931: 1.
[6] Doroshenko, 1954: 251–252, 330–331.
[7] Martos & Zozulia, 1972: 100 p.
[8] Hnatyshak, 1973: 15–16.
[9] Dmytriienko & Lysenko, 1994: 26–41.
[10] Dmytriienko, Yushchenko, Lytvyn & Yakovlieva, 1998: 454 p.
[11] Hai-Nyzhnyk, 2021: 810 c.
[12] Shust, 2009: 376 p.
[13] Skomorovych, 2017: 548 c.

зародилася в колі цих осіб ще перед тим, як вона була представлена перед законодавчим органом – Українською Центральною Радою. Цю ідею одностайно підтримали всі українські державні й політичні органи. Однак, це був дуже сміливий крок як з політичного, так і економічного погляду, оскільки не було відомо, як широкі кола населення зустрінуть нові українські гроші. Якщо б випуск їх не мав успіху, то це загрожувало б провалом всієї нашої державности»[14].

Коли за часів Української Центральної Ради вирішувалося питання про запровадження української грошової одиниці, М. Грушевський опублікував дві статті[15]. Перша – «Про монетну українську одиницю» вийшла друком у газеті «Народна воля» 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р. – за н. ст.), тобто після ухвали Центральною Радою 19 грудня 1917 р. «Тимчасового закону про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки» – карбованців, які мали містити 17,424 частки щирого золота й ділитися на 200 шагів[16] (Док. № 1). 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) цей закон набрав чинності: в обіг було випущено 532 500 білетів на суму 53 250 000 карбованців, які досить позитивно сприйняло населення. А втім, разом із ними в обіг потрапила значна кількість фальшивок. Відтак із 16 січня 1918 р. друк номіналу в 100 карбованців припинився, однак питання випуску власної валюти залишалося актуальним, як і її назви[17].

Отже, у ці дні М. Грушевський писав: «Ухвалюючи випуск українських грошей для першого початку в «карбованцях», рівних російським рублям, з огляду на призвичаєння людності, Центральна Рада, заразом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів, тим самим в принципі вже прийняла перехід до меншої монетної одиниці – півкарбованця, зложеного з ста шагів, відповідно до того, як звичайно діляться нові монетні одиниці, на сто частей». М. Грушевський закликав зробити гривню одиницею української монетної системи: «У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система – се рахунок на «гривні», і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натурально буде вернутись до сей старої назви, приложивши її до нової монетної одиниці – півкарбованця». Він пропонував повернути гривню з російської монетної системи, де як частина рубля у вигляді гривенника вона вже значила три копійки сріблом, і піднести її вартість до півкарбованця сріблом, що приблизно відповідало б англійському шилінгові й німецькій марці. «На мою гадку, – писав М. Грушевський, – се було б найзручніше, якби наш український уряд міг випустити гривню в виді срібної монетки, рівної ста шагам, і потім (чи разом з тим) став випускати кредитові білети в 5, 10, 20, 100, 1000 гривень, а також дрібну розмінну металічну монету в півгривню, 20, 10, 5 шагів, ну і – для годиться – також і один шаг, хоч він, очевидно, ніякого значіння в торгу мати не може. Для мене з погляду оживлення старих традицій мало б певну вартість відновлення старого рахунку «на срібло»… А з становища чисто реального поява металічної монети в гривнях (окрім срібної гривні), може, й золотого

[14] Martos & Zozulia, 1972: 9, 13.

[15] Згодом М. Грушевський об'єднав ці дві статті в одну й під назвою «Про монетну українську одиницю» та помістив її у збірці «На порозі Нової України: Гадки і мрії», що вийшла друком у Києві 1918 р. Е-архів Михайла Грушевського: http://hrushevsky.history.org.ua/item/0000415.

[16] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 8, арк. 83–83 зв.

[17] Dmytriienko & Lysenko, 1994: 30.

двадцятигривняка, приблизно рівного англійському фунтові) послужила б вихідним моментом і для установлення курсу наших грошей. Розуміється, сей курс може бути установлений і підтриманий й іншими способами, незалежно від випуску металічних грошей, але певне психологічне значіння вони б теж мали»[18]. Отже, М. Грушевський основні зусилля спрямовував на відновлення історичної справедливості щодо гривні. «Шаг» він розглядав як фракцію в 1/100 гривні та як срібну дрібну монету.

Намір Центральної Ради «бити» металеву монету підтверджується також Б. Мартосом і Я. Зозулею, які свого часу писали: «Вся грошова маса мала складатися з металевої частини і паперової. Для карбування монет мало бути уживане золото, срібло та інші металі. Практично до биття дзвінкої монети не можна було приступити з багатьох причин, а головно через стан війни з Росією»[19].

П. Гай-Нижник, спираючись на «Журнал засідання Генерального Секретаріату 30 грудня 1917 року», що зберігається в ЦДАВО України, стверджує, що «вперше запропонував» встановити «основну міру українських грошей – гривну, яка ділиться на 100 шагів». Генеральний секретар судових справ М. Ткаченко. На цьому засіданні були присутні В. Винниченко, М. Ткаченко, М. Порш, М. Шаповал, В. Антонович, І. Стешенко, О. Шульгин, Г. Сидоренко, Л. Абрамович, Д. Коліух та О. Пилькевич. Не можна не погодитися з П. Гай-Нижником, що рішення, яке вони винесли в цій справі, дійсно «своєрідне», а саме було ухвалено: «Доручити Генеральному Секретарю Ткаченко обстоювати в Центральній Раді назву основної міри укр[аїнських] грошей – дукат»[20]. Проте, щодо першості М. Ткаченка виникають сумніви, позаяк на той час обговорення вибору назви українських грошей відбувалося повсюдно й усіма[21].

У день 12 лютого 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів, що відбувалася, імовірно, ще в Коростені, були присутні В. Голубович, О. Жуковський, М. Ткаченко, Є. Сокович, П. Христюк і М. Порш. Розглядалося кілька питань, і серед них два надважливих: про герб і монетну одиницю. Міністерству фінансів було доручено внести в Малу Раду законопроект про випуск грошової одиниці – гривні, яка рівнялася 100 шагам, а 2 гривні, відповідно, 1 карбованцеві й 200 шагам. Водночас пропонувалося встановити поділ дрібної монети на 1, 2, 5, 10, 20 та 50 шагів (Док. № 2)[22].

Центральна Рада 1 березня 1918 р.[23] у Житомирі ухвалила закон «Про грошову одиницю, бите [биття] монети та друк державних кредитових білетів», згідно з яким монети мали бути трьох вартостей: 1) золота на 20 гривень, 2) срібна на 1 гривню, 3) з іншого металу, який тимчасово мав бути визначений Міністерством фінансів, на один шаг, 2, 5, 20 і 50 шагів. Розмір і вагу монет мав визначати міністр фінансів. На монеті з чільного сторони планували писати її назву, рік і назву міста (місця – *Авт.*) биття монети, а на звороті відтворювати назву держави «Українська Народна Республіка» та її герб (Док. № 3)[24].

Друга зі згаданих вище стаття М. Грушевського під назвою

[18] Hrushevskyi, 2007: 101–102.
[19] Martos & Zozulia, 1972: 36.
[20] ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 40.
[21] Hai-Nyzhnyk, 2021: 287–288.
[22] ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 4–4 зв.
[23] 12 лютого 1918 р. Центральна Рада запровадила новий стиль, за яким день 16 лютого 1918 р. став 1 березня 1918 р.
[24] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 8, арк. 84–84 зв.

«Українська гривня» була опублікована 3 березня 1918 р. у тій же газеті «Народна воля». Голова Центральної Ради повідомляв: «Центральна Рада прийняла закон про новий випуск українських грошей. Він уставляє, що монетною українською одиницею, на котру буде йти рахунок, буде гривня, рівна півкарбованцеві, а поділена на 100 шагів. Незадовго будуть випущені срібні гривні, золоті двадцятигривняки, паперові гроші в 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень і дрібна монета в 1, 2, 5, 10, 20 і 50 шагів». Далі він уточнював: «У нас, коли Центральна Рада прийняла закон про випуск карбованців, поділених на 200 шагів, тим самим принципіально вже було рішено питання, що монетною українською одиницею буде півкарбованця, поділеного на 100 шагів. Треба було тільки знайти для нього відповідне ім'я. По довгих міркуваннях української фракції Ц[ентральної] Ради прийшли до переконання, що єдино правильне буде і тут, як і в справі державного українського герба – вернутись до старої української монетної одиниці, яка була у нас за часів нашої державної незалежності, – до гривни або, як тепер вимовляють у нас се слово (гривня), – до гривні»[25].

За Центральної Ради художниками були розроблені проєкти купюр, планувалося укладення договору про їх друкування в Німеччині, до Німеччини була направлена спеціальна місія, а крім неї ще й група ревізорів із Державного контролю на чолі зі старшим ревізором Юрієм Вронським для нагляду за друкуванням грошей. Його доповідні записки під грифом «таємно» дають можливість уявити, чому справа друкування грошей в Німеччині затягувалася. Організаційні заходи там тривали протягом другої половини березня – першої половини квітня 1918 р.[26]. У цей час у Києві потреби у грошовій масі вимагали вжиття термінових заходів, тож 6 квітня 1918 р. було розпочато другу емісію у карбованцях, спершу вартістю 25, а потім 50 карбованців[27].

Нестаток дрібної монети далі спричинив видання Центральною Радою 18 квітня 1918 р. закону «Про випуск розмінних марок Державної Скарбниці» (Док. № 4). Міністрові фінансів надавалося право випустити в обіг розмінні марки Державної Скарбниці в розмірі дійсної потреби, але не вище суми 60 млн карб. Розмінні марки передбачалося випускати за окремий рахунок Державної Скарбниці вартістю 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Вони мали перебувати в обігові на рівні з металевою розмінною монетою (на той час не карбувалася – *Авт.*). Зрозуміло, що паперова розмінна марка швидко псувалася, тому як платня марка приймалася лише в разі цілісності трьох її чвертей. Міністр фінансів мав подбати як про вилучення розмінних марок з обігу, так і про затвердження їх зразків[28]. Філателісти обстоюють думку, що малюнки на розмінних марках спершу передбачалися для поштових марок. Б. Мартос і Я. Зозуля зробили вельми важливе зауваження щодо шагів, що ті перебували в обігові «і як поштові значки, і як розмінна монета»[29]. Аналогічне пояснення знаходимо у М. Гнатишака. Як пише М. Гнатишак, розмінні марки друкувалися за тими самими кліше і кольорами, що й поштові марки. Навіть розмір їх був однаковим: 30х25 мм. Аверс цих «монет» нічим не відрізнявся від поштових марок. Різниця була в реверсі:

[25] Hrushevskyi, 2007: 102–104.

[26] ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 27, арк. 3, 9–16.

[27] Dmytriienko & Lysenko, 1994: 30–31.

[28] ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 126.

[29] Martos & Zozulia, 1972: 9, 13.

у рамці з двох ліній (для 10, 20 та 30 шагів) та з однієї лінії (для 40 та 50 шагів) чорним кольором на ньому наносили текст «Ходить на рівні з дзвінкою монетою», над яким розміщувався тризуб. Поштові марки обтинали, а розмінні монети зубкували (перфорували) в 11 ½ зубців. Для друкування розмінних монет використовувався твердіший, легко забарвлений жовтуватий папір[30]. Філателіст Я. Мулик стверджує, що розмінні марки, які друкувалися в Києві у друкарні В. Кульженка, виготовлялися на тонкому жовтуватому папері, а ті, що в Одесі, в друкарні Ю. Фесенка. – на сірувато-білому. Дослідник також відстежив, що існувало два варіанти реверсу за товщиною ліній рамки і літер напису в рамці з двох ліній і три варіанти – за розміром шрифту, розмірами тризуба та висотою рамки – напису в рамці з однієї лінії[31]. С. Шрамченко писав свого часу, що поштові марки не лише випускалися на тонкому папері, а й зі зворотної сторони були гумованими для наклеювання і надпису на них не було. Спершу поштові марки зубкували так само, як і розмінні марки, на 11 ½ зубців. Однак, те зубкування затримувало випуск марок, то за російським прикладом (за С. Шрамченко) поштові марки пустили в обіг без зубців. Марок-шагів було назубковано тільки 40 тис. штук. Щодо паперу С. Шрамченко писав: «у Києві друковано грошові марки по 40 і 50 шагів на жовтавому (часом кремовому) папері, а в Одесі на білому і жовтавому»[32]. У документах ЦДАВО України зберіглася щоденна звітність Експедиції заготовок державних паперів про друкування поштових і розмінних марок у травні–червні 1918 р., з якої видно, що тільки біля відомостей про друк поштових марок у 30, 40 і 50 шагів поставлено дужку й написано «потребують гуміровки і перфорірки», біля розмінник марок така позначка відсутня. Тож вони або вже були перфоровані, або й зовсім не зубкувалися[33]. Зокрема про грошові знаки по 50 шагів без зубців С. Шрамченко зазначав, що після евакуації Державного банку УНР з Києва наприкінці січня 1919 р. незубковані «50 шагів» як на жовтавому київському, так і на білому одеському папері зубкував на 11 ½ зубців один із урядовців банку, аркуш за аркушем, в місцевій друкарні, де було поставлено машину держбанку. У лютому Директорія вимушено евакуювалася до Кам'янця-Подільського, тоді ніби через помилку лишалися незубкованими якихось десять аркушів, які, на думку С. Шрамченка, стали ексклюзивними за ціною. С. Шрамченко вказував, що розмінні марки вживалися замість поштових марок для сплати поштових відправлень, бо не існувало заборони використовувати їх для пошти[34]. Відтак, основна відмінність між поштовими і розмінними марками полягала у написі на реверсі, який розміщували тільки на розмінних марках.

У ЦДАВО України збереглися зображення марок, запроектованих художниками: О. Богомазовим (консульська марка вартістю 50 шагів із портретом Павла Скоропадського, рис. 22), Л. Розовим (50 шагів, рис. 8), Віттеном (2 шаги, рис. 12; 4 шаги, рис. 13), Г. Золотовим (5 шагів із портретом Івана Мазепи, рис. 14), М. Сальниковим (20 шагів із портретом Богдана Хмельницького, рис. 15; 30 шагів із портретом Петра Дорошенка, рис. 16; 50 шагів із портретом Павла Скоропадського, рис. 21),

[30] Hnatyshak, 1973: 87–88.
[31] Mulyk, 2018: 22.
[32] Shramchenko, 1931: 2.
[33] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 16, арк. 5–17а.
[34] Shramchenko, 1931: 3.

О. Красовським (40 шагів із портретом Івана Мазепи, рис. 17; 50 шагів із портретом Івана Скоропадського, рис. 18), М. Сниткіним (50 шагів із портретом Петра Сагайдачного, рис. 19). Очевидно, що деякі з цих проєктів розроблялися вже за Гетьмана Павла Скоропадського. С. Шрамченко писав, що мали бути й вищі вартості, а саме по 60 та 80 шагів і т. д. аж до 20 гривень, з портретами князя Костянтина Острозького, короля Данила Галицького, святого Володимира, Олега, вже згаданих гетьманів Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка, та з малюнком української корони. «Але де нині ці проекти марок? – питав сам себе С. Шрамченко. – Повинні вони бути або в архіві міністерства пошт і телеграфів, або в архіві експедиції заготовки державних паперів УНР. Кость Клепачівський інформував мене, що частина альбомів з проектами грошевих знаків і марок ще в 1921-ому році була в архіві цього ж банку в Ченстохові, але пізніш їх вивезено»[35].

Автори праці «Гроші України» вказують, що різних проєктів грошових знаків було розроблено аж до 300 одиниць (разом із паперовими)[36]. Деякі із цих проєктів, у тому числі проєкти розмінних марок, були представлені 1932 року на Львівській виставці сучасної української графіки, організованій Асоціацією незалежних українських митців, у розділі «Нарбут і Експедиція заготовки державних паперів». Зображення з виставки того ж року були опубліковані в каталозі, упорядкованому в редакції Павла Ковжуна[37].

Конкурси на кращий проєкт оголошувала заснована у грудні 1917 року Експедиція заготовок державних паперів Міністерства фінансів, якою по черзі керували А. Венеракі, В. Барбарів, І. Михайловський, М. Данильченко, Є. Федосіїв. Проєкти розглядала спеціальна комісія, створена при Міністерстві фінансів, у складі якої були: В. Мазуренко (товариш міністра фінансів, голова комісії), В. Барбарів (заступник голови), Д. Антонович, Г. Нарбут, І. Мозалевський, Н. Негель, гравери Гришманюк і Петенко (члени). Не останню роль відігравав створений у березні 1918 року мистецько-гравірувальний відділ Міністерства фінансів, який послідовно очолювали І. Мозалевський та З. Подушко. У тому відділі, що також виготовляв проєкти грошевих знаків, за інформацією М. Гнатишака, над ними працювало понад двадцять митців[38].

Реально друкувалися розмінні марки номіналом 10 і 20 шагів, розробником проєктів яких був Антін Середа (Рис. 1 та 2), та 30, 40 і 50 шагів, які розробив Георгій (Юрій) Нарбут (Рис. 3, 4 та 5).

Внесок видатного українського художника Георгія Нарбута в розроблення проєктів паперових розмінних монет і поштових марок висвітлений його біографом В. Січинським (1943) у праці «Юрій Нарбут: 1886–1920». Хоча автор пише про поштові марки Нарбута, однак зрозуміло вже, що їхній вигляд був таким самим, як і розмінних монет. В. Січинський вказує, що Нарбутом, крім проєктів карбованців і гривень різних номіналів, розроблено знаки Української Народної Республіки вартістю 30, 40 і 50 шагів, які були надруковані в Києві в 1918 р. Нарбут не встиг закінчити проєкт знаку вартістю 50 шагів (*Авт.* – нами аверс і реверс цього знаку розміщено в додатку під рис. 9). В. Січинський наголошує, що

[35] Shramchenko, 1931: 2.
[36] Dmytriienko, Yushchenko, Lytvyn & Yakovlieva, 1998: 19.
[37] Kovzhun, 1932: 13–18.
[38] Hnatyshak, 1973: 19–20.

художник також запроєктував марки вартістю 10 шагів з портретом князя Костянтина Острозького, 20 шагів – з портретом Сковороди, 40 шагів – з портретом гетьмана Петра Дорошенка, і невідомої вартості – з портретом Богдана Хмельницького (*Авт.* – тут нам пощастило знайти в архіві фотокопію проєкту Г. Нарбута знака вартістю 50 шагів із портретом Богдана Хмельницького, який розміщено в додатку під рис. 20). За свідченням біографа, у Берліні через уведення технічних сіток були змінені білети Державної Скарбниці 3,6 % вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень 1918 року, проєкти яких також розробляв Нарбут (*Авт*. – до цих білетів прикріплювалися купони, на яких також йшлося про шаги). В. Січинський підкреслив, що у грошових знаках і марках Нарбут досяг «великої творчої синтези українського національного стилю». «Взагалі державні знаки у виконанні Нарбута, – писав дослідник, – це наше наочне свідоцтво державної спілості, наша гордість і слава»[39].

Свідчення С. Шрамченка щодо початку випуску марок-шагів розбіжні: на початку статті «Перші українські марки-шаги, 1918–1920» він повідомляє, що сталося це на підставі закону УНР від 18 квітня 1918 р., а далі пише, що почали їх друкувати з 23 грудня 1917 р.[40]. Б. Мартос і Я. Зозуля називають дату 17 квітня 1918 р.[41] За даними щоденної звітності А. Венеракі, що зберіглася в ЦДАВО України, розмінні марки почали друкувати 22 квітня 1918 р., проте надрукували обмаль (на 160 тис. карб.), оскільки не було паперу[42] (звіти А. Венеракі упорядковано в додатку під № 5 – *Авт.*). Важливо, що друк розмінних марок почався ще при Центральній Раді, а введення їх до обігу сталося вже за Української Держави Павла Скоропадського.

На початку травня 1918 р. при урядові Гетьмана був заснований фінансовий комітет (голова О. Добрий), головним завданням якого було визначення теоретичних і практичних аспектів здійснення грошової реформи в Україні, і незабаром Міністр фінансів А. Ржепецький у публічному виступі заявив, що пріоритетом української політики він вважає створення власної грошової системи[43]. 12 травня 1918 р. побачив світ Закон «Про випуск серії білетів Державної скарбниці» (Док. № 6). Задля збільшення кількості платіжних знаків і зміцнення засобів Державної скарбниці Українська Держава збиралася випустити до 20 серій білетів Державної скарбниці під №№ від 1 до 20 по 25.000.000 карб. (по 50.000.000 грн.) на чотирирічний строк з призначенням щорічного прибутку по цих білетах у розмірі 3,6 % або по 1 шагу на день зі 100 гривень[44]. Нарахування відсотків по білетах починалося з 1 січня 1918 р., відлік строку виплати вівся по півріччях, а дати розрахунків встановлювалися 2 січня та 1 липня. 31 травня 1918 р. міністру фінансів було надано право збільшити кількість серій нового випуску до 40, а відсотки по них у сумі 3,5 % платити з 1 червня 1918 р.[45]. Отже, поняття шагу тут було використане для встановлення процентної ставки.

Важливим моментом історії шагу стала публікація опису 30-шагової марки у виданні «Державний Вістник» від 8 червня 1918 р. (Док. № 7). Мотив цієї марки був використаний

[39] Sichynskyi, 1943: 53–55.
[40] Shramchenko, 1931: 2–3.
[41] Martos & Zozulia, 1972: 13.
[42] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 16, арк. 4.
[43] Dmytriienko, Yushchenko, Lytvyn & Yakovlieva, 1998: 30.
[44] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 20, арк. 4–4 зв.
[45] ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 33, арк. 7.

Г. Нарбутом для розроблення проєкту 500 гривень: на палевому тлі було зображено профіль жінки у вінку, яка символізувала нову Україну. Державний кредитовий білет вартістю 500 гривень надійшов в обіг 17 жовтня 1918 р. і швидко поглинувся інфляцією, оскільки розрахунки вже велися на тисячі, і уряд Гетьмана вже був вимушений запроваджувати грошові знаки на суму 1000 та 2000 гривень[46].

8 липня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави прийняла постанову «Про порядок забезпечення розмінних марок, які були випущені згідно з законом бувшої Центральної Ради від 18 квітня 1918 р.» (Док. № 8). Міністрові фінансів надавалося право випустити розмінних марок на суму 60 тис. карб. Розмінні марки прирівнювалися до кредитових білетів, тобто на всю суму марок Державному банкові видавалося зобов'язання на підставі закону Центральної Ради від 20 квітня 1918 р. про випуск кредитових білетів[47] (йдеться про проєкт Закону «Про випуск зобов'язань державної скарбниці Української Народньої Республіки на забезпечення грошових знаків в сумі 500 міліонів карбованців /один міліярд гривень/»). Коли Центральна Рада випустила закон від 18 квітня 1918 р., вона, фактично, прирівняла розмінні марки до срібної монети, але лише в розумінні перебування в обігові нарівні з нею. Закон не містив положень про порядок забезпечення розмінних марок. У проєкті закону від 20 квітня 1918 р. Центральна Рада передбачала випуск кредитових білетів, і в другому пункті закону йшлося про те, що «зобов'язання Державної Скарбниці видаються Державному Банкові для забезпечення кредитових білетів Української Народної Республіки, випускаємих згідно закону, ухваленому Центральною Радою 19 грудня 1917 року про випуск кредитових білетів на суму 500 міліонів карбованців»[48]. Міністр фінансів Української Держави А. Ржепецький вважав, що розмінні марки за засадами їхнього випуску ближчі до кредитових білетів, і тому в сенсі їхнього забезпечення їх можливо прирівняти до кредитових білетів, «тобто включити усю суму вищевказаних марок до балансу Державного банку і забезпечувати їх зобов'язаннями Державної скарбниці, які виписуються на ім'я Державного банку на підставах, що встановлені законом про випуск кредитових білетів, затвердженим Центральною Радою 20 квітня 1918 р.». П. Гай-Нижник зазначає, що лише за Гетьманату Павла Скоропадського недоречності в забезпеченні розмінних марок було усунуто відповідним законодавчим актом від 8 липня 1918 р.[49]. Оскільки після цього розмінні марки мали забезпечення, це надало підстави Раді Міністрів Української Держави 8 листопада 1918 р. звернути увагу усіх відомств на необхідність в законах цифри подавати не в копійках, а в шагах (Док. № 9)[50]. 1(13) листопада 1918 р. були схвалені законопроекти, внесені міністром фінансів, щодо надання йому права випуску кредитових білетів та знаків Державної Скарбниці на суму 2,5 млрд карб. та про загальні підстави випуску кредитових білетів і знаків Державної скарбниці. Знаки випускалися у карбованцях і гривнях і забезпечувалися майном і прибутками держави[51].

Вже за П. Скоропадського на території України здійснювалися заходи

[46] Dmytriienko, Yushchenko, Lytvyn & Yakovlieva, 1998: 37–38.
[47] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 6, арк. 18.
[48] ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 96.
[49] Hai-Nyzhnyk, 2021: 306.
[50] ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 33, 34 зв.
[51] ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 23–26.

щодо обмеження обігу російських грошових знаків, у т. ч. 17 серпня 1918 р. побачив світ Закон «Про обмеження ввозу в Україну російських грошових знаків»[52]. Директорія продовжила грошову реформу в Україні: вже у грудні 1918 р. було створено комісію, яка мала виробити конкретний план цієї реформи. До комісії увійшли В. Мазуренко, С. Остапенко, М. Туган-Барановський та інші урядовці[53]. Міністром фінансів було призначено Б. Мартоса, який запропонував проєкт плану грошової реформи. На той час в обігу були російські рублі, німецькі марки, австрійські крони, українські карбованці й гривні, а також місцеві бони усіх видів. 6 січня 1919 року Директорією УНР був прийнятий Закон «Про державну українську грошову одиницю». Згідно із цим законом з 26 січня 1919 р. всі російські грошові знаки, як кредитові білети, так і керенки, припинялися в Україні як законні платіжні знаки, і приймання їх переставало бути обов'язковим. Державною українською грошовою одиницею оголошувалася гривня, яка містила 8,712 частки щирого золота і поділялася на 100 шагів. Дві гривні складали карбованець. Всі розрахункові збори, надходження і видавання всяких сум у грошових рахунках, актах, а також і всі платежі мали здійснюватися лише у гривнях і шагах[54]. Щодо проведеної реформи Б. Мартос і Я. Зозуля зазначали таке: «Грошова реформа була переведена без перешкод… вартість українських грошей не тільки не впала, а навпаки зміцнилася. На якийсь час настала стабілізація цін, бо населення прийняло їх з довір'ям»[55].

Однак, позитивний вплив грошової реформи Директорії явно перебільшений цими авторами, позаяк там саме Б. Мартос і Я. Зозуля вказують, що на руках у населення залишилася «велика частина російських грошей». Вважливо те, що вже 2 лютого 1919 р. під тиском радянського українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка Директорія УНР виїхала з Києва до Вінниці, затим до Проскуріва (Хмельницький), Ровно (Рівне) і Кам'янця-Подільського. Більшовики зайняли Київ. За розпорядженням Комісаріату фінансів від 14 березня 1919 р. за № 22, опублікованому в «Известияхъ Киевскаго Совета Рабочихъ Депутатовъ», у Києві та окрузі розпочалося повсюдне екстрене вилучення «красных» марок (червоного кольору вартістю 50 шагів). У ЦДАВО України в архівному фонді № 4216 «Київська окружна контора Народного банку РСФРР» за описом № 1 збереглася архівна справа № 44 «Объ оставшемся количестве въ разныхъ учрежденияхъ аннулированныхъ Совѣтской властью купоновъ, отъ %% бумагъ и украинскихъ размѣнныхъ марокъ – шагивъ» на 707 аркушів, яка містить переважно односторінкові акти про вилучення з обігу в банках, установах, організаціях і на підприємствах марок-шагів. У цій справі зібрані не лише акти про вилучення 50-шагових «красных» марок, а й розмінних марок вартістю 40, 30, 20 та 10 шагів, щодо вилучення яких 26 березня 1919 р. Комісар банків України П. Корольов видав наказ № 3, опублікований цього ж дня в № 31 «Известий Киевскаго Совета Рабочихъ Депутатовъ». 29 березня 1918 р. ним же було видано наказ про вилучення процентних паперів строку 1918 року. Щодо останніх у документах згадуються декрети Робітничо-селянського уряду України від 5 та 12 лютого 1919 р. Акції вилучення відбувалися негайно, день у день з

[52] Державний Вістник, 1918, № 41 (29 серпня), с. 3.
[53] Martos & Zozulia, 1972: 16.
[54] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 7, арк. 8.
[55] Martos & Zozulia, 1972: 17.

оприлюдненням наказів: переважна більшість актів про вилучення 50-шагових марок датована 14 березня, іншої вартості – 26 березня 1919 р.

Акти про вилучення 50-шагових марок в установах мають приблизно такі тексти: «14 березня 1919 року. Цей акт складений згідно з розпорядженням фінансової колегії Виконавчого Комітету Ради Робітничих і Селянських депутатів у тому, що до дня оголошення розпорядження, тобто до п'ятниці 14 березня 1919 року в касі Акліматизаційного Саду Української Академії Наук виявилося червоних марок у 50 шагів на суму сто дев'ятнадцять рублів п’ятдесят копійок /119 р. 50 коп.»[56].

Акти про вилучення марок-шагів іншої вартості мають такі тексти: «1919 року березня 26 дня, ми нижчепідписані на підставі приказу № 3, надрукованому в Вістях Виконавчого Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів від 26 березня 1919 року під № 31 про анулірования грошових знаків «шагів» всякої вартости, себ-то в 40, 30, 20 та 10 шагів, сього числа зробили підрахунок кількости цих шагів, маючихся в сучасний мент у касі між авансовими грішми для ріжних видатків по Управлінням Комісаріяту Шляхів, виявилася ось така кількість шагів: по 40 шаг. 752 шт. на суму 150 карб. 40 коп.; 30 шаг. 387 шт. на суму 58 карб. 05 коп.; 20 шаг. 960 шт. на суму 96 карб. 00 коп.; 10 шаг. 1951 шт. на суму 97 карб. 55 коп. Разом 4050 штук на суму 402 карб. 00 коп.»[57].

Разом з цим у згаданій архівній справі наявні кілька актів, датовані 10 березня 1919 р., які свідчать про кількість не введених до обігу марок-шагів, акумульованих у банківських установах. Наприклад, в одному з таких актів зазначено: «На 10 березня 1919 року за книгою комори Відділу кредитних білетів Державного Банку значиться в готівці українських розмінних марок номіналом 50 шагів: оброблених – на 625.000 карб., необроблених – 157.500 карб. Усього на 782.500 карб. Забракованих під час обробки – на 17.500 карб. Крім того, у переданих Відділу Київською Конторою старих українських розмінних марках у 13 мішках на суму 149.000 карб. є марки різної вартості і визначити кількість марок 50 шаг. до розробки всієї зазначеної партії неможливо»[58].

У справі також містяться довгі списки установ, підприємств, організацій із зазначенням сум, на які відбулося вилучення розмінних марок, це – банки, ощадні каси, націоналізовані цукрові заводи, управління будівництва, каси фронтів тощо. Звісно, що більша кількість марок-шагів вилучалася в банках, однак вражають своїми цифрами підприємства громадського харчування, де як раз більше всього накопичувалося марок-шагів, які перебували в обігові у населення. Наприклад, «у касі Відділу Громадського Харчування Колегії Міського Відділу Київського Виконкому опинилося на 14-е цього березня червоних марок вартістю 50 шагів 9639 штук на загальну суму ДВІ ТИСЯЧІ ЧОТИРИСТА ДЕВ’ЯТЬ РУБЛІВ… Уповноважений з управління Відділом Громадського Харчування Л. Подільський. Бухгалтер А. Фель»[59].

Отже, вилучення більшовиками з обігу українських марок-шагів найсильніше вдарило по кишені пересічних громадян. Це підтверджує й лист від учителів – членів Київського міського професійного учительського союзу від 5 травня 1919 р., у якому вони

[56] ЦДАВО України, ф. 4216, оп. 1, спр. 44, арк. 57.
[57] ЦДАВО України, ф. 4216, оп. 1, спр. 44, арк. 113, 115 (копія).
[58] ЦДАВО України, ф. 4216, оп. 1, спр. 44, арк. 4.
[59] ЦДАВО України, ф. 4216, оп. 1, спр. 44, арк. 159.

писали: «Викладачі навчальних закладів: народ, який живе виключно на винагороду за свою тяжку вчительську працю. Винагорода не перевищує окладу платні, одержуваного нині робітником, а часто навіть значно нижче його. Тому декрет про анулювання деяких грошових знаків за сучасної дорожнечі на предмети першої необхідності є для викладацького персоналу вкрай обтяжливим, а багатьом і зовсім непосильним. Нижчезазначені викладачі увійшли до Ради Київської міської професійної вчительської спілки з клопотанням про захист їх інтересів щодо анульованих грошових знаків перед Вищою Владою, причому вказують, що анульовані грошові знаки свого часу видані в якості зарплатні. Визнаючи зазначене клопотання цілком справедливим і таким, що не терпить зволікання, Рада Київської міської професійної вчительської спілки просить Товариша Народного Комісара Фінансів увійти в положення вчителів та задовольнити їх заяву про обмін наявних у них анульованих знаків на знаки, визнані Урядом. Підлягають обміну купони та марки на суму 655 грн. 35 коп.». Так, учитель Г. Апраксин просив поміняти йому марки-шаги на суму 12 руб., В. Георгієвський на суму 39 руб., Л. Дмитров – 31 руб., М. Іваницький – 56 руб., А. Гребенетський – 38 руб., М. Папчинський – 21 руб., В. Петров – 40 руб., Н. Шпачинський – 32 руб., А. Чижський – 47 руб., П. Екземплярський – 12 руб., В. Калинович – 15 руб., Н. Яновський – 13 руб., І. Предтечевський – 27 руб., В. Тараненко – 52 руб., С. Лихотинський – 12 руб., А. Розов – 17 руб., І. Соколов – 9 руб., А. Кострица – 34 руб.[60]

Тепер зрозуміло, з яких причин М. Скрипник вважав, що анулювання марок-шагів спричинить кризу в суспільстві та телеграфував до Ради народних комісарів (цитується мовою оригіналу): «Категорично протестую проти повного скасування всяких дрібних розмінних знаків для Київської області. …Скасування цих шагів падає всією тяжкістю на робітників і дрібних службовців, які вже за Радянської Влади отримували платню саме цими шагами» (Док. № 11)[61]. Отже, шаги у значній кількості перебували в обігу у незаможних прошарків пересічного населення і використовувалися навіть за більшовиків.

Згаданий лист народного комісара Державного контролю і голови Верховної соціалістичної інспекції Української СРР М. Скрипника датовано 21 лютого 1919 р. Цими ж днями, а саме 23 лютого 1919 р., Міністр фінансів Директорії УНР Б. Мартос, перебуваючи у Вінниці, писав до Державного секретаря фінансів ЗУНР Костя Левицького: «Після ухвали відповідного закону, грошовою одиницею являється гривня, яка складається зі 100 шагів…», і пропонував встановити однаковий курс гривень та австрійських корон, хоча й розглядав той момент історії невідповідним, щоб повністю замінити в Галичині австрійську грошову одиницю українською. Однак, оскільки війська Східної України, знаходячись в Західній Україні, отримували платню гривнями, а військовим галичанам також платилося гривнями, то Б. Мартос передбачав виникнення непорозумінь між військовими і цивільним населенням у Галичині. Він звернувся до К. Левицького з проханням «встановити певний курс гривень і обов'язковий прийом їх як приватними особами, так і всіма державними касами та зборщиками податків». Міністерство фінансів Директорії УНР гадало цілком

[60] ЦДАВО України, ф. 4216, оп. 1, спр. 44, арк. 706–707.

[61] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 414, арк. 82–83.

нормальним установити курс корони у 80 шагів. У разі ж неприйняття цієї пропозиції урядом Західної України, воно згоджувалося на встановлення курсу корони вартістю 100 шагів, не зважаючи на те, що це торкнеться інтересів населення Східної України. Б. Мартос повідомляв про відкриття у Станіславові й Тарнополі державних скарбниць, які мали скуповувати гривню й гривнями здійснювати переказні операції (Док. № 12)[62]. Цей лист Б. Мартоса яскраво свідчить не лише про те, що шаги, хоча й у незначній кількості, могли перебувати в обігу в Галичині, а й про те, що вони були розрахунковою одиницею у встановленні курсу іноземної валюти до гривні. Грошові знаки УНР були запроваджені ЗУНР у січні 1919 р., а у квітні 1919 р. Українська Національна Рада ЗУНР прийняла закон про запровадження гривні на всій території ЗУНР[63]

Разом із Директорією українськими містами мандрували Державний Банк та Експедиція заготовки державних паперів, продовжувалося й друкування паперових грошей[64]. Міністерство фінансів поширило низку оголошень про обіг грошових знаків в Українській Народній Республіці: від 10 червня 1919 р. (Док. № 13)[65], 25 серпня 1919 р.[66], 17 травня 1920 р.[67], 22 жовтня 1920 р.[68]. У всіх цих оголошеннях йдеться про наявність в обігу розмінних марок номіналом 50, 40, 30, 20, 10 шагів та про тимчасове приймання державними касами та касами залізниць російських кредитових білетів деяких номіналів по курсу 150 шагів за 1 рубль.

В архівних фондах ЦДАВО України збереглися цікаві відомості Експедиції заготовок державних паперів (Док. № 14). Перша з них повідомляє про надіслані Експедицією Заготовок Державних Паперів та Одеським Відділом грошових знаків до 8 листопада 1918 р. (складена 15 грудня 1918 р.) надруковані грошові знаки: карбованці і шаги, сума яких також обрахована в карбованцях. З'ясувати період, протягом якого видрукувано ці грошові знаки, важко. Однак, до 8 листопада 1918 р. названі інституції передали до Київської контори Державного банку 101.724.400 примірників номіналами 10, 20, 30, 40, 50 шагів на суму 15.869.060 карбованців (підрахунок – *Авт.*)[69]. Якщо зважити, що один карбованець дорівнював двом гривням, то ця сума сягає понад 30 млн гривень.

Друга відомість складена про здані грошові знаки Державної Скарбниці до банків та інших інституцій у період від 23 грудня 1917 р. по 9 лютого 1920 р. Із неї видно, що Експедиція заготовок державних паперів здала до Державного банку в Києві у період від 23 грудня 1917 р. по 31 грудня 1918 р. розмінних марок номіналом 50 шагів – 14.933.800 грн.; 40 шагів – 7.225.440 грн.; 30 шагів – 2.999.040 грн.; 20 шагів – 4.400.400 грн.; 10 шагів – 2.179.440 грн. Із 1 по 26 січня 1919 р. Експедиція ще передала до Держбанку розмінних марок номіналом 50 шагів на суму 4.700.000 грн. У період із 2 квітня по 17 листопада 1919 р. Експедиція передала до Евакуаційного відділення Державного Банку розмінних марок номіналом 50 шагів на суму

[62] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 10, арк. 4–5.
[63] Skomorovych, 2017: 226.
[64] Martos & Zozulia, 1972: 21–24.
[65] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 7, арк. 28 зв.–29 зв.
[66] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 7, арк. 17.
[67] ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
[68] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 6, арк. 15.
[69] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 15, арк. 2.

2.020.765 грн.[70]. Разом уся сума складає 38.458.885 грн.

У третій відомості йдеться про передавання у період з 2 квітня по 22 травня 1919 р. лічильно-сортувальним відділом Експедиції до Державного Банку у Станіславові 2.020.765 розмінних марок номіналом 50 шагів[71]. Це та сама цифра, що й у попередній відомості, тож доходимо висновку, що ці марки могли бути або прозубковані, або й надруковані вже у Станіславові.

У ЦДАВО України також збереглися два огляди емісій. Перший огляд виконано станом на 1 червня 1920 р. за період з грудня 1917 р. (Док. № 15). У ньому вказано, що «Евакуаційним Відділом Державного Банку за часи з 29-го Січня 1919 року по 1-е Червня 1920 року випущено розмінних марок на суму 4.020.765 гривень, котрі власне не складають емісії»[72]. Другий огляд, датований 14 квітня 1922 р., охоплює період з 1917 р. по 20 лютого 1922 р. (Док. № 16) і повідомляє, що за весь цей час видрукувано в різних експедиціях у Києві, Одесі, Кам'янці-Подільському та Станіславові грошей на суму 45.244.860.315 грн, із них 31.680.553.760 грн – карбованцями, 11.518.000.000 грн – гривнями, 2.000.000.000 грн – серіями та 46.306.555 грн – розмінними знаками. Із цих грошей в обіг для населення випущено 23.027.487.673 грн 60 шагів, із них розмінними знаками – 46.165.973 грн 60 шаг. Станом на 20 лютого 1922 р. у розпорядженні Уряду УНР у гривнях було 4.675.629.841 грн 30 шагів, із них розмінними знаками 140.581 грн 30 шагів. Підписав цей огляд керуючий Міністерством фінансів Директорії УНР В. Приходько та виконувач обов'язків директора Кредитової канцелярії В. Мельник[73].

У своїй публікації С. Шрамченко наводив дещо інші відомості й цифри. На підставі посвідки колишнього директора Державного Банку він повідомляв: «Від 23 грудня 1917 р. до 9 липня 1920 р. у ріжних експедиціях (Київ, Одеса, Кам'янець) надруковано розмінних знаків вартости 50 шагів на суму 21.654.565 гривень, примірників 43.309.130. В Станіславові Кам'янецькою експедицією заготовлено розмінних знаків вартости 50 шагів на суму 97.800 гривень, штук 195.600. Разом по 50 шагів 21.752.365 гривень, штук 43.504.730. Від грудня 1917 р. до 9 липня 1920 р. в ріжних експедиціях (Київ, Одеса, Кам'янець) надруковано розмінних знаків вартости: по 40 шагів на суму 7.225.440 гр., 18.063.600 штук; по 30 шагів на суму 2.999.640 гр., 9.996.800 штук; по 20 шагів на суму 4.400.400 гр., 22.002.000 штук; по 10 шагів на суму 2.179.440 гр., 21.794.400 штук. Всі повищі розмінні знаки випущено в обіг на протязі часу від 1918 до 1922 року»[74]. Підрахунок сум, зазначених С. Шрамченком, показує, що за його даними було надруковано шагів на загальну суму 38.557.285 грн, що на 7.749.270 грн менше ніж в огляді емісії від 14 квітня 1922 р., що зберігся у ЦДАВО України. Очевидно, що С. Шрамченко на час написання статті (1931 р.) не володів повними даними про випуск шагів. Разом з цим важливо те, що він наголосив на факті знищення марок-шагів у великих обсягах не лише більшовиками, а й Збройними силами Півдня Росії А. Денікіна, польськими військами, під час евакуації, при зміні урядів та влади[75].

[70] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 15, арк. 6–7.
[71] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 15, арк. 14.
[72] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 8, арк. 62–63 зв.
[73] ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 2, спр. 24, арк. 39–39 зв.
[74] Shramchenko, 1931: 2.
[75] Shramchenko, 1931: 2.

Висновки. Таким чином, дослідження, виконане за архівними документами ЦДАВО України, показало таке. «Шаги» відродилися в Українській Народній Республіці у складі гривневої грошової системи: одна гривня поділялася на сто шагів. Специфікою цієї монети був її випуск не з металу, а на папері у вигляді марок. Шаги перебували в обігові як на території Української Народної Республіки, так і в дещо меншому обсязі могли перебувати в обігові в Західноукраїнській Народній Республіці. На Київщині шаги перебували в обігу навіть за більшовиків. Очевидно, що правильнішими слід вважати дані про випуск шагів, наведені в огляді емісії від 14 квітня 1922 р., в якому зазначена сума випуску шагів, що склала 46.306.555 грн.

В Українській Народній Республіці та Українській Державі шаги відігравали значну роль ще й при встановленні процентних ставок, визначенні курсу валют, оплаті поштових послуг та при виконанні інших розрахункових операцій.

Отже, «шаги» у період Української революції 1917–1921 рр. дійсно були суттєвою складовою грошового обігу та української монетної системи, тому ідея Національного банку України про запровадження шагів як складової гривні має справедливе історичне підґрунтя.

References

Hai-Nyzhnyk, P. (2021). *Ukraina: finansy i polityka (1917–1922 rr.).* [Ukraine: finance and politics (1917–1922)]. Kyiv: Samit-knyha, 810 s. [In Ukrainian].

Hnatyshak, M. (1973). *Derzhavni hroshi Ukrainy: 1917–1920 rokiv. Iliustrovanyi istoryko-ikonohrafichnyi narys*. [State money of Ukraine: 1917–1920. Illustrated historical and iconographic essay.]. Cleveland, Ohio, 379 s. [In Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (2007). Pro monetnu ukrainsku odynytsiu. [On the Ukrainian monetary unit]. In the book: Hrushevskyi, Mykhailo Serhiiovych. *Tvory u 50 t.* [Works in 50 volumes]. [Ed: P. Sokhan (Chief Ed.), Ya. Dashkevych, I. Hyrych and others]. Lviv: Printing house «Svit». Vol. 4. Part. 1, 101–104. [In Ukrainian].

Dmytriienko, M. & Lysenko, O. (1994). *Natsionalna valiuta Ukrainy: 1918–1919.* [National currency of Ukraine: 1918–1919]. *Ukrainian historical journal*, 6, 26–41. [In Ukrainian].

Dmytriienko, M., Yushchenko, Yu., Lytvyn, V. & Yakovlieva, L. (1998). *Hroshi v Ukraini: fakty i dokumenty*. [Money in Ukraine: facts and documents]. Kyiv, 454 s. [In Ukrainian].

Dorofieieva, N. & Komarynska, Z. (2000). *Z istorii hroshei Ukrainy*. [On the History of Money in Ukraine.]. Textbook. Kyiv, 164 s. [In Ukrainian].

Doroshenko, D. (1954). *Istoriia Ukrainy: 1917–1923 rr.* [History of Ukraine: 1917–1923]. T. 1. Doba Tsentralnoi Rady [The Age of the Central Rada]. New York: Bulava, 462 s. [In Ukrainian].

Kovzhun, P. [Ed.] (1932, June). *Kataloh vystavky suchasnoi ukrainskoi hrafiky*. [Catalogue of the Exhibition of Modern Ukrainian Graphics]. Lviv, 104 s. [In Ukrainian].

Kotliar, M. F. (1981). *Narysy istorii obihu i lichby monet na Ukraini XVI–XVIII st.* [Essays on the history of circulating and counting coins in Ukraine in the 16th–18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 240 s. [In Ukrainian].

Martos, B. & Zozulia, Ya. (1972). *Hroshi Ukrainskoi Derzhavy*. [Money of the Ukrainian State]. Munich, 103 c. [In Ukrainian].

Mulyk, Ya. (2018). *Kataloh poshtovykh marok Ukrainy, 1918–2017*. [Catalog of postage stamps of Ukraine, 1918–2017]. Ed. 4th, supplement. Drohobych: Kolo, 193 s. [In Ukrainian].

Orlyk, S. (2015). Rozminni marky ta kaznacheiski znaky v hroshovomu obihu v Ukraini v period Pershoi Svitovoi viiny. [Currency stamps and treasury signs in monetary circulation in Ukraine during the First World War]. *Special historical disciplines: issues of theory and methodology*, 26–27, 141–148. [In Ukrainian].

Orlyk, S., Kocur, W. & Szweć, W. (2020). Lwowskie znaki pieniężne okupacji w czasie I wojny światowej. [Lviv`s Banknotes in the Period of the Russian Occupation During the First World War]. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 66, 35–46. [In Polish].

Orlyk, S., & Pavlenko, V. (2023). Money issue in the life of the population of Kyiv province (1797–1917). East European Historical Bulletin, (27), 39–52. https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281543

Sichynskyi, V. (1943). *Yurii Narbut: 1886–1920. Ukrainske mystetstvo*. [Yuriy Narbut: 1886-1920. Ukrainian art.]. Krakiv-Lviv: Ukrainske vydavnytstvo. Iss. 2, 62 s. [In Ukrainian].

Skomorovych, I. H. (2017). *Evoliutsiia ta funktsionuvannia hroshovoi systemy v Ukraini*. [Evolution and functioning of the monetary system in Ukraine.]. [Doctoral thesis for the degree of Doctor of Economics. Ivan Franko National University of Lviv]. Lviv, 548 s. [In Ukrainian].

Shlapinskyi, V. (2019). Pro etymolohiiu numizmatychnykh terminiv «shah» ta «izroi». [On the etymology of the numismatic terms “shag” and “izroy”.]. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia istorychna*. [Bulletin of Lviv University: Historical Series.]. Special Issue, 83–88. [In Ukrainian].

Shramchenko, S. (1931). Pershi ukrainski marky-shahy (1918–1920). [The first Ukrainian step stamps (1918–1920).]. *Ukrainian Philatelist*, 3–4, 1–3. [In Ukrainian].

Shramchenko, S. (1929). Shche pro pidrobleni marky-shahy z 1918 roku. [More about counterfeit step stamps from 1918]. *Ukrainian Philatelist*, 7–8, 3–4. [In Ukrainian].

Shuhaevskyi, V. A. (1918). *Monetnyi y denezhnyi schet v Levoberezhnoi Ukrayne v XVII veke*. [Coin and money account in Left-Bank Ukraine in the 17th century]. Chernigov, 54 s. [In Russian].

Shuhaievskyi, V. (1952). Moneta i hroshova lichba na Ukraini v XVII stolitti. [Coin and money account in Ukraine in the 17th century]. *Scientific collection. Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA*. New York, 9–10. [In Ukrainian].

Shust, R. (2009). *Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. [Numismatics: History of Monetary Circulation and Coinage in Ukraine]. Textbook. Kyiv: Znannya, 376 p. [In Ukrainian].

ДОДАТОК

Документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

Фонд 1063 *– Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, мм. Житомир, Київ.*

Фонд 1064 *– Рада міністрів Української Держави, м. Київ.*

Фонд 1115 *– Українська Центральна Рада (УЦР), мм. Київ, Житомир.*

Фонд 1509 *– Міністерство фінансів УНР, мм. Київ, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський, Тарнів (Польща), Станіслав (Польща).*

Фонд 2199 *– Міністерство фінансів Української Держави, м. Київ.*

Фонд 4018 *– Український національний музей-архів при Українському інституті громадознавства у м. Празі (Чехо-Словаччина).*

Фонд 4465 *– Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція).*

№ 1

Витяг із Тимчасового закону Української Народної Республіки про випуск державних кредитових білетів – карбованця, який поділявся на 200 шагів, 19 грудня 1917 р.

ТИМЧАСОВИЙ ЗАКОН ПРО ВИПУСК ДЕРЖАВНИХ КРЕДИТОВИХ БІЛЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Центральна Рада дня 19-го Грудня 1917 року ухвалила:

1. Кредитові білети Української Народної Республіки випускаються Державним Банком Української Народної Республіки в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасове, до утворення золотого Фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями, прибутками Української Народної Республіки від монополії, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки.

2. Розмір випуску кредитових Білетів не повинен ні в якому разі перевисшати половини річної суми від монополій.

3. Випуски кредитових білетів можуть бути зроблені лише законодатним шляхом.

4. Кредитові Білети Української Народної Республіки випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів.

5. Українські Кредитові Білети ходять нарівні з золотою монетою [і] являються законним оплатним засобом і обов'язково повинні прийматися при всіх оплатах.

6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах.

7. Розмінний обмін Українських Кредитових Білетів на російські і навпаки російських кредитових білетів на українські обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без якого будь комісіонного за розмін і обмін винагородження.

8. Обмін Українських Кредитових Білетів одної вартості на другу, а також ветхих білетів на нові переводиться в установах Українського Державного Банку і Скарбницях.

9. Одночасно з випуском в народний обмін кредитових білетів належить оголошувати про прикмети їх неоплатності в разі їх попсування.

10. За фальшування Українських Кредитових Білетів виноваті караються позбавленням прав і каторгою.

11. Генеральному Секретарю Фінансів надається право виробити зразки кредитових білетів Української Народної Республіки і їх оголосити до загальної відомості.

Заступник Голови Української Центральної Ради Мик[ола] ШРАГ

Секретарь Української Центральної Ради А[НТІН] ПОСТОЛОВСЬКИЙ

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 8. Арк. 83–83 зв. Машинопис. Українська мова.

№ 2

Витяг із Протоколу засідання Ради Народних Міністрів, на якому було прийнято рішення про внесення в Малу Раду законопроекту про випуск грошової одиниці – гривні, яка поділялася на 100 шагів, від 12 лютого 1918 р.

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ

з дня 12/2 1918 року

Присутні: В. Голубович, О. Жуковський, М. С. Ткаченко, Є. Сокович, П. А. Христюк і М. В. Порш.

…VII Ухвалено доручити Міністерству Фінансів виробити і внести в Малу Раду законопроект про випуск грошевої одиниці з відповідним написом – установити монетну одиницю:

А) Гривну, яка рівняється 100 шагам, 2 гривни – 1 карб. – 200 шагів.

Б) Установляється такий поділ дрібної монети: 1, 2, 5, 10, 20, 50 шагів.

Г) Щодо паперових грошей установити треба в 2 гривни, 10, 20, 100, 500, 1000 гривен.
Д) щодо золотих грошей в 10 гривен.
Голова Ради Народніх Міністрів [підпис] В. Голубович.

ЦДАВО України. Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4–4 зв. Машинопис. Українська мова. Підписи – червоним олівцем.

№ 3

Закон Української Центральної Ради про грошову одиницю, карбування монети – шагу, друк державних кредитових білетів – гривень, 1 березня 1918 р.

ЗАКОН ПРО ГРОШОВУ ОДИНИЦЮ, БИТЕ МОНЕТИ, ТА ДРУК ДЕРЖАВНИХ КРЕДИТОВИХ БІЛЕТІВ

Центральна Рада 1 березня 1918 року ухвалила:
1. На основну грошову одиницю прийняти гривню, що має містити 8,712 долі щирого золота; гривня ділиться на 100 шагів; 2 гривні відповідають одному карбованцеві емісії 1917 року.
2. Монету ту прийняти такої вартости:
а/ Золоту на 20 гривень;
б/ Срібну на одну гривню;
в/ Иншого металю, який тимчасове встановить Міністер[ство] фінансів, на один шаг, 2 шаги, 5 шагів, 20 шагів і 50 шагів.
3. Розмір і вагу монети має тимчасово установити Міністер фінансів. На монеті з чільного боку мають бути написи: 1/ назва монети, 2/ рік биття монети, 3/ назва міста биття.
На відворотній стороні: 1/ Українська Народня Республіка і 2/ Герб Республіки.
4. Державні кредитові білети прийняти такої вартости: на 2 гривні = 1 карбованцеві, 5 гривень, 10 гривень, 20 гривень, 100 гривень, 500 гр[ивень], 1000 гривень.
5. Кредитові білети мають бути типу виданих 100 карбованців з одміною рисунку і кольору для кожної вартости, але на відворотній стороні мають бути лише такі написи:
а/ Державні Кредитові Білети Української Народньої Республіки забезпечуються всім Державним майном Республіки;
б/ Державні Кредитові Білети Української Народньої Республіки ходять нарівні з золотою монетою;
в/ За фальшування Державних кредитових білетів виновних карається позбавленням прав і тюрмою.
6. Рисунки і кольори державних кредитових білетів тимчасово має встановлювати Народній Міністр Фінансів.

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 8. Арк. 84–84 зв. Машинопис. Українська мова.

№ 4

Закон Української Центральної Ради про випуск розмінних марок Державної Скарбниці, 18 квітня 1918 р.

ЗАКОН
ухвалений Українською Центральною Радою в засіданні 18-го квітня 1918 року про випуск розмінних марок Державної Скарбниці:

Надати Міністрові Фінансів право випустити в оборот розмінні марки Скарбниці в розмірі дійсної потреби, але не вище суми шістьдесят міліонів карбованців на підставі нижчезазначених правил:
1/ Розмінні марки Скарбниці ходять на рівні з металичною розмінною монетою.
2/ Розмінні марки Скарбниці виробляються і випускаються за окремий рахунок Державної Скарбниці вартістю: 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 і 50 шагів.
3/ Зразки розмінних марок затверджуються Міністром Фінансів.
4/ Попсована розмінна марка Скарбниці не приймається в платню в тому разі, коли вона має менше трьох чвертей цілої розмінної марки.
5/ Міністр Фінансів має установити порядок як вийняти розмінні марки з обороту.
З первотвором протоколу згідно:
Тов[ариш] Голови
Української Центральної Ради [підпис] Микола Шраг.

ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 126. Машинопис. Українська мова.

№ 5

Звітність про друкування шагів (розмінних та поштових марок) Друкарнею Кульженка у квітні – червні 1918 р.

[Бланк]
ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УКРАЇНСЬКОЇ
Народньої Республіки Секретарство Фінансів
ЕКСПЕДИЦІЯ ЗАГОТОВОК ДЕРЖАВНИХ ПАПЕРІВ
«23» Квітня 1918 р.

До п. Міністра Фінансів

Щоденна відомість про друкування грошей і марок за 22/23 квітня 1918 року. Пушкінська, 4

Місце друкування	Кількість надруковано		Кількість здано до Державного Банку	
	Білетів вартістю 25 карб.	Розмінних марок	Білетів вартістю 25 карб.	Розмінних марок
	На сумму:			
Друкарня Кульженко Пушкінська, 4	5.625.000	Не було паперу	22 квітня 3.750.000 23 квітня 5.625.000 9.375.000	160.000 424.600 584.600
		разом	9.959.600	

Управитель Експедиції [підпис] А. Венераки

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 4. Машинопис. Українська мова.

До п. Міністра Фінансів

Щоденна відомість про друкування грошей і розмінних марок за [23/24] квітня 1918 року. Пушкінська, 4

Місце друкування	Кількість надруковано за 23 квітня		Кількість здано до Державного Банку 24 квітня	
	На сумму			
	Білетів вартістю 25 карб.	Розмінних* Поштових марок	Білетів вартістю 25 карб.	Розмінних марок
Друкарня Кульженко Пушкінська, 4	3.750.000	поштових 50 шагів 350.000 40 шагів 280.000 --- 630.000	3.750.000	- -

Поштові марки потребують ще гумировки і перфорірки.

Управитель Експедиції [підпис] А. Венераки.

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 3. Машинопис. Українська мова.

Щоденна відомість про друкування грошей і розмінних марок в Експедиції Заготовок Державних Паперів. На 25 травня 1918 р. № 450. Травня 1918 р.										
Назва знаків	Надруковано			Здано на суму,	Окрім того в майстернях надрукованих знаків по фарбам аркушів					
	Кількість аркушів	Вартість кожного аркуша, карб.	Усього на суму, карб.	карб.	Якою фарбою надруковано:					Усього аркушів
					1-ю	2-ю	3-ю	4-ю	5-ю	
Білетів Державної Скарбниці вартістю:										
50 карбованців	9.500	1500	14.250.000	12.000.000	7000	4000	0000	4000	4500	19.500
25…….	‘’	‘’	‘’	‘’						
Розмінних марок:										
50 шагів	‘’	‘’	‘’	‘’	Розмінних марок, готових для здачі є така кількість аркушів:					
40 …….	‘’	‘’	‘’	‘’						
30 …….	‘’	‘’	‘’	‘’	50 шагів	40 шагів	30 шагів			
20 …….	3.750	40	150.000	‘’	21.000	24.500	13.000			58.500
10 …….	3.750	20	75.000	‘’						
Поштових марок: є надруковано										
50 шагів	47.000	100	4.700.000	Потребують	Окрім того є надруковано бандеролів для тютюну і махорки на ¼ др. аркушів – 7250					
40 …….	39.000	80	3.120.000	гуміровки і						
30 …….	43.000	60	2.600.000	перфорірки						
20 …….	‘’	‘’	‘’							

Управитель Експедиції [підпис] А. Венераки Секретарь [підпис]

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 5–6. Таблиця, надрукована машинописом і заповнена рукописом.

Щоденна відомість про друкування грошей і розмінних марок в Експедиції Заготовок Державних Паперів. На 1 червня 1918 р. № 498. Травня 1918 р.										
Назва знаків	Надруковано			Здано на суму	Окрім того в майстернях надрукованих знаків по фарбам аркушів					
	Кількість аркушів	Вартість кожного аркуша	Усього на суму карб.	карб.	Якою фарбою надруковано:					Усього аркушів
					1-ю	2-ю	3-ю	4-ю	5-ю	

		карб.								
Білетів Державної Скарбниці вартістю:										
50 карбованців	‘’	‘’	‘’	12.750.000	-	8.500	10.000	9.750	500	28.750
25…….	‘’	‘’	‘’	‘’						
Розмінних марок:										
50 шагів	‘’	‘’	‘’	300.000	Розмінних марок, готових для здачі є така кількість аркушів, вартістю шагів:					
40 …….	‘’	‘’	‘’	‘’						
30 …….	‘’	‘’	‘’	‘’	50	40	30	20	10	
20 …….	5000	40	200.000	‘’	11.500	24.500	13.000	17.500	8.500	65.000
10 …….	5000	20	100.000	‘’						
Поштових марок: є надруковано										
50 шагів	47.000	100	4.700.000	Потребують	Окрім того є надруковано бандеролів для тютюну і махорки на ¼ ф. аркушів – 9.500					
40 …….	39.000	80	3.120.000	гуміровки і	Здано 1 червня бандеролів аркушів 30.000					
30 …….	43.000	60	2.600.000	перфорірки						
20 …….	‘’	‘’	‘’							

Управитель Експедиції [підпис] А. Венераки Секретарь [підпис].

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 17–17а. Таблиця, надрукована машинописом і заповнена рукописом.

№ 6

Затверджений Гетьманом Павлом Скоропадським Закон про випуск серії білетів Державної скарбниці, 12 травня 1918 р.

Затверджую: Гетьман всієї України Павло Скоропадський,
27 травня 1918 р., м. Київ
Посвідчив: за Державного секретаря М. Могилянський

Ухвалений Радою Міністрів Закон про випуск серії білетів Державної Скарбниці.

Рада Міністрів від 12 травня 1918 р. постановила:

За для збільшення кількості платіжних знаків і зміцнення засобів Державної скарбниці, Українська Держава випускає до обороту в міру потреби і в строки призначені Радою Міністрів до 20 серій білетів Державної скарбниці під №№ од 1 до 20 по 25.000.000 карб[ованців] (по 50.000.000 гривень) на чотирирічний строк з призначенням щорічного прибутку по цих білетах в 3,6 % або по 1 шагу на день зі 100 гривень.

Зазначені білети випустити на підставі нижчезазначених правил:

1. Серії білетів Державної скарбниці під №№ 1–20 в 50.000.000 гривень кожна серія випускаються на чотирирічний строк.

2. Вартість цих білетів визначається в 50, 100, 200 й 1000 гривень, а розмір щорічного прибутку в 3,6%. Прибуток виплачується по півріччях 2 січня та 1 липня. Течія відсотків по білетах починається з 1 січня 1918 р.

3. Прибуток від цих білетів Державної скарбниці не підлягає податкові з прибутків од грошових капіталів.

4. Форма білетів затверджується міністром фінансів.

5. Погашення білетів переводиться по скінченню 4 років од часу випуску.

6. Виплата капіталу по білетах і %% по купонах переводиться як настане для цього строк у всіх скарбницях, в конторах і відділах Державного банку та державних ощадних касах.

7. Білети Державної скарбниці сприймаються для всіх платіжів Державній скарбниці, Державному банкові, державним ощадним касам, всім урядовим установам, а також в заставу по казенних підрядах та поставках і всіх взагалі зобов'язаннях з казною – по номінальній ціні з надбавкою %% по біжучому купонові.

8. При платіжах білетами скарбниці – Державній скарбниці, Державному банкові, державним ощадним касам і всім урядовим установам відсотки по купонах біжучих нараховуються по день платіжа; на такій же підставі переводяться і залічення при продажі білетів Державним банком, скарбницями та державними ощадними касами, приватним особам та казенним інституціям, а ці останні по взаємних обрахунках роблять залічення тим же порядком.

Примітка: Спосіб розрахунку поміж Державним банком, Державною скарбницею і державними ощадними касами по білетах, прийнятих Державним банком встановлюється міністром фінансів.

9. До платіжа в скарбницях, інституціях Державного банку і в державних ощадних касах білети приймаються тоді тільки, коли вони мають при собі всі купони, строки оплати котрих ще не настали, і коли платіжна сума не менш від суми білета вкупі з нарослими відсотками.

10. Білети мають платіжну силу протягом 10 років після скінчення чотирирічного строку на котрий вони випущені, а купони цих білетів – протягом 10 років од дня, призначеного для їх оплати. По скінченню ж зазначених 10 річних строків не подані до виплати білети й купони вважаються недійсними.

11. Власникам білетів надається право одержувати виплату капіталу й відсотків гривнями (2 гривні – 1 карбованець) або рублями /1 руб[ль] – 1 карбованець/.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.
Міністр фінансів А. Ржепецький.
Згідно: Ст. Діловод Фурса.

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 4–4 зв. Машинопис. Українська мова.

№ 7

Опис поштової марки номіналом 30 шагів, опублікований у виданні «Державний Вістник», 8 червня 1918 р.

Марка в 30 шагів видрукована блакитним кольором. Розмір малюнка марки: заввишки 26 мм, завширшки 21 мм.

Малюнок складається з:

I. Рямки, круг рямки, з двох прямих ліній, з котрих зовнішня ширша.

II. Рівносторінного восьмикутника, в котрому намальована жіноча голова в квітковому вінці, як символ молодої України. Зверху восьмикутника, з правої і з лівої його сторони вміщені герби Української Держави, а в низу, теж з обох боків восьмикутника – поштові знаки: по дві перехрещених труби.

III. Написи внизу марки в цій шпальті.

Перша шпальта: Українська

Прямим грубим друкарським шрифтом;
Друга шпальта: Народна Республіка
Косим курсивним шрифтом.
Зверху марки напис: 30 шагів 30.
Цифри «30» зкрізні, вкриті горизонтальними лініями, слово «шагів» прямим друкарським шрифтом, більш дрібним ніж слово «Українська» внизу марки.
IV. Сітка на марці одної категорії. Цю сіткою вкрито поле у восьмикутнику навкруги малюнка жіночої голови. Ця сітка прямими квадратами з трикутниками на зразок української плахти.
За Міністра Фінансів Вас[иль] Мазуренко.
Управитель Експедиції А. Венераки.
Мистець Георгій Нарбут.
Завідуючий художнім відділом Експедиції Ів. Мозалевський.

Державний Вістник. 1918, 8 червня. № 20.

№ 8

Постанова Ради Міністрів Української Держави про порядок забезпечення розмінних марок, 8 липня 1918 р.

м. Київ
Затверджую: Павло Скоропадський, 8 липня 1918 р., Київ.
Посвідчив: в. об. Державного секретаря Ігор Кістяківський.
Ухвалена Радою міністрів постанова про порядок забезпечення розмінних марок, які були випущені згідно з законом бувшої Центральної ради від 18 квітня 1918 р.
В доповнення закону Центральної ради від 18 квітня цього року про надання міністрові фінансів права випустити розмінних марок на суму не більше шестидесяти тисяч /60000/ карбованців:
Розмінні марки, щодо порядку їх забезпечення, прирівнюються до кредитових білетів, цебто на всю суму розмінних марок, які випускаються Державною Скарбницею, видається Державному банкові зобов'язання на підставі закону Центральної ради від 20 квітня цього року про випуск кредитових білетів.
Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.
Міністр фінансів А. Ржепецький.
Згідно: Ст. Діловод Фурса.

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 6. Арк. 18. Машинопис. Українська мова.

№ 9

Витяг із Журналу засідань Ради Міністрів Української Держави із вказівкою відомствам про необхідність вживання у законах цифр не в копійках, а в шагах, 8 листопада 1918 р.

ЖУРНАЛЪ СОВѢТА МИНИСТРОВЪ
8-го ноября 1918 года № 131

ПРЕДСѢДАТЕЛЬСТВОВАЛЪ:
А. К. РЖЕПЕЦКІЙ.
ПРИСУТСТВОВАЛИ МИНИСТРЫ:
А. Ф. РОГОЗА, М.А.СЛАВИНСКІЙ, В.Ю.ЛЮБИНСКІЙ, С.Н.ГЕРБЕЛЬ, А. Г. ВЯЗЛОВЪ, В. Н. ЛЕОНТОВИЧЪ, С. Ф. МЕРИНГЪ, С. Н. ПЕТРОВЪ…
Засѣданіе открыто въ 9 час[овъ] вечера.
СЛУХАЛИ: ПОСТАНОВИЛИ:
…
в/ по вопросу объ измѣненіи дѣйствующаго почтово-телеграфнаго тарифа – по реестру № 26 – одобрить законопроектъ согласно […]* Малой Рады, за исключеніемъ плати за передачу телеграммъ, каковую установить въ розмѣрѣ первоначально проектированномъ Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ. Кромѣ того обратить вниманіе вѣдомствъ на необходимость выражать въ законахъ цифры не въ копѣйкахъ, а въ шагахъ.
…
Заседание закрылось в 1 час. 30 мин. ночи.

ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 33, 34 зв. Машинопис. Російська дореформена мова.

* Два слова в тексті не відбилися під час друку.

№ 10

Закон про державну українську грошову одиницю, затверджений Директорією УНР, 6 січня 1919 р.

Затверджений Директорією 6 січня 1919 р.
закон про державну українську грошову одиницю.

У розвиток, доповнення та зміну відповідних законів постановити:

1) З двадцять шостого Січня 1919 року російські грошові знаки, як кредитові білети, так і знаки Російської Державної Скарбниці, так звані «керенки», перестають бути законними платіжними знаками на Україні, і прійом їх перестав бути обов'язковим.

2) Державна Українська грошова єдиниця є гривня, яка містить 8,712 долі щірого золота. Гривня поділяється на сто шагів; дві гривні складають карбованець.

3) Всі розрахункі зборів, поступлень, видач, та зазначення всяких сум у грошових рахунках, актах та всіх взагалі умовах, а також і всі платні провадяться в гривнях та шагах.

4) Виконання по умовах та зобов'язаннях, що виникли в приватно-правових стосунках до двадцять шостого Січня цього року і визначені в рублях, вчиняється в гривнях, по рощоту: 1 рубль – рівний 2 гривням.

5) З шістнадцятаго Січня 1919 року всіми державними установами припиняється прийом російських кредитових білетів в 1.000 та 500 рублів, а з двадцять першого Січня і 250 рублів в платіжі та вноски, а також на біжучі рахунки.

Що ж до решти російських грошових знаків, то Міністру Фінансів надається право назначати курс, по котрому вони мають прийматися після двадцять шостого Січня 1919 року урядовими установами, а також строки та інші умови цього прийому по окремим категоріям знаків.

6) Закон цей вводиться в життя по телеграфу.

Голова Ради Міністрів В. Чеховський.

Міністр Фінансів Б. Мартос.

Друкарня Экспедиції Заготовок Державних Паперів.

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 8. Типографський друк. Українська мова.

№ 11

Телеграма М. Скрипника Раді Народних Комісарів із проханням залишити в обігу для Києва та Київської області розмінні грошові знаки – шаги, від 21 лютого 1919 р.

[Резолюція]: К сведению [підпис]

[Штамп]: ВРЕМЕННОЕ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО. Управление делами. Вх. № 792 26/II 1919.

Принята 21/2 1919 г.

Из Кіева от Тов. СКРИПНИКА

Просять узнать. Правительством издан декрет, здесь официально не полученный, об аннулировании шагов. Ввиду полного отсутствия каких бы то ни было разменных знаков, аннулирование шагов здесь вызовет кризис, форменный кризис и сильнейшие затруднения в обмене. Считал бы безусловно необходимым при аннулировании значительной части фальшивых 25-копеечных шагов, 50-шаговых марок, сохранить действительность остальных шаговых марок. В разменном отношении Кіев категорически отличается от Харькова, между прочим ввиду того, что декрет здесь не был получен, и о нем лишь упоминалось в газете. Киевский исполком продолжил обязательность.

Нужно было бы организовать разсылку декретов и постановлений Правительства оффициальную, особенно по финансовым и экономическим вопросам. Затем с ведома Наркомфина здесь установлено хождение купонов до настоящего года и высотой, кажется, до 25 руб. Нужно иметь ввиду, что в КІЕВЕ полное отсутствие мелких денежных знаков. Категорически протестую против полной отмены всяких мелких разменных знаков для Кіевской Области. Аннулирование мелких шагов означает именно это. Мелкие шаги не фальсифицированы, подделка шла лишь пятидесяти шаговых марок. Отмене шагов должна предшествовать предварительная подача сюда для пуска в оборот необходимого количества других мелких разменных знаков, без этого получается полная закупорка мелкого текущего товарообмена. Наконец, отмена шагов этих падает всей тяжестью на рабочих и мелких служащих, которые уже при Советской Власти получали жалованье именно этими шагами. Декрет совершенно не принимает во внимание положение в Кіевской Области. Прошу, во всяком случае это мое мнение, передать правительству как председателя Социнспекции Совнаркома мое ходатайство о временном неприведении этого декрета в действие для Кіева, т.е. о задержке его публикации здесь, до снабжения Кіева мелкими разменными знаками и разрешения других указанных вопросов. Данное постановление мною вносится не об отмене уже изданного декрета, а об приведении его исполнения в данной местности, конечно, без публикации о сем. СКРИПНИК.

Хорошо, вношу в Совнарком, но буду оспаривать.

ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 82–83. Машинопис. Російська мова. Оригінал телеграми, прийнятої в Харкові.

№ 12

Лист міністра фінансів Б. Мартоса Державному секретареві фінансів ЗУНР К. Левицькому про необхідність запровадження до обігу єдиної грошової одиниці як у Західній, так і Східній Україні, м. Вінниця, 23 лютого 1919 р.

До пана Секретаря фінансів

По з’єднанні Західної України зі Східною почувається велика потреба в тому, аби і грошова валюта була єдиною для всієї Соборної України.

Міністерство фінансів має на думці, в часі, коли життя ввійде в більш нормальну течію, докладно обговорити цю справу і при Вашій допомозі полагодити її.

У справі відділення української валюти від російської до цього часу зроблено слідуюче. Після ухвали відповідного закону, грошовою одиницею являється гривня, яка складається зі 100 шагів і містить в собі 8,712 щирого золота. Російські грошові знаки на Україні уже не обов’язкові до прийому приватними особами та установами; державні каси також більш не

приймають російських грошових знаків в великих купюрах і тільки деякі дрібні російські знаки ще приймаються державними касами по зменшеному курсу. Український Державний банк тепер цілком відокремлений від російського.

Коли сучасний мент по ріжних причинах не є відповідним, аби в Галичині замінити австрійську грошову одиницю на українську, то питання встановлення певного і однакового курсу гривень і корон для обох частин України, на погляд міністерства, є актуальне.

Війська Східної України, що знаходяться на території Західної України, одержують платню українськими грішми /гривнями/, цими ж грішми платиться там і військовим галичанам; коли немає твердого курсу грошей, то можуть трапитися непорозуміння між військом і населенням.

Це все примушує мене звернутися до Вас с просьбою встановити певний курс гривень і обов'язковий прийом їх як приватними особами, так і всіма державними касами та зборщиками податків.

У мене є відомості, що Вами зроблено розпорядження про обов'язковий курс корон, але мені не відомо, чи цей курс обов'язковий для прийому во всіх касах і для всіх платежів, чи тільки тоді, коли гривні приймаються добровільно.

На Східній Україні законом Директорії в падолисті місяці ц.р. курс корони встановлено в 80 шагів.

Переходячи до питання, який твердий курс слід би встановити, треба зауважити, що наслідком встановлення курсу корон по всій Україні в 100 шагів було би пониження курсу гривень на міжнародному ринкові на 20 %, між тим встановлення курсу корон в Галичині в 80 шагів не може відбитися на курсі за кордоном по тій причині, що Галичина має спільну валюту з Австрією, Угорщиною і іншими державами бувшої Австро-Угорщини, котрі своєю політикою впливатимуть на курс корони: підвищення ж курсу корон до 100 шагів на Східній Україні, може привести до великого напливу їх взагалі на Україну з інших країн Австрії, тим більше, що випуском корон не керує уряд Західної України, а Австро-Угорщиною випущено їх дуже багато.

З другого боку, випуск гривень є цілком в розпорядженні українського уряду і випущено їх, порівнюючи мало, тому і наплив їх до Галичини не може буди значним, тим більше, що Галичина зараз не має значних запасів краму, котрий міг би бути закуплений на гривні.

Приймаючи на увагу вищесказане, Міністерство фінансів гадає, що курс корон слід було б встановити в 80 шагів.

Коли ж Ви, по тих чи інших причинах визнаєте це неможливим, то Міністерство фінансів згоджується на встановлення його в 100 шагів, не дивлячись на те, що цим зачепляться інтереси населення Східної України. Щоб не було великого напливу гривень до Галичини, в найближчим часі будуть відчинені в Станиславові та Тарнополі державні скарбниці, котрі будуть скуповувати гривні і гривнями вести переказні операції.

За цукор, який залишиться після обміну на нафту, нами зроблено розпорядження брати по 5 гривень або 6,25 корон на фунт, що також причиниться до зменшення числа гривень у Галичині.

Просимо Вас висловити свій погляд по зачепленим нами питаннях в найближчим часі, якщо можливо – по телеграфу.

Міністр фінансів

Директор Кредитної канцелярії [підпис] Мартос.

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 10. Арк. 4–5. Машинопис. Українська мова.

№ 13

Оголошення Міністерства фінансів Директорії УНР про обіг грошових знаків на території Української Народної Республіки, 10 червня 1919 р.

ОГОЛОШЕННЯ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ УНР

Міністерство фінансів доводить до відома населення що:

І. Нині єдиним законним платіжним засобом як для державних установ, так і для приватних осіб, з'являються українські грошові знаки і лише тимчасово деякі зазначені нижче російські грошові знаки.

Українські грошові знаки випускаються в карбованцях, гривнях і шагах (1 карбованець = 2 гривням; 1 гривня = 100 шагам).

Досі випущені грошові знаки слідуючих зразків:

1) Кредитові білети:

в 2000 гр., в 1000 гр., в 500 гр.

в 100 гр., в 10 гр., в 2 гр.

2) Знаки Української Державної Скарбниці: в 1000 карб., в 50 карб. І в 25 карб.

3) Білети Української Державної Скарбниці (з купонами) в 1000 гр., в 200 гр., в 100 гр., і в 50 гр.

3-а) Купони від згаданих білетів Української Державної Скарбниці:

в 13 гр., 3 гр. 60 шаг., в 1 гр. 30 шаг. і в 90 шаг.

Примітка: а) Ходять як грошові знаки білети Української Державної Скарбниці тільки ті, при яких є всі купони, котрим не вийшов ще строк.
б) Ходять як грошові знаки купони від згаданих білетів тільки минулих строків.
4) Розмінні знаки Української Державної Скарбниці: в 5 гривень.
5) Розмінні марки: в 50 шаг., в 40 шаг., в 20 шаг., і в 10 шаг.
II. Крім українських грошових знаків, нарівні з ними, тимчасового обов'язкові до прийому як для державних установ, так і для приватних осіб також і слідуючі зразки російських грошових знаків:
1) 5% зобов'язання російської Державної скарбниці, заштамповані згідно закону 4 листопада 1918 р. українським штампом.
2) Російські розмінні марки: в 1, 2, 3, 10, 15 та 20 коп. по рощоту 10 коп. = 2 шагам.
3) Російські бони: в 1, 2, 3, 5 і 50 коп. по тому ж рощоту.
III. Не обов'язкові до прийому:
1) Російські кредитові білети: в 1000 руб., в 500 руб., в 250 руб., в 100 руб., в 50 руб., в 25 руб., в 10 руб., в 5 руб., в 3 руб., і в 1 рубль (царські і думські гроші).
2) Знаки російської Державної скарбниці: в 40 руб. і в 20 руб. (керенки).
3) Всі купони від російських процентових паперів.
4) Незаштамповані українським штампом 5 % зобов'язання російської Державної скарбниці.
5) Рощотні знаки (більшовицькі).
IV. Одначе, з огляду на велику кількість значащихся в обігу російських кредитових білетів, дрібних купюр державні каси і каси залізниць, тимчасово до зміни, приймають російські кредитові білети в 100 р., 50 р., 25 р., 10 р., 5 р., 3 р., і 1 р., але по пониженій ціні, а саме по 150 шаг. за рубль.
V. Що ж до російських кредитових білетів в 250 р., 500 р. і в 1000 руб., знаків російської Державної скарбниці в 20 р. і в 40 р. (керенки) і купонів від російських процентових паперів, – то вони державними касами і касами залізниць прийматися зовсім не будуть.
Міністр фінансів Б. Мартос.
10 червня 1919 року.
ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 28 зв.–29 зв. Типографський друк.

№ 14

Відомості зданих Експедицією заготівлі державних паперів грошових знаків до банків та інституцій, 1917-1920 рр.

ВІДОМІСТЬ

о надісланих Експедицією Заготовок Державних Паперів і Одеським Відділом грошових знаків по 8 листопада 1918 року

Одержано:						
	Одеською Конторою Державного Банку по 8/11		Київською Конторою Державного Банку		Разом	
	Кількість					
	примірників	карбованців	примірників	карбованців	примірників	карбованців
1) Вартості в 1000 карбов.	‘’	‘’	54.000	54.000.000	54.000	54.000.000
2) ‘’ 100 ‘’	‘’	‘’	603.840	60.384.000	603.840	60.384.000
3) ‘’ 50 ‘’	15.689.500	784.475.000	36.769.350	1.838.467.500	52.458.850	2.622.942.500
4) ‘’ 25 ‘’	1.040.000	26.000.000	1.589.850	39.746.250	2.629.850	65.746.250
5) ‘’ 50 шагів	‘’	‘’	29.867.600	7.466.900	29.867.600	7.466.900
6) ‘’ 40 ‘’	‘’	‘’	18.063.600	3.612.720	18.063.600	3.612.720
7) ‘’ 30 ‘’	‘’	‘’	9.996.800	1.499.520	9.996.800	1.499.520
8) ‘’ 20 ‘’	‘’	‘’	22.002.000	2.200.200	22.002.000	2.200.200
9) ‘’ 10 ‘’	‘’	‘’	21.794.400	1.089.720	21.794.400	1.089.720
Разом	‘’	810.475.000*	–	2.008.466.810	–	2.818.941.810

*[Олівцем]: 1.620.950.000

15 грудня 1918 року Управитель Експедиції Михайловський Головний Бухгальтер Осінський.

З копією згідно: В. о. Головного Бухгальтера [підпис]

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 2. Таблиця надрукована машинописом.

ВІДОМІСТЬ
ЕКСПЕДИЦІЇ ЗАГОТОВОК ДЕРЖАВНИХ ПАПЕРІВ
про здані грошові знаки Державної Скарбниці до Банків і інституцій за час з 23 грудня 1917 року по 9 лютого 1920 року

Куди здані грошові знаки	Знаки Державної Скарбниці							Розмінні марки					Разом гривень
	1000 карб.	250 карб.	100 карб.	50 карб.	25 карб.	10 карб.	5 карб.	50 шаг.	40 шаг.	30 шаг.	20 шаг.	10 шаг.	
	В ГРИВНЯХ												
до Державного Банку в Києві з 23 грудня 1917 р. по 31 грудня 1918 р.	502614000	–	120768000	3886360800	79492500	–	–	1493380	722544 0	299904 0	440040 0	217944 0	4620973420
З 1 по 26 січня 1919 р. включно	364014000	–	–	44100000	–	–	–	4700000	–	–	–	–	412814000
--------	866628000	–	120768000	3930460800	79492500	–	–	1963380 0	722544 0	299904 0	440040 0	217944 0	5033787420
до Державного Банку в Вінниці з 9 по 12 лютого 1919 р. включно	-	–	–	65578000	–	–	–	–	–	–	–	–	65578000
до Евакуаційного відділення Державного Банку з 2 квітня по 17 листопада 1919 р. включно	355904000	484698000	155688400	1684200	10179100	64107180	7749870	2020765	–	–	–	–	1082031515
з 3 по 9 лютого 1920 р. включно	117746000	40000000	1995400	–	–	2108940	–	–	–	–	–	–	161850340

-------	473650000	524698000	157683800	1684200	10179100	66216120	7749870	2020765	–	–	–	–	1243881855
до Кам'янецького відділення Державного Банку з 18 листопада по 30 грудня 1919 р. включно	236542000	150501000	45728000	–	-–	21329320	–	–	–	–	–	–	454100320
з 1 січня по 9 лютого 1920 р. включно	44328000	–	–	–	–	16676700	–	–	–	–	–	–	64779100
-------	280870000	150501000	49502400	–	–	38006020	–	–	–	–	–	–	518879420
[У цьому рядку підрахунки зроблені олівцем]	320.846.000	23.028.700	49.497.400			38.006.720							638.637.120
Передано Уряду 24 січня 1920 р. під роспис Романченка	10.000.000	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10.000.000
РАЗОМ	1631148000	675199000	327954200	3938702800	89671600	104222140	7749870	21654565	7225440	2999040	4400400	2179440	6813106495

В.О.УПРАВИТЕЛЯ ЕКСПЕДИЦІЇ [підпис] В. О. ГОЛОВНОГО БУХГАЛТЕРА [підпис]

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 6–7. Машинопис. Українська мова.

Відомість Ч. 314 Личильно-Сортувального Відділу Е[кспедиції] З[аготівлі] Д[ержавних] П[аперів]
про здані грошові знаки до Державного Банку 23 Лютого 1920 р.

Час здачі	Назва цінностей								Разом гривень
	1000 кар.	250 кар.	100 кар.	50 кар.	25 кар.	10 кар.	Розмінні марки в 50 шагів	Знак Державної Скарбниці 5 гривень	
	В гривнях								
В Станіславові									
з 2-го квітня по 22 травня включно здано	89.200.000	–	–	1.684.200	9.350.000	–	–	–	–
До Евакуаційного Державного Банку									
з 13-го червня по 17-е листопада включно здано	в аркушах 266.704.000	112.000.000 372.698.000	155.688.400	-	0.829.100	1.800.000 62.307.180	–	–	–
До Кам'янецького відділу Державного Банку									
з 17-го листопада по 2-е лютого включно здано	278.890.000	150.501.000	49.502.4000	–	–	38.007.640	–	–	516.901.040
24-го січня до Уряду	11.980.000								11.980.000
До евакуаційного Державного Банку									
з 3-го по 19-е Лютого включно здано	363.582.000	77.551.000	4.782.200	–	–	4.229.960	–	–	450.145.160
за 23-е Лютого здано	-	-	-	-	-	349.600	-	-	349.600
	998.376.000	712.750.000	209.973.000	1.684.200	10.179.100	106.694.380	2.020.765	7.749.870	2.049.427.315
	+11.980.000 1.010.356.000								+11.980.000
В тім числі до Уряду До Дер[жавного] Банку	10.000.000 1.980.000								2.061.407.315

Завідуючий відділом [підпис] Бухгалтер [підпис]

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 14. Рукопис. Українська мова.

№ 15

Огляд емісій станом на 1 червня 1920 р.

На 1 червня 1920 р.

ДЕРЖАВНИЙ БАНК УКРАЇНИ

Виділ Кредитових Білетів

5/VII [19]20 р.

Огляд емісії

Українська валюта починає своє існування з Грудня місяця 1917 року. Перші українські гроші – це є кредитовий білет в сто карб[ованців]. Перший закон відносно випуску грошових українських знаків – це є закон про випуск Державним Банком кредитових білетів на суму 500 мілійонів карбованців по 100 карб[ованців].

З цього починає життя Українська валюта, рахуючи за собою таким чином два роки і вісім місяців цього життя.

Законом 13 листопаду 1918 року про підстави випуску кредитових білетів та знаків Державної Скарбниці це життя регулюється й досі.

За ці часи одержали і втратили права громадянства такі грошові знаки:

1/ знаки Державної Скарбниці в 50 карб[ованців] зразку 1918 року;

2/ знаки Державної Скарбниці в 25 карб[ованців] зразку 1918 року;

3/ знаки Державної Скарбниці в 1000 карб[ованців] зразку 1918 року;

4/ знаки Державної Скарбниці в 100 карб[ованців] зразку 1918 року;

5/ знаки Державної Скарбниці в 10 карб[ованців] зразку 1918 року;

6/ знаки Державної Скарбниці в 250 карб[ованців] зразку 1918 року;

7/ знаки Державної Скарбниці в 25 карб[ованців] зразку 1919 року;

8/ кредитові білети зразку 1918 року в 2000 гривень; в 1000 грив[ень], в 500 грив[ень], в 100 гривень, в 10 грив[ень] і 2 гривні;

9/ кредитові білети в 100 карб[ованців] зразку 1917 року;

10/ розмінні марки в 10 шаг[ів], 20 шаг[ів], 30 шаг[ів], 40 шаг[ів] і 50 шаг[ів];

11/ розмінні знаки Державної Скарбниці в 5 гривень зразку 1919 р.

На жаль в Державному Банку, з причини евакуації і залишення архиву в Київській Конторі Державного Банку, неможливо встановити точну суму випуска тих чи иншин купюр грошових знаків, з початку існування української валюти.

З тої же причини неможливо встановити точну суму емісії.

По документам і книжкам, котрі маються в Державному Банку, можливо дати відомости, що до емісії, лише за часи евакуації, з 29-го Січня 1919 року по 1-е Червня 1920 року.

Прикладені до цього відомости дають лише приблизну суму емісії.

До цих відомостей потрібно додати ще:

1/ суму десять міліонів гривень тисячними купюрами, котрі одержані Урядом Української Народної Республіки в Січні місяці 1920 року безпосередньо від Експедиції Заготовок Державних Паперів, які таким чином не випускалися звичайним шляхом через Державний Банок;

2/ суму, яку випустили большовики, як видно з щоденної оборотної відомости на 1-е травня 1920 року *Київської Контори Державного Банку на 4 лютого 1919 р.** день евакуації цінностей з Київської Контори – на балянсі цієї Контори значиться випущених в обіг 3.778.734.575 карбов[анців], а на 1-е Травня 1920 року у 3.786.979.548 карб[ованців] – ріжниця 8.244.973 карб[ованця] – 16.489.946 гривень знаками Державної Скарбниці по 10 карбованців;

3/ суму 1.304.760 грив/ень/, яку випустила Київська Контора Державного Банку з 1-го по 15 Травня 1920 року /на балансі Київської Контори на 1-е Травня 1920 року, як видно з щоденної оборотової відомости на 1-е Травня 1920 року, на рахунку випущених для обертання кредитових білетів значиться сума 3.786.979.548 карб[ованців], а на 15-е Травня 1920 року – 3.787.636.918 карб[ованців] – ріжниця 657.380 карб[ованців]/, перебраних з раніш забракованих і залишених у Київській Конторі Державного Банку знаків Державної Скарбниці в 50 карб[ованців];

4/ суму, яка випущена Державним Банком через Одеську Контору.

Таким чином приблизна сума емісії, починаючи з 23 Грудня 1917 року по 1-е Червня 1920 року виявиться – 10.000.000 гривень /одержаних Урядом У.Н.Р. безпосередньо від Експедиції Заготовок Державних Паперів/ + 4.530.240.200 /сума випущена за часи евакуації/ + 7.557.469.150 /сума випущена через Київську Контору до 4-го Лютого 1919 року/ + 16.489.946 /сума випущена большовиками/ + 1.314.760 /сума випущена через Київську Контору з 1 по 15 Травня 1920 року з[а]бракован[а]/ = 12.115.514.056 гривень.

Якщо були б відомости про кількість випущених грошових знаків, через Одеську Контору Державного Банку, тоді б ми мали точну суму емісії за часи існування української валюти.

По данним Експедиції Заготовок Державних Паперів з 23 грудня 1917 року по 9-е Лютого

1920 року надруковано і здано в інституції Державного Банку – 12.682.440.115 гривень, з 9-го Лютого по 1-е Червня 1920 року Виділом Кредитових Білетів Державного Банку випущено в обіг – 1.436.083.480 гривень і кредитовими білетами Берлінської Експедиції Заготовок Державних Паперів – 1.495.140.000 гривень. РАЗОМ 15.613.663.595 гривень.

З цієї суми потрібно виключити суму забракованих грошей і тоді ми одержим суму емісії.

Всіх актів на забраковані гроші в сучасний мент дістати неможливо, позаяк вони мабуть теж залишилися в архіві Виділу Кредитових Білетів в Київській Конторі Державного Банку.

Таким чином і цим шляхом неможливо встановити точну суму емісії.

Щодо законів нормувавших емісію, то спочатку цими законами встановлювалася точна сума випуску грошових знаків: Закон з дня 19 Грудня 1917 року встановлює випуск грошових знаків на 500 міліонів карбованців, закон з дня 30 Березня 1918 року – на 100 міліонів карбованців, закон з дня 20 Травня 1918 року – на 500 міліонів карбованців, закон з дня 9 травня 1918 року – на 400 міліонів карбованців, закон з дня 13 листопаду 1918 року встановлює загальні підстави випуску грошових знаків, постанова з 13 листопаду 1918 року надає право Міністрові Фінансів випускати грошові знаки до 2.500.000.000 карбованців, постанова з дня 4 Січня 1919 року це право поширює до 3.500.000.000 карб[ованців], постановою з дня 24 лютого 1919 року це право поширюється до 8 мільярдів гривень і постановою з дня 30 Липня 1919 року до 10 міліярдів гривень.

Таким чином по закону до цієї пори можливий був випуск грошових знаків на суму 13.000.000.000 гривень.

По маючимся данним випущено грошових знаків на 12.115.514.056 гривень, в яку суму не входять ще грошові знаки випущені через Одеську Контору Державного Банку.

Сума ця подана Експедиції Заготовок Державних Паперів, рахуючи і забраковані, виявится в квоті 1.852.400.000 гривень, а РАЗОМ – з вищезазначеною сумою даст – 13.957.914.056 гривень.

Таким чином законне право на випуск грошових знаків 13.000.000.000 гривень фактично вже вичерпано до 1-го червня 1920 року.

Крім цього Евакуаційним Відділом Державного Банку за часи з 29-го Січня 1919 року по 1-е Червня 1920 року випущено розмінних марок на суму 4.020.765 гривень, котрі власне не складають емісії.

ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 5. Спр. 8. Арк. 62–63 зв. Машинопис. Українська мова.

*Текст «*Київської Контори Державного Банку на 4 лютого 1919 р.*» надписано чорним чорнилом над словами «день евакуації цінностей».

№ 16

Огляд емісій з 1917 по 1922 р.

У.Н.Р.

МІНІСТР ФІНАНСІВ

14 квітня 1922 року Ч. 85 і 86

Голові Директорії

і Пану Прем'єру Ради Народних Міністрів

При цім маю за шану предложити на Вашу високу увагу відомости зібрані й опрацьовані, з мого доручення, Кредитовою Канцелярією Міністерства Фінансів, що освітлюють рух і стан всієї української емісії від початку української державности, - з 1917 року до останнього часу – до 20-го лютого 1922 року /після якого терміну ніяких значних змін не зайшло/.

Поминувши зазначені у відомостях деталі, про те, коли, і з якої Експедиції й в яких купюрах випущені грошові знаки, рух і стан нашої готівки в найголовніших своїх моментах означується в слідуючих цифрах:

I. За весь час української державности /від 1917 року – по 20-те лютого 1922 року/ видруковано в ріжних Експедиціях /Київ, Одеса, Кам'янець, Станіславів, Варшава, Берлін/ – 45.244.860.315 /сума в гривнях/.

З них:

а/ карбованцями…….. 31.680.553.760 гривень

б/ гривнями…….. 11.518.000.000 гривень

в/ серіями……..... 2.000.000.000 гривень

г/ розмінними знаками… 46.306.555 гривень

II. Із цих грошей випущено в обіг серед населення /всього в гривнях/…..23.027.487.673 гр[ивень] 60 шаг[ів].

З них:

а/ карбованцями…….. 16.281.845.400 гривень

б/ гривнями…….. 5.865.065.100 гривень

в/ серіями……. 843.411.200 гривень

г/ розмінними знаками... 46.165.973 гр[ивень] 60 шаг[ів]

III. Залишилось в Експедиціях в гривнях – /Варшава, Берлін/…….. 17.541.742.000 гривень

З них:

а/ карбованцями……10.876.122.000 гривень

б/ гривнями……. 5.501.120.000 гривень

в/ серіями…… 1.164.500.000 гривень
г/ розмінними знаками ------ ------
ПРИМІТКА: Залишені в Експедиції /Райхсдруккерей/ в сумі 6.665.620.000 гривень можуть бути одержані по уплаті за їх друк 9 ½ міліонів марок німецьких; за затриману незаконно суму карбованців польським Міністерством Скарбу в кількості 10.876.122.000 гр[ивень] рахунки за друк не пред'явлено.
IV. В даний мент в безпосередньому розпорядженню Уряду У.Н.Р. /на 20-те лютого 1922 року/ знаходиться всього в гривнях……. 4.675.629.841 гр[ивень] 30 шаг[ів].
З них:
а/ карбованцями…… 4.522.585.560 гривень
б/ гривнями…… 151.814.900 гривень
в/ серіями…….. 1.088.800 гривень
г/ розмін[ними] знаками….. 140.581 гр[ивень] 30 шаг[ів]

КЕРУЮЧИЙ МІНІСТЕРСТВОМ ФІНАНСІВ [підпис] В. Приходько
В. об. ДИРЕКТОРА Кредитової Канцелярії [підпис] В. Мельник
ЦДАВО України. Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 39-39зв. Машинопис. Українська мова. Адресат і підписи – чорне чорнило.

Рис. 1 Поштова марка
Української Народної Республіки
в 10 шагів. 1918 р. Автор Антін Середа.
30х25, незубкована
ЦДАВО України.
Ф. 4018. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 1

Рис. 2 Поштова марка
Української Народної Республіки
в 20 шагів. Автор Антін Середа.
30х25, незубкована
ЦДАВО України.
Ф. 4018. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 2.

Рис. 3 Поштова марка
Української Народної Республіки
в 30 шагів. Автор Георгій Нарбут.
30х25, незубкована
ЦДАВО України.
Ф. 4018. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 3.

Рис. 4 Поштова марка
Української Народної Республіки
в 40 шагів. Автор Георгій Нарбут.
30х25, незубкована
ЦДАВО України.
Ф. 4018. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 4.

Рис. 5 Поштова марка
Української Народної Республіки
в 50 шагів. Автор Георгій Нарбут.
30х25, незубкована
ЦДАВО України.
Ф. 4018. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 4.

Рис. 6 Розмінна монета
в 30 шагів.
Авторство не встановлено.
Імовірно листопад 1918 р.
Виявлено у справі «Зразки грошових знаків»
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 9.
Фотокопія.

Рис. 7 Марка канцелярської оплати
в 40 шагів.
Авторство не встановлено.
Не датовано.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 36. Арк.12.
Поряд дві зубковані марки
в 40 шагів і 1 гривню.
Фотокопія.

Рис. 8 Розмінна монета в 50 шагів.
Примірник ушкоджений.
Імовірно листопад 1918 р., художник Розов - ?
Виявлено у справі «Зразки грошових знаків»
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 18.
Фотокопія.

Рис. 9 Розмінна монета в 50 шагів.
Аверс: «Українська Держава. 50 шагів 50», герб.
Реверс: «Ходить нарівні з дзвінкою монетою. 50 шагів 50. Фальшування карається по закону».
Художник Георгій Нарбут.
Не датовано. ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 3–4.
Фотокопія.

Рис. 10 Марка «На користь поштальона» в 30 шагів.
Автор Георгій Нарбут. 1918 р.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 4.
Фотокопія.

Рис. 11. Реверс розмінної монети.
Імовірні підробка або проєкт.
Зверху літера «Н» і дата 20 квітня,
Можливо написані Георгієм Нарбутом.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 12.
Фотокопія.

Рис. 12 Проєкт марки у 2 шаги
[затверджений проєкт].
Художник Віттен. ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 13.
Фотокопія.

Рис. 13 Проєкт марки в 4 шага
[затверджений проєкт].
Художник Віттен. ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 12.
Фотокопія.

Рис. 14 Проєкт марки в 5 шагів
[затверджений проєкт].
Художник Золотов.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 33.
Фотокопія.

Рис. 15 Проєкт марки в 20 шагів.
Художник Сальников
[затверджений проєкт].
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 45.
Фотокопія.

Рис. 16 Проєкт марки в 30 шагів
[затверджений проєкт].
Художник Сальников.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 29.
Фотокопія.

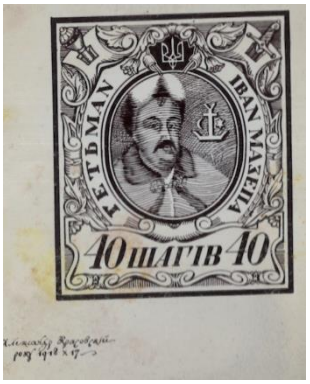

Рис. 17 Проєкт марки в 40 шагів
[затверджений проєкт].
Художник Олександр Красовський.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 27.
Фотокопія.

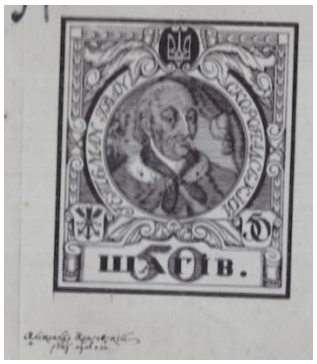

Рис. 18 Проєкт марки в 50 шагів
[затверджений проєкт].
Художник Олександр Красовський.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 28.
Фотокопія.

Рис. 19Проєкт марки в 50 шагів
[затверджений проєкт].
Художник М. Сниткін.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 26.
Фотокопія.

Рис. 20 Проєкт марки в 50 шагів
[затверджений проєкт].
Художник Георгій Нарбут.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 40.
Фотокопія.

Рис. 21 Проєкт марки в 50 шагів
[затверджений проєкт].
Художник Сальников.
ЦДАВО України.
Ф. 1509. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 45.
Фотокопія.

Рис. 22 Консульська марка в 50 шагів [затверджений проєкт].
Художник
Олександр Богомазов.
ЦДАВО України.
Ф. 2199. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 1.
Фотокопія.

Рис. 23 Купон білета Державної Скарбниці, бувший у користуванні. ЦДАВО України.
Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 358. Арк. 7.

Рис. 24 Купон білета Державної Скарбниці, бувший у користуванні. ЦДАВО України.
Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 358. Арк. 8.

Рис. 25 Купон білета Державної Скарбниці, бувший у користуванні. ЦДАВО України.
Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 358. Арк. 21.

Рис. 26
Купон білета Державної Скарбниці, бувший у користуванні. ЦДАВО України.
Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 358. Арк. 22.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-258-269

УДК 94(438)"17":336.74

MONEY CIRCULATION IN THE RUTHENIAN VOIVODESHIP OF RZECZPOSPOLITAPERIOD (THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY) ACCORDING TO WRITTEN RECORDS

Ihor Smutok[1], Vasyl Ilnytskyi[2], Mykola Haliv[3]

[1]Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
smutokigor@gmail.com; ORSID 0000-0002-5430-163X

[2]Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
vilnickiy@gmail.com; ORCID 0000-0002-4969-052X

[3]Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
halivm@yahoo.com; ORCID 0000-0001-7068-3124

There are numerous researches written by the Polish and Ukrainian historians on the history of money circulation and the monetary system of Rzeczpospolita and in particular the Ukrainian lands within this state. On the one hand, the researches are based on a tangible material traditionally – coins. On the other hand, the written recordsare not usually covered in the above-mentioned studies. In general, there is the lack of such studies on discussing Western Ukrainian territories in the first half of the 18th century. Due to the coverage of written records, it is possible to make some corrections regarding the factual material onthe history of the Ukrainian numismatics of the early modern era significantly. ***The purpose of the research*** *is on basis of thewritten records to contribute to the established ideas about money circulation on the territory of Rzeczpospolita, in particular, in the Ruthenian Voivodeship in the first half and middle of the 18th century.****The Results and Conclusions.*** *According to the written records from hrodskykh and zemstvo Acts and the other documents on money circulation and coin denominations on the territory of the Ruthenian Voivodeship, it is possible to come to the conclusion that there was extremely uneven circulation of moneyamong different strata of population. The peasants and townspeople had an insignificant amount of money in everyday life as they were in an extremely difficult economic situation due to chronic indebtedness, hence, they used small exchange denominations: tymf, trojak, szóstak and money. There are no written records on their use of the "coining thalers". However, we should not leave behind the idea of getting such a full-value silver coin by the poor population. The situation looked different among the nobility and the wealthy middle class (patricians) and merchants. They had considerable sums of money. It was possible to come across all denominations in equal measure of both silver and gold coins in their wallets. Although money was considered to be as a means of increasing wealth primarily among the wealthy population. It was not practised to put money aside, hence the amount of saved money was insignificant.*

Key words: *Monetary system of the 18thcentury, Ruthenian Voivodeship, monetary denominations of Rzeczpospolita*

ГРОШОВИЙ ОБІГ У РУСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ПЕРІОДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.) ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Ігор Смуток[1], Василь Ільницький[2], Микола Галів[3]
[1]Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
(Дрогобич, Україна)
smutokigor@gmail.com; ORSID 0000-0002-5430-163X

[2]Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
(Дрогобич, Україна)
vilnickiy@gmail.com; ORCID: 0000-0002-4969-052X

[3]Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
(Дрогобич, Україна)
halivm@yahoo.com; ORCID 0000-0001-7068-3124

Історія грошового обігу та монетно-грошової системи Давньої Речі Посполитої й зокрема українських земель у складі цієї держави репрезентована чималим доробком польських та українських істориків. Традиційно вони оперті на речовий матеріал, а саме монети. Натомість писемні пам'ятки залишаються, зазвичай, поза увагою таких досліджень. Якщо йдеться про західноукраїнські терени першої половини XVIII ст., то дослідження про них загалом відсутні. Залучення писемних джерел здатне суттєво скорегувати фактологічний матеріал до історії української нумізматики ранньомодерної доби. ***Мета статті*** *– на підставі писемних свідчень доповнити усталені уявлення про грошовий обіг на теренах Давньої Речі Посполитої, зокрема у Руському воєводстві першої половини та середини XVIII ст.* ***Результати та висновки****. Писемні згадки з гродських і земських актів та інших документів про грошовий обіг та монетні номінали на теренах Руського воєводства засвідчують украй нерівномірний обіг грошової маси серед різних верств населення. Селянство та жителі містечок, перебуваючи у вкрай скрутному економічному становищі, через хронічну заборгованість оперували у повсякденному житті незначними сумами, відтак послуговувалися дрібними розмінними номіналами: тимфами, трояками, шостаками та грошима. Писемні джерела не фіксують використання ними «битих талярів». Утім, не варто виключати ймовірність потрапляння до рук незаможних верств населення й такої повновартісної срібної монети. Інакше виглядала ситуація серед шляхти та заможного міщанства (патриціату) і купецтва. Вони розпоряджалися чималими сумами коштів. У їхніх гаманцях можна однаковою мірою натрапити на всі номінали як срібної, так і золотої монети. Однак гроші серед заможних верств населення розглядалися у першу чергу як засіб примноження статків. Накопичення значних сум та їх тривале зберігання не практикувалося, відтак рівень тезаврації був незначним.*

Ключові слова*: монетно-грошова система XVIII ст., Руське воєводство, монетні номінали Речі Посполитої.*

Постановка проблеми. Історія грошового обігу та монетно-грошової системи Давньої Речі Посполитої – складова української нумізматики. Наявні студії зі вказаної тематики загалом дозволяють скласти адекватне уявлення про фінансову систему на українських теренах ранньомодерної доби та дають відповідь на запитання: що ж лежало в гаманці тогочасного обивателя на щодень. В основному dci вони так чи інакше оперують речовим матеріалом, зокрема монетами. Украй рідко, якщо йдеться про західноукраїнські терени у XVIII ст., спеціалісти з нумізматики звертаються до писемних пам'яток. Відтак джерелознавчий потенціал останніх залишається, практично, невикористаним. Вочевидь, писемні свідчення не замінять нумізматичний матеріал, однак можуть слугувати цінним фактологічним матеріалом для з'ясування особливостей грошового обігу, дати відповідь на ряд питань: якими монетними номіналами населення послуговувалося на щодень та яке ставлення у нього сформувалося до грошей як засобу тезаврації та обігу.

Мета статті – на підставі писемних свідчень скоригувати та доповнити усталені уявлення про грошовий обіг на теренах Давньої Речі Посполитої, зокрема у Руському воєводстві у першій половині та середині XVIII ст.

Аналіз публікацій. Грошово-монетна система та грошовий обіг Давньої Речі Посполитої досліджувалися ще з другої половини XIX ст. Певним підсумком цих напрацювань стали праці М. Гумовського[1]. У 1970–1980-х роках такі польські історики-нумізмати, як А. Миколайчик[2], М. Менцлевська[3], Ж. Жабінський[4], Г. Цивінський[5], А. Дилевський[6], оперуючи даними про монетні скарби, виявлені у радянський час на теренах Польщі, України, Білорусі, змогли суттєво доповнити та уточнити уявлення про грошовий обіг періоду XVII–XVIII ст. В українській історіографії цією проблематикою плідно займався М. Котляр, котрий у ґрунтовних монографічних дослідженнях торкався не лише теренів Гетьманщини, але також і Волинського, Київського, Подільського і Руського воєводств[7]. Напрацьований фактологічний матеріал попередників підсумував Р. Шуст у посібнику з нумізматики[8]. Теоретико-методологічне значення мають праці В. Ільницького та М. Галіва[9]. Усі зазначені студії так чи інакше оперують, у першу чергу, нумізматичним матеріалом та украй мало послуговуються писемними пам'ятками.

Виклад основного матеріалу. Грошовий обіг на теренах Руського воєводства за своїми кількісними та якісними параметрами цілком відповідав монетно-грошовій системі Давньої Речі Посполитої періоду другої половини XVII–XVIII ст. Нумізматичний матеріал, представлений монетними скарбами з теренів Руського воєводства, загалом демонструє доволі типову картину. Популярними були таляри а також дрібніша срібна монета: орти, шостаки, білонні тимфи тощо. Також трапляється чимало дрібних монет на зразок шелягів, півтораків, причому хронологія їх карбування охоплює подекуди період із кінця XVI ст. В обігу також

[1] Gumowski 1912; Gumowski 1914; Gumowski 1924.

[2] Mikołajczyk, 1983; Mikołajczyk 1980; Mikołajczyk 1978.

[3] Męclewska, Mikołajczyk 1991.

[4] Żabiński, 1975; Żabiński 1981.

[5] Cywiński 1987.

[6] Dylewski 2011.

[7] Котляр 1971; Котляр 1981.

[8] Шуст 2007.

[9] Ilnytskyi, Haliv 2021; Ilnytskyi, Haliv 2022.

перебували золоті дукати, які поряд із талярами виконували роль засобу тезаврації. Загалом терени Руського воєводства не мали якоїсь локальної специфіки і були складовою монетно-грошового господарства Давньої Речі Посполитої[10].

Через призму нумізматичного матеріалу монетно-грошова система Давньої Речі Посполитої другої половини XVII–XVIII ст. не містить якихось прогалин, однак її можна суттєво скорегувати та доповнити фактологічним матеріалом із писемних джерел. Попереднє вивчення документального матеріалу дозволяє відстежити доволі цікаві тенденції та виокремити певні явища, які нумізматичний матеріал не відображає.

Гроші як універсальний засіб платежу активно використовувався тогочасним соціумом на теренах Руського воєводства, і цей очевидний факт не викликає жодних сумнівів. Однак реальні гроші розподілялися серед різних верств суспільства вкрай нерівномірно. Якщо одні володіли чималими сумами у вигляді готівки, то інші категорії населення розпоряджалися мізерними коштами, вочевидь, оперуючи найдрібнішою мідною або знеціненою срібною монетою. До першої категорії належали такі привілейовані групи, як шляхта; греко-католицьке і римо-католицьке духовенство, в першу чергу чернечі ордени, меншою мірою біле парафіяльне духовенство; верхівка міщанства; купецтво у великих містах, таких як Львів, Перемишль, Ярослав, Сянок тощо.

На іншому полюсі знаходилася абсолютна більшість селянства та міська біднота. Останні якщо й мали у своєму розпорядженні якісь кошти, то в кількості, достатній суто для поточних платежів. Про якесь накопичення додаткових засобів платежу серед селянства та міської бідноти говорити не доводиться. Опосередковано на це вказує хронічна заборгованість, яка набула чималих розмірів. Вона була властива як для окремих селянських господарств, так і для цілих селянських громад. Добра ілюстрація цього – кредитна заборгованість понад сотні сіл Самбірської економії. Для прикладу, у 1739 році сільські громади економії заборгували різним особам та інституціям майже 150 тисяч злотих. У 1741 році ця сума складала 190 тисяч злотих, у 1760 році – 105 тисяч злотих, а в 1764 році – 170 тисяч злотих[11]. Не краща ситуація була в містах. Борги міщан та передміщан Нового Самбора, Старого Самбора і Старої Солі на 1739 рік становили 174 тисячі злотих, у 1741 році – близько 160 тисяч злотих, у 1760 році – 158 тисяч злотих, а в 1764 році – близько 160 тисяч злотих[12].

Варто зазначити, що йдеться про так звані громадські борги. Поза тим існували борги окремих осіб, названі у документах «поєдинкові». Останні за обсягом були у кілька разів більшими за громадські. Наприклад, на 1765 р. у селі Залокоть громада завинила Янові Кропивницькому 353 злотих. Тому ж самому Кропивницькому мешканці села поокремо мали заборгованість на суму 1608 злотих[13]. У сусідньому селі Бистриці громада завинила в різний час різним особам 284 злотих; а поокремо – на суму 3000 злотих[14]. У селі Ботелька Нижня громада завинила 2622 злотих, а поокремо господарі мали борг на суму

[10] Котляр 1981; Męclewska, Mikołajczyk 1991; Dylewski 2011.

[11] Rybarski 1936: 56

[12] Rybarski 1936: 77–78.

[13] Наукова бібліотека Львівського Національного університету ім. І. Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П. Максименка (далі – НБ ЛНУ, ВРСРК), спр. 538/III, арк. 23зв.

[14] НБ ЛНУ, ВРСРК, спр. 538/III, арк. 24зв.

7327 злотих[15]. Громада села Волосянки Великої завинила 578 злотих, а 17 господарств мали боргу на суму 1591 злотий[16].

Вочевидь, за такої заборгованості говорити про накопичення якихось коштів у селянському та міщанському господарстві не доводиться. І навіть за таких обставин існували вихідці з даного типу середовища, які оперували вільними коштами. Це засвідчують дані про кредиторів. Серед них загалом переважають вихідці зі шляхти, які надавали значні суми, що вимірювалися сотнями, а то й тисячами злотих. Меншою мірою згадуються представники духовенства та євреї. Однак, як не дивно, натрапляємо і на кредиторів – вихідців із селянства. Наприклад, як зазначено у тому ж інвентарі 1765 року, громада села Смільної позичила у Пириняка, свого сусіда, 30 злотих[17]. У селі Ясінка Федір Павлів кредитував свого сусіда на 10 злотих[18]. Вочевидь, таких трансакцій серед категорій поодиноких боргів існувало чимало, однак вони були вкрай дрібними, і суми, якими вони оперували, обмежувалися кількома або кільканадцятьма злотими в обіговій монеті.

Більшість коштів акумулювали заможні верстви населення, насамперед шляхта. Реєстри рухомого майна, які укладалися вже по смерті власника, дозволяють доволі докладно з'ясувати, якими коштами оперувала шляхта і як вона ними розпоряджалася. Насамперед впадає у вічі те, що на час смерті особи кошти в готівці, як правило, були вкрай незначними. Наприклад, по смерті Георгія Погорецького із села Созані лишилося 7 злотих в обіговій монеті та один червоний подвійний злотий (1735)[19]. По Базилію Яворському Масниковичу залишилося 8 битих талерів (1743)[20]. Серед майна покійного Григорія Волчанського згадуються 4 червоних злотих та кілька тимфів (1748)[21]. По Яну Турянському Кагановичу, як зазначено у реєстрі, у скрині виявили лише 4 тимфи (1752)[22]. Після смерті Антона Нагуйовського виявилося 4 червоних злотих та один звичайний злотий (1754)[23]. Серед майна Базилія Монастирського його спадкоємці знайшли червоний злотий і 3 гроші (1756)[24].

Меншою мірою трапляються суми, які визначаються кількома десятками обрахункових одиниць. Наприклад, на час смерті Яна Ільницького Ярошовича його дружина знайшла «w złocie czerwonych złotych trzydzieście y ośm y w moniecie tymfów dwieście» (1760)[25]. У Григорія Ільницького Занковича «zostało talerow bitych czterdziesci y dwa» (1761)[26], а в Яна Ільницького Телеп'яновича «została się summa piędziesiąt czerwonych złotych w złocie w gotowiznie» (1762)[27]. Серед майна Станіслава Терлецького Савчака виявили скриньку, де зберігалося 30 червоних злотих і чверть срібного таляра («w tey ze szkatule czerwonycj złotych obrączkowych trzydziesci y cwiartka srebna jedna, to jest złotych polskich dwa w sobie zawieraiąca») (1766)[28]. У маєтку Базилія Яворського Турчиняка виявили 58 злотих («pieniądzy gotowych zostało się złotych

[15] НБ ЛНУ, ВРСРК, спр. 538/III, арк. 26зв.
[16] НБ ЛНУ, ВРСРК, спр. 538/III, арк. 30зв., 31.
[17] НБ ЛНУ, ВРСРК, спр. 538/III, арк. 23.
[18] НБ ЛНУ, ВРСРК, спр. 538/III, арк. 33зв.

[19] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), ф. 13, оп. 1, спр. 544, с. 685.
[20] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 564, с. 2262.
[21] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 576, с. 734.
[22] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 589, с. 3158.
[23] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 597, с. 1646.
[24] ЦДІАУЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 236, с. 958.
[25] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 610, с. 1808.
[26] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 613, с. 279.
[27] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 618, с. 653.
[28] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 627, с. 741.

piędziesiąt ośm») (1728)[29], а у Стефана Попеля Ластовчака на час його смерті було готівкою 250 злотих («pieniądzy gotowych złotych polskich dwieście piędziesiąt») (1735)[30].

Поряд з тим фіксуються випадки, де фігурують доволі значні суми. До прикладу, по смерті Яна Рогозинського та його дружини спадкоємці по дружині Лясковські знайшли серед їхнього майна готівкою 1000 злотих («summy gotowey zostało po śmierci oboyga małżęstwa nabytej spólnie złotych tysiąc») (1721)[31]. Петро Матківський Гаврилович після себе залишив готівкою 4720 злотих («pieniądzy w gotowiznie zostało się po śmierci nieboszczykowskiej złotych polskich cztery tysiące osiemset dwadzieścia») (1757)[32]. Перемишльський підчаший Якуб Копистинський, котрий належав до місцевої регіональної еліти, на час смерті мав «w złocie iako y w moneci summy złotych osm tysięcy trzysta ośmdziesiąt y groszy dwadziescia szesc y szelagow jeden polskich» (1765)[33].

На перший погляд, напрошується цілком очевидне пояснення, що маємо справу зі шляхтою різного рівня заможності, однак докладніше вивчення майнового становища цих осіб та їхніх родин засвідчує, що соціальний і майновий статус не обов'язково корелюється з обсягом готівки, яка залишалася після їхньої смерті. Наприклад, Йосиф Нагуйовський належав до шляхти середнього достатку, розпоряджався нерухомістю у селах Кропивник та Городище. Зрештою, перелік рухомого майна, а саме коштовностей, посуду, зброї, одягу, наявність власної бібліотеки, яка складалася з трьох десятків книг, також промовисто свідчать про його достаток. Відтак 4 червоних злотих та звичайний злотий, які виявили після його смерті, аж ніяк не відображають адекватно майновий стан Йосифа Нагуйовського[34].

Така невідповідність почасти засвідчена реєстрами боргів, які також згадуються в описах рухомого майна. Наприклад, Станіслав Терлецький Савчак залишив не тільки 30 злотих в обіговій монеті і чверть талера, а й кілька боргових векселів, які засвідчують, що в різний час він позичив Головецькій громаді 400 злотих, Віцьовській громаді – 200 злотих, Мшанецькій громаді – 210 злотих, Грозьовській громаді – 100 злотих. Ще кілька боргових векселів було виписано на окремих осіб на загальну суму 490 злотих в обіговій монеті. І все це – без урахування кредитів, що були видані окремим особам у сусідніх селах навколо Грозьової, де проживав Терлецький, і які були вписані в окрему книгу[35]. Таким чином, загальна кредитна заборгованість сягала 1400 злотих.

Подібна ситуація спостерігається у випадку з Яном Ільницьким Ярошовичем. Відверто контрастують із кредитами, які Ян Ільницький надав за свого життя різним особам, 38 червоних злотих і 200 тимфів. Зокрема, якійсь Нагуйовській в різний час він позичив 3000 злотих; Шмойло Юзефович з Перемишля завинив йому 800 злотих; Іцко Вроцлавський – 18 червоних злотих; Олександр Гринаш – 100 злотих. Ще різні міщани в різний час позичили в нього 100, 50, 100, 200, 50, 50, 100 – в сумі 650 злотих; 7, 12 – в сумі 19 золотих злотих[36]. Таким чином, і Терлецький, і Ільницький оперували значно більшими сумами, які в десятки

[29] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 532, с. 1158.
[30] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 544, с. 2206.
[31] ЦДІАУЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 228, с. 520–521.
[32] ЦДІАУЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 237, с. 516.
[33] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 624, с. 1438.
[34] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 597, с. 1628–1651.
[35] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 627, стр. 742.
[36] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 610, стр. 1807–1808.

разів перевищували ті суми, що залишилися після їхньої смерті.

На нашу думку, це свідчить про те, що у тогочасному середовищі серед шляхти готівка не розглядалася як надійний засіб тезаврації. Вочевидь, маючи на руках вільні кошти, шляхтич намагався за можливості оперативно вкласти їх в обіг, щоб отримати додатковий прибуток. Ситуація, за якої по смерті особи залишалися кошти, починаючи від кількох злотих і закінчуючи кількома тисячами злотих, і ці суми не мали чіткої прив'язки до заможності особи, вказує на те, що реєстри демонструють зріз майнового стану суто на час смерті особи. Тобто. по смерті Йосифа Нагуйовського направду залишалося кілька червоних злотих, але це не означає, що він не розпоряджався значно більшими коштами, які, ймовірно, перебували в обігу, як це було у випадку із Терлецьким або Ільницьким. Наприклад, у 1750 р. він продав свій маєток у с. Городище за 15 тисяч злотих Петру Савицькому[37], а через рік позбувся кількох сіл у Калішському воєводстві на користь Якуба Копистинського за 22 тисячі злотих[38]. У 1751 р. Нагуйовський сплатив по 1000 зл. Якубові Копистинському та Йосифу Ритаровському[39], у 1752 р. виплатив 6000 зл. Якубові Яворському Горошкевичу[40]. Таким чином, шляхта не прагнула накопичувати кошти у монеті, чи то в обіговій, чи то у повновартісній (талерах, золотих монетах, дукатах). У тогочасному суспільстві, судячи з усього, не культивувалося пасивне накопичення готівки.

Номенклатура монетних номіналів у XVIII ст., практично, не змінилася, якщо порівнювати з попереднім століттям. Принаймні, так постає із писемних джерел. В абсолютній більшості згадок про гроші маємо справу з лічильною одиницею, тобто злотими і грошами. Вочевидь, за ними стояли конкретні номінали, які в документах згадуються вкрай рідко, відтак складно з'ясувати співвідношення та популярність різних номіналів, починаючи із найменших і закінчуючи золотими монетами. В контексті цього можна лише висловити певні зауваження, зокрема те, що серед населення вкрай популярною була повновартісна срібна монета, яка в документах фігурує під назвою «битий таляр». Опосередковано на це вказує те, що під час визначення вартості рухомого майна поряд із злотими і грошами доволі часто присутні саме биті таляри. Наприклад, у реєстрі рухомого майна Івана Яворського Перковича вартість худоби обраховується саме в талярах («zostało się woąów sześć naloris trzydześco y ośm talerów bitych, krów dwie talerów bitych ośm, koni para gniadych talerów bitych czternaście, byczków dwa naloris złotych jedynaście»)[41]. Аналогічно у переліку боржників Миколая Ільницького Яніновича воли та окремі суми обраховані у талярах («talaros imperiales»)[42]. Подібно посаг Маріанни Баранецької, вдови покійного Григорія Попеля Степаняка з села Кульчиців, оцінено в талярах (худоба вартістю 21 таляр битий і полотно за 3 таляри). Цікаво, що сумарна вартість виведена в обігових злотих («ktorej całej summy na złote rachuiąc wynosie złotych polskich sto dziewięćdziesiąt y dwa, dico nr 192»), що відповідає тогочасному курсу: 1 битий таляр до 8 злотих[43]. Також подекуди в обрахунках натрапляємо на

[37] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 255, с. 553.
[38] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 250, с. 368.
[39] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 250, с. 369, 531–532.
[40] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 251, с. 128.
[41] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 598, с. 154–155.
[42] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 594, с. 2449.
[43] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 624, с. 1224

тимфи. Так, Франциск Антон Терлецький Олехнович, провадячи суперечки по смерті дружини Клари Бельської з пасинком Костянтином Гостиславським, звинувачував останнього у привласненні коня вартістю «tynfów trzysta piętnaście» (1720)[44].

Також таляри фігурують у кредитних операціях та майнових угодах. Наприклад, єдиний боржник Андрія Созанського Ворони Павло Чернецький завинив йому свого часу 18 битих талярів[45].

Золота монета, що користувалася не меншою популярністю ніж таляри і так званий червоний злотий, неодноразово згадується в документах за різних обставин. Наприклад, серед боржників Стефана Білинського Тарасовича Кіляка був Петро Попель, який завинив три червоних злотих, а пізніше ще 12 червоних злотих (1760)[46]. Вдова Базилія Монастирського по смерті чоловіка продала одного з трьох коней за «pułpięta czerwonego złotego» (1756)[47]. Ян Попель Овсяник позичив євреєві Хаїму 40 червоних злотих, що становило 720 зл. в обіговій монеті (summy czerwonych złotych czterdzieści, efficit złotych polskich 720) (1757)[48]. У 1761 р. Людвік Борженський позичив у Яна Луцького Тельчака 18 тисяч злотих, зокрема «złotem czerwonych złotych wagi sprawiedliwey sto szeszdziesiąt y dwa, w monecie zas srebney tynfami idącemi złotych polskich pietnaście tysięcy ośmdziesiąt y cztyry»[49]. А Казимир Хоєцький позичив у сохачівського мечника Яна Городиського 33 тисячі злотих «to iest w złotey monecie czerwonych złotych wagi sprawiedliwiey na kamien podskarbinski dobrze ważący tysiąc sto siedmdziesiąt cztery na luditor zas przeważaiących czerwonych zotych sto ośm, każdy czerwony zoty rachuiąc po złotych ośmnaście, a w białe monecie srebney dziewięć tysięcy dziewięcset dwadzieścia cztery złotych polskich»[50].

Вочевидь, в обігу перебувала і дрібніша срібна монета, така як трояки, шостаки, півтораки. В документах вони згадуються дуже рідко. Втім, навіть ці поодинокі свідчення зайвий раз засвідчують, що населення у повсякденному житті активно послуговувалося меншими номіналами. Наприклад, список витрат на похорон Базилія Яворського Масниковича, котрий помер у 1743 році, укладений його вдовою, містить докладний перелік того, на що були витрачені кошти, включаючи такі деталі, як купівля свічок, вина і т.п. Зазвичай вони обраховуються в обіговій монеті в перерахунку на польські злоті, однак окремі статті витрат оцінені в реальних монетах. Зокрема зазначено, що вдова виплатила священикам на «дев'ятини» по одному «битому шостаку» кожному. На «сороковини» по Базилію Яворському місцевим священикам від удови також припало по одному «битому шостаку». За оббиття труни було виплачено один орт, за якісь напої було виплачено «битий шостак», на віск вдова потратила 5 трояків і два півтораки, за якусь рибу заплатила 5 тимфів, на горілку було потрачено 30 тимфів та 1 трояк, за миро заплатила 1 тимф і 1 битий шостак[51]. Цікаво те, що вказані витрати були, як зазначено у документі, взяті із 8 «битих талярів», які залишилися у спадок по померлому. Це наштовхує на думку про те, що таляри були попередньо обміняні на дрібніші

[44] ЦДІАУЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 228, с. 1175.
[45] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 584, с. 2234.
[46] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 615, с. 824–825.
[47] ЦДІАУЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 236, с. 958.
[48] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 621, с. 119.
[49] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 616, с. 1269.
[50] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 621, с. 1435.
[51] ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 564, с. 2262.

номінали за існуючим на той час курсом.

У міському середовищі обіг монети, практично, не різнився від того, що спостерігаємо серед шляхти та селянства. Населення міст і передмість у першій половині XVII ст. перебувало у вкрай тяжкому матеріальному становищі. Спустошливе розорення в ході Північної війни та епідемії призвели до різкого скорочення кількості жителів міст та їх зубожіння. До прикладу, населення Самбора на 1720-ті роки становило заледве кількасот жителів, у той час як на кінець XVII ст. місто нараховувало близько трьох – чотирьох тисяч жителів. Абсолютна більшість міської нерухомості стояла пусткою. Більшість будинків перебували у заставі, суми яких сягали більш як тисяча злотих[52]. Не дивно, що за таких обставин місто та його населення впродовж XVIII ст. було боржником. Зокрема, у 1741 р. самбірські міщани загалом заборгували різним особам та інституціям 38 977 злотих, а в 1764 р. – 31 731 злотих; борги ж передміщан у 1739 році складали 85 549 злотих, у 1741 – 80 545 злотих, у 1764 році – 84 115 злотих[53]. Не краща ситуація була й у Старому Самборі, Старій Солі, Дрогобичі, де місцеві громади міст і передмість постійно перебували у боргах[54].

Матеріальне зубожіння безпосередньо впливало на здатність міського населення акумулювати кошти та оперувати ними. В контексті цього міщани, ремісниче населення, дрібні торговці не надто відрізнялися від селянства. Писемні документи вказують на те, що населення мало на руках готівку, яка обраховувалася сумами, яких ледве вистачало на поточні витрати. Наприклад, у 1738 р. по смерті самбірського передміщанина Якуба Жезнара його родині, братам залишилися невиплачені борги. Вони були незначними, обраховувалися кількома десятками злотих, які покійний завинив кільканадцятьом кредиторам, відтак розмір цих боргів коливався від кількох грошів до кільканадцяти злотих. Борговий реєстр цікавий тим, що розміри боргів указані як у реальній монеті, так і злотих польських. Зокрема, Якуб Жезнар завинив Янові Столяру три тимфи і три півтораки; іншому кредиторові з долішнього передмістя Самбора покійний мав виплатити «битий шостак» і п’ять тимфів. За якісь продукти він не повернув вісім шелягів Маркові Вольфовичу з передмістя «на Бліху». Також Якуб Жезнар свого часу зобов’язався виплатити шість грошів півтораками вдові Тимофійчиковій[55]. Складно потрактувати, наскільки згадана ситуація була типовою, однак ті писемні свідчення, де фіксуються реальні монетні номінали, чи то у майнових угодах, чи то у спірних фінансових справах, вказують на те, що звичайний передміщанин та не надто заможний мешканець міста мав у своєму розпорядженні дрібну обігову монету. Вкрай рідко згадується «битий таляр», а про золоту монету взагалі не йдеться.

Одночасно у містах існувала нечисельна, але доволі заможна група родів, які оперували чималими сумами. Наприклад, до таких належали брати Андрій, Костянтин і Ян Сакетаровичі, які у 1730–1740-х роках обіймали посади писаря, бурмістра, райці, і попри те, що були греко-католицького віросповідання, практично, контролювали міський магістрат Нового Самбора, населення якого переважно було римо-католиками. Це призводило

[52] Смуток І., Смуток Л., 2011.
[53] Rybarski, 1936: 58, 61.
[54] Rybarski, 1936: 66–67.
[55] ЦДІАУЛ, ф. 43, оп. 1, спр. 149, с. 33–34.

до напруги між різними угрупованнями міського магістрату, поділеного, практично, за конфесійною ознакою. Під час одного з таких конфліктів Сакетаровичі подали скаргу у 1738 році проти Корняктів та Мелехів, звинувачуючи їх у нападі та бійці. Сутичка закінчилася для одного з братів не тільки тілесними ушкодженнями, але й матеріальними втратами. Костянтин Сакетарович зазначав, що після бійки зник гаманець, де було 38 червоних злотих і 8 «битих талярів»[56].

Золота монета і таляри також були звичною монетою для заможних родин єврейської громади. Зельман Маркович, провадячи у 1738 році судовий процес проти Лейби Мошковича та Шмуйла Вольфовича, вказував на те, що вони спільно переганяли худобу, придбану за биті таляри. Загалом їхня фінансова оборудка обраховувалася на загальну суму 258 битих талярів[57].

Висновки. Писемні згадки із гродських і земських актів та інших документів про грошовий обіг та монетні номінали на теренах Руського воєводства засвідчують украй нерівномірний обіг грошової маси серед різних верств населення. Селянство та жителі містечок, перебуваючи у вкрай скрутному економічному становищі, через хронічну заборгованість оперували у повсякденному житті незначними сумами, відтак послуговувалися дрібними розмінними номіналами: тимфами, трояками, шостаками та грошима. Писемні джерела не фіксують використання ними «битих талярів». Утім, не варто виключати ймовірність потрапляння до рук незаможних верств населення й такої повновартісної срібної монети. Інакше виглядала ситуація серед шляхти та заможного міщанства (патриціату) і купецтва. Вони розпоряджалися чималими сумами коштів. У їхніх гаманцях можна натрапити на усі номінали у однаковій мірі як срібної, так і золотої монети. Однак гроші серед заможних верств населення розглядалися у першу чергу як засіб примноження статків. Накопичення значних сум та їхнє тривале зберігання не практикувалося, відтак рівень тезаврації був незначним.

[56] ЦДІАУЛ, ф. 43, оп. 1, спр. 150, с. 111.
[57] ЦДІАУЛ, ф. 43, оп. 1, спр. 150, с. 85.

References

Cywiński H. (1987). *Dziesięć wieków pieniądza polskiego [Ten centuries of Polish money]*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza [in Polish].

Dylewski A. (2011). *Historia pieniądza na ziemiach polskich [The history of money on Polish lands]*. Warszawa: Carta Blanca [in Polish].

Gumowski M. (1912). *Moneta złota w Polsce średniowiecznej [Gold coin in medieval Poland]*. Kraków: Nakł. Akademii Umiejetności [in Polish].

Gumowski M. (1914). *Podręcznik numizmatyki polskiej [Textbook of Polish numismatics]*. Kraków Nakł. Tow. Numizmat [in Polish].

Gumowski M. (1924). *Monety polskie [Polish coins]*. Warszawa: Instytut Wydawniczy «Biblioteka Polska» [in Polish].

Ilnytskyi V., Haliv M. (2021). The methods of internal criticism of written sources in the works of ukrainian historians: on the example of scientific narratives on the history of education (1840s–1930s). *Annales Universitatis apulensis. Series Historica 1 (25),* 281 – 297. https://doi.org/10.29302/auash.2021.25.1.14 [in English]

Ilnytskyi V., Haliv M. (2022). Theoretical Argumentation in the Historical Narrative of Ukraine of the Second Half of the 19th – First Half of the 20th century (on the Example of Research in the History of Education). *Eminak, 3 (39),* 66–80. https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).591 [in English]

Kotliar M.F. (1971). *Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy v epokhu feodalizmu [Money circulation on the territory of Ukraine in the era of feudalism]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Kotliar M.F. (1981). N*arysy istorii obihu i lichby monet na Ukraini XIV – XVIII st. [Essays on the history of circulation and numbering of coins in Ukraine of the 14th – 18th centuries]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Męclewska M., Mikołajczyk A. (1991). *Skarby monet z lat 1650 – 1944 na obszarze Polski: inwentarz II [Hoards of coins from 1650 – 1944 in Poland: inventory II]*. Wrocław: Ossolineum [in Polish].

Mikołajczyk A. (1978). Złote monety w nowożytnych znaleziskach z ziem koronnych: próba rekonstrukcji ich obiegu w wiekach od XVI do początku XIX [Gold coins in modern finds from crown lands: an attempt to reconstruct their circulation in the 16th to the early 19th centuries]. *Wiadomości Numizmatyczne – Numismatic News. XX, 2,* 65–92 [in Polish].

Mikołajczyk A. (1980). Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII [Money circulation in central Poland in the 16th to 18th centuries]. *Acta Archaeologica Lodziensia, 28,* 7–159 [in Polish].

Mikołajczyk A. (1983). *Geneza i rozwój nowożytnej monety polskiej na tle europejskim (XVI – połowy XVIII w.). [Origin and development of modern Polish coins against the European background (16th – mid-18th centuries)]*. Kraków: PTAiN Oddział w Krakowie [in Polish].

NBLNUIF – Naukova biblioteka Lvivskoho Natsionalnoho universytetu im. I. Franka, viddil rukopysnykh, starodrukovanykh ta ridkisnykh knyh im. F. P. Maksymenka [Scientific Library of Ivan Franko National University of Lviv, department of manuscripts, old printed and rare books named after F. P. Maksimenko] [in Ukrainian].

Rybarski R. (1936). Kredyt i lichwa w ekonomji samborskiej w XVIII wieku [Credit and usury in the Sambor economy in the 18th century]. Lwów: Kasa im. J. Mianowskiego; Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej [in Polish].

Rybarski R. (1939). *Skarb i pieniądz Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III [Treasure and money of Jan Casimir, Michał Korybut and Jan III]*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego [in Polish].

Shust R.M. (2007). *Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini: Navchalnyi posibnyk. [Numismatics: history of monetary circulation and coin business in Ukraine: Study guide]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

Smutok I., Smutok L. (2011). Dokumentalni svidchennia pro demohrafichni vtraty Novoho Sambora na pochatku XVIII st. [Documentary evidence of the demographic losses of Novy Sambor at the beginning of the 18th century]. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Regional Studies, XIV – XV*, 474–484 [in Ukrainian].

Szwagrzyk J. (1990). *Pieniądz na ziemiach polskich X – XX w. [Money in Polish lands in the 10th – 20th centuries]*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

TDIAUL – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv] [in Ukrainian].

Żabiński Z. (1975). Systemy monetarne w okresie saskim [Monetary systems in the Saxon period]. *Wiadomości Numizmatyczne – Numismatic News XIX, 4*, 193–205. [in Polish].

Żabiński Z. (1981). *Systemy monetarne na ziemiach polskich [Monetary systems in Polish lands]*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-270-278

УДК 94 (477.46) «1990/1991»

CONSUMER CARDS ISSUED IN THE CHERKASY OBLAST (1990–1991)

Ivan Desiatnikov
Cherkasy Physics and Mathematics Lyceum (Cherkasy, Ukraine)
foreman270478@ukr.net; ORCID 0000-0001-6969-1290

Abstract

On November 1, 1990, the Ukrainian SSR took an unprecedented step - the actual separation of cash circulation on its territory from the entire Union - the introduction of consumer cards with detachable one-time use coupons. The reason for the introduction of consumer cards was the acute economic crisis of the USSR. The Ukrainian government considered them primarily as a means of protecting the consumer market of the republic.

The purpose of the article is to study the causes and consequences of the introduction of consumer cards in Ukraine during 1990-1991, the peculiarities of their use on the example of the Cherkasy oblast.

The legislative basis for the introduction of consumer cards, official rules and the practice of their use are analyzed in the article. The cards were printed in each oblast, but they were required to be accepted throughout Ukraine. The 40-ruble consumer card, issued in Cherkasy oblast in July 1991, became a unique phenomenon in the conditions of the government's cancellation of republican cards. The coupon system had a positive effect on the circulation of goods and money in Ukraine in general and in the Cherkasy oblast in particular. But in the conditions of the systemic crisis of the economy, consumer cards could not solve the problems of a drop in the level of production and a total shortage of goods.

Keywords: *consumer card, coupon, karbovanets, ruble, Ukrainian SSR, Cherkasy oblast, consumer market, economic crisis.*

КАРТКИ СПОЖИВАЧА ВИПУСКУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1990–1991)

Іван Десятніков
Черкаський фізико-математичний ліцей (Черкаси, Україна)
foreman270478@ukr.net; ORCID 0000-0001-6969-1290

Анотація

1 листопада 1990 року Українська РСР пішла на безпрецедентний крок – фактичне відділення готівкового обігу на своїй території від загальносоюзного – введення карток споживача з відрізними купонами одноразового використання. Причиною введення карток споживача стала гостра економічна криза СРСР.

Український уряд розглядав їх насамперед як засіб захисту споживчого ринку республіки.

Мета статті полягає у дослідженні причин та наслідків запровадження карток споживача в Україні протягом 1990–1991 років, особливостей їх використання на прикладі Черкаської області.

У статті проаналізовано законодавчі основи запровадження карток споживача, офіційних правил та практики їх використання. Картки друкували у кожній області, але вони були обов'язкові до прийому на усій території України. Картка споживача номіналом 40 карбованців, випущена у Черкаській області у липні 1991 року, стала унікальним явищем в умовах відміни урядом загальнореспубіканських карток. Купонна система позитивно вплинула на товарно-грошовий обіг в Україні загалом та у Черкаській області зокрема. Але в умовах системної кризи економіки картки споживача не могли вирішити проблем падіння рівня виробництва а також тотального дефіциту товарів.

Ключові слова: *картка споживача, купон, карбованець, рубль, Українська РСР, Черкаська область, споживчий ринок, економічна криза.*

Постановка проблеми.

Історія грошового обігу сучасної незалежної України почалася задовго до проголошення акту 24 серпня 1991 року. 1 листопада 1990 року УРСР пішла на безпрецедентний крок – фактичне відділення готівкового обігу на своїй території від загальносоюзного шляхом уведення карток споживача з відрізними купонами одноразового використання. Причиною цього стали гострі кризові явища в економіці СРСР, а політичним підґрунтям – рішення Верховної Ради України, що проголошували економічну самостійність республіки. Використання карток споживача на території Черкаської області, з одного боку, відбувалося у розрізі загальноукраїнських процесів, а з іншого, – мало свої особливості. Останні полягали в запровадженні у липні 1991 року картки споживача, дійсної лише на території області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Картки споживача як предмети боністики добре відомі дослідникам. У контексті вивчення соціально-економічних процесів, становлення фінансової системи незалежної України, купонної системи в період 1990–1991 рр. торкаються у своїх працях С. М. Голубка[1], О. Петрик[2], В. Є. Швець[3], Ю. І. Бардашевська[4], А. С. Бойко-Гагарін[5] та інші. Проте питання, пов'язані із запровадженням купонної системи, умовами використання, регіональними особливостями тощо, ще не знайшли належного висвітлення. Черкаській обласній картці липня 1991 року взагалі не присвячено жодної наукової розвідки.

Мета статті полягає в дослідженні причин та наслідків запровадження карток споживача в Україні протягом 1990–1991 рр., особливостей їх використання на прикладі Черкаської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом 1985–1990 рр. купівельна спроможність радянського рубля суттєво знизилася. У цих умовах на ринку з'явилися розподільчі картки, талони, купони тощо. Окремі підприємства та організації розпочали випуск власних грошових замінників – бонів. Збільшувалися диспропорції

[1] Голубка 2013.
[2] Петрик 2007.
[3] Швець 2008.
[4] Бардащевська 2014.
[5] Бойко-Гагарін 2023.

купівельної спроможності рубля в певних союзних республіках. Нова економічна політика – «перебудова» – спричинила формування грошових накопичень у населення, які в п'ять разів перевищили запаси матеріальних цінностей і товарних ресурсів[6].

Знаменним стало ухвалення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, що спонукало до створення відповідних фінансово-економічних атрибутів: запровадження власної грошової одиниці, формування банківської, фінансової, митної, податкової систем, складання державного бюджету тощо. Верховна Рада УРСР 3 серпня 1990 р. ухвалила закон «Про економічну самостійність Української РСР», яким проголошувалися основні принципи такої самостійності. Зокрема у ст. 8 зазначалося, що «Українська РСР самостійно формує систему, склад і структуру державного управління народним господарством». Також статтями закону регулювалися питання розвитку фінансового господарства. Вказувалося, що Українська РСР як суверенна держава на своїй території самостійно організує грошовий обіг[7].

У листопаді 1990 р. Верховна Рада України схвалила Концепцію переходу Української РСР до ринкової економіки, одними з основних складових якої – реформа банківської системи та оздоровлення грошово-фінансової системи, у тому числі запровадження національної грошової одиниці. Адже внаслідок прийняття радянським урядом наприкінці 1980-х років низки рішень необґрунтовано зросли грошові доходи, які не забезпечувалися відповідною товарною масою, що спричинило розбалансування споживчого ринку. Водночас подальше використання радянського рубля призвело до зростання масового вивезення з України відносно дешевих продовольчих та промислових товарів[8].

Слід зазначити, що український уряд постійно наголошував на необхідності захисту вітчизняного споживчого ринку, попередженні вивозу товарів за кордони УРСР, необхідності боротьби зі спекуляцією. Але поступово наростала загроза інфляції, з якою в умовах контролю уряду за цінами можна було боротися, зокрема, й обмеженням попиту. Інфляція набувала прихованого виду, що згладжувало невдоволення населення внутрішньою політикою уряду та радянською системою господарювання загалом.

Новопризначений у жовтні 1990 року голова Ради Міністрів УРСР Вітольд Фокін зазначав: «На мій погляд, якнайкраще захистити споживчий ринок республіки могла б власна українська валюта, і така пропозиція вже серйозно обговорюється. Але її впровадження – справа непроста, вимагає певного часу»[9].

З метою оперативно поліпшити обстановку в найкоротший трмін 22 жовтня було ухвалено Постанову Ради Міністрів УСРР «Про захист споживчого ринку в Українській РСР», яка передбачала з 1 листопада продаж продовольчих і непродовольчих товарів здійснювати з використанням карток споживача з відрізними купонами одноразового використання. Без карток споживача дозволявся продаж товарів, які мали за прейскурантом ціну до 50 коп., а також тих, які реалізовувалися підприємствами громадського харчування, у сфері продажу книжкової

[6] Голубка 2013: 126–127.
[7] Там само: 140–141.
[8] Там само: 141.
[9] *Черкаська правда*, 1990, 31 жовтня.

продукції, газет і журналів, товарів для новонароджених, продуктів дитячого харчування, обслуговування у комерційних і комісійних магазинах, аптеках, на аукціонах, оплати послуг тощо. Крім того, передбачалося здійснення продажу товарів вартістю понад 1500 карбованців без карток споживача, але за чеками Ощадбанку, тільки жителям республіки. Починаючи з 3 листопада 1990 року раз на місяць крім рублевої готівки громадяни отримували листи з купонами на суму 70 % їхніх грошових доходів після оподаткування. При грошових доходах до 70 карбованців на місяць картка споживача видавалася на 50 купонів незалежно від суми доходів[10]. Картки споживача були дійсними на території УРСР протягом шести місяців. Під час купівлі товару покупець повинен був разом з рублями надавати продавцеві картку споживача, від якої останній відрізав купони на суму покупки і погашав їх (як правило, відрізані купони наколювали на проволоку). Окремо від листа купони були недійсними.

Картка споживача являла собою аркуш паперу з одностороннім друком, на якому містилися особисті дані власника та купони різних номіналів (1, 3, 5, 10, 25 і 50 карбованців) на загальну суму 20, 50, 75, 100 або 200 карбованців. Для зручності щомісяця картки друкувалися різними кольорами (рис. 1, 2).

Переважно картки друкувалися в обласних центрах. У Черкаській – обласною друкарнею імені газети «Правда». Кольори та якість паперу в окремих областях інколи відрізнялися. Незначно, але відрізнялися також розміри карток. Це пояснюється не стільки відсутністю чітких вказівок з центру, скільки дефіцитом, коли друкували на тому папері і таким

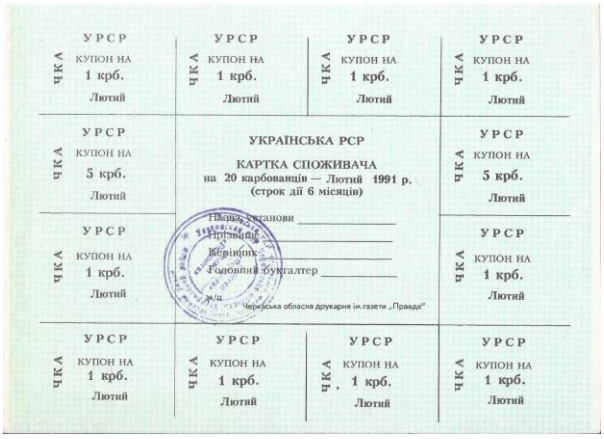

Рис. 1

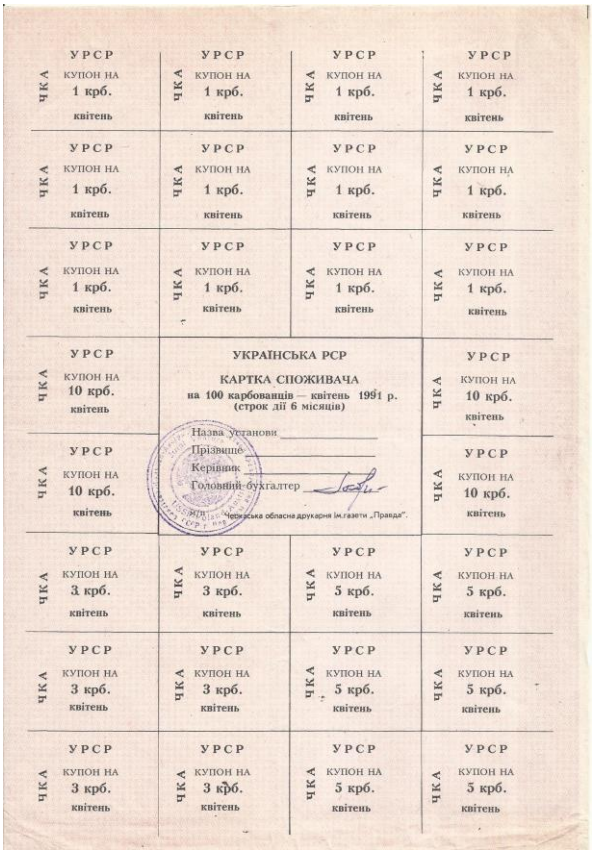

Рис. 2

кольором, які були в наявності у друкарні. Картки не містили елементів захисту від підроблення. Це та простий дизайн карток формували сприятливе поле для виникнення підробок. Проте наразі фальсифікатів карток споживача не виявлено. Можлива причина відсутності відомих підробок карток

[10] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22 жовтня 1990 № 330

споживача зумовлена, ймовірно, швидкою змінюваністю цих карток – нові картки з'являлись у споживача щомісяця, а використання друкарського обладнання у приватному секторі економіки тільки починало розвиватись[11].

Уведення карток споживача супроводжувалося багатьма непорозуміннями, оскільки не було розроблено чіткого механізму їх видачі, не проведено належної роз'яснювальної роботи серед працівників торгівлі щодо їх прийому, обліку тощо. Подекуди заклади торгівлі приймали купони замість грошових знаків. Якщо ці проблеми поступово вдалося вирішити, то проблема недотримання вимог щодо продажу товарів з використанням купонів була актуальною до самого кінця їх існування. Так само, в умовах дефіциту паперу, частим був несвоєчасний друк карток споживача та видача їх населенню.

Український уряд з самого початку запровадження даної системи розглядав систему карток споживача як тимчасовий засіб. Як зауважив на початку 1991 року в інтерв'ю В. Фокін, «термін їх дії буде обмежений кількома місяцями. В усякому разі приблизно до літа треба буде запропонувати іншу систему захисту прав споживачів»[12].

Рада Міністрів УРСР 1 липня 1991 року ухвалила рішення про відміну карток споживача. Мотивом цього рішення було те, що уряд вважав, що купони виконали поставлене завдання – зіграли значну роль у стабілізації економічного становища у республіці і захистили внутрішній споживчий ринок. Завдяки купонній системі урядові вдалося зупинити інфляцію, яка в цілому по країні складала майже 15%. На заміну купонам пропонувалося вже у цьому ж місяці ввести «українські гроші» – радянські рублі зі спеціальною позначкою[13].

Але економічний сепаратизм став поширеним явищем. Газета «Черкаська правда» ще у грудні 1990 року писала: «Деякі міста, райони і навіть села області оголосили свої «суверенітети». Подекуди вимагають пред'явити паспорт, книжку пайовика споживчого товариства. А в Мошнах Черкаського району, наприклад, і видану сільською радою довідку, завірену печаткою. Якщо ти «чужинець», тобі залишається тільки виголошувати монологи про дійсність купонів по всій території України»[14]. З відміною карток споживача до таких заходів вдалися Черкаська та Сумська області.

26 червня 1991 року Черкаський облвиконком ухвалив рішення «Про захист споживчого ринку області». Згідно з даним рішенням з 1 липня 1991 року на території області належало здійснювати продаж по картках споживача таких товарів: м'яса, птиці, копчених і напівкопчених ковбасних виробів, олії, масла тваринного, сиру твердого, консервів м'ясних, рибних та молочних, горілчаних виробів. Продаж усіх інших товарів проводився без карток споживача згідно з нормами відпуску. На липень зберігалася дія карток споживача з купонами на 1, 3 і 5 карбованців травневого і червневого зразка. У наступні місяці передбачалося видавати картки споживача з купонами 1, 3, 5 карбованців місцевого випуску загальною сумою 40 карбованців на кожного жителя області один раз на місяць. Покупки вартістю до 1 карбованця реалізовувалися без картки споживача. Картка діяла лише на території області строком один місяць[15].

[11] Бойко-Гагарін: 128.

[12] Черкаський край, 1991, 11 січня.

[13] Черкаський край, 1991, 4 липня.

[14] Черкаська правда, 1990, 5 грудня.

[15] Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф. Р-4313, оп. 5, спр. 2019, арк. 126–129.

Черкаська обласна картка споживача номіналом 40 карбованців випуску липня 1991 року була оформлена аналогічно з картками попередніх випусків, але мала менший розмір, дрібніший шрифт і крім серії ЧКА на ній зазначалося: «Черкаська область». Друкувалася ця картка так само обласною друкарнею імені газети «Правда» (рис. 3).

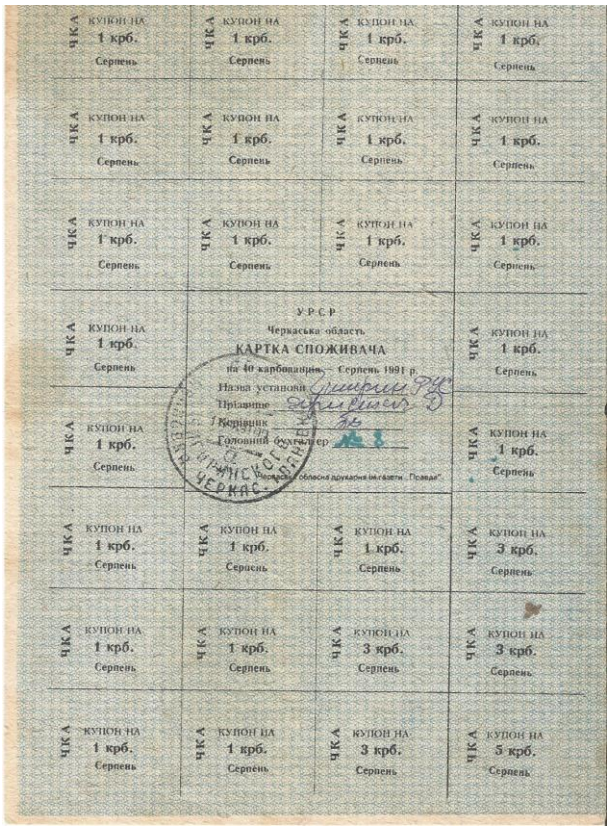

Рис. 3

В умовах скасування карток споживача в УРСР, користуючись монополією на друк грошових знаків, загальносоюзний центр всіляко гальмував занесення спеціального знаку на рублі, як це пропонувало керівництво України. Внаслідок цього виникла реальна загроза українському споживчому ринкові, що могла звести нанівець усі зусилля уряду республіки, спрямовані на подолання кризового явища[16].

Тому 18 липня 1991 року Кабінет міністрів УРСР ухвалив постанову про продаж з 1 серпня цього року товарів народного споживання з використанням картки споживача з купонами нового зразка. У документі відзначалося, що запроваджена 1990 року система продажу товарів за картками споживача дала позитивні результати. Зокрема, припинилося зменшення товарних залишків, вивіз товарів за межі республіки лише за період з листопада 1990 року по лютий 1991 року скоротився на 2 мільярди карбованців. Натомість після припинення дії карток споживача значно збільшився продаж товарів, особливо продовольчих, а на окремі виник ажіотажний попит. Почастішали випадки масового вивозу товарів за межі республіки. За 15 дів липня надходження торговельної виручки зросло майже у 2 рази. Згідно з постановою картки споживача, видані у листопаді 1990 р. – червні 1991 р., вважалися недійсними. Видача, зберігання та використання карток з купонами нового зразка здійснювалися в порядку, встановленому рішенням Ради Міністрів УРСР, прийнятим при запровадженні карток споживача 1990 року[17].

Відповідно виконавчий комітет Черкаської обласної ради народних депутатів прийняв рішення «Про організацію виконання в області постанови Кабінету міністрів УРСР від 18 липня 1991 р. №94 «Про продаж товарів народного споживання з використанням картки споживача з купонами нового зразка». Виконком облради вирішив, що, виходячи з постанови уряду, картки, видані у листопаді 1990 р. – червні 1991 р., вважати недійсними. Картки споживача, впроваджені рішенням облвиконкому

[16] Черкаський край, 1991, 4 липня.

[17] Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 18 липня 1991 р. № 94.

від 26 червня 1991 року, мали діяти в області протягом серпня 1991 року[18].

У Черкаській області нові купони починали діяти з 10 серпня 1991 року. Таке відтермінування пояснювалася затримкою виготовлення карток в області. До цього часу населення користувалося обласними картками номіналом 40 карбованців та могло купувати товари без карток ціною до 1 карбованця[19]. Враховуючи те, що у Черкаській області виникла виняткова ситуація, коли діяли місцеві картки споживача та були введені республіканські з купонами нового зразка, що породжувало плутанину в організації їх обігу, відбулося засідання надзвичайної комісії облвиконкому, на якому було вирішено, що купони серії ЧКА дійсні як на продовольчі, так і на промислові товари, про що відповідну вказівку отримали працівники торгівлі. Крім того вирішено, що ці купони дійсні на період дії республіканських. Тобто тепер обласні купони у правах повністю прирівняли до республіканських і навпаки[20].

Картки споживача нового зразка відрізнялися від попереднього тим, що на них зазначався лише місяць випуску, без року, і не вказувався термін їх дії. На купонах тепер не вказувалася серія. Ці дані прибрали, очевидно, тому, що вони не мали практичного значення. Як і раніше, на картці містилася назва друкарні. Тому черкаські випуски карток споживача серпня – грудня 1991 року можна визначити за написом «Черкаська обласна друкарня ім. газети «Правда», а з жовтня 1991 року – «Черкаська обласна друкарня» (рис. 4).

Після проголошення незалежності України разом з попередніми задачами на картки споживача покладалася функція відокремлення готівкового обігу держави від обігу колишніх республік СРСР і передовсім Росії, яка продовжувала друкувати нічим не підкріплені радянські рублі.

Рис. 4

Після проголошення незалежності України разом з попередніми задачами на картки споживача покладалася функція відокремлення готівкового обігу держави від обігу колишніх республік СРСР і передовсім Росії, яка продовжувала друкувати нічим не підкріплені радянські рублі.

Картки споживача використовувалися до кінця 1991 року, коли Президія Верховної Ради України ухвалила постанову «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання», фактично, першої національної валюти.

Висновки. У прикінцевому підсумку система продажу товарів за картками споживача з купонами дала позитивні результати: припинилися зменшення товарних залишків (у Черкаській області лише за перший

[18] ДАЧО, ф. Р-4313, оп. 5, спр. 2020, арк. 161.
[19] Черкаський край, 1991, 8 серпня.
[20] Черкаський край, 1991, 17 серпня.

місяць функціонування карток споживача товарні запаси виросли майже на 20 мільйонів карбованців[21]), вивезення продовольчих і непродовольчих товарів за межі республіки скоротилося й поліпшився грошовий обіг. Поряд з цим купонна система сповільнила спорожнення магазинів, але не змогла наповнити їх товарами. За задумом, картки споживача мали забезпечити громадянам України пріоритет щодо закупівлі товарів у роздрібній торгівельній мережі. Проте на практиці це лише стимулювало корупцію та створення тіньового ринку купівлі-продажу купонів[22]. Значна маса купонів не була отоварена населенням, на руках продовжувала залишатися значна сума готівки.

[21] Черкаська правда, 1990, 21 грудня.
[22] Петрик 2007: 3.

References

Holubka S. M. (2013). *Instytutsializatsiia finansovoho hospodarstva Ukrainy (istorychna retrospektyva)*. [Institutionalization of the financial economy of Ukraine (historical retrospective)]. Kyiv. : DNNU «Akad. fin. Upravlinnia» [in Ukrainian].

Petryk O. (2007). Istoriia monetarnoho rozvytku v Ukraini. [History of monetary development in Ukraine]. *Visnyk Natsional'noho banku Ukrainy*, 1, 2–16 [in Ukrainian].

Schvets' V.Ye. (2008). Zastosuvannia spozhyvchykh kartok v umovakh nadzvychajnykh sytuatsij na ukrains'kykh zemliakh. [Use of consumer cards in emergency situations on Ukrainian lands]. *Visnyk ZhDTU*, 3, 286–294 [in Ukrainian].

Bardashevs'ka Yu.I. (2014). Vplyv sotsial'no-ekonomichnykh reform na povsiakdenne zhyttia mis'koho naselennia Ukrainy v period perebudovy (1985 –1991 rr.). [The impact of socio-economic reforms on the everyday life of the urban population of Ukraine during the period of perestroika (1985–1991)]. *Naukovi zapysky. Seriia : Istorychni nauky*, 19, 154–159 [in Ukrainian].

Boiko-Haharin A. S. (2023). Fal'shyvomonetnytstvo v nezalezhnij Ukraini: istorychnyj aspekt. Povidomlennia 1. 1991–1994 rr.: pobutuvannia radians'koho rublia i vvedennia v obih kartok spozhyvacha; poiava inozemnoi valiuty ta ii fal'shuvannia; uvedennia kuponiv bahatorazovoho vykorystannia. [Counterfeiting in independent Ukraine: historical aspect. Message 1. 1991–1994: existence of the soviet ruble and putting consumer cards into circulation; appearance of the foreign currency and its counterfeiting; introduction of a reusable coupon]. *Kryminalistychnyj visnyk*, 1, 125–148 [in Ukrainian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-279-315

УДК 930.2[001.32:903.054]

THE ACTIVITIES OF THE ALL-UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL COMMITTEE IN THE EARLY 30S OF THE TWENTIETH CENTURY TO CREATE A TOPOGRAPHY OF TREASURES FOUND ON THE TERRITORY OF UKRAINE.

Zinaida Zraziuk
National Museum of the History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Numismat.nmhu@ukr.net, ORCID: 0000-0003-2140-690X

Abstract. *The purpose of the article is to study the work of Ukrainian numismatists on the creation of a numismatic map of Ukraine in the 20-30s of the 20th century.*

Scientific novelty*. For the first time, the work of the numismatic commission, which worked on creating a map of numismatic finds on the territory of Ukraine in the 20-30s of the 20th century, is highlighted. Archival materials that have remained out of the attention of researchers are brought into scientific circulation. 82 coin finds of the late 19th and early 20th centuries were put into scientific circulation, the data on which were collected by a research team chaired by the All-Ukrainian Archaeological Committee and led by numismatist Valentyn Shuhaievskyi.*

For almost a hundred years, numismatic scientists have come a long way from understanding the treasure as the main source for replenishing numismatic collections to understanding that a treasure preserved in its entirety is an extremely valuable source for studying the economic and political history of a country in a given period. In the late 19th and early 20th centuries, archaeological maps of Kyiv, Volyn, Kharkiv, and Podillia provinces were created, where archaeological finds were published alongside archaeological monuments. The early 20th century was a period when researchers moved from publishing individual findings to systematising coin deposits and describing patterns and main types of coins typical of a certain chronological period and certain geographical areas, as well as describing and identifying certain historical processes that contribute to the appearance of a particular coin in coin deposits. Valentyn Shuhayevsky was one of the first scholars to make a generalised work on the history of money circulation in Ukraine. In 1919, the Academy of Sciences of Ukraine established a commission to draw up an archaeological map of Ukraine. The group that created the numismatic map of Ukraine was headed by V. Shuhayevsky. During the 20s and 30s, this group collected significant material, which, unfortunately, was not published. In the 1930s, Ukrainian science and museums were subjected to repression, and many scientific projects were curtailed, including the creation of an archaeological map of Ukraine.

Keywords: *coins, hoards, numismatics, topographical map of coin finds on the territory of Ukraine, Valentyn Shuhayevskyi, Ukrainian Academy of Sciences.*

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. 20 СТ. ПО СТВОРЕННЮ ТОПОГРАФІЇ СКАРБІВ, ЗНАЙДЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Зінаїда Зразюк
Національний музей історії України, (Київ, Україна)
Numismat.nmhu@ukr.net ORCID: 0000-0003-2140-690X

Анотація: *Статтю присвячено історії вивчення нумізматичних знахідок на території України на початку 20 ст. Одним із перших учених, який підготував узагальнюючу працю з історії грошового обігу на Україні, був Валентин Шугаєвський. У 30-х рр. українська наука і музеї зазнали репресій, багато наукових проектів було згорнуто, в тому числі і проект по створенню археологічної карти України. Значну кількість архівних матеріалів втрачено у роки Другої світової війни, проте в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України а також в архіві Національного музею історії України виявлено частину матеріалів, які пов'язані з підготовкою до створення топографії монетних знахідок на території України. Вивчення цих архівних джерел дало можливість виявити 82 монетні знахідки кінця 19 – початку 20 ст., які не були опубліковані.*

Ключові слова: *Скарби, монети, нумізматика, топографічна карта монетних знахідок на території України, Валентин Шугаєвський, Всеукраїнська академія наук.*

Постановка проблеми: Важливість створення топографії знахідок монетних скарбів на території України була сформульована і поставлена перед дослідниками наприкінці 19 – на початку 20 ст. на Археологічних з'їздах. Упродовж 19 ст. дослідники зосередились на публікаціях монетних знахідок у науковій літературі, проте ці дані були розпорошені серед великої кількості публікацій у різноманітних виданнях. На початку 30-х рр. 20 ст. науковий колектив при Всеукраїнському археологічному комітетові (ВУАК) зорганізував групу дослідників на чолі з Валентином Шугаєвським, яка мала на меті створити археологічну карту України. Робота над створенням топографії знахідок тривала впродовж десяти років, проте її так і не було завершено, а результати не були опубліковані. Велика кількість архівних матеріалів втрачена у роки Другої світової війни. Дослідження архівів Національного музею історії України, Наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України дозволило виявити документи, пов'язані з діяльністю наукового колективу, що працював над створенням топографії монетних знахідок на території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать видатного українського вченого-нумізмата Валентина Шугаєвського та його внесок у дослідження та систематизацію монетних знахідок на території України майже не висвітлено у сучасній науковій літературі. Це обумовлено не тільки тим, що впродовж багатьох років тема топографування монетних знахідок

не досліджувалась і не розвивалась, але й тим, що у роки Другої світової війни В. Шугаєвський працював у музеї під час окупації Києва і згодом емігрував спочатку до Європи, а потім до Сполучених Штатів. Уперше робота наукової групи під керівництвом В. Шугаєвського згадується у праці М. Котляра. Автор зазначає, що в архіві Інституту археології ним було знайдено записку, прочитану В. Шугаєвським на засіданні Археологічного відділу ВУАКу, та зауважує, що йому не вдалося знайти жодних слідів діяльності цієї групи та результатів її роботи[1]. У 1995 році було опубліковано статтю Г. Кураса і Р. Яушевої-Омельянчик, що присвячувалася В. Шугаєвському, його внескові у збереження рухомих та нерухомих пам'яток України, проте жодним чином не було висвітлено його напрацювань по створенню топографічної карти знахідок на території України [2].

Протягом останніх років 21-го ст. дослідниками розглядалися питання, пов'язані з історією нумізматичних колекцій та діяльністю музейних установ зі збору та каталогізації монетних знахідок на території України. Серед цих публікацій необхідно згадати статтю В. Орлика та А. Бойка-Гагаріна, у якій висвітлено проблеми діяльності Всеукраїнського історичного музею у 30-тих рр. 20-го століття та практика вилучення і передачі старожитностей з дорогоцінних металів до Державного управління по зберіганню цінностей [3]. Також історії нумізматичних колекцій м. Києва 20 – 30 рр. 20 ст. присвячено статтю З. Зразюк, у якій крім вищезгаданих проблем висвітлено окремі аспекти діяльності В. Шугаєвського та ВУАКу[4]. Певна інформація про В. Шугаєвського викладена у статті О. Попельницької[5].

Мета статті. Висвітлення роботи наукового колективу під керівництвом Валентина Шугаєвського та публікація знахідок, що залишились поза увагою дослідників, – основна мета даної публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення й топографування монетних знахідок на території України розпочалось лише у 19 ст. Але, нажаль, у 19 ст. ще не існувало поняття цілісності збереження монетних знахідок як важливого наукового джерела, тим не менше скарби досліджуються і, за можливості, публікуються. Основними осередками, де здійснювалося вивчення монетних знахідок, стали музеї, освітні заклади та наукові товариства, яким цю функцію й було делеговано. Таким чином, завдяки сумлінній праці їх представників упродовж 19 ст. накопичено величезний пласт джерел, що потребував осмислення і систематизації.

Початок 20 ст. став періодом, коли від публікації окремих знахідок дослідники перейшли до систематизації монетних депозитів та опису закономірностей і основних типів монет, характерних для певного хронологічного проміжку часу та окремих географічних територій, а також до опису та визначення певних історичних процесів, які сприяли появі тієї чи іншої монети у складі монетних депозитів.

Одним із перших дослідників, який розпочав цю роботу, став Валентин Шугаєвський (1884–1966). У 1911 р. В. Шугаєвський у часописі «Старая монета» опублікував статтю «Про наукове значення монетних знахідок»[6]. У цій публікації він наголошував на

[1] Котляр1971: 6–7.
[2] Курас & Якушева-Омельянчук 1995& 88–96.
[3] Орлик & Бойко-Гагарін 2019: 225–237.
[4] Зразюк 2020: 28–34.
[5] Попельницька 2022: 331–352.
[6] Шугаевский 1911: 63–77.

великому значенні скарбів для дослідження стародавньої історії, особливо тих періодів, про які письмові джерела або відсутні, або нечисленні. Крім того автор зауважував, що, на відміну від письмових джерел, які досить часто стають результатом авторських суб'єктивних суджень, матеріальні джерела більш об'єктивні, проте за умови їх беззаперечної достовірності. Дослідник вважав, що монета може пролити світло на датування старожитностей, разом з якими вона була знайдена, та дозволить зі значною часткою ймовірності визначити час побутування виявлених артефактів. Крім того, за допомогою монетних знахідок можна аналізувати різноманітні сторони економічних і торгівельних зав'язків у стародавні часи, визначати напрямок торгових шляхів і, як наслідок, прийти до висновку про те, які регіони брали участь у торгівельних зв'язках і де знаходились торгівельні центри. Не менш важливе те, що топографічне вивчення монетних знахідок може посприяти з'ясуванню історії виникнення поселень. У свою чергу, знахідка великої кількості монет у певному місці може дати цінну інформацію про місце, де випускалась монета та ім'я її емітента.

Підводячи підсумки, В. Шугаєвський зазначає, що його розвідка далеко не повною мірою вичерпала багатство та багатогранність історичних висновків, які може зробити вчений на основі всебічного дослідження умов та обставин монетних знахідок. Автор із жалем відмічає, що порівняно недавно цей історичний матеріал звернув на себе увагу вчених, а більшість скарбів, які були виявлені у попередні століття, загинули для науки назавжди[1].

[1] Шугаевский 1911: 76.

У 1918 р. В. Шугаєвський опублікував короткий нарис, присвячений грошовому обігові на Лівобережній Україні у 17 ст.[2]. У передмові до нарису автор зауважив, що ця робота має досить скромне завдання познайомити людей, що цікавляться історією «економічного побуту», з основними фактами грошового обігу та грошової лічби на Лівобережній Україні у 17 ст. і допомогти їм зрозуміти історичні документи та усвідомити певні сторони побуту, що пов'язані тим чи іншим чином з наявною грошовою системою у той чи інший проміжок часу[3]. Значення цього дослідження важко переоцінити, адже воно стало підсумком багаторічної праці цілого ряду дослідників, завдяки якій В. Шугаєвський проаналізував та визначив основні групи монет, які курсували на території Лівобережної України у 17 ст., а свої висновки підкріпив письмовими джерелами, що пов'язані із грошовими розрахунками, головним чином документами цивільно-правового та кримінального характеру.

На початку 30-х рр. 20 ст. ВУАК розпочав підготовку до створення топографії знахідок монет на території УРСР. Уже 4 січня 1931 р. В. Шугаєвський адресує ВУАКу доповідну записку[4], в якій наголошує на на важливості нумізматичних знахідок для вивчення історії країни та необхідності створення у зв'язку з цим їх топографії, окреслює головну стратегію та шляхи вирішення цього важливого завдання. Основна функція з координації процесу створення нумізматичної карти України покладалася на науковий колектив під керівництвом ВУАКу.

[2] Шугаевский 1918.
[3] Шугаєвський, В. А. 1918: 3.
[4] Архів ІА НАНУ. Ф. ВУАКу. Спр. 400. Арк. 1–2. Доповідна записка, зачитана на засіданні археологічного відділу ВУАКУ 4 січня 1931 р.

Результати майже 10-річної праці наукового колективу не були опубліковані, і тривалий час вважалося, що вони втрачені в роки Другої світової війни. Проте, в одному з архівів м. Києва були виявлені документи, які, на нашу думку, становлять частину архіву наукової групи під керівництвом В. Шугаєвського[1]. Справи з цими документами, на наше переконання, були помилково віднесені до фонду Н. Полонської-Василенко, адже їх аналіз та почерк автора відмінні від текстів архівних джерел зазначеного фонду та почерком їх авторки і вказують на авторство Валентина Шугаєвського. Ці архівні справи містять листи, описи скарбів, звіти про відрядження, наукові праці, датовані 20-ми – 30-ми рр. Серед записів збереглись і детальні інструкції для фахівців, що будуть працювати над топографією монетних знахідок, з визначенням важливих аспектів дослідження депозитів, які не можна залишати поза увагою. В. Шугаєвський вважав, що для правильного датування та визначення наукової цінності такого наукового джерела будуть важливими найдрібніші деталі, обставини знахідки, посуд, в якому зберігався депозит, інформація свідків події[2].

Оскільки В. Шугаєвський очолював відділ нумізматики Музейного містечка та території Києво-Печерської лаври та Всеукраїнського історичного музею, то, ймовірно, у складі архівних матеріалів, що зберігаються у Національному музеї історії України (НМІУ), мали б бути документи, пов'язані з діяльністю групи, що працювала над створенням нумізматичної мапи України. На жаль, архівні документи музею в роки Другої світової війни були частково втрачені, збереглася лише їх незначна кількість. Серед уцілілих документів – плани та звіти відділу нумізматики, листи до директорів музеїв, описи скарбів, що були опубліковані у 19 – на початку 20 ст., тощо. Дані джерела свідчать, що В. Шугаєвський та відділ під його керівництвом упродовж 1927–1936 рр. провадив значну роботу зі створення мапи знахідок скарбів на території України[3].

З архівних документів можна зробити висновок, що В. Шугаєвський постійно відслідковував усі новини, які стосувались монетних знахідок, і миттєво на них реагував. Збереглись кілька листів, в яких В. Шугаєвський звертався до керівництва установ та приватних осіб із проханням про надання монетних депозитів для опису та каталогізації[4].

Для опрацювання не тільки нумізматичні скарби та окремі монети чи предмети надсилалися до Лаврського музею, а й співробітники відділу нумізматики неодноразово виїздили у наукові відрядження на місця знахідок депозитів. Так 17–20 липня 1932 р. В. Шугаєвський виїздив у відрядження до сіл Кунавки та Серебриниці Могилів-Подільського р-ну Вінницької області. Оглянувши скарб, Шугаєвський визначив його дуже цікавим для музейної колекції[5].

Необхідно зазначити, що В. Шугаєвський і співробітники його відділу вели активну роботу по збору відомостей про монетні знахідки ще задовго до початку діяльності Комітету. Збереглись відомості про знахідки, датовані 1920-ми рр., які не тільки надійшли до музею і були описані

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Фонд Полонської-Василенко. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37, 38, 44.

[2] Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 137–137 об.

[3] Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 93, 98.

[4] ЦДАВО України. Ф. 3806. Оп.1. Д. 38. Л. 4–4 зб.

[5] Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп.1. Спр. 13. Арк. 141–149 зв.

В. Шугаєвським, але й зберігались в інших музеях України. Наприклад, у записах наявні відомості про скарби, що зберігались у Білоцерківському окружному археолого-етнографічному музеї з часу його заснування й до 1927 р. включно[1].

Для обробки і систематизації скарбів В. А. Шугаєвський розробив методику, що була прогресивною і новаторською для того часу. За приклад використання цієї методики можна привести опис скарбу, знайденого навесні 1936 р. у с. Соколівка Гребінківського р-ну Київської обл. Загальна вага знахідки складала близько 7 кг. Найцінніша частина скарбу, а саме золоті монети (дукати) та великі срібні монети (талери) розійшлись по руках. Частина, що залишилась, важила близько 3 ¼ кг і була продана філіалові Держбанку в Білій Церкві. В. Шугаєвський та С. Коршенко отримали можливість описати та вивчити знахідку. Скарб із Соколівки був типовим для монетних знахідок, датованих початком 17 ст., і складався з польсько-литовських та західноєвропейських монет. (Див. № 61 за топографією). Наведений у додатку № 1 до статті опис скарбу був характерний для наукової літератури кін. 19 – поч. 20 ст.[2] Далі ми бачимо абсолютно новаторський підхід до опрацювання монетного матеріалу. Форма, яку пропонував В. Шугаєвський, мала такий вигляд:

А. Розподіл монет за національно-територіальним ознаками:

1. Польські коронні – 1698.
2. – // – литовські – 43.
3. м. Гданськ – 49.
4. м. Рига (польське прв.) – 5.
5. м. Рига (швецьке прв.) – 59.
6. Прибалтійських, невизначених, польського короля Сигізмунда III – 6.
7. Прусських – 149.
8. Швецьких in genere – 145.
9. м. Ельбінг (швецьке прав.) – 46.
10 Лівонія (швецьке прав.) – 3.
11. Германські невизначені грошини – 3.
12.Датські марки – 3.
13. Іспанські (Нідерланди) – 1.

Усього 2211+5.

Для спрощення визначення датування скарбу подано найбільш ранні та пізні монети:

Найбільш ранні монети:

1. Півгрош литовський 1516 р.
2. Трояк польський коронний 1586.

Найбільш пізні:

1. Орт польський коронний 1650.
2. Драйпелькер ризький 1643.
3. Драйпелькер Лівонії 1648.

Крім того у скарбі були західноєвропейські талери, золоті монети та ще 5 монет:

1. 2 флорини м. Ембдена часів правління Фердинанда II (1619–1637), без дати.
2. Польський коронний орт 1623 р.
3. Польський коронний шостак 1624.
4. Гданський орт 1623[3].

[1] ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 4–4 зв.

[2] Страшкевич К. Ф. (1866–1867). Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета Св. Владимира в 1866 году. Университетские известия. Киев, 1866, октябрь, ноябрь, декабрь, 1867, октябрь; Беляшевский Н. Ф. 1889. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889 та інші.

[3] Чотири з цих монет (крім 1-го ембденського таляра) були придбані Центральним історичним музеєм у Києві 21. 03. 1937 р.

В. Розподіл скарбу за номіналами:

№ п\п	Номінал	Державна приналежність	Кількість	Всього
1	**Солід**	Польського карбування	4	32
		Литовський	3	
		Ризько-польський	2	
		Ризько-швецький	11	
		Прибалтійсько-польський	6	
		Ельбінгський	5	
		Лівонський	1	
2	**Півгрош**	Литовський	1	112
3	**Грош**	Польський коронний	41	
		Литовський	39	
		Гданський	6	
		Ельбінгський	6	
4	**Півтораків, драйпелькерів, грошенів**	Польських коронних	1394	1771
		Ризько-польських	3	
		Швецьких	48	
		Прусських	143	
		Померанських	2	
		Швецьких	144	
		Ельбінгських	32	
		Лівонських	2	
		Німецьких	3	
5	**Ор**	Швецьких	1	1
6	**Трояків**	Польських коронних	118	121
		Ельбінгських	3	
7	**Шостаків**	Польських коронних	78	78
8	**Ортів**	Польських коронних	65	95
		Гданських	24	
		Прусських	6	
9	**Марок**	Датських	2	2
10	**¼ талера**	Іспанські Нідерланди	1	1
11	**Флоринів**	Ембденських	2	2
Усього				2216

Уперше нам зустрічається опис скарбу за відсотковим співвідношенням монет за номіналами та державною приналежністю.

Відсоткове співвідношення

№ п/п	Державна приналежність	Кількість	Відсотки
1.	Польських	1698	76,8 %
2.	Прусських	140	6,73 %
3.	Швецьких	145	6, 55 %
4.	Ризьких	64	2,89 %
5.	Ельбінгських	46	2,08 %
6.	Гданських	49	2, 21 %
7.	Литовських	43	1, 94 %
8.	Інших (невизначених, прибалтійських, лівонських, датських, померанських, різних германських, Іспанських Нідерландів)	17	0,77 %
9.	Померанських	2	0,09 %

Відсоткове співвідношення номіналів

№ п/п	Номінал	Кількість	Відсотки
1.	Ортів польських	64	3,77%
2.	Шостаків	77	4,53 %
3.	Трояків коронних*	117	6,89 %
4.	Півтораків	1394	82,09 %
5.	Грошей	41	2,41 %
6.	Солідів	4	0,23 %

* крім 1 трояка Стефана Баторія

Відсоткове співвідношення польських півтораків кожного року до загальної кількості польських півтораків (1384 од.)

№ п/п	Рік карбування	Кількість	Відсотки
1.	1614 – 1616	3	0,21 %
2.	1617	0	0
3.	1618	0	0
4.	1619	4	0,294 %
5.	1620	60	4,30 %
6.	1621	193	10,97 %
7.	1622	237	17,0 %
8.	1623	338	24,24 %
9.	1624	275	19,72 %
10.	1625 «Сас»	156	11,19 %
11.	1625 «Полукозець»	48	3,44 % (всього – 14,63%)
12.	1626	60	4,30 %
13.	1627	19	1,36 %
14.	Стерті різних років	41	2,94 %

Відсоткове співвідношення швецьких грошенів кожного року до загальної кількості всіх швецьких грошенів (усього 144 од.)

№ п/п	Рік карбування	Кількість	Відсотки
1.	1632 р., Густав Адольф	10	13,19 %
2.	1633 –//–	82	56,94 %
3.	1635	2	1,39 %
4.	Стертий	6	4,16 %
5.	1633, Христина	7	4,86 %
6.	1634	7	4,86 %
7.	1635	21	14,58 %

Відсоткове співвідношення прусських драйпелькерів кожного року до загальної кількості всіх прусських драйпелькерів (всього 143 од.)

№ п/п	Рік карбування	Кількість	Відсотки
1.	1620	3	2,09 %
2.	1621	4	2,80 %
3.	1622	13	13,29 %
4.	1623	16	11,19 %
5.	1624	16	11,19 %
6.	1625	28	19,58 %
7.	1626	43	30,07 %
8.	1627	9	6,99 %
9.	162...	4	2,8 %
10.	1633	143	0,70 %

Відсоткове співвідношення всіх монет типу півтораків, грошенів, драйпелькерів у скарбі за кожен рік: 1) півтораків польських – 1394, 2) грошенів швецьких – 144; 3) прусських драйпелькерів – 143; 4) ризьких – 51; 5) ельбінгських – 32 кожного року до загальної кількості всіх монет цього типу (всього 1764 од.).

№ п/п	Рік карбування	Кількість	Відсотки
1.	1614 – 1616	3	0,17 %
2.	1617	0	0
3.	1618	0	0
4.	1619	4	0,226 %
5.	1620	66	3,74 %
6.	1621	157	8,9 %
7.	1622	272	15,42 %
8.	1623	370	20,97 %
9.	1624	307	17,40 %
10.	1625	232	13,15 %
11.	1627	103	5,83 %
12.	1628	2	0,113 %
13.	1629	3	0,17 %
14.	1630	12	0,68 %
15.	1631	7	0,39 %
16.	1632	24	1,39 %
17.	1633	90	5,10 %
18.	1634	7	0,39 %
19.	1635	23	1,3 %
20.	162..	47	2,66 %
21.	163..	6	0,34 %
22.	1644		
23	1647		
24.	1648	1	0,05 %

З наведеної нижче таблиці видно, що після опрацювання кожного скарбу дані про нього мали бути занесені у підсумкову таблицю. Подібна обробка матеріалів дозволила б значно спростити обробку величезного фактичного матеріалу та виявити основні закономірності та відмінності в монетах, що входили до складу українських скарбів.

Порівняльна таблиця відсоткових співвідношень між різними групами монет в українських скарбах XVII ст. – монети польські, західноєвропейські

№ п/п	Назва % співвідношень	Скарб із с. Соколівка Гребінківського р-ну Київської обл.	
		Абсолютне число	%
I.	Польських	1698:2211	76,8
2.	Прусських	149:2211	6,79
3.	Швецьких	145:2211	6,55
4.	Ризьких	64:2211	2,89
5.	Ельбінгських	46:2211	2,08
6.	Гданських	49:2211	2,21
7.	Литовських	43:2211	1,94
8.	Померанських	2:2211	0,09
9.	Інші	15:2211	0,68
% польських монет різних номіналів до загальної кількості всіх польських монет (1698)			

10.	Орти	64:1698	3,77
11.	Шостаки	77:1698	4,53
12	Трояки кор.*	117:1698	6,89
13.	Півтораки	1394:1698	82,09
14.	Грошей	41:1698	2,41
15.	Солідів	4:1698	0,23
% польських півтораків кожного року до загальної кількості у скарбі (1394)			
16.	1614 – 1616	3:1394	0,21
17.	1617	0:1394	0
18.	1618	0:1394	0
19.	1619	4:1394	0,294
20.	1620	60:1394	4,3
21.	1621	153:1394	10,97
22.	1622	237:1394	17,00
23.	1623	338:1394	24,24
24.	1624	275:1394	19,77
25.	1625 «сас»	156:1394	11,19
26	1625 «полукозець»	48:1394	3,44
27	1626	60:1394	4,3
28	1627	19:1394	1,36
29	Стерті	41:1394	2,94
% швецьких грошенів кожного року до загальної кількості у скарбі (144)			
30.	1632 ГА	19:144	13,19
31.	1633	82:144	56,94
32.	1633 Хр.	7:144	4,86
33.	1634 Хр.	7:144	4,86
34.	1635 ГА	2:144	1,39
35.	1635 Хр.	21:144	14,58
36.	Стерт. ГА	6:144	4,16
% прусських драйпелькерів кожного року до загальної кількості їх у скарбі (143)			
37.	1620	3:143	2,09
38.	1621	4:143	2,8
39.	1622	19:143	13,29
40.	1623	16:143	11,19
41.	1624	16:143	11,19
42.	1625	28:143	19,58
43.	1626	43:143	30,07
44.	1627	9:143	6,99
45.	1628	–	
46.	1629	–	
47.	1630	–	
48.	1633	1:143	0,70
49.	162…	4:143	2,80
% суми всіх монет типу півтораків, грошенів, драйпелькерів за кожний рік до загальної кількості цих монет у скарбі (1764)			
50.	1614 – 1616	3:1764	0,17
51.	1617	–	
52.	1618	–	
53.	1619	4:1764	0,226
54.	1620	66:1764	3,74
55.	1621	157:1764	8,9
56.	1622	272:1764	15,48
57.	1623	370:1764	20,97
58.	1624	307:1764	17,40

59.	1625	232:1764	13,15
60.	1626	103:1764	5,83
61.	1627	28:1764	1,59
62.	1628	2:1764	0,113
63.	1629	3:1764	0,17
64.	1630	12:1764	0,68
65.	1631	7:1764	0,39
66.	1632	24:1764	1,36
67.	1633	90:1764	5,10
68.	1634	7:1764	0,39
69.	1635	23:1764	1,30
70.	162..	47:1764	2,66
71.	163..	6:1764	0,34
72.	1644	–	
73.	1647	–	
74.	1648	1:1764	0,05
75.	1649	–	–

На жаль, робота науково-дослідного відділу ВУАКу не була завершена, його керівник М. Макаренко був репресований, В. Шугаєвський також зазнав переслідувань. У 1938 р. він залишив роботу в музеї і до 1941 року працював викладачем у Київському університеті. Для переходу на викладацьку роботу було кілька вагомих мотивів, які спонукали В. Шугаєвського піти з музею, а найперше те, що більшовицькі чиновники не визнали музей науковою установою. Другим фактором стала поновлена радянським режимом практика часів Російської імперії, коли всі монетні знахідки мали відправлятись на розгляд до Археологічної комісії у Петербург. Крім того, найбільш цінні експонати з дорогоцінного металу, в тому числі й нумізматика, мали бути передані до «Держхрану» на постійне збереження. Про розвиток таких подій свідчить і приклад боротьби за передачу скарбу із с. Соколівки до фондів Історичного музею. В. Шугаєвський розпочав тривале листування з Київською конторою Держбанку і Народним Комісаріатом фінансів у Москві (далі НКФ). В архіві НМІУ зберігається кілька листів до цих інстанцій із проханням вжити необхідних заходів для збереження Соколівського скарбу та, принаймні, надання можливості для його опису і дослідження[1]. Згодом В. Шугаєвський звертався до Правління Держбанку СРСР у Москві з листом, в якому наголошував, що серед монет цієї знахідки наявні лише кілька екземплярів, які мають значний нумізматичний інтерес. Також В. Шугаєвський зазначав, що скарб, скоріш за все, був заритий близько 1650 р. або трохи пізніше, і це вказує на те, що він був захований під час «…селянської революції першої половини 17 ст., яка вибухнула проти польсько-литовських феодалів…»[2]. Проте всі спроби були марними, В. Шугаєвський не отримав навіть дозволу на більш детальне вивчення скарбу та чищення деяких із монет для більш точної їх ідентифікації[3]. За листом, датованим 10.12.1936 р., було отримано розпорядження про те, що «всі монети слід переслати разом з черговою відсилкою цінностей у Москву»[4]. Подальша доля

[1] Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1. доп. Спр. 28. Арк. 67, 61.
[2] Там само. Арк. 63, 64.
[3] Там само. Арк. 65 – 66 зв.
[4] Там само. Арк. 59.

Соколівського скарбу залишається невідомою[1].

У роки Другої світової війни було втрачено велику кількість архівів, і тому навіть чорнові напрацювання науковців збереглись фрагментарно і не були опубліковані. Величезний пласт монетних знахідок 20–30 рр. через відсутність публікацій залишився поза увагою дослідників і не ввійшов до фундаментальної праці М. Ф. Котляра, який у 60-ті рр. 20 ст. продовжив працю цих талановитих учених[2]. Завдяки вивченню архівів нами було виявлено 82 монетних депозити, що були знайдені у проміжку кінця 19 ст. – до 30-х рр. 20 ст. і залишалися не опублікованими донині.

Висновок. Важливі напрацювання українських учених зі створення мапи нумізматичних знахідок на території України були втрачені, робота Комісії зупинена. На жаль, і сьогодні ще відсутня повна база даних монетних знахідок та не зроблено їх топографію. Існує значна кількість робіт, що публікують топографію нумізматичних пам’яток певних типів у вузьких хронологічних рамках, проте ідея створення загальної бази нумізматичних знахідок на території України досі не реалізована. Сподіваємося, що напрацювання вчених-нумізматів 19 – 20 ст., а також методики нумізматичних досліджень В. Шугаєвського та групи науковців, яку він очолював, будуть корисними для реалізації цього важливого амбітного завдання.

[1] Там само. Арк. 72. В архіві НМІУ зберігся акт від 21.03.1937 р., за яким у громадянина А. І. Заболотного було придбано 4 монети із Соколівського скарбу. В інвентарні книги музею монети були записані під №№ 7576 – 7579.
[2] Kotlar 1975.

References

Belyashevsky, N. F. (1889). Monetnie kladi Kyevskoi hubernii. K. [in Russian].

Kotliar, M. F. (1971). Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu. V-tvo «Naukova dumka», Kyiv. [in Ukrainian].

Kotlar, M. (1975). Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainskij SRR. Wroclaw.

Kuras H., &Yausheva-Omelianchuk, R. (1995). Shuhaievskyi – istoryk, arkheoloh, numizmat. *Kyivska Starovyna*. 5, 88–96. [in Ukrainian].

Orlyk, V. & Boiko-Haharin, A. (2019). Monety, peredani z Vseukrainskoho Istorychnoho Muzeiu imeni Tarasa Shevchenka do Derzhavnoho Banku SRSR v 1933–1934 r. *Studia I materialy z Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. «Utracone kolekcje numizmatyczne». 6–7 grudnia 2018 r. Warszawa: Zamek Krolewski w Warszawie, 225–237*. [in Ukrainian].

Popelnytska, O. (2022). Z istorii ukrainskoi numizmatyky kintsia XIX –pershoi chverti XX st.: lystuvannia K.V.Bolsunovskoho ta M.H.Zakharevycha-Zakhariievskoho znaukovoho arkhivu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. 6, 331–352. [in Ukrainian].

Shuhaevskyi, V. A. (1911). O nauchnom znachenyy monetnikh nakhodok. *Staraia moneta. 4, 58–62; 5. 63–77.* [in Russian].

Shuhaevskyi, V. A. (1918). Moneta y denezhni schet v levoberezhnoi Ukrayne v XVII st. Chernyhiv. Vydavnyche tovarystvo «Siverska dumka». [in Russian].

Strashkevych, K. F. (1866–1867). Kladi, rassmotrennie v mynts-kabynete unyversyteta Sv. Vladymyra v 1866 hodu. *Unyversytetskye yzvestyia. Kyiv, 1866, oktiabr, noiabr, dekabr, 1867, oktiabr*. [in Russian].

Zraziuk, Z. O. (2020). Mints-kabinet universytetu sv. Volodymyra u 20 – 30-rr. 20 st. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Istoriia*, *145*, 28–34. [in Ukrainian].

Додаток № 2

Алфавітний покажчик монетних знахідок (до Додатка № 1)

Місце знахідки	**№ за топографією**	**Рік**	**Кількість**	**Датування**
м. Біла Церква	3	29.11.1914	1	1 – 2 ст.
Бердичівська округа	33	1928	? До музею – 1)	1 пол. 17 ст.
Борщів, Київська обл.	34	?	9	1 пол. 17 ст.
с. Брусіїя (зараз Михайлівка)	4	1923	1	2 ст.
Буча, Київська обл.	51	1937	72	17 ст.
с. Великі Пузирки Шепетівської округи Грицевського (?) р-ну	35	Поч. 20 ст.	? (до музею – 4 монети)	17 ст.
м. Вишгород	50	1929	*1*	11 ст.
м. Вишгород	14	1937	2	11 ст.
м. Вишгород	15	1937	1	10 – 11 ст.
м. Вишгород	21	1937	1	14 ст.
м. Вишгород	25	1937	7	17 ст.
м. Вишгород	36	1937	2	18 ст.
м. Вишгород	69	1937	2	19 ст.
с. Войтове Лехнівського р-ну Київської округи	78	1925	45	?
с. Володарки Білоцерківського р-ну Київської обл.	37	1925	3 фунти	Поч. 17 ст.
Ворсівня, Київської губ.	38	1914	3	1 пол. 17 ст.
с. Галаганівка біля Чигирина Кременчуцької округи	16	1928 (?)	1	6 ст.
с. Годяниці Тростянецького р-ну Вінницької обл.	39	?		17 ст.
с. Дейкарівці Зінківського району на Полтавщині	70	1924	1289 од. (закуплено 1323 од.)	18 ст.
с. Дерев'яне Обухівського р-ну Київської обл.	52	1937	142	2 пол. 17 ст.
с. Зачепилівка (зараз Новосанжарська селищна громада Полтавського району Полтавської області)	5	?	1	2 ст.
Зінківський р-н Полтавської обл.	72	1930	199 (?)	18 ст.?
с. Ізраілівці Могильов-Подільської округи	6	1930	1	3 ст.
с. Кіселівці Менського р-ну	72	1931	? (до музею – 31 монета)	17 ст.
м. Київ. Києво-Братський монастир (на Подолі), біля дзвіниці знайдено скарб	30	1904	84	До 1521 р.
м. Київ, садиба Отруба на Андріївському провулку, 7б	40	1937	1	17 ст.
м. Київ, садиба Десятинної церкви	17, 26, 27, 31, 41, 53	1936–1937	19	11 – 17 ст.
м. Київ. Під час будівництва на розі вул. Хорива та Волоської	73	1937	1	1 8 ст.
м. Київ. Під час будівництва на розі вул. Хорива та Волоської	79	1937	5	19 ст.
с. Коварівці на Полтавщині	54	1925	40	2 пол. 17 ст.
с. Козелець Чернігівської обл.	55	1938	531	2 пол. 17 ст.

с. Копіївка Дашівського р-ну Вінницької обл.	22	1928	500 монет та прикраси	10 ст.
с. Коритні Монастирищенського р-ну Уманської округи	42	1930	3 8/4 фунти	1 пол. 17 ст. ?
м. Корсунь (з 1929 р. – місто Корсунь-Шевченківський Черкаського р-ну Черкаської обл.)	56	1931	Бл. 3000 (до музею надійшло 906)	2 пол.17 ст. (1616 – 1662
с. Кочерев Радомишльського повіту Київської губ.	7	1930 ?	1	4 ст.
м. Кременчуг	18	?	1	9 ст.
с. Круподеринці біля м. Погребище на Бердичівщині	81	1929	?	17 ст. ?
с. Лобча Могильовської губ.	63	?	? (у музеї – 6 одиниць)	17 ст.
Лохвицький повіт	64	?	1	1 пол. 17 ст.
м. Лубни	74	?	5346	18 ст.
с. Лука-Немирівська Вороновського р-ну Вінницької обл.	75	1935	635	18 ст.
с. Лукашівка, Тростянецький р-н Вінницької обл.	29	1936	140 – 150 (180)	14 ст.
с. Лукашівка Тростянецький р-н Вінницької обл.	57	1934	?	2 пол. 17 ст.
м. Любеч на Чернігівщині	23	1936	Близько 1 кг	10 ст.
м. Макарів Київського-Обухівського	58	1938	За переказами 2 відер; музей придбав 3020 од.	2 пол. 17 ст.
с. Мачухи (Таранів Яр) Полтавської обл.	8	?	1	2 ст.
с. Мошни Черкаського р-ну Черкаської обл.	9	?	Бл. 300 монет (до музею надійшло 4, не визначені)	Римська імперія
м. Мрин, Ніжинський р-н Чернігівської обл.	82	1931 – 1932	?	17 ст. ?
Новгород-Сіверський пов. Чернігівської губ.	1	?	1	4 ст. до н. е.
с. Озаринці Могилів-Подільської	11	1929	1	2 ст.
с. Ольшаниці, на городищі «Райгород»	19	1924	19	Русь, кінець 11 – перша пол. 13 ст.
с. Орловець Черкаського повіту Київської губернії	65	1898	? (115 монет визначено)	17 ст.
с. Орловець за тридцять верст від м. Сміла, Черкаська обл.	32	1932	1520	1 пол. 17 ст.
с. Паволоч Попельнянського р-ну Київської обл	10	?	? (до музею надійшла 1 монета)	4 ст.
с. Пінчуки Гребінківського р-ну (Київщина)	76	1925	? (до музею – більше 5 монет)	18 ст.
с. Пищики Велико-Половецького р-ну Білоцерківської округи	59	1925	222	2 пол. 17 ст.
Між Плескачівкою і Жаботином				

(Черкаський р-н Черкаської обл.)	66	1923	965	17 ст.
м. Полтава	77	1914 – 1918	21	Поч. 18 ст.
с. Почапинці, Чемеровецький р-н Хмельницької обл.	83	1932 (?)	165	?
с. Привольне Лисичанського повіту колишньої Донецької обл. (на момент опису – Ворошиловградської обл.)	60	1937	2718 монет; монети-прикраси – 6; хрести – 5; сережки – 3; черепашки каорі	1 7 ст.
с. Приборськ Іванківського р-ну Київської округи	45	1927	Вага – 1778 г (кількість невідома)	1 пол. 17 ст. (?)
с. Пудрівка -? Кудрівка (біля м. Фастова)	12	1931	1	2 ст.
м. Радуль Любецького р-ну Чернігівської обл.	24	?	332	10 ст.
с. Решетилівка (Полтавська обл.)	13	1904	1	2 ст.
с. Ряшки	43	1927	683	17 ст.
с. Саліївка Зачепилівського р-ну Полтавської округи	28	?	1	14 ст.
с. Світильня Остерського пов. Чернігівської губ. (біля Броварів)	2	1932	1	2 ст. (428 р. босп. ери)
с. Сидори Велико-Половецького р-ну Білоцерківської округи	44	1927	? (55 надійшло до музею)	1 пол. 17 ст.
с. Соколівка Гребінківського р-ну Київської обл.	61	1936	7 – 8 кг	1 пол. 17 ст.
с. Страхов Сквирського повіту	67	?	? (у музеї – 4)	17 ст.
Турськ Могильовської губ.	68	?	? (у музеї – 2)	17 ст.
с. Човгузів Хмельницького р-ну Хмельницької обл.	62	30-ті	Кількість невідома (до музею – 316)	2 пол. 17 ст.
м. Яготин	46	1928	40	1 пол. 17 ст.
м. Янушполь біля м. Бердичів (з 1946 р. – м. Іванопіль)	47	1929 – 1930	224	1 пол. 17 ст.
м. Янушполь біля м. Бердичів (з 1946 р. – м. Іванопіль)	48	1936	517	1 пол. 17 ст.
Вінницький музей	50	1936	*214*	17 ст.
Черкаський музей, точне місце знахідки невідоме		1927	Кількість невідома (до музею – 373)	1 пол. 17 ст.
Черкаський музей. Обставини та місце знахідки невідомі	49	1927	373	1619 – 1633
Депаспортизовані археологічні знахідки	20	?	? (1 монета надійшла до музею)	Поч. 11 ст.

Стародавня Греція, монети Північного Причорномор'я

№1. Новгород-Сіверський пов. Чернігівської губ. (точне місце знахідки і час невідомі). Знайдено мідну монету Ольвії із зображенням річкового божества та сокири і лука у гориті (4 ст. до н. е.).
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 93–93 зв.

№2. До Історичного музею 3.06.1932 р. селянин **с. Світильня Остерського пов. Чернігівської губ. (біля Броварів)** приніс електровий статер Боспорського царя Котіса II (123/124–132/133 рр.).

За протиркою – статер з датою НКϒ=428 р. (Котіс та Адріан) (131–132 рр.).
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 139 зв.–140.

Римська імперія

№3. Поблизу **м. Біла Церква** 29.11.1914 р. служителем КВЖК Ісидором Церуліним було знайдено і подаровано Київському історичному музею срібний денарій Траяна (98–117).
Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 89.

№4. Біля **с. Брусії (зараз Михайлівка)** у 1923 р. на пісках знайдено денарій Комода (180–192). Монету придбав Полтавський музей.
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 129.

№5. Біля **с. Зачепилівки (зараз Новосанжарська селищна громада Полтавського району Полтавської області).** Костянтинового (?) городища знайдено денарій Антоніна Пія (138–161).
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 129.

№.6. Біля с. Ізраілівці Могилів-Подільської округи у 1930 р. знайдено на полі подвійний денарій Гордіана III (238–244)[1], який добре зберігся. Лиц. сторона: Бюст імператора, праворуч напис: IMP. CAES. M. AMT. GORDIANVS. AVG. Зв. сторона: Богиня, що тримає штандарт. По краю напис: FIDES MILITUM. Монету передано до сільської школи с. Озаринці, де В. Шугаєвський її й побачив.
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 97.

№7. С. Кочерів Радомишльського повіту Київської губ. 1930р. ? При копанні ями під висадження дерева у шкільному садку знайдено бронзову римську монету часів Ліцинія Старшого (308–324) з легендою GENIO IMPERATORIS.
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 97.

№8. На околиці с. **Мачухи (Таранів Яр)** Полтавської обл. в урочищі «Лубенщина» знайдено денарій Адріана (117–138). Монета надійшла до Полтавського музею.
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 130.

№9. С. Мошни Черкаського р-ну Черкаської обл. Дата віднайдення не зазначена. Із 300 римських монет 4 надійшли до Черкаського музею, але не визначені (ін. № 1144).
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 118 зв.

№10. Біля с. Паволоч Попельнянського р-ну Київської обл. знайдено скарб мідних римських монет у невідомій кількості. Одна монета передана до Історичного музею – це монета Костянтина I (306–337) з легендою SOLI INVICTO COMOTI.
Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 89.

№11. У с. Озаринці Могилів-Подільської округи у 1929 р. у садибі місцевого ксьондза знайдено денарій Марка Аврелія (161–180).
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 97.

[1] На протирці, що збереглася в архівній справі, зображено антонінніан Гордіана III.

№12. Громадянин **с. Пудрівки – ? Кудрівки (біля Фастова)** [1] 08.1931 р. приніс до ВМГ на придбання денарія Адріана (117–138), якого він (прізвище його Кривошия) знайшов у 1924 р. у шлункові солоного судака, придбаному у крамничці м. Василькова. Монету не купили, бо власник хотів за неї 3 крб., а музей давав 2 крб.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 125.

№13. За 3 версти від **с. Решетилівки** (Полтавська обл.) у борозні після оранки плугом у 1906 р. знайдено римський денарій Марка Аврелія (161–180). Монету подаровано полтавському музею.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 128 зв.

Скарби 9 – 11 ст. (Візантійська імперія, Русь)

№14. М. Вишгород, 1929 р. До музею принесли мідну візантійську монету, яку навесні вимила вода. Це монета або Михайла VI (1056–1057), або Костянтина X (1057–1067).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 92.

№15. Під час розкопок у м. **Вишгороді у 1937 р.** С. Коршенко звітує про знахідки візантійських монет. На його думку, особливий інтерес викликають мідні монети імператорів Костянтина X (1059–1067 рр.) (*Wroth V LXI № 6)* та Романа IV Діогена (1067–1071) (*Wroth V LXII № 5)*. Ці дві монети належать до т. зв. іконоборчих монет. На лиц. стороні зображено Христа, а на звороті – Романа IV та літери К Д Р. Б. (Господи, допоможи Романові-повелителю). Монети передані до Вишгородського заповідника.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 9.

№16. С. Галаганівка біля Чигирина Кременчуцької округи. Знайдено бронзову візантійську монету. Монету відправили до Музейного містечка для визначення. Це виявились 40 нумміїв імператора Маврикія Тіберія (582–602), монета відкарбована у Нікомедії у 587–588 рр.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 93.

№17. М. Київ. Монети та печатки, знайдені під час проведення експедицією Інституту Матеріальної культури АН УРСР розкопок **у садибі Десятинної церкви протягом 1936–1937 рр.** Візантійська мідна монета Олексія I Комніна (1081–1118). Wroth 543, № 15.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 111–111 зв.

№18. Поблизу м. **Кременчука** на березі Дніпра була знайдена херсонеська бронзова монета Василя I (867–886).

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 99.

№ 19. У 1924 р. поблизу **с. Ольшаниці на городищі «Райгород»** знайдено скарб із 19 київських гривень (у 1925 р. 16 із них було вкрадено). Зберігались у колекції Білоцерківського музею.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 4.

№ 20. Від ІІМА АН УРСР передано депаспортизовані монети, знайдені серед археологічних матеріалів, що належали колишньому Археологічному музею АН. Серед монет був дуже обламаний сріблянник князя Київського Святополка (за класифікацією Толстого). Над головою князя у монеті наявний отвір (на документі вказано інв. №№. 7565–7575).

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 102.

Скарби 10 – 13 ст. (Монети Західної Європи)

№ 21. Під час розкопок у м. **Вишгороді** у 1937 р. С. Коршенко звітує про знаходження вендського (слов'янського) наслідування магдебурзьких пфенігів імператора

[1] В. Шугаєвський не зміг встановити місце знахідки та правильну назву населеного пункту.

Оттона та його дружини Аделаїди (962–973). Ці монети карбувалися наприкінці 10-го – в 11 ст. Монети передані до Вишгородського заповідника.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 9.

Скарби 10 – 11 ст. (арабські дирхеми)

№ 22. С. Копіївка, 1928 р., Дашівський р-н Вінницької обл.[1] Скарб знайдено на леваді селянина Парфена Балики під час оранки на зяб на глибині 0,4 м у глиняному горщику. Депозит складався з 500 дирхемів, 2 злитків срібла у формі паличок та 40 прикрас[2]. Скарб надійшов до Київського музейного містечка на території Лаври. Скарб було поділено на дві частини: 500 монет надійшло до секції нумізматики, а прикраси – до відділу металу Музейного містечка (зараз зберігаються у відділі археології НМІУ).

І. Сасаніди

1. ***Хосрой І***, дирхем 18 р. х. (1), 36 р. х. (1); 2. ***Хосрой ІІ,*** дирхем 31 р. х. (1).

ІІ. Аббасиди

1. ***Махді.*** *Мед-ас-Селям*: дирхем 161 р. х. (1), 194 р. х. (1); 2. ***Ам Ім,*** *Мед-ас-Селям*: дирхем 194 р. х. (1); 3. ***Мутасім***, *Самарканд*: дирхем 220 р. х. (1), *Мухамедія:* дирхем 222 р. х. (1); 4. ***Васік,*** *Мед-ас-Селям*: дирхем 229 р. х. (1); 5. ***Мутавз***, *Фаріс*: дирхем 232 р. х. (1); 6. ***Мутавз***, *Фаріс:* 232 р. х. (1); 7. ***Мутаділ,*** *Шаш:* дирхем 281 р. х. (1), *Іспахан*: дирхем 309 (1), *Шіраз*: дирхем 319 р. х. (1), *Мед-ас-Селям*: дирхем 318 р. х. (1), 320 р. х. (1); 8. ***Раді***, *Басра*: дирхем 323 р. х. (1), *Тустер-Мін-ал-Ахбаз*: дирхем 322 р. х. (1), *Басра*: дирхем 330 р. х. (1); 9. ***Муттака,*** *Мед-ас-Селям*: дирхем 330 р. х. (1).

ІІІ. Бувейхіди

1. ***Аліб Бувейх***, *Шіраз*: дирхем 332 р. х. (1); 2. ***Імам-ад-Дауда***, *Шіраз*: дирхем 334 р. х. (1), дирхем 337 р. х. (1), *Басіт*: дирхем 337 р. х. (1); 3. ***Рукнаддаула***, *Мухамедія*, дирхем 338 р. х. (1), *Сухлахваз*, дирхем 340 р. х. (1); 4. ***Рукнаддаула і Муізад Даула***, *Сухлахваз*: дирхем 342 (1), *Басіт*: дирхем 341 р. х. (1), місце карбування дирхем і дату не зазначено (1); 5. ***Рукнаддаула і Абу-Шаджа (Адуд),*** *Дженнебі**:** без дати,* дирхем (1).

V. Веджихіди

Омар, *Оман:* дирхем 342 р. х. (1).

ІV. Хамданіди

Насір-ал-Дауля, Сейф-ад-Дауля, *Маусіл:* дирхем 330 р. х. (1).

VI. Абу-Дауділи

Мухамед Абу-Даул, місце карбування дирхем і дату не визначено (1).

VII. Саманіди

1. ***Ісмаїл***, *Андераба*: дирхем 291 р. х. (2), 294 р. х. (1), *Балх*: дирхем 293 р. х. (1), *Самарканд:* дирхем 291 р. х. (1), *Шаш*: дирхем 283 р. х. (3), 284 р. х. (3), 285 р. х. (3), 286 р. х. (1), 288 р. х. (2), 289 р. х. (2), 290 р. х. (1), 291 р. х. (1), 292 р. х. (2), 293 р. х. (3), 294 р. х. (1); *2.* ***Ахмед***, *Андераба:* дирхем 299 р. х. (1), 300 р. х. (1), дата не визначена (1), *Самарканд:* дирхем 295 р. х. (1), 300 р. х. (1), *Шаш*: дирхем 297 р. х. (2), 299 р. х. (2), *Нісабур:* дирхем 297 р. х. (1); 3. ***Наср,*** *Андераба:* дирхем 302 р. х. (1), 303 р. х. (3), 305 р. х. (1), 306 р. х. (1), 303-307 р. х. (1), 310 р. х. (2), 328 р. х. (1), *Балх:* дирхем 312 р. х. (2), 313 р. х. (1), 320 р. х. (1), 323 р. х. (1), 328 р. х. (1), *Хутіаль:* дирхем 312 р. х. (1), *Самарканд:* дирхем 301 р. х. (1), 302 р. х. (1), 305 р. х. (3), 307 р. х. (3), 302-308 (1), 309 р. х. (1), 316 р. х. (1), 310 р. х. (1), 311 р. х. (3), 312 р. х. (1), 314 р. х. (2), 315 р. х. (3), 316 р. х. (5), 318 р. х. (2), 320 р. х. (2), 321 р. х. (1), 322 р. х. (2), 323 р. х. (3), 324 р. х. (5), 325 р. х. (4), 326 р. х. (1), 327 р. х. (7), 328 р. х. (6), 329 р. х. (3), 330 р. х. (6), 331 р. х. (3), 332 р. х. (1), *Шаш:* дирхем 302 р. х. (3),

[1] Визначення монетної частини проведено завідувачем відділу нумізматики Ермітажу Р. Р. Фасмером.

[2] Речову частину Копіївського скарбу було опубліковано у часописі «Археологія»: Лінка-Геппенер Н. Копіївський скарб // Археологія, ІІ, 1948 р. С. 182–191.

304 р. х. (2), 308 р. х. (1), 310 р. х. (2), 312 р. х. (1), 314 р. х. (2), 315 р. х. (1), 316 р. х. (3), 317 р. х. (3), 318 р. х. (3), 319 р. х. (3), 316–319 р. х. (1), 321 р. х. (5), 322 р. х. (2), 323 р. х. (7), 324 р. х. (1), 325 р. х. (10), 327 р. х. (4), 329 р. х. (5), 318–329 р. х. (1), 322–329 р. х. (1), 330 р. х. (3), 331 р. х. (1); 4. ***Наср, Халіф Нахір,*** *Мадін:* дирхем 300 р. х. (1), 311 р. х. (1), *Нісабур:* дирхем 324 р. х. (1), *монетний двір не встановлений,* дирхем 301–320 р. х. (1); 5. ***Нух,*** *Андераба:* дирхем ? р. х. (2), *Бухара:* дирхем 335 р. х. (4), 336 р. х. (10), 337 р. х. (3), 338 р. х. (7), 339 р. х. (2), 340 р. х. (4), 341 р. х. (8), 342 р. х. (3), 341 – 343 р. х. (1), *Балх:* дирхем 337 р. х. (1), 340 р. х. (1), 341 р. х. (1), 343 р. х. (1), *Джурджан:* дирхем 341 р. х. (2), *Самарканд:* дирхем 329 р. х. (1), 331 (1), 332 р. х. (8), 333 р. х. (5), 334 р. х. (5), 335 р. х. (3), 336 р. х. (6), 337 р. х. (9), 338 р. х. (11), 339 р. х. (11), 340 р. х. (11), 341 р. х. (13), 342 р. х. (6), 343 р х. (7), *Шаш*: дирхем 334 р. х. (3), 335 р. х. (4), 337 р. х. (1), 339 р. х. (1), 340 р. х. (4), 341 р. х. (12), 34… р. х. (1), 341–342 р. х. (2), 342 р. х. (13), 343 р. х. (1), *Ал-Ферван (?)*: дирхем 334 р. х. (1), *Мадін:* дирхем 333 р. х. (2), 334 р. х. (1), 339 р. х. (1), 340 р. х. (1), стертий (1), *Нісабур:* дирхем 339 р. х. (2); 6. ***Абдалмелік,*** *Бухара:* дирхем 343 р. х. (2), *Балх:* дирхем 344 р. х. (2), *Самарканд:* дирхем 343 р. х. (1), 344 р. х. (2), 34… р. х. (1), *Шаш:* дирхем 343 р. х. (3), 344 р. х. (1).

VIII. Волзькі болгари

1. ***Микаїл,*** *Булгар:* дирхем (1), *Самарканд:* дирхем 306 р. х. (2), *Шаш*: дирхем (6); *2*. ***Таліб,*** *Сувар:* дирхем 338 р. х. (2); *3*. ***Таліб бен Ахмед,*** *Сувар:* дирхем 338 р. х. (1).

IX. Варварські наслідування

Аббасіди, ***Мутаділ,*** *Шаш:* дирхем 208 р. х. (1); **Саманіди,** ***Ісмаїл,*** *Самарканд:* дирхем (4); ***Ахмед,*** *Самарканд:* дирхем (1); **Наср,** *Андераба:* дирхем 300 р. х. (1), 314 р. х. (1), *Андераба (?):*дирхем (3), *Балх (?), Андераба (?):*дирхем (1), *Самарканд:* дирхем (4), *Шаш:* дирхем 286 р. х. (2), невизначений (2), 308 р. х. (1), 322–329 р. х. (1); ***Наср,*** монетний двір (?), дирхем (6); ***Наср або Нух (?),*** *Андераба або Мадін:* дирхем (1).

X. Варварські наслідування без можливості визначити, яких саме дирхем

Дирхем (8). Цілком стерті, дирхем (2). Поряд із дирхемами у скарбі були:

1. 2 зливки срібла у формі тонких паличок, з яких один був розламаний на 2 частини ще до заховування скарбу. Вага 2 половинок – 47,35 г та 35,90 г. Вага цілого зливка – 29,77 г.
2. Прикраси: браслети, сережки, каблучки загальною кількістю 40 одиниць [1]

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 12–20 зв.

№23. У м. **Любечі на Чернігівщині, на горі Мазепинка** 27.04.1936 р. було знайдено скарб арабських дирхемів та візантійських міліарисіїв у глиняному горщику. Про кількість монет та вагу скарбу отримано різні відомості, ймовірно, частина монет розійшлась по руках. За квитанцією Чернігівського Облвідділу НКВС вага скарбу становила 683 г. У Чернігівському музеї С. Коршенко оглянув 2 монети і визначив, що це були: 1. Саманідський дирхем Ісмаіла-ібн-Ахмеда 283 р. х. – 896–897р., відкарбований у Шаші (Тізенгаузен 93.5). 2. Зіяродський дирхем Бістуна ібн Вешмігіра 356–366 р. х. (966–976 рр.), іменованого на монеті Захід-аб-Даура абу Мансура разом з іменем бувейгідського володаря Рукн-ад-даулі. Дата карбування затерта, місто карбування – Амола. Дирхем надрізаний по краю, має загнутий край[2]. Крім того, вчительці, яка принесла до музею дві монети, а саме: 1) саманідський дирхем Мансура ібн Нуха (350–366 рр. – 961–976 рр.); 2) міліарісій Іоанна Цимісхія (968–

[1] Речова частина Копіївського скарбу була опублікована у часописі «Археологія»: Лінка-Геппенер Н. Копіївський скарб // Археологія, II, 1948 р. С. 182–191.

[2] В архівній справі збереглися протирки оглянутих С. Коршенком монет.

976), С. Коршенко зауважив про необхідність звернутися до Інституту Історії Матеріальної культури стосовно передачі скарбу до Історичного музею, як того вимагає Постанова № 842 Ради Народних Комісарів УСРР від 11.07.1935 р., де йдеться «про концентрацію речей державного значення в центральних музеях». Після тривалого листування та пошуків установи, яка прийняла скарб, було виявлено, що Фінвідділ НКВС УРСР передав скарб до Управління Дорогметалами. Декілька листів свідчать про те, що надіслані до Управління звернення залишились без відповіді. До музею передано 4 цілих та один фрагмент монети з даного скарбу. У листі зазначено, що монет було близько кілограма і зберігались вони у глиняному горщику *(приписка рукою В. Шугаєвського «заінвентаризовані 7580–7584»).*

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 29–42, 44.

№ 24. М. Радуль Любецького р-ну Чернігівської обл., що розташоване на березі р. Дніпро і на той час було межею з БРСР (*чи це про попередній скарб, чи інший – невідомо, лист не датований*). Без будь-якого посуду було знайдено колгоспником на своєму городі 332 арабські дирхеми. Передано музею 6 одиниць, інші знаходяться у відділку НКВС[1].

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 43-а.

Скарби 14 ст.

№ 25. Під час розкопок у м. **Вишгороді** у 1937 р. С. Коршенко звітує про знаходження варварського наслідування золотоординської монети 14 ст. з дуже спотвореним написом, в якому все ж можна побачити звичний епітет хана «султан справедливий». Монета передана до Вишгородського заповідника.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 9–9 зв.

№ 26. М. Київ, Монети та печатки, знайдені експедицією Інституту Матеріальної культури АН УРСР під час проведення розкопок **у садибі Десятинної церкви 1936–1937 рр.**

Золота Орда, данг (?) 14 ст.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 111–111 зв.

№ 27. М. Київ, Монети та печатки, знайдені експедицією Інституту Матеріальної культури АН УРСР під час проведення розкопок **у садибі Десятинної церкви 1936–1937 рр.**

Удільне князівство Київське, князь Володимир Ольгердович (1362–1394), денарій із плетінкою (1).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 111–111 зв.

№ 28. На околиці **Саліївки Зачепилівського р-ну Полтавської округи** знайдено золотоординську монету Токтамиша (1383–1394) з датою: 796 р. х. = 1393/4 (в зошиті), карбування Криму.

Джерела: ЦДАВО. Ф.38 06. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 111–111 зв.

Скарби 15 ст.

№ 29. С. Лукашівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Скарб монет середини 15 ст., знайдений у квітні 1936 р. (?) селянами під час оранки поля під буряки. Скарб, за словами селян, не мав посуду і складався з понад 300 монет. Проте С. Коршенко вважав цю кількість значно перебільшеною і, на його думку, цей скарб складався з 140–150 монет. С. Коршенку вдалося знайти 108 екземплярів, інші монети він вважав утраченими, оскільки селяни віддавали знайдені монети дітям, і вони їх розгубили. Зібрані на місці монети, за словами С. Коршенка, були аналогічними з тими, які він отримав у музеї від редакції. Маємо опис 23 монет: Гіреїв (Хаджі Гірей) – 14 од., Кафи – 4 од., Молдавії – 2 од., Джучиди – 2од., Джучиди з литовською контрмаркою – 1 од.

[1] Наявна приписка рукою В. Шугаєвського: «Заінвентаризовані №№ 7585–7590».

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 2–5, 9 –93, 97, 98, 99–101.

Скарби 16 ст.

№ 30. Київ. 1904 р. При будівництві нового дому у Києво-Братському монастирі (на Подолі) біля дзвіниці знайдено скарб, що складався з 84 литовських срібних грошей[1] Олександра Казимировича і Сигізмунда I до 1521 р. З цього скарбу Чигиринським Платоном передані у музей Церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії в 1904 р.

Примітка – у звіті не вказано, чи весь скарб, чи його частину.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр.37. Арк. 103; Звіт Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії за 1904 рік. 1905. С. 10.

№ 31. М. Київ. Монети та печатки, знайдені експедицією Інституту Матеріальної культури АН УРСР під час проведення розкопок **у садибі Десятинної церкви 1936–1937 рр.**

Польща (королівство). *Сигізмунд I (1506–1548):* півгроші коронні 1507 (1), 1508 (1).

Велике князівство Литовське. *Сигізмунд I (1506–1548):* півгрош литовський, стертий (1).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 111–111 зв.

№32. У с. Орловець за тридцять верст від м. Сміла десь біля 10 липня 1932 р. під час оранки виорали горщик зі срібними монетами 16 ст. Голова колгоспу взяв зі скарбу 1520 монет. Монети, що були подаровані музею:

1) грош Сигізмунда I 1534 р., битий для прусських земель;

2) півгрош польський цього ж короля 1508 р. (остання цифра неясна).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 143.

Скарби 1 пол. 17 ст.

№ 33. Бердичівська округа 1928 р. До музею 1.07.1929 р. червоноармієць приніс утрехтський талер 1649 р., який було знайдено восени 1928 р. разом з іншими «дрібними» монетами. Обіцяв принести інші, проте не приніс.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 93 зв.

№ 34. С. Борщів, Київська обл. б/д. Знайдено скарб, який складався з 9 (?) монет.

Річ Посполита: *Сигізмунд III (1587–1632),* трояк 1621 (1); півтора 1622 (1), 1623 (1); *Литовське карбування:* солід 1615 (1); стертий солід (1).

Прибалтійські володіння Швеції: *1. Густав Адольф (1611–1632)*: соліди стерті (2); *2. Христина (1632–1654)*, солід 1650 (1), стертий (1).

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1, Спр. 39. Арк. 70 зв., інв. номер 7829.

№ 35. У **с. Великі Пузирки Шепетівської округи Грицевського (?) р-ну** десь на поч. 20 ст. було виорано скарб зі срібних монет, що був у горщику. Як розповідають очевидці, монет було чимало, проте вони розійшлися по руках. Управителем економії гр. Потоцького, що знаходилася в селі, чотири монети з того скарбу передані до Лаврського музею (монети належали племінникові управителя, студентові Київського будівельного технікуму Антонові Кописті). Це:

1) талер богемський 1566 р. *Максиміліана II (1562–1575)*;

2) флорин кампенський імп. *Матвія (1612–1619)*;

3) орт польський коронний 1622 р. *Сигізмунда III (1587–1632)*;

4) півторак 1622 р. *Сигізмунда III (1587–1632)*.

*Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 124.****

№ 36. М. Вишгород. Під час проведення розкопок у 1937 р. С. Коршенко звітує про знаходження західноєвропейських монет. Соліди м. Рига (3), 1610, 1618, обрізана дата. Річ Посполита: орт 1623 р., півторак 1614 р.

[1] Ймовірно, йдеться про монети номіналом «півгрош».

Пруссія: півторак 1604, солід Георга Вільгельма.
Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 6.

№ 37. У 1925 р. селянином **с. Володарки** (зараз Білоцерківський р-н Київської обл.) Марком Змієвцем при будуванні льоху знайдено скарб у горщику (горщик був знищений) польських монет за часів панування короля Сигізмунда III (1587–1632), який складався з трояків, шостаків, ортів. Усі монети поч. 17 ст. До Білоцерківського музею доставлено близько 3 фунтів, інші розібрали селяни.
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 4.

№ 38. С. Ворсівня, …. повіту, Київська губ. 1914 р. Знайдено скарб, (?) який складався з 3(?) монет.

Річ Посполита: *Сигізмунд III (1587–1632)*, шостак 1626 (1), півторак 1622 (1).

Прибалтійські володіння Швеції: м. Рига, *Густав Адольф (1611–1632):* драйпелькер (1).
Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1. Спр. 16-б. Арк. 7 зв., інв. номер 366–368.

№ 39. с. Годяниці Тростянецького р-ну Вінницької обл. (?). Скарб монет. Дата знаходження невідома, відомості про скарб у С. Коршенка викликали сумніви. Проте, за словами місцевого селянина, у скарбі поряд зі срібними монетами були золоті Сигізмунда III.
Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 5.

№ 40. М. Київ. У 1937 р. на садибі Отруба на Андріївському провулку, 7б, знайдено та передано до музею польську монету 1626 р. (номінал ?).
Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 20. (ст. інв. № 7757).

№ 41. М. Київ. Монети та печатки, знайдені експедицією Інституту Матеріальної культури АН УРСР під час проведення розкопок **у садибі Десятинної церкви 1936–1937 рр.**

Річ Посполита. *Сигізмунд III (1587–1632): Литовське карбування.* грош литовський 162… (1).

Півторак підробний часів Сигізмунда III.
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 111–111 зв.

№ 42. Село Коритні Монастирищенського р-ну Уманської округи, 1930 р. Селянин Іван Костюк корчував у себе сливу і знайшов скарб, що зберігався у горщику із сірої глини. Зразки монет приніс до музею. Це монети: орт коронний 1621 р., орт гданський 1625, шостак коронний 1626, чех коронний 1622. За словами селянина, весь скарб важив 3 8/4 фунта та складався з тих монет, які він приніс.
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 98–98 зв.

№ 43. С. Ряшки. Скарб із 683 монет 17 ст. знайдений у 1927 р. Зберігається у Прилуцькому музеї (Бюлетень музею, 1928, №1, с. 31).
Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 45-а.

№ 44. У **с. Сидорах Велико-Половецького р-ну** 21 травня 1927 р. на березі річки Кам'янки, на місці, де колись був ліс, селяни Яків Ткаченко та Павло Єрменко під час оранки знайшли скарб срібних монет (талярів) Германських імператорів, а саме :
Рудольфа II (1575–1612): 1588 (2), *Максиміліана II (1564–1576)*: 1569 (1), *Фердинанда II (1619–1637):* (5), *Фердинанда III (1637–1647)*: 1623 (2), *Матвія I (1612–1619)*: (2), всього 12 талерів. Крім того, польські монети *Сигізмунда III (1587–1632)*: трояків 1622 (1); шостаків 1597 (1). *Сигізмунда II Августа (1548–1572):* трояків 1562 (8), 1563 (6), 1564 (6), 1565 (1); копійки московських царів: *Івана Федоровича, Бориса Федоровича, Михайла Федоровича* – 20 одиниць. Усі монети були знайдені в одному місці, частину їх розібрали селяни. Скарб належав Білоцерківському музею.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 5.

№ 45. Село Приборськ Іванківського р-ну Київської округи, серпень 1928 р. Максим Тарасенко приніс до Лаврського музею зразки монет зі скарбу, який він знайшов на своєму лані на березі притоки «Ровок» на глибині приблизно 5 вершків під час оранки. Плуг зачепив маленький горщик, який розламався на дріб'язок. Зразки монет були такі: 4 орти Сигізмунда III 1621–1624 рр., гданський орт 1623 р., шостак Сигізмунда III 1625, кілька півтораків Сигізмунда III 20-х рр. та один швецький (приблизно 30 одиниць). Власник обіцяв привезти увесь скарб. За його словами вага скарбу складала приблизно 2 фунти. Серед монет була й одна велика (таляр ?). В. Шугаєвський прийняв увесь скарб вагою 1778 г. Повний склад і подальша доля скарбу невідомі.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 91–91 зв.

№ 46. У м. Яготин восени 1928 р. знайдено скарб із польських, швецьких та прусських монет, загальною кількістю 40 одиниць. За свідченням громадянина Харченка скарб знайдено на краю урочища «Шовковиця», де колись був ліс, який зрубали в революційні часи. Харченко корчував пні, під одним із них, на глибині 1 ½ аршина, знайшов скарб без посуду.

І. Польща. *Сигізмунд III (1587–1632),* коронні: орт 1623 (1), шостак 1625 (1); півтораки 1619 (1), 1621 (4), 1622 (3), 1623 (6), 1624 (4), 1625 (1). Усього –19 од.

Литовське карбування: гроші 1624 (1), 1622 (1), стерті (1).

ІІ. Швеція. *1. Густав Адольф (1611–1632)*: півтораки 1632 (1), 1633 (1).

М. Рига, півтораки 1624 (2); соліди 1625 (1); *2. Христина (1632–1654),* солід 1645 (1).

ІІІ. **Пруссія**. Грошени 1625 (1), 1626 (2).

Бранденбург, драйпелькер 1622 (1).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 88–90.

№ 47. У м. Янушполь біля м. Бердичева знайдений у 1929 – 1930 рр. та переданий до музею на розгляд гр. Писанко. Кількість переданих монет – 224 од.

Річ Посполита: *Коронне карбування*, *Сигізмуд III (1587–1632):* трояк 1621 (1), півтораки 1621 (1), 1623 (1), 1624 (3), 1626 (1); гроші 1621 (1), 1624 (4); соліди 1596 (1), 1601 (1), 1613 (1), 1614 (1), 1623 (1), 1623 (2), 1625 (1), 1626 (2). *Литовське карбування*, гроші 1623 (1), 1626 (2), 162… (1); соліди 1613 (1), 1614 (2), 1615 (2), 1617 (1), 1618 (1), 1619 (1), 1623 із «S» (3), 1623 з орлом (4), 1624 (10), 1624 (2), 1626 (1), 1627 (2), стерті (4). М. Гданськ: грош 1626 (2). М. Лобженіця: тернарії 1624 (1), 1627 (1), 1629 (1), 1630 (2), 1630 (1), стерті (3). М. Познань: тернарій 1626 (1). М. Рига: солід 1610 (1), 1620 (2), 1621 (3), стерті (7), половинка (1).

Прибалтійські володіння Швеції. *1. Густав Адольф (1611–1632):* солід 1625 (2), 1626 (4), 1627 (3), 1628 (4), 1629 (1), 1630 (2), 1631 (2), 1632 (3), 1633 (2), 1634 (1), стерті (11); *2. Христина (1632–1654),* солід 1633 (1), 1635 (7), 1636 (5), 1638 (3), 1639 (1), 1640 (5), 1641 (3), 1643 (1), 1645 (4), 1648 (1), 1649 (2), стерті (8).

М. Ельбінг. *1. Густав Адольф (1611–1632).* Грошен 162… (1), солід 1631 (6), 1632 (6), 1633 (6), стерті (7); *1. Христина (1623–1654),* солід 1634 (5), 1636 (2), стерті (5).

Швеція. *1. Густав Адольф (1611–1632):* грошен 1633 (2); 2. *Христина (1632 – 1654*): грошен 1634 (1).

М. Ембден, *Фердинанд III (1637–1657):* флорин б/д (1).

Шотландія, *Карл II (1660–1685):* подвійний пенні б/д (1)[1].

Пруссія. *Георг Вільгельм (1619–1640):* солід 1627 (1), 1628 (2), 1629 (9), 1633 (1).

[1] Очевидно, йдеться про подвійний пенні Карла I (1625–1649).

Невизначені стерті соліди 17 ст. (6).

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 78–83.

№ 48. Містечко Янушпіль під Бердичевом. 2 квітня1936 р. знайдено скарб, що складався з 517 монет. Найстарша монета – півгрош б/д Олександра (1501–1506), наймолодша – гроші 1627 Сигізмунда III (1587–1632).

I. Річ Посполита. *Сигізмунд III (1587–1632):* трояк 1622 (1), 1624 (1), півторак 1620 (1), 1621 (2), 1622 (3), 1623 (4), 1624 (2), 1625 (3), 1626 (1), 1627 (1), стертий (1); грош 1623 (7), 1624 (29), 1627 (2), стертий (7); солід 1592 (1), 1613 (2), 1614 (1), 1615 (1), 1617 (1), 1622 (4), 1623 (13), 1624 (5), 1625 (9), 1626 (19), 1627 (2), стерті (12), гібридний (?) (1).

II. Велике князівство Литовське: *1. Олександр (1501–1506):* півгрош б/д (1); *2. Сигізмунд III (1587–1632):* грош 1625 (8), 1626 (27), 1627 (12), стертий (9), солід із вершником 1623 (29), 1624 (1), стертий (25), солід 1615 (2), 1616 (5), 1617 (8), 1618 (7), 1619 (8), 1622 (5), 1623 (25), 1624 (48), 1625 (14), 1626 (35), 1632 (5), стерті (85); денарій 1621 (1), подвійний денарій (1); м. Гданськ: грош 1624 (3), 1625 (6), 1626 (10).

Джерела: Архів НМІУ, Ф. 1260, Оп. 1, Спр. 39, Арк. 101 зв. – 104, інв. № 8084/ 1-517.

№ 49. Скарб першої половини 17 ст. знайдений у березні 1927 р. Сергієм Григоровичем Шармаром у горщику із сірої глини з відбитим боком. Точне місце знаходження та обставини знахідки не встановлені. Зберігається у Черкаському музеї.

I. Польські коронні

Сигізмунда III (1587–1632):

а) орти 1621 (2), 1622 (5), 1623 (5), 1624 (1), стерті – 4. Всього –17 од.;

б) шостаки 1624 (5), 1625 (2), 1626 (4), 1627 (2), стерті (1). Всього – 14 од.;

в) трояки 1621 (2), 1622 (7), 1623 (4), 1624 (1). Всього – 14 од.;

г) півтораки 1620 (13), 1621 (18), 1622 (48), 1623 (67), 1624 (48), 1625 (26), 1626 (11), 1627 (3), стерті (34), з датою 2… (1). Всього – 269 од.

II. М. Гданськ

Сигізмунд III (1587–1632): Орти 1624 (1), 1624 (перекарбований з 1623) (1), 1625 (3), 1626 (1). Всього – 9 од.

III. М. Рига

Густав Адольф (1611–1632): Грошени 1623 (2), 1623 (5), 1624 (4), 1625 (2). 1626 (2), 1630 (1), 1632 (1), 1633 (1), стерті 2. Всього – 21 од.

IV. Пруссія

1. *Іоанн Сигізмунд (1608–1618)*: драйпелькер 1620 (1).

2. *Георг Вільгельм (1619–1632):* драйпелькери 1621 (1), 1622 (2), 1623 (3), 1624 (2), 1625 (2), 1626 (9), 1633 (1), стерті (3). Усього – 373 од.

Крайні дати дуже вузькі: 1619–1633 рр. Повністю відсутні монети до 1620 р.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 115–118 зв.

№ 50. Скарб, що зберігається у Вінницькому музеї. Місце та час знаходження – невідомі.

I. Пруссія (ленник Речі Посполитої). *Стефан Баторій (1576–1586)*, солід прусський 1584 (1).

II. Річ Посполита. *Сигізмунд III (1587–1632)*, півтораки коронні 1620 (6), 1621 (9), 1622 (35), 1623 (39), 1624 (30), 1625 «сас» (11), 1625 «полукозець» (8), 1626 (7), 1627 (1); трояки 1622 (2); грош 1623 (1), 1624 (1), 1627 (1). *Литовське карбування:* грош 1627 (1), 162… (1). *М. Гданськ:* грош 1614 (1), 1626 (1).

III. Швеція[1] *1. Густав Адольф (1611–1632)*, грошени 1632 (4), 1633 (21), б/д (1); 2. *Христина (1632–1654), грошени 1634 (1), 1635 (3).*

М. Рига. Драйпелькери 1623 (4), 1624 (1).

М. Ельбінг. Драйпелькери 1628 (1), 1630 (1), 1631 (1), 1632 (1).

IV. Пруссія. *Георг Вільгельм (1619–1640)*, драйпелькери 1621 (1), 1622 (3), 1623 (1), 1625 (2), 1626 (7), 1627 (3), 1633 (1).

[1] Можливо, прибалтійські володіння Швеції ?

VI. Померанія. *Ульріх (1618–1622).* Драйпелькер 1621 (1).

Датування: 1564, 1621–1635.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1 доп. Спр. 37. Арк. 64–65.

Скарби 2 половини 17 ст.

№ 51. М. Буча, Київська обл. 1937 р. На території Бучанського цегельного заводу було знайдено скарб, що складався з 72 білонових (мідних) монет 17 ст., переважно відкарбованих у Ризі в період з 1620 по 1662 рр. Скарб було знайдено у низенькому широкому розписному горщикові. Розмір горщика: висота – 8,7 см (без горла, яке не збереглось), ширина – 11,8 см.

М. Рига. *1. Густав Адольф (1611–1632)*: солід 1628 (2), 1633 (2), стерті (1); *2. Христина (1632–1654):* солід 1638 (1), 1641 (1), 1644 (1), 1645 (1), 1651 (1), 1652 (1), 1653 (1), 1658 (4), 1660 (3), 1662 (4), 16… (1), стерті (12); *3. Карл Густав (1654–1660)*: солід 1654 (2), 1655 (1), 1658 (2), 1660 (1), 1667 (1), із датою «12» (1), з датою «16» (1), стерті та обрізані (4); *4. Карл XI (1660–1697):* солід 1660 (1), 1661 (2), підробка (1).

Лівонія. *1. Христина (1632–1654):* солід 1638 (1), 1652 (1), 1653 (1), 165… (1); *2. Карл XI (1660–1697):* солід 1661 (3), стертий (1).

М. Ельбінг. *1. Густав Адольф (1611–1632)*: солід стертий (1).

Річ Посполита. *1.Сигізмунд III (1587–1632). М. Рига:* Солід 1620 (1), 1627 (1). *Литовське карбування:* Солід 1624 (1); *2. Ян Казимир (1648–1668):* Солід 1652 (3), 1661 (2).

Лобженица. *Сигізмунд III (1587–1632):* тернарій 1630 (1). Тешинський обол 1654 (1).

Пруссія. *Фрідріх Вільгельм (1640–1688):* солід 1654 (1).

Швеція. *Христина (1632–1654):* солід 1644 (1). Невизначені, сильно потерті, соліди 17 ст. (9). Підробка соліда Сигізмунда III (1). Загалом – 72 од.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 103–109.

№ 52. С. Дерев'яне Обухівського р-ну Київської обл. У травні 1937 р. колгоспник Власенко В. М. на ділянці землі, скопаній для посадки картоплі, знайшов скарб у глиняному келихові. Скарб складався з 142 мідних монет і частини срібного поясу. Пояс складався із 5 прямокутних пластин, з'єднаних кільцями. Пластини литі, мають однаковий малюнок. У центрі кожної пластини – маскарон, по обидві сторони від нього птахи з піднятими крилами та 2 фігури селенів, що сидять[1]. Також цікавий і келих. Він має циліндричну форму, що дещо розширюється від центру догори та донизу, має ручку. Його висота – 10,2 см. Мав сильний запах смоли, можливо, його просмолив власник скарбу перед тим, як його сховати, для кращого збереження монет. Опис складу скарбу:

М. Рига. *1. Густав Адольф (1611–1632):* солід 1630 (1), 1633 (1), стерті (2); *2. Христина (1632–1654):* солід 1646 (1), 1647 (2), 164… (1), 1650 (1), 1651 (2), 1652 (3), 1653 (4), 1654 (2), 1655 (1), 1658 (1), 1660 (3), стерті (21), з датою «3» (1), з датою «16» (12), з датою «18» (1), з датою «66» (2), з датою «160» (1); *3. Карл Густав (1654–1660)*: солід 1654 (2), 1655 (1), 1656 (4), 1657 (1), 1658 (2), 1660 (3), 1662 (1), з датою «12» (3), з датою «16» (1), стерті та обрізані (4); *4. Карл XI (1660–1697).* Солід 1660 (1), 1661 (1), стертий (1).

Лівонія. *Христина (1632–1654):* солід 1647 (3), 1648 (1), 1649 (2), 1650 (1), 1653 (4), 1654 (1), 1658 (1), обрізаний (6).

М. Рига – Лівонія. *Христина (1632–1654):* солід із гербом Лівонії та з написом «Рига» у легенді (1).

Лівонія. *Карл Густав (1654–1660):* солід 1655 (1), 1657 (3), 1660 (1), 1661 (?) (1), 1662 (2), 1663 (1).

Річ Посполита. *1.Сигізмунд III (1587–1632). Литовське карбування.*

[1] Пояс зберігається у фондах філії музею «Золота скарбниця».

Солід стертий (1), 1624 (1); *2. Ян Казимир (1648–1668):* солід стертий (2).

Лобженіця. *Сигізмунд III (1587–1632):* тернарій 1627 (1).

Пруссія. *1. Георг Вільгельм (1619–1640):* солід 1622 (1); *2. Фрідріх Вільгельм (1640–1688):* солід 1654 (1), 1655 (1), 1658 (?) (1). Невизначені, сильно потерті соліди 17 ст. (9). Підробка соліда Сигізмунда III (1). Загалом – 142 од.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 19–27; Радянська Україна // 1938, 3 лютого; ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1.Спр. 37. Арк. 80–81.

№ 53. М. Київ. Монети та печатки, знайдені під час проведення розкопок експедицією Інституту Матеріальної культури АН УРСР **в садибі Десятинної церкви в 1936–1937 рр.**

Річ Посполита. *Ян Казимир (1648–1668). Коронне карбування*. Шеляг коронний 1663, стертий (1).

Прибалтійські володіння Швеції. *Христина (1632–1654):* грошен швецький 1634 (1); **м. Рига**: грошен 1644 р. солід стертий (1); **Лівонія**: солід 1653.

Московське царство. *1. Олексій Михайлович (1645–1676):* срібна копійка (1), мідна копійка (1); *2. Петро I (1672–1725):* копійка стерта, ймовірно, другої пол. 17 ст. (1).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 111–111 зв.

№ 54. У с. **Коварівці на Полтавщині 1925 р.** знайдено скарб 17 ст. у у глиняній посудині, верх якої був відбитий. Збережена верхня частина мала розмір 6,4 см, денце – 9,7 см, отвір – 3,5 см. Посудина виготовлена з білувато-сірої глини. Скарб надійшов до Полтавського Державного музею і записаний у книзі до Археологічного відділу під № 153. Склад даного скарбу:

Сполучені Нідерланди. *Утрехт*: талер 1642 (1); *Цволь*: талер 1649 (1); *Гельдерн*: талер 1659 (1): *Зеландія*: талер 1662 (1); *Вестфрізія:* «левк» 1668 (1), ½ талера 162 (3) 9 (1).

Ольденбург. *Антон Гунтер (1603–1667):* флорин б/д часів Фердинанда III (1637–1697) (1).

Прибалтійські володіння Швеції. *Густав Адольф (1611–1632)*: грошен 1633 (1).

Річ Посполита. *1. Сигізмунд III (1587–1632): Коронне карбування*, орт 1623 (1), шостак 1623 (5), 1624 (8), 1625 «сас» (10), 1625 «полукозець» (8), герб стертий (2), 1626 (24), 1627 (8), стерті дати, герб «сас» (3); півторак 1625 «сас» (1); *2. Ян Казимир (1648–1668)*: шостак 1661 (1), 1663 (1). Усього – 80 од.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 126.

№ 55. С. Козелець Чернігівської обл. Скарб монет, який у 1938 р. знайшов гр. Нагорський на глибині ¾ м у глиняному горщику. Скарб надійшов до ЦІМ з інв. № 7766 /1 – 531.

Польща (королівство). *Сигізмунд II Август (1544 (48)–1572).* Грош 1562 (1).

Річ Посполита. *Іоанн Казимир (1648–1668). Литовське карбування.* Солід 1660 (8), 1661 (23), 1663 (9), 1664 (26), 1665 (39), 1666 (99), 166… (16), стерті (35), обрізані (28), перекарбування (4). *Коронне карбування.* Солід 1659 (1), 1660 (12), 1661 (14), 1663 (35), 1664 (72), 1665 (31), 1666 (6), 166… (23), стерті (20), обрізані (28).

М. Ольденбург. *Антон Гюнтер (1603–1667):* флорин б/д (1637–1657).

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 53–54.

№ 56. М. Корсунь (з 1929 р. – м. Корсунь-Шевченківський Черкаського району Черкаської області). У 1931 р. у міському парку під час виконання садових робіт було знайдено великий скарб 17 ст. За словами директора Черкаського музею П. Ф. Бірюкова, який розпитував свідків знаходження скарбу, в ньому було близько 3000 майже однакових мідних (білонних – прим. С. Коршенка) монет, проте вдалось зібрати тільки 906 монет, які і надійшли до Черкаського музею. Це були

переважно соліди прибалтійських монетних дворів, які С. Коршенко не зміг розподілити за категоріями (країнами-емітентами) та виконати сортування за роками їх карбування. Він обмежився тим, що розподілив монети за правителями. Найбільш ранні серед монет – монети Сигізмунда III, найпізніші – Карла IX. Крім того, С. Коршенко розподілив монети за датами з метою встановити крайні дати скарбу:

Монети від Сигізмунда III до Карла IX.

Польща. *1. Сигізмунд III (1587–1632)*: білонові соліди 1622 (1), 1623 (3), 1624 (1), 1625 (2); *2. Ян Казимир (1649–1668):* білонові соліди зі зрізаною датою, проте карбовані штемпелем боротинок (не боратинки).

Литва. *1. Сигізмунд III (1587–1632):* білонові соліди 1623 (3), 1624 (4), 1625 (2), 1627 (2), стерті (15), подвійний денарій (?) Л. ст. вензель S – R під короною, по боках дата: 16–17. Знизу: «II». Зв. сторона: Погонь ліворуч; *2. Ян Казимир (1649–1668)*: литовські білонові соліди, переважно 1652 р. (21).

Лобженица. *Сигізмунд III (1587–1632):* тернарій 1627 (1), стерті (3).

Рига. *Сигізмунд III (1587–1632):* соліди (? – не вказано – ЗЗ) (2), 1622 (1).

Тешин. *Леопольд III:* оболи 1652 (1), обрізані (1).

Пруссія. *1. Георг Вільгельм (1619–1640):* затертий (солід – ? Не вказано – ЗЗ); *2. Фрідріх Вільгельм (1640–1688)*: солід (не пізніше 1658 р.) (20).

Прибалтійські володіння Швеції. *1. Густав Адольф (1611–1632):* солід (60); *2. Христина* (1632–1654): солід (430); *3. Карл Густав (1654–1660)*: солід (245); *4. Карл X Густав (1654–1660)*: солід (31), в тому числі 1660 (4), 1661 (9), 1662 (6), обрізаних (12), повністю стертих (50), карбованих реверсним штемпелем але поганого збереження (3). Невизначена монета – 1 (князівство Юліх ?).

Крайні дати скарбу: 1617–1662 рр., якщо не брати до уваги невизначені монети.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 118 зв.

№ 57. С. Лукашівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Скарб монет другої половини 17 ст., знайдений у 1934 р. (?) селянами, за словами яких це був невеликий скарб срібних монет. У ньому були дрібні монети, талер 1659 р. Цволле, 1 таляр Брауншвейгу, срібна монета Людовіка XIV.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 5.

№ 58. М. Макарів Київського-Обухівського р-ну. 1938 р. Опис скарбу, знайденого трактористом під час оранки. За чутками монет було десь зо 2 відра. До однієї монети приклеївся шматочок тканини. Опис скарбу склав С. Коршенко. Загальна кількість монет – 3020 од. Скарб придбав Центральний історичний музей у м. Києві. Опис скарбу:

І. Річ Посполита. *Коронне карбування*. *1. Сигізмунд III (1587–1632):* солід 1623 (3), 1626 (3), гріш стертий (1), півторак 1620 (1), 1625 (1), стертий (1); *2. Ян Казимир (1648–1668):* солід мідний 1660 (16), 1661 (9), 1663 (13), 1664 (6), стерті та обрізані (11), 2 гроша (?) 1650 (1) (поламаний на дві половинки). *Литовське карбування.* Солід 1616 (1), 1623 (6) (з них два з вершником), 1624 (18) (із них два з вершником), 1625 (3), 1626 (2), 1627 (1), стерті (1); гріш 1626 (2); *3. Ян Казимир (1649 – 1668)*: соліди білонні 1652 (19) (один з датою на аверсі), 1653 (3), 1656 (1), 1660 (3), 1661 (9), затерті і обрізані (24) і одна половинка; з «невірними» датами «12» (1), «14» (1), «15» (1), «18» (3), «155» (2), «158» (4), «166» (1), «122» (2), «168» (1), «185» (3), «163» (2), 1547 (1); соліди мідні 1660 (5), 1661 (28), 1663 (5), 1664 (3), стерті (19).

М. Рига. *Сигізмунд III (1587–1632)*: солід 1620 (2), 1621 (8), стерті та обрізані (3).

М. Лобженица. *Сигізмунд III (1587–1632):* тернарій зі стертою датою (3).

М. Гданськ. *Ян Казимир (1649–1668)*: солід 1657 (2).

Прибалтійські володіння Швеції. *1. Густав Адольф (1611–1632*). **М. Рига:** солід 1622 (1), 1623 (1), 1624 (2), 1625 (2), 1625 (2), 1627 (5), 1628 (3), 1629 (2), 1630 (1), 1631 (1), 1632 (6), 1633 (5), 1634 (7), стерті і обрізані (29). *2. Христина (1632–1654)*: солід 1632 (1), 1633 (1), 1635 (2), 1636 (7), 1638, 1640 (5), 1641 (3), 1642 (10), 1643 (5), 1644 (4), 1645 (17), 1646 (6), 1647 (13), 1648 (11), 1649 (11), 1650 (18), 1651 (17), 1652 (22), 1653 (24), 1654 (8), 1655 (23), 1656 (4), 1657 (18), 1658 (31), 1659 (6), 1660 (186), 1661 (21), 1662 (28), стертих і обрізаних (429) та 4 половинки. З «невірними» датами «2» (1), «3» (2), «4» (2), «5» (3), «6» (9), «9» (1), «12» (55), «13» (2), «14» (13), «15» (7), «16» (111), «19» (1), «21» (2), «64» (2), «66» (3), «150» (1), «91» (1), «155» (1), «158» (1), «1С0» (1), «165» (4), «166» (22), «55У» (1). *3. Карл Густав (1654–1660)*, солід 1654 (23), 1655 (32), 1656 (26), 1657 (39), 1658 (36), 1659 (18), 1660 (45), 1661 (17), 1662 (16), стертих та обрізаних (158), з «невірними» датами «6» (3), «12» (15), «14» (4), «15» (1), «16» (27), «64» (1), «155» (1), «158» (2), «11» (1), «120» (1), «121» (1), «122» (1), «160» (12), «188» (1), «1661» (2), «34» (1), «40» (1). 4. Карл XI (1660–1697) солід 1655 (7), 1658 (4), 1660 (28), 1661 (44) та 2 половинки, 1662 (13), 1663 (4). Стертих та обрізаних (74), з «неправильними» датами «12» (9), «16» (10), «166» (7), «168» (1), «161» (2).

Лівонія. *1. Христина (1632–1654):* солід 1640 (1), 1641 (1), 1645 (3), 1647 (16), 1648 (14), 1649 (21), 1650 (15), 1651 (22), 1652 (28), 1653 (31), 54 (12), 1655 (7), 1656 (3), 1657 (1), 1658 (5), 1660 (6), 1661 (14), 1662 (17), обрізаних і затертих (88), з «невірними» датами «6» (2), «12» (1), «14» (1), «155» (2); *2. Карл Густав (1654–1660):* солід 1653 (3), 1654 (4), 1655 (20), 1656 (12), 1657 (14), 1658 (1), 166 (6), 1662 (6), з «невірними» датами «15» (6), «185» (1), обрізаних і затертих (35). *3. Карл XI (1660–1697):* солід 1660 (22), 1661 (13), 1662 (27), 1663 (3), затертих та обрізаних (26), з «невірними» датами «12» (1), «14» (1), «16» (1).

М. Ельбінг. *1. Густав Адольф (1611–1632):* солід 1630 (1), 1632 (3), 1633 (3), 1634 (3), стерті та обрізані (7); *2. Христина (1632–1654):* солід 1638 (2), стерті та обрізані (4).

Пруссія. *1. Георг Вільгельм (1619–1640):* солід 1625 (1), 1627 (3), 1628 (1), 1629 (1), 1630 (1), 1633 (1), стерті і обрізані (4); *2. Фрідріх Вільгельм (1640–1688):* солід 1628 (1), 1650 (2), 1653 (5), 1654 (13), 1655 (4), 1657 (2), 1658 (13), 1661 (1), стерті та обрізані (31), з «невірними» датами «12» (5), «14» (3), «16» (1), «18» (2), «158» (6), «165» (1), «168» (1), «185» (3), «1558» (2), «148» (1).

Тешин. *Фердинанд III (1637–1657):* обол 1651 (3), 1652 (2), 1654 (2).

Курляндія. *Іаков (1639–1682)*: солід (1).

Шотландія. *Карл II (1660–1685):* геллери без дати (4).

Валахія. *Іоанн Михаїл Радул (1658–1659)*: геллер зі стертою датою (1), 1658 (1).

Молдавія. *Іоанн Євстрат Дабія (1662–1666):* соліди різних штемпелів і без дати (15).

Московське царство. *Олексій Михайлович (1645–1676):* мідна деньга (? – 33) (1). Затерті білонні соліди XVII ст. (75). Фальшиві білонні соліди XVII ст. (38).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 104–107.

№ 59. С. Пищики Велико-Половецького р-ну Білоцерківської округи. Частина скарбу мідних солідів XVII ст., який було знайдено у 1925 р. Частину скарбу кількістю 222 од. доставлено до Білоцерківського музею. Датується др. пол. XVII ст. Молодша монета – 1656 р. випуску.

Річ Посполита. 1. *Сигізмунд III (1587–1632). Литовське карбування:* солід 1613 (1), 1615 (1), 1617 (1), 1623 (1), 1624 (1), 1625 (1), 1627 (1), дата не проглядається (1); *2. Іоанн Казимир (1649–1668):* солід 1652 (1), 1653 (1), стертий (1). М. Рига, 1619 (1). *Познанське карбування*: тернарій (підробка) (1).

Прибалтійські володіння Швеції. 1. *Густав Адольф (1611–1632).* М. Рига: солід 1625 (2), 1626 (1), 1627 (3), 1631 (1), 1632 (1), 1634 (3), стерті або зрізані дати (17); *2. Христина (1632–1654),* м. Рига: 1635 (4), 1637 (2), 1638 (4), 1640 (4), 1641 (3), 1643 (3), 1644 (5), 1645 (7), 1646 (3), 1647 (2), 1648 (6), 1649 (6), 1651 (1), 1652 (4), 1653 (5), 1654 (2), 1656 (1), стерті або зрізані дати (17).

Лівонія. *1. Христина (1632–1654),* солід, 1645 (1), 1647 (5), 1648 (10), 1649 (7), 1650 (3), 1651 (8, у тому числі половина монети), 652 (7), 1653 (12), 1654 (1), стерті або зрізані дати (10).

Соліди *Густава Адольфа* та *Христини* з невизначеними, через погану збереженість, місцями карбування та датами (6). Підробки під прибалтійські соліди Густава Адольфа та Христини (7).

М. Ельбінг. *1. Густав Адольф (1611–1632):* солід 1630 (4), 1631 (2), 1632 (2), 1632 (1), 1633 (2), дата не проглядається (2); *2. Христина (1632–1654)*: солід 1634 (1), 1635 (2).

Пруссія. 1. *Георг Вільгельм (1619–1640):* солід 1627 (2), 1628 (1), 1629 (1), дата не проглядається (1); *2. Фрідріх Вільгельм (1640–1688):* солід 1654 (1).

Тешин. Обол 1650 (1), 1651 (1), 1652 (1).

Шотландія. *Карл I (1625–1649):* подвійний пенні стертий (1).

Скарб визначив В. Шугаєвський.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–2; Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 4.

№ 60. Скарб із **с. Привольне Лисичанського повіту колишньої Донецької обл. (на момент опису – Ворошиловградської обл.), знайдений у листопаді 1937 р.** в урочищі, що називають «Бичок», на лівому березі р. Донець (село Привольне на правому березі р. Донець). Скарб знайдено при копанні ями для картоплі на глибині 1 ½ метра біля дому лісника Петровського Лісгоспу Т. Іванова. Скарб був захований у шкіряній сумці, яка майже повністю зітліла (за винятком верхньої частини, яка була стягнута шнурком). Усі монети і предмети скарбу виявились розсипаними в землі в різних частинах ями. За словами співробітника обласного музею Євсеєва, який оглянув місце знахідки у січні 1937 р., він знайшов на поверхні ще 200 копійок та 1 сережку. Скарб визначив В. Шугаєвський у Маріупольському музеї 31.01 – 8.02. 1939 р., інв. № 1005.

Опис скарбу московських срібних копійок 16–17 ст. та предметів: копійки і деньги (від Івана Грозного до Петра I) та підвіски з монет, сережки тощо.

1. *Іван IV (1547–1584)*: (карбування після 1547) деньга мечова з літерами ПСІ (1), «ДЕ» (1).

2. *Владислав Жигимонтович (1610–1612):* копійки (3).

3. *Федір Іванович (1584–1598)*: копійка (1).

4. *Лжедмитрій (1605–1606):* копійка (1).

5. *Шуйський (1606–1610):* (6 од.). Копійки «ПС» (1), НРГІ (3), літери обрізані (2).

6. *Михайло Федорович (1613–1645):* копійки (700).

7. *Олексій Михайлович (1645–1676):* копійки (289).

8. *Федір Олексійович (1676–1682):* копійки (167).

9. *Іван Олексійович (1682–1696):* копійки (370).

10. *Петро I (1682–1721):* копійки недатовані (749), копійки датовані «СЄ» (205 р.) (50 од.), «CS» (206 р.) (37 од.), дата не проглядається (36 од.).

11. Копійки різних царів 17 ст., що не підлягають точному визначенню: погане збереження, погане карбування тощо (307 од.)

Всього – 2718 од.

Крім того у скарбі були монети:

I. Перетворені на підвіски, а саме з припаяними вушками: 1) шостаки коронні Сигізмунда III 1625 (1), 1626 (3), прусський шостак Фрідріха Вільгельма 1683 (2). Ці монети потерті, але недуже, шостак прусський доброго збереження. Кілечка у 4 польських шостаків припаяні

над зображенням голови Сигізмунда III. Одна польська (1626 р.) також має наскрізний отвір, у прусській монеті (1683 р.) кілечка припаяні так, що вони знаходяться збоку як до лицьової, так і зворотної сторони.

II. 5 срібних хрестів 17 ст.; 3 сережки із 3-ма привісками; 3 черепашки каорі; 1 черепашка гребінець тощо.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 109–110.

№ 61. С. Соколівка Гребінківського р-ну Київської обл. (знаходилося приблизно у центрі колишнього Васильківського повіту Київської губернії на відстані 15 верст на північний схід від Білої Церкви). 1936 р. Скарб було знайдено за нез'ясованих обставин. Вага скарбу складала 7–8 кілограмів. До його складу входило кілька золотих монет, західноєвропейські талери, орти, шостаки, півтораки та інші види польських монет. Золота і велика срібна монети розійшлись по руках. До Білоцерківського відділення Держбанку надійшло монет вагою 3165 г. Ці монети згодом були передані до Київського відділення Держбанку. 3 вересня 1936 р. скарб було оглянуто В. Шугаєвським, а 2.03.1937 р. із загальної кількості монет скарбу було виділено 144 півтораки та інші дрібні монети вагою 165 г, 37 ортів і шостаків вагою 222 г, які надійшли до фондів Всеукраїнського історичного музею. Інші монети було відправлено до Москви. Шугаєвський і Коршенко склали опис скарбу. 21 березня музей придбав ще 4 монети від гр. Заболотного, а саме: ембденський флорин Фердинанда II, орт польський коронний 1623 р., орт гданський 1623, шостак коронний польський 1624 р.

Склад скарбу, що перебував у Банку

Велике князівство Литовське: *1. Сигізмунд I (1506–1548):* півгрош литовський 1516 (1); *Сигізмунд III (1587–1632):* соліди 1623 (1), 1625 (1), стерті (1); гроші 1625 (6), 1626 (22), 1627 (3), 162… (8).

Всього монет литовських та півгрош 1516 р. – 43 од.

Польща. *Коронне карбування: 1 Стефан Баторій (1576–1586):* трояк 1586 (1); *2. Сигізмунд III (1587–1632):* соліди 1618 (1), 1623 (1), 1627 (1), 162... (1); гроші 1607 (2), 1623 (5), 1624 (33), стерті (1); півтораки 1614 (1), 1615 (1), 1619 (4), 1620 (60), 1621 (153), 1622 (237), 1623 (338), 1624 (275), 1625 «сас» (156), 1625 «полукозець» (48), 1626 (60), 1627 (19), 162… (3), стерті (37), перекарбовані (1); усього півтораків – 1394 од.; трояки 1620 (3), 1621 (31), 1622 (31), 1623 (22), 1624 (28), стерті (2); усього трояків – 117 од.; шостаки 1623 (9), 1624 (9), 1625 (28), 1626 (22), 1627 (6), 162… (3); усього шостаків – 78 од.; орти 1621 (10), 1622 (21), 1623 (21), 1624 (8), 1625 (2), 162… (1); усього ортів – 64 од. *4. Ян Казимир (1649–1654)*: орт 1650 (1).

Всього польських коронних монет – 1699 од.

М. Гданськ. *Сигізмунд III (1587–1632):* грош 1624 (4), 1625 (5), 1626 (14), 1627 (1), 162… (2); усього – 26 од.; орти 1617 (1), 1618 (2), 1623 (8), 1624 (7), 1625 (3), 1626 (2); усього – 23 од.

Монет Гданська – 49 од.

М. Рига (польський період): соліди 1620 (2); драйпелькери 1620 (3).

Невизначені, затерті прибалтійські соліди (6).

Пруссія. *1. Іоанн Сигізмунд (1608–1618):* драйпелькер 1620 (3). *2. Георг Вільгельм (1619–1640):* драйпелькери 1621 (4), 1622 (19), 1623 (16), 1624 (16), 1625 (28), 1626 (43), 1627 (9), 162… (4), 1633 (1); усього – 143 од.; орти 1621 (1), 1622 (3), 1624 (2); усього ортів – 6 од.

Всього прусських монет – 149 од.

Померанія. Драйпелькери 1619 (1), 1621 (1); всього – 2 од.

Швеція. *1. Густав Адольф (1611–1632):* грошени 1632 (19), 1633 (82), 1635 (2), стерті (6); усього – 109 од.; *2. Христина (1632–1654):* грошени 1633 (7), 1634 (7), 1635 (21). усього – 35 од.; єре 1636 (1).

Всього швецьких монет – 145 од.

М. Ельбінг. *1. Густав Адольф (1611–1632):* соліди 1632 (1), стертий (2); гроші 1629 (4), 1630 (1), стертий (1); драйпелькери 1624 (1), 1628 (2), 1629 (3), 162… (2), 1630 (12), 1631 (7), 1632 (5); трояк 1631 (3). *2. Христина (1632–1654)*: соліди 1634 (10), 1635 (1).

Всього ельбінгських монет – 46 од.

М. Рига (шведське правління). *1. Густав Адольф (1611–1632)*: соліди 1625 (1), стерті (2); драйпелькери 1622 (16), 1623 (16), 1624 (15), 1648 (1). *2. Христина (1632–1654)*: соліди 1636 (1), стерті (4), невизначені (можливо, підробки) (3). Всього солідів – 8 од., драйпелькерів – 48 од.

Всього ризьких – 59 од.

Лівонія. Християн: солід стертий (1); драйпелькер 1648 (2). Всього – 3 од.

Іспанські Нідерланди. *Альберт і Єлизавета (1598–1621),* ¼ таляра б/д (1).

Германська (Св. Римська імперія). Монети (civitas Han…) невизначені, номінал – грошени 1617 (1), стерті (2).

Данія. *Християн IV (1588–1548)*: марки 1617 (1), 1618 (1).

Польща. *Ян Казимир (1649–1668):* орт коронний 1650 (1).

Монет 500 проби – 144 монети вагою 2075 г.

Монет 750 проби – 37 одиниць вагою 703 г.

Цей акт прийому-передачі, судячи з усього, містить по 1– 2 екземпляри монет і датований 2.03.1937 р.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 55–56; ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 81–89.

№ 62. С. Човгузів Хмельницького р-ну Хмельницької обл. (30-ті рр.)[1]. Тракторист Теофіпольської МТС під час оранки знайшов скарб (загальна кількість не вказана). 10 монет із цього скарбу було передано до Центрального Історичного музею. На думку фахівців музею, скарб був дуже цікавий та мав історичну цінність. Знахідка складалась переважно з великих срібних монет – талерів, і їх частин, що представляли різні європейські держави, як французьке екю Людовика XIV 1665 р., талер та ½ талера Фландрії та Брабанта періоду правління іспанського короля Філіпа IV 1663 та 1653 рр., коли ці провінції належали Іспанії; 2 голландських талера 1694 та 1695 рр. різних провінцій, 2 брауншвейських гульдени (2/3 талера) 1697 р. тощо. Найраніша з розглянутих монет датована 1650 р., найпізніша – 1699 р. Співробітники музею сподівались, що така цінна пам'ятка кінця 17 – початку 18 ст. буде обов'язково передана до музею. До музею надійшло 316 монет.

І. Польща. Коронні. *1. Ян Казимир (1649–1668):* шостак 1660 (13), 1661 (12), 1662 (10), 1663 (17), 1664 (10), 1665 (10), 1666 (18), 1667 (26), 1668 (2), стерті (8), з датою «6» (1); орт 1658 (2), 1663 (1), 1665 (1), 1667 (3), 1668 (5); тимф (30 грошей), 1663 (6), 1664 (4), 1665 (7), 1666 (2), стерті (2). *2. Ян III Собеський (1674–1696)*: шостак 1678 (3), 1679 (6), 1680 (5), 1681 (9), 1682 (5), 1683 (12), 1684 (4), 1685 (1). *Литовське карбування*: шостак 1665 (1).

ІІ. Пруссія (курфюршество). *Фрідріх Вільгельм (1640–1688)*: шостак 1679 (1), 1680 (1), 1681 (6), 1682 (9), 1683 (8), 1684 (1), 1685 (1), 1686 (4), стерті (3); орт 1683 (2), 1684 (3), 1685 (2). *2. Фрідріх III (1688–1701) і він же як король Пруссії Фрідріх I (1701–1713):* шостак 1639 (1), 1704 (1), 1709 (1); орт 1698 (1), 1699 (5). *3. Фрідріх Вільгельм I (1713–1740)*: шостак 1715 (2), 1716 (1), 1719 (1).

ІІІ. Брауншвейг-Люнебург (нова лінія). *Ернст Август у Каленберзі (1679–1698)*: гульден 1696 (2), 1697 (10).

IV. Австрійські землі. *Леопольд I (1658–1705)*: талер 1693 (1), 1697 (1), 1698 (1), 1701 (1), 1705 (1).

V. Іспанські Нідерланди. *1. Альберт та Єлизавета (1598–1621):* Брабант, патагони б. д. (2), зі стертою датою (1); Фландрія, ¼ патагонка б. д. (1);

[1] Зберігся як цілісний комплекс у сучасній нумізматичній збірці НМІУ. Інв. № AR-5407-5531.

Турне (сеньйорія), ¼ патагонка б. д. (2); *2. Філіп IV(1621–1665),* Брабант, патагон 1622 (1), 1631 (1), 1634 (1), 1636 (1), 1645 (1), 1650 (1), ¼ патагонка 1645 (1); Бургундія[1], талер 1626 (1); Фландрія, талер 1663 (1), 1665 (1), ½ талера 1646 (1); Артуа (графство) [монетний двір в Аррасі, відкритий у 1622 р.], ½ талера 1635 (1); Турне. ½ талера 1631 (1), 1661 (1), ¼ талера 1634 (1).

VI. Сполучені Нідерланди. Голландія: талер 1664 (1), 1672 (1), 1674 (1), 1694 (1); Утрехт: талер 1676 (1); Оверіссель: талер 1660 (1), 1699 (1); Вестфрізія: талер 1695 (1)); GG. HOL: талер 1664 (1); D. Gel. C.Z.: талер 1693 (1); Цволь: талер 1659 (1); Кампен: талер 1677 (1).

VII. Трансільванія. *Михайло Апафі (1661–1690):* шостак 1673 (1).

VIII. Франція. *Людовік XIV (1643–1715):* екю 1665 (1).

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 112–114; ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 1с Спр. 37. Арк. 114–114 зв., 121–122.

Скарби 17 ст.

№ 63. Село Лобча Могильовської губ. Час, місце і повний склад знахідки невідомі.

Талери зі скарбу: Об'єднані Нідерланди, Вестфрізія: талер 1588 (1), 1663 (1), 167… (1); Цволь: талер 1649 (1); Зеландія: талер 1668 (1).

Іспанські Нідерланди, *Філіп IV (1621–1665)*, Фландрія: талер 1638 (1).

Із фондів Всеукраїнського історичного музею.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 132.

№ 64. У **Лохвицькому повіті** (де саме, невідомо) знайдено ольденбурзький флорин Антона Гунтера (1603–1667) без дати періоду Фердинанда III (1637–1652). Зберігається в археологічному відділі Полтавського музею.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 128.

№ 65. Великий скарб талерів і польських дрібних монет, знайдений 1898 р. в **с. Орловець Черкаського повіту Київської губернії** у глиняному горщику – граф А. А. Бобринський дає короткий опис 115 талерів та зазначає, що було ще одиниць 15, які відібрала поліція.

Склад скарбу:[2]

Брауншвейг-Вольфенбюттель, *Фрідріх – Ульріх (1613–1634):* талер 1615 (1), 1616 (1).

Брауншвейг[3], *Август (1620 (1636–1660)*: талер 1632 (1).

М. Гамбург, талер 1610 (1), 1623 (1).

Зальцбург. 1. *Іоанн-Іаков (1560–1596)*: талер 1580 (1); 2. *Маркус Sittius (1612–1617):* талер 1618 (1); 3. *Парис (1617–1653)*: талер 1621 (1).

М. Нюрнберг, талер 1623 (1),1624 (1), 1630 (1).

Саксонія, *1. Август (1553–1586):* талер 155… (1), 1585 (1); *2. Іоанн Георг (1611–1656)*, талер 1612 (1), 1626 (1).

М. Франкфурт, талер 1622 (1).

Тевтонський орден, *Максиміліан (1590 (1595–1618):* талер 1615 (1).

Австрія, одна з австрійських земель (?), *1. Рудольф II (1576–1612):* талер 1588 (1), 1598 (1), 1603 (1); *2. Фердинанд II (1619–1637)*[4]*:* талер 1615 (1), 1621 (1), 1624 (1), 1632 (1), б. д. (11); *3. Леопольд (1620 (1623–1632):* талер1620 (1), 1630 (1).

Богемія (?) або Угорщина (?), *Матвій II (1617–1619):* талер 1618 (1).

Сполучені Нідерланди. 1. Оверіссель, талер 1612 (1), 1620 (4), 1633 (1); 2. Вестфрізія, талер 1615 (1), 1620 (3), 1622 (1), 1623 (2), 1629 (1), 1632 (2), 1633

[1] Для Бургундії окрема монета не карбувалась. Див. (нерозбірливо джерело – ЗЗ) с. 77. Це визначення помилкове (ремарка В. Шугаєвського).

[2] В. Шугаєвський скарбу не бачив, а користувався рукописом і за ним визначав монети із застереженням, що деякі з них за описом було складно точно визначити.

[3] Невідомо, який Hitz, Grubhg, Wolfenbuttel.

[4] Фердинанд II був герцогом у Штирії, Коринтії та Крайна, Австрія , Тіроль, Богемія, Угорщина 1590 р. В Австрії – з 1619 р.

(1), 1634 (2), 1636 (1), 1637 (2); 3. Утрехт, талер 1619 (2), 1620 (1), 1623 (2), 1632 (1); 4. Гельдерн, талер 1592 (1), 1619 (1), 1620 (2), 1621 (1), 1624 (1), 1629 (1), 1632 (2); 5. Голландія, талер 1621 (1), 1622 (2), 1629 (1), 1630 (1), 1631 (1). ½ талера 1623 (1); 6. Зеландія, талер 1621 (1), 1622 (4), 1625 (1), 1632 (1), 1636 (1); 7. Фрісландія, талер 1621 (1), 1622 (1), 1623 (1), 1629 (1), стертий (1).

Річ Посполита[1]. *1. Сигізмунд III Ваза (1587–1632)*: талер 1627 (1), 1629 (1), 1631 (1), 1632 (1); *2. Владислав IV (1632–1648):* талер 1635 (1). 1637 (1).

Швейцарія. Кантон Цуг, талер 1620 (1); м. Женева, талер 1620 (1); м. Сен-Галлен, 1622 (3).

Данія, *Крістіан IV (1588–1648)*: талер 1636 (1).

Іспанські Нідерланди. 1. *Альберт і Єлизавета (1599–1621):* патагон б. д. (2); *2. Філіп IIII (1621–1665):* патагон 1632 (1). Талер невизначений 159… (1). Крім того, гроші Сигізмунда III, Георга Вільгельма та ін. – (це, ймовірно, не гроші, а півтораки і драйпелькери, можливо, і значно більші номінали – орти, шостаки (примітка В. Шугаєвського).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 99–192 зв.

№ 66. У 1923 р було знайдено скарб польсько-литовських монет 17 ст. між **Плескачівкою і Жаботином (Черкаський р-н Черкаської обл.).** Частина скарбу у кількості 965 од. надійшла до Черкаського музею (ін. № 1205). (не досліджував, директор Черкаського музею їх не показав (примітка С.Коршенка).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Сп. 37. Арк. 118 зв.

№ 67. С. Страхов Сквирського повіту. Час, місце і повний склад знахідки невідомі.

Ольденбург, флорін – перша пол. 17 ст.

Іспанські Нідерланди, *Альберт і Єлизавета (1599–1621):* Брабант, талер 1616; *Карл II (1665–1700)*: талер 1672 (1); Фландрія, талер 1678 (1).

Ембден, *Фердинанд III (1637–1647):* гульден (1).

Із фондів Всеукраїнського історичного музею.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 132.

№. 68. Зі скарбу із **с. Турськ Могильовської губ**. (зараз – село у Гаділовичській сільраді Рогачівського р-ну Гомельської обл., Білорусь). Час, місце і повний склад знахідки невідомі.

Швейцарія, Сен-Гален, талер 162/3/.

Об'єднані Нідерланди, м. Кампен, левендальдер 1650 (1). Вестфризія левендальдер 1651 (1).

Із фондів Всеукраїнського історичного музею.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 132.

Скарби 18 ст.

№ 69. М. Вишгород. Під час розкопок у 1937 р. С. Коршенко звітує про знаходження монет. Польща: півгроша 1752 р. росія: 5 копійок 1757 р. (срібло).

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 6.

№ 70. С. Дейкарівці Зінківського району на Полтавщині у 1924 р. під час копання льоху знайдено скарб срібних копійок 17–18 ст., що містився в невеличкій скляній посудині на зразок чорнильниці з зеленого скла. Посудина ціла. 1289 одиниць (закуплено 1323 од.).

Склад:

Михайло Федорович (1613–1645), копійка (2), денга мечова (1); *Іван Олексійович (1682–1696)*, копійка (2); *Петро I (1682–1721):* денга мечова (1), копійки срібні, серед яких чимало датованих (610)[2].

[1] За визначенням незрозуміло, яке карбування монет Сигізмунда III та Владислава IV, міське чи коронне.

[2] Далі – приписка рукою В. Шугаєвського про те, що він вивчив скарб, і в скарбі було 1289 срібних

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 127 зв.

№ 71. Зінківський р-н Полтавської обл. (точне географічне розташування встановити не вдалось) [1]. У 1930 р. було знайдено скарб. Скарб спочатку потрапив до Ленінградського монетного двору, потім до Російського історичного музею, згодом його було передано до Полтавського історичного музею, але з домішкою російських карбованців 18 ст. та кількох десятків середніх та дрібних срібних європейських різноманітних монет 17–18 ст.

Разом талерів та карбованців – 85 од., інших монет – 114 од.

Обидві групи монет були розглянуті В. Шугаєвським у Полтавському музеї у 20-х числах березня 1930 р.

І. Сполучені Нідерланди: Утрехт, талери 1629 (1), 1607 (1), 16… (1); Вестфріслandія, талер 1621 (1,); левк, дата стерта (1); Кампен, левк 1648 (4); Гельдерн, талер 1647 (1), 1648 (1); Голландія талер з отвором 1699 (1); Цволь, талер 1648 (1), 1649 (1).

ІІ. Брауншвейг-Люнебург, талер 1624 (1).

ІІІ. Ембден. *Фердинанд ІІІ (1637–1657)*: флорин б. д. (1).

IV. Ольденбург. *Антон Гунтер (1603–1667)* часів *Фердинанда ІІІ (1637–1657)* б. д. (1).

V. Зальцбург (єпископство). *Іоанн Ернст (1687–1704):* талер 1694 (1).

VI. Єфимки: 1. На невизначеному талері Сполучених Нідерландів 1600 р. (1) 2. На вестфріслandському талері 16… (1). 2. На австрійському талері (дата не визначається) (1).

VII. Польща. *Ян Казимир (1648–1668)*: шостак (34).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 132 зв.

№ 72. У **с. Кіселівці Менського р-ну у 1931 р.** на березі Конотіпщини знайдено скарб у глечику з білої глини. Для дослідження надійшла 31 монета.

І. Річ Посполита, *1. Сигізмунд ІІІ (1587–1632)*, солід литовський стертий (1); *2. Ян Казимир (1649–1688):* солід литовський 1665 (1), 1666 (1).

ІІ. Прибалтійські володіння Швеції. *1. Христина (1632–1654*): м. Рига, солід 1640 (1), 1644 (2), стерті (5); 2. *Карл Х Густав (1654–1660)*: ризький солід 1657 (2), з незрозумілими написами (2). *Карл ХІ (1660–1697)*: ризькі соліди 1660 (1), стерті (3).

ІІІ. Лівонія. *Христина (1632–1654):* соліди 1649 (1), 1651 (1), 1653 (1), 1658 (1), стерті (3); 2. *Карл Х Густав (1654–1660)*: солід 1655 (1).

IV. Пруссія. *Фрідріх Вільгельм (1640–1688):* солід 1658 (1), 1668 (1), зрізаний (1).

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 136.

№ 73. М. Київ. Під час будівництва на розі вул. Хорива та Волоської при ритті котловану знайдено російські монети 18 ст. Наявні дані лише про 1 знахідку – копійку 1761 р. Єлизавети.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 13.

№ 74. У **Лубнах** знайдено скарб у горщику зі срібних копійок Петра І 1704 (дата на монетах – слов'янськими літерами). Всього 5346 од. вагою 3 фунти 19 лотів. Надійшов до музею в Лубнах № 1774.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 128.

№ 75. С. Лука-Немирівська Вороновського р-ну Вінницької обл. (зараз Вінницького р-ну Вінницької обл.). Гр. Букрій 3.04.1935 р. на глибині 30 см знайшов скарб, що складався із 735 монет, із них: 635 мідних монет, різних срібних польських – 92 од. Катерини І – 3 од., Анни Іоаннівни – 4 од., Єлизавети – 1 од.

монет саме Петра І. У закупівельному записі йдеться про те, що було закуплено 1323 монети, де решта 34 од. – невідомо.

[1] С. Нуземіні (Кузьміні)[1] (незрозуміло – ЗЗ, такого населеного пункту зараз немає).

Належить Вінницькому краєзнавчому музею.

Опис скарбу за складом

Річ Посполита: *1. Сигізмунд III (1587–1632): Коронне карбування,* півторак 1622 (1); *2. Ян Казимир (1649–1668)*: мідь – шеляг 1661 (2), 1663 (1), 1664 (2), 1665 (1), 1660–1666 (дати стерті) (7), шостак 1662 (2), 1663 (4), 1664 (3), 1665 (2), 1666 (5), 1667 (3), дати стерті (1); злотовка (тимф) 1661 (1), 1663 (3), 1664 (3), 1666 (2), 166… (1). *3. Ян III Собеський (1674–1636)*: шостак 1681 (3), 1682 (1), 1683 (2); *4. Август III (1733–1763)*: шеляг 1751 (1), 1752 (3), 1653 (4), 1754 (9), 1755 (1), 1750 (дата стерта) (1); гроші мідні 1754 (3), 1755 (під гербом Н) (11), 1755 (під гербом З) (4), 1755 (під гербом буква або цифра) (1), стерті (1); шостак 1754 (4), 1755 (2), 1756 (3); орти (тимфи) 1753 (4), 1754 (19), 1755 (3), стерті (1). *5). Станіслав Август (1764–1795)*, гріш мідний 1766 (1), 1767 (4); 2 гроша срібних = ½ злотого 1766 (1).

Литовське карбування: солід 1660 (1), 1661 (1), 1663 (1), 1664 (3), 1665 (5), 1666 (3) 1666 (із прилиплим шматочком тканини) (1), 1660–1666 (дати стерті) (8).

Фальшиві, з невизначеними легендами і датами (5). Шеляги коронні або литовські (герби і дати стерті) (8).

Пруссія (5 од.). *1. Фрідріх Вільгельм (герцог) (1640–1688):* шостак 1682 (1), 1686 (1); *2. Фрідріх I (1688, 1761–1713), (король):* шостак 1709 (2);
3. Фрідріх II (1744–1786) (король): шостак 1757 (1).

Баварія (курфюршество). *1. Максиміліан Еммануїл (1679–1726*): 3 крейцера (=1 грош) 1718 (1), 1723 (1). *2. Карл Альбрехт (1726–1745):* 3 крейцера (=1 грош) 1728 (1), 1733 (1), 1734 (1), 1736 (2), 1740 (1), 1745 (1).
3. *Максиміліан III Йосип (1745–1777)*: 3 крейцера (=1 грош) 1745 (1), 1752 (2).

Росія. *1. Анна Іоаннівна (1730–1740):* деньга 1730 (7), 1731 (75), 1734 (14), 1735 (33), 1736 (18), 1737 (49), 1738 (22), 1739 (16), 1740 (9); рубль 1734 (1), 1735 (2), 1736 (1), 1737 (1), 1738 (1); *2. Іван III Антонович (1741):* деньга 1741 (10); *3. Єлизавета Петрівна (1741–1781);* деньга 1743 (10), 1744 (17), 1745 (22), 1746 (23), 1747 (32), 1748 (39), 1749 (42), 174… (5), 1750 (18), 1751 (8), 1752 (4), 1753 (27), 1754 (10), стерті (10); 2 копійки 1757 (напис знизу) (11), 1757 (напис зверху) (2), 1758 (7), 1759 (1), 1760 (1), 1761 (1), рубль (м. м. д.) 1750 (1); *4. Катерина II (1762–1796):* 2 копійки (с. п. м.) 1763 (2), 1763 (мм) (1), 1766 (мм) (1).

Гроші польські 1767 р. та 2 копійки 1766 р. чудового збереження та гарного збереження монета 2 гроша (срібні) 1766 р. (Станіслава Августа). Ймовірно, скарб було зарито у 1767 р.
Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 17; ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Сп. 37. Арк. 64–65.

№ 76. У 1925 р. селянином **с. Пінчуки Гребінського р-ну** Артемом Мащенком під час оранки городу знайдено скарб руських монет (18 ст.). До Білоцерківського музею доставлено 2 монети Петра I, 1 – Петра II, 2 полтинника Анни та кілька мідних монет «деньга». За словами власника, у тому скарбі були копійки Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, а може, й Петра I (ці монети до музею не надходили).
Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 4.

№ 77. У передмісті **Полтави** під час будівництва бараків військового призначення у період Європейської війни 1914–1918 рр. працівники натрапили на швецьке поховання часів Полтавської баталії 1709 р. При одному небіжчикові знайдено в гаманці такі монети (№№ Полтавського музею 1771–1790):

1. **Тіроль**. *Фердинанд III (1619–1637):* талер без дати (1).
2. **Бранденбург**. *Фрідріх III (1688–1713)*: 2/3 талера 1689 (1), 1690 (1), 1691 (1).
3. **Пруссія**. *Фрідріх I (1688 (1701)–1713)*: 2/3 таляра 1702 р., 1704 (1).

4. **Саксонія**. *1. Іоанн Георг III (1680–1691):* 2/3 талера 1691 (1); 2. *Іоанн Георг IV (1691–1694)*: 2/3 талера 1692 (1), 1693 (1); 3. *Фрідріх Август I (1694–1733)*: 2/3 талера 1695 р. 1686 (1), 1697 (1).
5. **Брауншвейг Люнебург**. *1. Георг Вільгельм (1665–1705)*: 24 мар'єн грошена – 2/3 талера 1691 р. (1); *2. Рудольф Август та Антон Ульріх (1685–1714)*: 2/3 талера – 24 мар'єн грошена 1695 р. (1), 12 мар'єн грошена 1697 р. (1), 24 мар'єн грошена 1699 р. (1).
6. **Швеція**, *Карл XI (1660–1697)*, 2 марки 1693 р. (1).
7. **Польща**, *Фрідріх Август (1697–1733)*: 2/3 талера 1699 р. (1), 1701 (1), 1703 (1), 1704 (1).

Усього – 21 монета.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 131 зв–132.

Скарби 19 ст.

№ 78. Під час розкопок у м. **Вишгороді** у 1937 р. С. Коршенко звітує про знаходження монет: Цейлон: 10 центів 1893 р. Німеччина: 10 пфенігів 1876 р.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 6 IV.

№ 79. М. Київ. При будівництві на розі вул. Хоривої та Волоської під час риття котловану знайдено російські монети 19 ст.: 1 копійка 1811 р.; 2 копійки 1818 та 1820 рр. Олександра I; 2 копійки 1832 та 1852 рр. Миколи I; 2 копійки 1870 р. Олександра II.

Джерела: Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1 доп. Спр. 28. Арк. 13.

Скарби з не визначеним датуванням, місцем знахідки; змішані скарби

№ 80. У 1925 р. під с. **Войтовим,** на лівому березі р. Недри в урочищі Савовщина, Лехнівського р-ну Київської округи на пашні з-під лісу прямо в землі виорано скарб із 45 польських монет часів короля Сигізмунда[1], всі вони однакового розміру, як наших 15–20 коп., крім 1, трохи більшої. Збереглись досить добре.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 3.

№ 81. У **с. Круподеринці біля м. Погребище на Бердичівщині (Житомирська обл.)** у 1929 р. було знайдено глек, в якому були маленькі монети і талер: Вестфрізія, ріксдальдер 1612 р.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 151.

№ 82. У Ніжинському районному музеї знаходяться монети, знайдені протягом 1931–1932 рр. у **м. Мрин (Ніжинський р-н Чернігівської обл.),** а саме: 1) талер Кампена 1648 р.; 2) Сигізмунда III (1587–1632): орт гданський 1624 р. Ці дві монети знайдені, нібито, разом; 3) Іспанські Нідерланди, *Філіпа IV (1621–1665):* ½ талера 1648; 4) *Сигізмунда III (1587–1632)*: орт коронний 1622.

Таким чином, на думку В. Шугаєвського, який бачив цей скарб у Ніжинському музеї, ці монети становили 3 окремі знахідки. Можливо, всі вони походять з одного скарбу XVII ст. із с. Хотинівки Мринського р-ну (зараз Ніжинський район Чернігівської обл.), знайденого 02.05.1929 р.?

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 150.

№ 83. У листі вдячності від Лаврського музею (02.06.1932 р.) до Петрова Василя та Ткачука Павла – мешканців **с. Почапинці Чемеровецького району** (зараз Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.), що повідомили про знаходження скарбу із 165 монет, обіцяли його зберегти та надіслати до Києва, викладене запитання, чи зберігся скарб і коли вони його надішлють до Києва.

Джерела: ЦДАВО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 146.

[1] Якого саме Сигізмунда, не вказано.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-316-330

УДК 543.544:[904:739.1]

USING AN X-RAY FLUORESCENCE ANALYZER TO PROVE THE AUTHENTICITY OF THE SILVER COINS

Volodymyr Indutny[1], Kateryna Pirkovich[2], Valeria Dyshlova-Hrynyuk[3]

[1]Doctor of Gemological and Mineralogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Commodity Studies and Customs,
State University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine)
indutny@nwv.com.ua, ORCID: 0000-0001-6676-7472

[2]Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Commodity Studies and Customs,
State University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine)
k.pirkovich@knute.edu.ua, ORCID: 0000-0002-1461-0235

[3]Deputy Head of the Department of Commodity Identification and Preliminary Assessment of Goods, Department of Commodity Identification, Engineering, Technical and Forensic Examination, Specialized Laboratory for Examination and Research, State Customs Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
valeridysh@gmail.com, ORCID: 0009-0000-0812-070X

Abstract

In the modern antiques market, the most pressing problem is detecting counterfeits of ancient objects, and in particular, silver coins.

***The purpose of the article** is to describe a mathematical model of the process of eliminating impurity chemical elements from the surface of silver products and to prove the possibility of establishing the authenticity of cultural monuments experimentally based on the results of studies of the chemical composition of the surface of this metal using an X-ray fluorescence analyzer.*

Previous studies have shown that the sequence of ion release depends on their atomic size and the way they are chemically bonded to the parent metal. Therefore, the greater the mismatch between the size of the impurity ions and the size of the silver ions, the earlier they are released from the surface layers of the metal. Ions that are close in size to silver ions are released very slowly at room temperature or faster if the surface is heated.

The reason for the selective elimination of ions of foreign chemical elements on the metal surface is their size, the structure of the outer electron shells, and the type of chemical bonds - that is, the set of factors responsible for the degree of chemical affinity to the base metal.

***The objects for the study** were: a modern certified silver bank ingot of 2008, as well as two silver coins minted in 1924 and 1850.*

***The method of studying** the samples consisted in applying the author's method of testing the metal surface by rubbing it with ashless swabs before and after heating with a*

technical hair dryer with an air temperature of 550 degrees Celsius for 1 minute. At the same time, the chemical composition of the surface layers of the metal and patina, which were collected from a large area, was determined. The study of the chemical composition of silver was carried out by the X-ray fluorescence analysis method on the Expert 3L device.

Main results of the study. *When determining the chemical composition of the surface of a bank ingot, it was found that the relatively short time of existence of the ingot did not lead to the release onto its surface of a significant proportion of impurity chemical elements present in the alloy, and the heating process allows to accelerate this process. In addition, the short history of the ingot's existence is also evidenced by the fact that after testing the surface with the first swab, its composition does not contain eliminated chemical elements whose radii are close to the ionic radius of silver, for example, Au, As or Mo, that is, those whose release occurs very slowly.*

When examining the 1924 silver coin, microporosity of the surface and the formation of easily soluble chemical compounds in the surface layer – hydroxides, hydrocarbonates and hydrosilicates, which require moisture, were discovered, unlike the 2008 ingot, which was stored in a sealed celluloid package. In addition, during the rubbing process, soluble substances are released onto the surface, which have accumulated in the intergranular voids formed as a result of the natural recrystallization of the metal.

When conducting research on a silver coin from 1850, it was found that the ratio of the concentration of silver to the concentration of impurity chemical elements eliminated from it is close to the ratio of 1:2, which indicates a significant destruction of the integrity of the silver alloy. Also, silver coins that are significantly old are characterized by a high concentration of chemical elements, the ions of which were eliminated on the surface and in the intergranular space of the partially recrystallized metal.

Conclusions. *Studies have shown that impurity chemical elements, ions of which are close in size to the size of silver ions, are removed to the surface only during the long history of the artifact or under the influence of significant thermal exposure. An indicator of the authenticity of antique silver coins is the absence on their cleaned surface after heating of chemical elements larger than silver ions. Silver coins that are of considerable age and have been in circulation for a long time are characterized by high surface purity relative to deeper parts and, accordingly, a weak ability to release all impurity chemical elements to the surface. To determine the authenticity of silver coins, it is advisable to compare them with well-attributed specimens from museum collections.*

Keywords: *cultural monuments made of silver, silver coins, authenticity, X-ray fluorescence analysis, chemical composition, impurity chemical elements.*

ВИКОРИСТАННЯ РЕНТГЕНОФЛУОРЕСЦЕНТНОГО АНАЛІЗАТОРА ДЛЯ ДОВЕДЕННЯ АВТЕНТИЧНОСТІ МОНЕТ ЗІ СРІБЛА

Володимир Індутний[1], Катерина Пірковіч[2], Валерія Дишлова-Гринюк[3]

[1]Державний торговельно-економічний університет (Київ, Україна)
indutny@nwv.com.ua, ORCID: 0000-0001-6676-7472

[2]Державний торговельно-економічний університет (Київ, Україна)
k.pirkovich@knute.edu.ua, ORCID: 0000-0002-1461-0235

[3]Державна митна служба України (Київ, Україна)
valeridysh@gmail.com, ORCID: 0009-0000-0812-070X

Анотація

На сучасному ринку антикварних виробів найбільш актуальною проблемою стало виявлення підробок старовинних предметів та, зокрема, срібних монет.

***Мета статті** – описати математичну модель процесу елімінації домішкових хімічних елементів з поверхні срібних виробів та експериментально довести можливість установлення факту автентичності пам'яток культури на основі використання результатів досліджень хімічного складу поверхні цього металу за допомогою рентгенофлуоресцентного аналізатора.*

***Об'єктами для дослідження** були обрані: сучасний сертифікований банківський зливок срібла 2008 року а також дві срібні монети 1924 та 1850 років карбування.*

***Методика дослідження** зразків полягала в застосуванні авторської методики опробування поверхні металу шляхом її натирання беззольними тампонами до та після нагрівання за допомогою технічного фена з температурою повітря 550 градусів за Цельсієм упродовж хвилини. При цьому визначався хімічний склад поверхневих нашарувань металу та патини, які збиралися з великої площі. Дослідження хімічного складу срібла проводилося рентгенофлуоресцентним методом аналізу на приладі Expert 3L.*

***Висновки.** Дослідження показали, що домішкові хімічні елементи, іони яких близькі за розмірами до розмірів іонів срібла, вилучаються на поверхню лише упродовж тривалої історії побутування артефакту або під дією значного теплового впливу. Індикаторною ознакою автентичності антикварних срібних монет виступає відсутність на їх очищеній поверхні після її прогрівання хімічних елементів, що мають розміри, більші від іонів срібла. Срібні монети, які мають значний вік та були в ходу тривалий час, характеризуються високою чистотою поверхні відносно більш глибоких частин та, відповідно, слабкою здатністю до виділення на поверхню усіх домішкових хімічних елементів. Для визначення автентичності монет зі срібла доцільно проводити їх порівняння з добре атрибутованими екземплярами з музейних колекцій.*

***Ключові слова:** пам'ятки культури зі срібла, срібні монети, автентичність, рентгенофлуоресцентний аналіз, хімічний склад, домішкові хімічні елементи.*

Постановка проблеми. Пам'ятки культури зі срібла виготовлялися впродовж усієї історії людства, відколи з'явилися технології виплавки металів, отже, й нині вони упредметнюють практично усі соціально-культурні символи та традиції народів – державний устрій, важливі етапи розвитку технологій та мистецтва, свідчать про доленосні історичні події, видатних особистостей, побутові традиції та являють собою важливу меморіальну складову світового культурного надбання. Особливе місце серед виробів зі срібла займають нумізматичні пам'ятки, які виготовлялися з давніх давен та мали статус еквівалента цінності товарів,

послуг та інтелектуальної власності. На монетах знаходимо зображення гербів, портрети видатних осіб, написи та символи, які дозволяють відтворювати події далекого минулого.

На сучасному ринкові антикварних виробів найбільш актуальна проблема – виявлення підробок старовинних предметів і, зокрема, монет, які спотворюють об'єктивні уявлення про минуле та використовуються для здійснення недобропорядних операцій на світовому ринкові антикваріату. Отже, розробка ефективних методів підтвердження автентичності виробів зі срібла з використанням новітніх аналітичних приладів для дослідження хімічного складу металів становить вельми актуальну проблему сучасності.

Мета статті. Описати математичну модель процесу елімінації домішкових хімічних елементів з поверхні срібних виробів та довести можливість установлення факту автентичності пам'яток культури експериментально на основі використання результатів досліджень хімічного складу поверхні цього металу за допомогою рентгенофлуоресцентного аналізатора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Металознавчі дослідження, спрямовані на вивчення хімічного складу монетних металів, малочисельні[1] у зв'язку з високою вартістю обладнання. Більшість дослідників не акцентує увагу на застосуванні металографії в експертизі монет, а використовує точні методи дослідження як допоміжні[2].

У раніше опублікованих нами роботах висувалося припущення, що процес перекристалізації металів, який відбувається впродовж тривалого історичного періоду, призводить до самоочищення їх поверхні від домішкових хімічних елементів. У свою чергу це пояснює суттєву відмінність хімічного складу поверхні та глибинних частин металу. Феномен був підтверджений у численних експериментальних дослідженнях давніх артефактів історії, виготовлених із золота та заліза [3]. Було встановлено, що здатність до елімінації домішкових хімічних елементів з металів на поверхню залежить від співвідношення діаметрів їх іонів з розмірами материнських іонів, які утворюють кристалічну ґратку металів [4]. При температурі навколишнього середовища процес триває дуже довго і таким чином результати спостереження хімічного складу поверхні дозволяють підтвердити факт тривалої історії побутування виробів з металів або довести факт нещодавнього їх виготовлення, тобто, дійти до аргументованого рішення про їх автентичність. Ця можливість має виняткове велике значення для експертної роботи та роботи професійних оцінювачів культурних цінностей.

Крім того, рядом авторів [5] експериментально встановлено, що тривала історія побутування артефактів, виготовлених із металів, сприяє накопиченню в них ряду ізотопів [6], що дозволяє дійти висновку про зміни в їх хімічному складі та утворення відмінного хімічного складу на поверхні.

[1] Westner, K.J., Blichert-Toft, J., Gentelli, L. et al. 2024

[2] Orlyk, V. 2016; Orlyk, V. 2021; Orlyk, M. & Prokhnenko I. 2023; Orlyk, O. M., & Prokhnenko, I. 2023; Boiko-Haharyn, A. & Korpusova, I. 2017; Dergaciova L. & Bojko-Gagarin A. 2020;

[3] Indutnyi, Merezhko, Pirkovich, 2019; Indutnyi et al., 2021; Merezhko et al., 2021; Vovk et al., 2023; Vovk et al., 2022; Індутний, Мережко, Пірковіч, 2017; Індутний, Походяща, 2021.

[4] Indutnyi, Merezhko, Pirkovich, 2019.

[5] Eugster, Kramers, Krähenbühl, 2009; Eugster et al., 1995.

[6] Уран-гелієвий метод.

Реалізація пошуку відповіді на питання про автентичність виробів з металу з використанням рентгенофлуоресцентного аналізатора передбачає застосування авторської методики [7] опробування поверхні таких виробів. Суть її полягає в тому, що поверхня артефактів історії тричі натирається беззольними бавовняними тампонами, за допомогою яких збираються речовини, утворені елімінованими з металу хімічними елементами[8]. Після спалення тампонів аналізується їх хімічний склад на наявність у них окремих домішкових хімічних елементів та з метою визначення їх кількості[9].

Перший тампон дозволяє отримати інформацію про первинний хімічний склад поверхні досліджуваного предмета.

Другий – показує ступінь очищення поверхні предмета першим тампоном.

Далі поверхню металу впродовж хвилини прогрівають за допомогою технічного фена з температурою повітря 550 градусів за Цельсієм а після її охолодження знову натирають **третім тампоном.** У результаті прогріву з металу знову елімінуються домішкові хімічні елементи. Це добре видно при порівнянні хімічного складу попелу другого та третього тампонів.

Застосовуючи описану вище спеціальну методику опробування, ми маємо можливість відповісти на питання про те, чи залишилися домішкові елементи з великими та малими радіусами іонів у горішніх шарах металу. Якщо так, то метал має незначну історію побутування, адже процеси природної перекристалізації ще не призвели до його суттєвого самоочищення. Якщо після прогрівання поверхні реєструється незначна кількість хімічних елементів з радіусами іонів, близькими до основного металу, який складає кристалічну ґратку, то метал має тривалу історію побутування і, відповідно, предмет був виготовлений у минулому, тобто є автентичним та відповідає нашим уявленням про його вік.

Процес природної елімінації домішкових хімічних елементів з поверхні металу призводить до самоочищення впродовж певного часу, тобто:

$$C = \frac{dC}{dt}, \quad (1)$$

де C – концентрація металу, визначена в інтервалі від початкової концентрації материнського металу «R» до одиниці – $R < \mathbf{C \leq 1}$;

t – відносна метрика часу, впродовж якого відбувається природна перекристалізація конкретного металу при постійній температурі – T= const.

Процес відбувається шляхом виштовхування домішкових хімічних елементів із приповерхневих шарів металу безпосередньо на їх поверхню. Час вимірюється в умовних одиницях $t > 1$, адже у різних металів процес проходить упродовж різних періодів, супроводжується елімінацією різних хімічних елементів з різною швидкістю, й для спостереження за цим процесом потрібні більш детальні дослідження із застосуванням різних температур. Відтак, для з'ясування питання щодо автентичності артефактів зі срібла в

[7] Indutnyi et al., 2021; Merezhko et al., 2021; Vovk et al., 2022.

[8] Використання тампонів дозволяє зібрати матеріал з дуже великої площі поверхні металевого виробу, яка в тисячі разів більша аніж площа, яка доступна при стандартному дослідженні хімічного складу поверхні рентгенофлуоресцентним аналізатором.

[9] До проведення експерименту хімічний склад тампонів також перевіряють.

контексті з'ясування тривалості історії їх побутування слід вивчити співвідношення трьох основних параметрів: R, t та T.

Експериментальні дослідження артефактів із заліза і золота а також математичне моделювання цього процесу показали, що функція F(C), яка описує процес самоочищення поверхні металу при постійній температурі T, має такий загальний вигляд:

$$F(C,t) = Q\int \frac{dC}{dt} = Q\left(1 - e^{(1-u)}\right) + R, \quad (2)$$

де $u = t^{T}$;

R – величина, визначена початковим вмістом основного металу;

Q – початкова концентрація домішкових хімічних елементів.

Наприклад, якщо R = 0,95, то Q – величина, яка визначена початковим вмістом домішкових елементів у складі материнського металу – Q =1 - R = 0,05, а графіки зміни функції $F(C,t)$ упродовж часу t матимуть вигляд, показаний на рис. 1.

На графіках, які описують динаміку самоочищення металу у відносній шкалі часу при різних температурах T та за умови початкового вмісту домішкових хімічних елементів у його складі Q, який визначений у кількості 0,05 одиниць, видно, що збільшення температури (T) значно прискорює виділення домішкових хімічних елементів на поверхню – концентрація основного металу (C) швидко зростає. Отже, якщо в ході проведення досліджень поверхневі шари металу нагрівають до високих температур, процес елімінації відбувається майже миттєво.

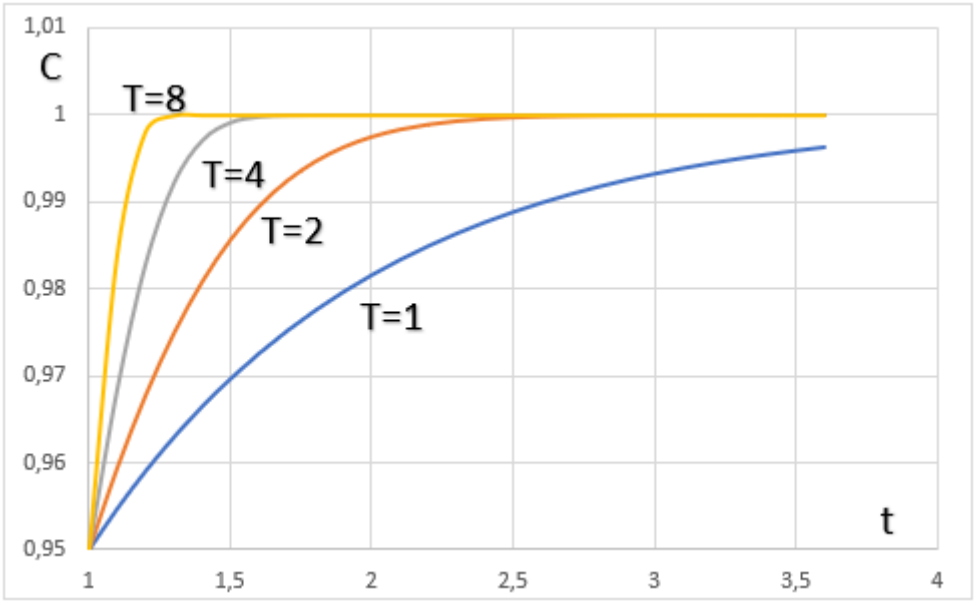

Рис. 1. Графіки, що демонструють співвідношення між рівнем самоочищення металу (C), який описаний параметром концентрації в частках одиниці в інтервалі 0,95<C≤1 (вісь ординат) та часом протікання процесу (t), який представлений в умовних одиницях. Графіки обраховані для різних температур, які також визначені в умовних одиницях: T= 1, T=2, T=4, T= 8

Перша похідна поданого вище рівняння по параметру «u» описується виразом «$|e^{u}|$» та підтверджує припущення про те, що швидкість елімінації домішок не залежить від їх початкової

концентрації в металі «Q», а залежить лише від температури, за

хімічних елементів багато, наприклад 20 %, то на поверхню їх буде виділятися більше, але з тією самою швидкістю, якщо температура не змінюватиметься.

Цей висновок дає підстави твердити, що послідовність виділення іонів залежить від їх атомних розмірів та способу хімічного зв'язку з материнським металом. Чим більша невідповідність розмірів домішкових іонів з розмірами іонів срібла, тим раніше вони виділяються з поверхневих шарів металу. Іони, що мають розміри, близькі до іонів срібла, при якої відбувається процес елімінації. Якщо домішкових кімнатній температурі виділяються дуже повільно або швидше, якщо поверхня нагрівається.

Причину селективної елімінації іонів сторонніх хімічних елементів на поверхню металу обумовлюють їх розміри, структура зовнішніх електронних оболонок а також тип хімічних зв'язків, тобто сукупність факторів, які відповідають за ступінь хімічної спорідненості з основним металом. Одночасно ця спорідненість у цілому може бути оцінена за допомогою показника деформації кристалічної ґратки срібла, яка пропорційна до показника «D»:

$$D = \frac{Rs+Ri}{d}, \qquad (3)$$

де D – локальний показник деформації кристалічної ґратки срібла;

Rs та Ri відповідно: атомні розміри іонів срібла та домішкового хімічного елемента (за Л. Поллінгом), (табл. 1) [10];

d – міжіонна відстань, притаманна недеформованій кристалічній ґратці срібла, яка дорівнює 2 Rs.

Таблиця 1

Розміри атомів різних хімічних елементів, які найбільш часто зустрічаються у природному сріблі та його сплавах (за даними https://xumuk.ru/bse/2419.html); розміри іонів цих елементів у різних сполуках, де вони перебувають у різній координації та валентних станах

№ з/п	Символ хімічного елемента	Атомний радіус (за Поллінгом) в ангстремах (R_i)	Іонні радіуси в різних сполуках (за Поллінгом) в ангстремах*	D
1.	Ag	1,45	1,13	1
2.	Ni	1,24	0,79; 0,72	0,93
3.	Fe	1,26	O,80; 0,67	0,93
4.	Cu	1,28	0,98; 0,80	0,94
5.	Si	1,33	0,39; 1,98	0,96
6.	Zn	1,37	0,83	0,97
7.	Mo	1,4	0,68; 0,62	0,98
8.	Au	1,44	1,37	0,99
9.	As	1,48	0,72; 0,47; 0,60; 1,91	1,01
10.	Hg	1,57	1,10	1,04

[10] https://xumuk.ru/bse/2419.html

11.	Pb	1,75	1,26; 0,76	1,1
12.	Na	1,86	0,92	1,14
13.	Sb	1,9	0,090; 0,94; 0,09; 0,074	1,16
14.	Ca	1,97	1,14; 1,26 ; 1,37; 1,48	1,18
15.	K	2,36	1,33	1,31

Примітка* 1 ангстрем = 0,1 нанометра.

Співвідношення атомарних радіусів домішкових іонів із розмірами іонів срібла у відносних одиницях індексу «D» відображено на рис. 2.

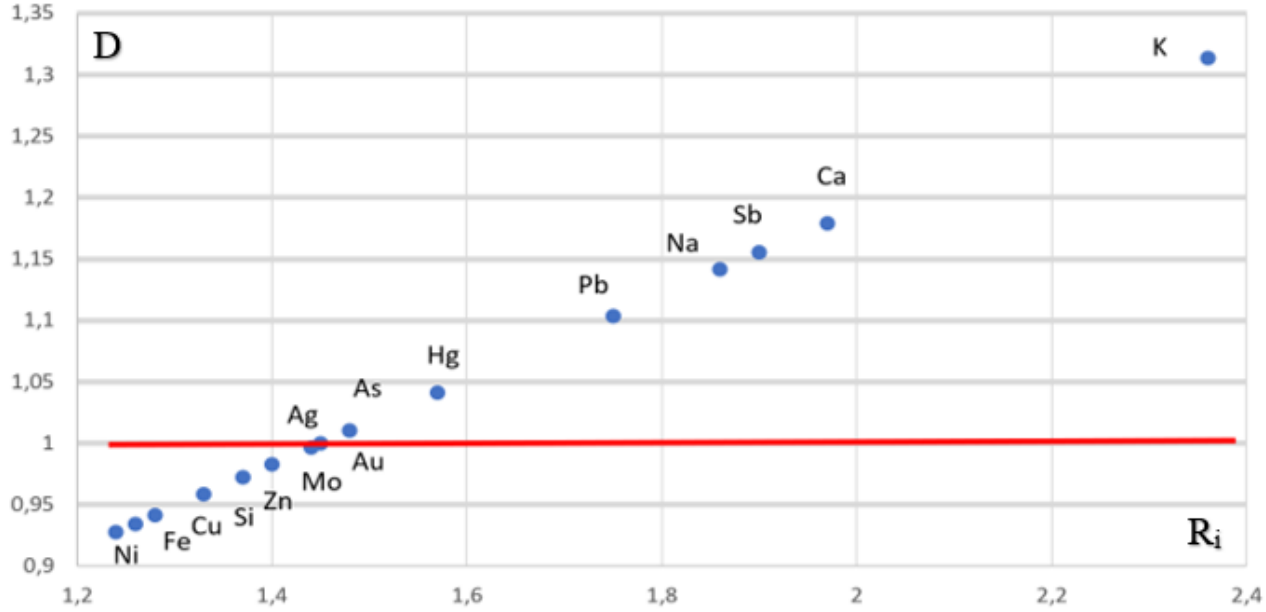

Рис. 2. Співвідношення атомарних радіусів домішкових іонів (вісь абсцис в ангстремах) до розмірів іонів срібла у відносних одиницях індексу «D» (вісь ординат). Червоною горизонтальною лінією множину хімічних елементів поділено на дві частини. Нижня – хімічні елементи, розміри іонів яких менші за іони срібла; верхня – іони хімічних елементів з розмірами, більшими за іони срібла. Спостережена залежність описується асимптотично простим лінійним рівнянням: D = 0,34 D + 0,5. Кореляція за К. Пірсоном – 0,999

Об'єктами для дослідження процесу самоочищення поверхні історичних артефактів зі срібла, які мають різний вік, були обрані: сучасний сертифікований банківський зливок срібла а також дві срібні монети, які виготовлені, відповідно, в першій половині 20-го століття та в середині 19-го століття (рис. 3).

Рис. 3. Зліва направо – банківський зливок срібла 2008 року із сертифікатом виготовлювача, срібний рубль 1924 року та срібний рубль 1850 року

Методика дослідження пойменованих зразків, як це зазначалося вище, полягала в застосуванні авторської методики опробування поверхні металу шляхом її натирання беззольними тампонами до та після нагрівання гарячим повітрям. Особливість такого методу опробування полягає в тому, що предметом дослідження обрано не загальний хімічний склад срібла, який декларує виготовлювач (наприклад, для банківського зливка, представленого на рис. 1, це 99,98 %), а хімічний склад поверхневих нашарувань металу та патини, які збираються з великої площі. Причому, якщо площа поверхні, яка досліджується рентгенофлуоресцентним аналізатором контактним способом, становить лише 1,5 міліметрів квадратних, то площа поверхні, з якої матеріал для вивчення збирають беззольним тампоном, перевищує 3 квадратних сантиметра, тобто 900 квадратних міліметрів, і, відповідно, є в 600 крат більшою. Відтак, запропонований метод опробування дозволяє вивчати вміст домішкових хімічних елементів на поверхні срібних монет, які характеризуються надмалими концентраціями в металі – від 0, 0001 до 0, 001 %.

Дослідження хімічного складу срібла проводилося рентгенофлуоресцентним методом аналізу на приладі Expert 3L (зав. № 127U/2012, свідоцтво про калібрування від 25.08.2023 UA/12-02/230825/0919) [11].

Виклад основного матеріалу дослідження. При дослідженні хімічного складу поверхні сертифікованого банківського зливка (табл. 2) з'ясувалося, що зберігання зливка з 2008 року в герметичній целулоїдній упаковці (без вільного доступу повітря) призвело до його потемніння і виділення на поверхню значної кількості хімічних домішок. Це добре фіксується за допомогою РФ-аналізатора у складі попелу першого тампона.

Другий тампон реєструє, що поверхня зливка була значною мірою очищена першим тампоном, тому на ньому залишаються лише часточки срібла або оксиду цього хімічного елемента та незначна кількість домішкових хімічних елементів Fe та Zn.

Третій тампон, натирання яким здійснювалося після прогрівання поверхні зливка гарячим повітрям (до 500 градусів за Цельсієм) упродовж хвилини, дозволяє реєструвати інтенсивну елімінацію іонів заліза, цинку і кальцію, що призводить до повторного збільшення концентрації домішкових хімічних елементів на поверхні досліджуваного зливка срібла.

Отже, до початку експерименту на поверхні зливка спостерігалися темно-сірі виділення хімічних сполук срібла та елімінованих хімічних елементів. Ці виділення достатньо легко стираються першим тампоном, змоченим у дистильованій воді. З результатів, представлених у табл. 2, видно, що протягом зберігання зливка срібла в целулоїдній герметичній упаковці впродовж 16 років (із 2008 по 2024 рік) при температурах, близьких до 20 градусів за Цельсієм, на його поверхню елімінувалися переважно іони, радіуси яких (за Л. Поллінгом) суттєво відмінні від радіусів іонів срібла й мають контрастні хімічні властивості. Натомість, хімічні елементи, іони яких близькі за розміром до розмірів іонів срібла, не вилучалися в помітній кількості.

[11] Indutnyi, Merezhko, Pirkovich, 2019; Merezhko et al., 2021; Vovk et al., 2023; Vovk et al., 2022; Індутний, Походяща, 2021.

Таблиця 2

Результати дослідження хімічного складу поверхні срібного зливка за допомогою РФА у відсотках вмісту

Послідовність опробування	Ag	Fe	Zn	Ca	Ni	Сума концентрацій домішкових хімічних елементів: Fe, Zn, Ca, Ni
Перший тампон	2,78	45,8	20,2	31,22	–	97,22
Другий тампон	99,73	0,15	0,12	–	–	0,27
Третій тампон	17,38	36,3	12,8	33,51	0,01	82,62

Після протирання поверхні зливка другим тампоном ми фіксуємо на його поверхні незначні залишки патинного матеріалу. Хімічний склад тампона більше збагачується сріблом, – дрібними частинками та оксидами цього металу.

Після прогрівання поверхні гарячим повітрям з температурою, близькою 500 градусів за Цельсієм, протягом хвилини (третій тампон) на поверхні зливка знову з'являється велика кількість повторно елімінованих домішкових хімічних елементів, атомні розміри яких великою мірою відрізняються від іонів срібла. Їх концентрація в попелі тампона становить 82,62 %, що вказує на дуже високу інтенсивність процесу елімінації. Також спостерігається збільшення концентрації іонів срібла, що може свідчити про незначну руйнацію поверхні зливка.

Цей результат також свідчить про те, що відносно невеликий час побутування зливка не призвів до виділення на його поверхню левової частки домішкових хімічних елементів, присутніх у сплаві, й лише процес нагрівання дозволяє виявити той результат, якого можна було б досягти при кімнатній температурі зберігання з плином дуже значного періоду існування об'єкта.

Крім того, про нетривалу історію побутування зливка також свідчить те, що після опробування поверхні першим тампоном його склад не містить елімінованих хімічні елементи, радіуси яких наближені до іонного радіуса срібла, наприклад, Au, As або Mo, тобто ті, виділення яких відбувається дуже повільно. При вивченні спектрів попелу третього тампона названі хімічні елементи фіксуються в надмалих концентраціях (слідах).

Описані вище результати дозволяють більш змістовно сформулювати дослідницьку гіпотезу щодо можливості підтвердження або спростування автентичності антикварних виробів зі срібла на основі спостереження динаміки виділення елімінованих елементів на поверхні виробів до та після теплового впливу.

Для експериментального підтвердження цієї гіпотези було проведено дослідження двох монет, що представлені на рис. 3.

Так, у табл. 3 наведено результати дослідження хімічного складу домішкових хімічних елементів поверхні срібного рубля 1924 року. Для зручності інтерпретації результатів із загального переліку хімічних елементів, які може виявляти рентгенофлуоресцентний аналізатор, були виділені лише ті хімічні елементи, концентрація яких значима й точно встановлена, з урахуванням величини допустимої похибки приладу. Загальна сума цих елементів була приведена до 100 %, після чого розраховувалися показники вмісту домішкових хімічних елементів.

Таблиця 3

Результати дослідження хімічного складу поверхні срібного рубля 1924 року, представленого на рис. 3

Порядок опробування	Ag	Ca		Fe	Zn	Cu	Ti	Сума домішкових хімічних елементів
Перший тампон	2,95	21,19		5,75	2,5	64,68	2,93	97,05
Другий тампон	1,64	43,45		5,9	1,78	42,47	4,76	98,36
Третій тампон	4,72	40,91		10,97	1,88	2,78	38,74	95,28

Хімічний склад попелу першого тампону свідчить про високі концентрації домішкових хімічних елементів на поверхні монети відносно зафіксованої концентрації срібла. Тобто, монета, вік якої 100 років, покрита шаром хімічних речовин, що утворилися як наслідок взаємодії елімінованих з металу хімічних елементів з навколишнім середовищем – гідрооксидів, гідрокарбонатів, гідросилікатів а також органічних сполук. Ці речовини розташовані не тільки на поверхні, а й у кавернах металу, який упродовж тривалого часу побутування артефакту перекристалізовувався та розущільнювався.

Результати аналізу хімічного складу попелу другого тампону свідчать про збільшення концентрації Ca, Fe та Ti, адже ці елементи утворюють переважно легкорозчинні гідрооксиди, що активно вилучаються з кавернозної поверхні та концентруються на ній під впливом теплової енергії, яка утворюється у процесі натирання. Водночас, концентрація срібла, цинку та міді зменшується, що свідчить про очищення поверхні від сполук цих хімічних елементів, які, вочевидь, не є легкорозчинними. Отже, іони з радіусами, які виразно відрізняються від срібла (рис. 2), суттєво збільшують власну концентрацію на поверхні, а іони з більш близькими радіусами – навпаки. Крім того, у процесі натирання на поверхню виділяються розчинні речовини, які накопичилися в міжзеренних пустотах, що утворилися в результаті природної перекристалізації металу. В описаному вище зливку срібла такі пустоти поки що відсутні, також не було умов для потрапляння вологи до із зовнішнього середовища.

Хімічні аналізи попелу від третього тампону після прогрівання поверхні вказують на зростання концентрації сполук з іонами Ag, Fe, Zn, Ti, у той час як концентрація Ca та Cu зменшується, причому концентрація міді зменшується дуже значною мірою. Це пояснюється відмінністю хімічних властивостей елементів. Так, після прогрівання поверхні відбувається додаткова руйнація срібного сплаву, відповідно, концентрація цього елемента зростає. Під дією тепла іони заліза, титану та цинку починають активно вилучатися з поверхневих шарів срібла. Зменшення концентрації кальцію та міді вказує на їх видалення з поверхні зливка другим тампоном та дуже маленьку залишкову концентрацію цих елементів у поверхні металу. Тобто, вони були елімінованими на поверхню впродовж тривалої історії побутування ще до початку експерименту з прогріванням.

Порівнюючи результати дослідження срібного рубля СРСР 1924 року з результатами дослідження зливку, виготовленого у 2008 році, дійдемо висновку про наявність мікропоруватості поверхні монети та утворення у поверхневому шарі легкорозчинних хімічних сполук –

гідрооксидів, гідрокарбонатів та гідросилікатів, для яких потрібна волога, що не має місця у зливку 2008 року, який зберігався в герметичній целулоїдній упаковці.

Таким чином, дослідження хімічного складу поверхні срібної монети 1924 року до та після її прогрівання дозволяє виявити такі ознаки автентичності:

- наявність суттєвих відмінностей у поведінці домішкових хімічних елементів з різними іонними радіусами, що еліміновані на поверхню;
- активна повторна елімінація контрастних за розмірами хімічних елементів після прогрівання поверхні;
- зниження концентрації хімічних елементів (Cu), які були виявлені на поверхні монети за результатами дослідження хімічного складу першого та другого тампонів.

При проведенні досліджень монети «рубль» 1850 року (табл. 4) з'ясувалося, що вміст срібла в першому тампоні значно вищий аніж у зливку та рублі 1924 року, описаних нами вище. Отже, від початку маємо дуже порувату і розущільнену поверхню монети, вкриту міжзеренними пустотами, де концентруються еліміновані зі срібла хімічні елементи. Співвідношення концентрації срібла до концентрації елімінованих з нього домішкових хімічних елементів наближене до співвідношення 1:2, що вказує на значну руйнацію цілісності срібного сплаву – легкого відриву мікрокристалів срібла від поверхні у процесі механічної дії на неї першим тампоном. Це слід розглядати як окрему ознаку автентичності монети.

Таблиця 4

Результати дослідження хімічного складу поверхні срібного рубля 1850 року, представленого на рис. 3, за допомогою РФА у відсотках вмісту

Порядок опробування	Ag	Ca	Fe	Zn	Cu	Ti	Сума домішкових хімічних елементів
Перший тампон	32,58	38,57	3,84	2,83	8,97	13,21	67,42
Другий тампон	5,38	40,96	6,87	5,56	13,5	27,73	94,62
Третій тампон	8,8	–	11,51	3,65	22,4	53,64	91,2

Результати дослідження хімічного складу другого тампону виявляють значне збільшення концентрацій усіх хімічних елементів, крім срібла. Це свідчить про активне видалення другим тампоном легкорозчинних хімічних сполук, практично, усіх елімінованих іонів з поруватої поверхні срібла так само, як це спостерігалося в результатах дослідження монети 1924 року.

Аналіз хімічного складу попелу третього тампону вказує на зменшення концентрації домішкових іонів Zn та Ca, які реєструвалися у значних концентраціях в попелі другого тампону. Водночас нагрівання активує збільшення концентрації решти хімічних елементів, які мають менші від срібла радіуси іонів. Збільшення концентрації срібла в попелі третього тампону вказує на руйнацію поверхні монети під дією тепла.

Отже, для срібних монет, які мають значний вік, характерна висока концентрація хімічних елементів, іони яких були елімінованими на поверхню та в міжзеренний простір частково перекристалізованого металу, а також підвищена здатність до руйнації поверхні.

Висновки

- Домішкові хімічні елементи, іони яких близькі за розмірами до

розмірів іонів срібла, вилучаються на поверхню лише впродовж тривалої історії побутування артефакту або під дією значного теплового впливу.

- Ефект елімінації домішкових елементів на поверхню металів і, зокрема, срібла, має особливо велике значення для дослідників, адже свідчить про принципову неможливість об'єктивного вивчення первинного хімічного складу історичних артефактів з металів, які прогрівалися у процесі проведення реставраційних робіт або піддавалися інтенсивному чищенню їх поверхні.

- Прогрівання металу повністю усуває можливість встановлення віку артефактів уран-гелієвим методом [12].

- Індикаторна ознака автентичності антикварних срібних монет – відсутність на їх очищеній поверхні після її прогрівання хімічних елементів, що мають розміри, більші від іонів срібла.

- Автентичні артефакти зі срібла мають підвищену здатність до виділення на поверхню значної кількості менших за розмірами іонів під дією тепла.

- Срібні монети, які мають значний вік та були в ходу тривалий час, характеризуються високою чистотою поверхні відносно більш глибоких частин та, відповідно, слабкою здатністю до виділення на поверхню усіх домішкових хімічних елементів.

- Описана методика досліджень потребує подальшого вдосконалення та розширення переліку досліджуваних об'єктів з метою виділення групи найбільш інформативних, в рамках поставленого завдання, хімічних елементів а також перевірки результатів за допомогою вивчення поверхні артефактів під електронним мікроскопом.

- Для визначення автентичності монет зі срібла доцільно проводити їх порівняння з добре атрибутованими екземплярами з музейних колекцій, а також застосовувати інші методи дослідження, зокрема трасологічні.

[12] Zeitler, 2014.

References

Eugster, O., Kramers, J., & Krähenbühl, U. (2009). Detecting forgeries among ancient gold objects using the U, Th-4He dating method. Archaeometry, 51 (4), 672–681. doi: https://doi.org/10.1111/j.1475-4754.2008.00426.x.

Eugster, O., Niedermann, S., Thalmann, C., Frei, R., Kramers, J., Krähenbühl, U., Liu, Y. Z., Hofmann, B., Boer, R. H., Reimold, W. U., & Bruno, L. (1995). Noble gases, K, U, Th, and Pb in native gold. Journal of Geophysical Research: Solid Earth, 100 (B12), 24677-24689. doi: https://doi.org/10.1029/95JB02843.

Indutnyi, V., Merezhko, N., & Pirkovich, K. (2019). Studying the authenticity of the golden element from a Mongolian warrior's armor by physical-chemical methods. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 1 (12 (97)), 34–40. doi: https://doi.org/10.15587/1729-4061.2019.157156.

Indutnyi, V., Merezhko, N., Pirkovich, K., & Andreiev, O. (2021). Identification of patterns of crystal-chemical transformations in historical artifacts made of metals. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 1 (12 (109)), 44–51. doi: https://doi.org/10.15587/1729-4061.2021.225418.

Merezhko, N., Vovk, Y., Indutnyi, V., Pirkovich, K., Davydiuk, V., & Andreiev, O. (2021). Devising criteria for the authenticity of historical cold weapons based on X-ray fluorescence analysis of their surface. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 6 (12 (114)), 6–11. doi: https://doi.org/10.15587/1729-4061.2021.247624.

Vovk, Y., Indutnyi, V., Merezhko, N., Pirkovich, K., & Dyshlova, V. (2023). Determining the sequence of elimination of impurity ions from the surface of historical cold iron weapons. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 3 (12 (123)), 24–29. doi: https://doi.org/10.15587/1729-4061.2023.283077.

Vovk, Y., Merezhko, N., Indutnyi, V., Pirkovich, K., & Lytvynenko, Y. (2022). Determining dangerous chemicals on the surface of metallic historical artefacts. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 6 (12 (120)), 6–12. doi: https://doi.org/10.15587/1729-4061.2022.268175.

Zeitler, P. K. (2014). U-Th/He Dating. Encyclopedia of Scientific Dating Methods. Dordrecht: Springer, 1–14. doi: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6326-5_131-1.

Indutnyi, V. V., Merezhko, N. V., & Pirkovich, K. A. (2017). Bezpeka pam'iatok kul'tury z metaliv [Safety of cultural monuments made of metals]. Commodities and Markets, 1, 36–49. [in Ukrainian].

Indutnyi, V. V., & Pokhodiashcha, O. B. (2021). Ekspertyza pamiatok kultury [Expertise of cultural monuments]. Kyiv: Litera LTD, 516. [in Ukrainian].

Boiko-Haharyn, A. & Korpusova, I. (2017) Monetno-vahovi zlyvky hryvni ta yikh tohochasni pidrobky z kolektsii Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu. [Coin-weight hryvnia ingots and their counterfeits from the collection of the Odessa Archaeological Museum]. Zapysky otdela numyzmatyky y torevtyky Odesskoho arkheolohycheskoho muzeia. 3. 120-132. [in Ukrainian].

Dergaciova L. & Bojko-Gagarin A. (2020). Some observations on the metal composition of the Moldovan groats minted by Stephen IV. Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice. (6). 407-413. [in English].

Orlyk, V. (2016). A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. Acta Archaeologica Lodziensia, 62. pp. 93–97. [in English].

Orlyk, V. (2021). Coins in Byzantine Style with the Latin Letters R–E–X. The Royal Numismatic Society, The Numismatic Chronicle 181, pp. 233–246. [in English].

Orlyk, M. & Prokhnenko I. (2023). Imitation of the denarius of Octavian Augustus of Mala Kopanya type. East European Historical Bulletin, (29), 8–21. https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292954. [in English].

Orlyk, O. M., & Prokhnenko, I. (2023). Imitations of Roman denarii of Rosca Fabata from Malaya Kopanya and its surroundings. The Ukrainian Numismatic Annual, (7), 40-53. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-40-53. [in English].

Westner, K.J., Blichert-Toft, J., Gentelli, L. et al. (2024). Tracing metallurgical links and silver provenance in Balkan coinage (5th -1st centuries BCE). Archaeological and Anthropological Sciences, 16, 198 https://doi.org/10.1007/s12520-024-02106-1. [in English].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-331-339

УДК 737.1[904:495.22]

THE GREEK COIN FINDS OF UKRAINE AND LINKED OPEN DATA

Mark Pyzyk
Getty Research Institute (Los Angeles, USA)
mpyzyk@getty.edu; ORCID: 0000-0001-7542-4252

This article describes the Greek Coin Finds of Ukraine's (CFU) approach to Linked Open Data (LOD), and especially its strategy of compliance with the Nomisma standard for encoding numismatic objects. CFU is a numismatic data project that aims to digitize coin finds of ancient Greek coins found on the territory of modern Ukraine since 1973. A robust LOD access method is desirable from the perspective of making data findable, accessible, interoperable, and reusable. The paper introduces readers first to LOD, broadly, and then introduces Nomisma as a solution particular to numismatics. It then describes the particular approach of CFU, aiming to draw out some general lessons for Digital Humanities projects that might face similar challenges.

Keywords: *ancient Greek coins, coin finds, Ukraine, digital numismatics, methodology.*

ЗНАХІДКИ ГРЕЦЬКИХ МОНЕТ В УКРАЇНІ ТА ПОВ'ЯЗАНІ З НИМИ ВІДКРИТІ ДАНІ

Марко Пижик
Дослідницький інститут Гетті (Лос-Анджелес, США)
mpyzyk@getty.edu; ORCID: 0000-0001-7542-4252

Мета статті. *Ця стаття описує підхід проекту «Грецькі монетні знахідки України» (CFU) до пов'язаних відкритих даних (LOD), а особливо його стратегію дотримання стандарту кодування нумізматичних об'єктів Nomisma.*

Наукова новизна. *CFU – це проект нумізматичних даних, мета якого – оцифрування знахідок давньогрецьких монет, знайдених на території сучасної України, починаючи з 1973 року, коли було опубліковано «Інвентар грецьких монет» (IGCH). Це останнє комплексне дослідження скарбів грецьких монет у регіоні, тому наш проект доповнює його, актуалізуючи дані станом на 2020-ті роки. Надійний метод доступу до LOD бажаний з точки зору того, що уможливлює віднайдення даних як таких, що доступні, сумісні і придатні для багаторазового використання.*

Методологія. *Стандарти для пов'язаних відкритих даних (у формі Resource Description Framework або RDF) були вперше визначені наприкінці 1990-х років, коли виникла потреба ефективно обмінюватися даними. За останні десять років він став основним рішенням у музейній, кураторській та цифровій гуманітарній сферах, ставши стандартом для установ, які бажають обмінюватися даними. У цій статті*

ми утримуємося від детального технічного огляду LOD як технічного формату чи філософії управління та обміну даними, натомість зосереджуємося на конкретних проектах у сфері цифрової гуманітаристики. Ми зосередимося на підході консорціуму Nomisma до оцифрування інформації про нумізматичні об'єкти (монети, медалі тощо). Консорціум Nomisma був започаткований у 2014 році як спільний проект Американського нумізматичного товариства (ANS) та Інституту вивчення стародавнього світу (ISAW), які хотіли створити спільний каталог римської монетної справи. Для цього їм потрібно було домовитися про структуру, за допомогою якої можна було б структурувати та обмінюватися даними з кількох інституційних баз даних. Результатом стала Nomisma, і в рамках проекту було створено Онлайн каталог монет Римської імперії (Online Coins of Roman Empire, OCRE). Це важливо, оскільки Nomisma структурно відрізняється від низки інших високорівневих схем кодування даних про спадщину (таких як SKOS або CIDOC CRM). Відтоді Nomisma стала фактичним стандартом для нових нумізматичних проектів, які бажають зберігати і ділитися своїми даними, але особливо в галузі античної та середньовічної історії. Ця стаття пояснює на дуже простих прикладах, як працює Nomisma, і надає ресурси для подальших досліджень.

Висновки та основні результати дослідження. *Ми зосереджуємося на методології, яку CFU прийняв для оцифрування власних монетних знахідок. Не вдаємося до деталей отриманих результатів, але обговорюємо наш підхід до LOD. На початку проекту ми співпрацювали зі співробітниками ANS та Nomisma з метою структурувати наші табличні дані (за допомогою наданих нам низки пов'язаних шаблонів), використовуючи контрольовану лексику Nomisma, щоб керувати вхідними значеннями. Ми вважаємо, що, використовуючи цей метод, приблизно відповідаємо вимогам Nomisma. Пізніше, за допомогою відносно простих скриптів, плануємо перетворити наші табличні дані в RDF, розмістити їх у потрійному сховищі і зробити загальнодоступними за допомогою методів LOD, таких як SPARQL.*

Ключові слова: *давньогрецькі монети, монетні знахідки, Україна, цифрова нумізматика, методологія.*

Introduction

The Greek Coin Finds of Ukraine (CFU) aims to digitize known coin finds of the ancient Greeks (from the sixth to first centuries BCE) on the territory of modern Ukraine. The project began in 2022, shortly after the invasion of Ukraine by the Russian Federation. It had two initial aims. The first was to provide a scholarly basis upon which to begin discussing heritage loss, looting, and markets for ancient Greek coins in the region. The second was to provide a scholarly resource to fill large gaps in overall numismatic knowledge since 1973, when the Inventory of Greek Coin Finds (IGCH) was published.[1] Although the IGCH aimed at an overall Afroeurasian view of Greek coinage (well beyond Ukraine or even eastern Europe), it provided a reasonably comprehensive overview of East-European Greek coin hoards up to that point, and it has served as a touchstone for scholars in the time since. Indeed, our project has no intention of superceding the IGCH (neither overall, nor with respect to Ukraine) – rather, it aims to supplement it, bringing it up to date for the 2020s, at least for the territory of Ukraine.

CFU follows methodological assumptions (about pertinent information on coin hoards, level of detail regarding individual coins, etc.) that are common to a number of coin find projects, including the IGCH. This includes, for example, the *Coin Hoards of the Roman Empire*

1 (Thompson et al. 1973).

(covering the international circulation of Roman coinage up to Late Antiquity)[1] and the *FLAME Project* (covering the international circulation of coinage from Late Antiquity to the early Medieval period).[2] This also includes the American Numismatic Society's *CoinHoards.Org*, which is itself (or at least, was at its conception) a digitized version of the IGCH. It includes also the coin hoard reporting ecosystem of the German Archaeological Institute (*Antike Fundmünzen in Europa*, or AFE),[3] which covers several bases of ancient coin circulation, mostly in Central and Eastern Europe. Notably, the AFE now includes a project that sits at a common insection with CFU – i.e., AFE-Ukraine – which aims to digitize the Roman coin finds on Ukrainian territory.[4] This methodological orientation means that all of these projects (with AFE being a slight exception, focusing more on individual coin information) record information primarily aimed at tracking the circulation of broad categories of coin – treating them not individually, but in aggregate. These project therefore largely eschew information on coin inscriptions, imagery, die axis, and other characteristics that are typically recorded when projects begin at the level of coin, rather than coin find.

The aim of this short paper is to outline CFU's approach to Linked Open Data, an important, emergent element in digital numismatics (though it is now at least a decade old and widely adopted), and in particular our compliance with the Nomisma standard for encoding numismatic data. One of the major dilemmas in the digital humanities has historically been a lack of methodological homogeneity among research scholars. In many instances, scholars reinvent the wheel continuously as they pursue short-to-medium term projects (usually funded with grants to solve particular research questions). The rise of Linked Open Data provides a notable counterexample, and I hope that this paper is of use to Ukrainian scholars, museum professionals, and curatorial researchers who wish to expand their footprint within the field of digital humanities – as well as, of course, to numismatists, who are well-placed to benefit.[5]

Linked Open Data

Before discussing Nomisma, it would be helpful to provide a short introduction to Linked Open Data (LOD). LOD, in particular through the Research Description Framework (RDF) approach, was specified in the late 1990s by the World Wide Web Consortium (WC3) as a means of encoding graph data, which at its core models relationship between objects. In short, does A relate to B? And if so, how?

The real challenge that LOD was meant to overcome was how to relate one body of data to another in a methodologically rigorous and reproducible way: what structures could be specified that would allow specialists to share data with minimal revisions, reconciliation, or controversy? It was originally envisioned as a solution for corporate data sharing scenarios (for example, financial or logistics data), but over the last fifteen years or so has become fixture of the digital humanities data environment in Europe and North America. The idea at the heart of RDF and LOD is the data "triple": which is to say, a subject, predicate, and object. A comprehensive treatment of triples, file formats, and so on,

1 https://chre.ashmus.ox.ac.uk.
2 https://coinage.princeton.edu.
3 http://afe.dainst.org/index.php.
4 (Yanov 2024).

5 A recent article on digital numismatics in Ukrainian has focused some of its analysis on LOD, so it is clear that there is considerable awareness of the technology at least within certain circles in Ukrainian scholarship. See:(Kotsur, Orlyk and Bondarenko 2023).

is beyond the scope of this paper, but a basic version might look like this. Let us take a hypothetical Person A (our subject). Person A is related in some way to Person B (our object). The question of how the two are related is specified by a predicate—do they simply know one another? Do they love or hate one another? Does one work for the other? A properly formed predicate should be able to tell us this.

What this looks like in practice (which is to say, in code) can be daunting, and requires some technical knowledge to pursue. For those interested in doing so, resources are plentiful.[1] The primary point to take away is that any research community that has a shared interest in a particular body of data, and would like to reliably and easily share it, has a strong incentive to agree upon structured rules around how to encode that data—e.g., what conceptual bounds to enforce, what terms to use, and so forth. This is the essence of Linked Open Data. Particular disciplines, then, like environmental studies, library informatics, museum and art curatorship, and so forth, have all adopted what are called ontologies/ schemata by which to order concepts, as well as controlled vocabularies to describe them.

LOD has entered the humanities in several waves. The first-adopters were museums, archives, and art galleries, which had considerable physical collections that they managed through data. The Getty, for example – in particular through organizations like the Getty Research Institute and Getty Digital – provides considerable resources on artistic and cultural terminology through the Getty Vocabularies Project, which it has made available in the form of Linked Open Data since 2017.[2] They are now joined by institutions like Yale's Beinecke Library, which has converted much of the Yale data library management system to LOD,[3] or the Rijksmuseum in Amsterdam, which is currently launching new LOD-enable data services for museum collections.[4]

This has crossed over to research academia in several spheres, notably in ancient history. A recent edited volume has collected thirteen chapters on emerging uses of Linked Open Data in research that focuses primarily on the Greco-Roman world.[5] Ranging from papyrology[6] to Latin literature,[7] these showcase the diverse applications that digital Classicists are currently considering for Linked Open Data within their field.

Nomisma

One of those papers (Gruber & Meadows 2021) focuses on the role of Linked Open Data in digital numismatics, in particular through the Nomisma ontology.[8] Nomisma's goal is to provide an agreed upon framework for ordering and descrbing numismatic concepts and objects. In so doing, it has pioneered the LOD approach in American and European digital humanities, reaching a state of maturity far before any other field within digital history or archaeology.

Nomisma took shape, starting in 2014, through a collaboration between the American Numismatic Society (ANS) and the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University. This initial collaboration developed over the next few years into a fully-realized

1 Readers are encouraged to get ahold of O'Reilly publications along these lines on RDF and SPARQL. For example: (Powers 2003); (Ducharme 2013). There are many online tutorials, but one may begin with Jonathan Blanley's primer in the *Programming Historian*. See: Blaney, J. "Introduction to the Principles of Linked Open Data": https://programminghistorian.org/en/lessons/intro-to-linked-data.

2 https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/.

3 https://lux.collections.yale.edu/.

4 https://www.rijksmuseum.nl/en/research/conduct-research/data/overview.

5 (Bond, Dilley, and Horne 2021).

6 (Baumann 2021).

7 (Babeu and Dilley 2021).

8 (Gruber and Meadows 2021).

LOD schema for numismatics, and by 2017 the coin collections of several institutions were linked through sites such as the *Online Coins of the Roman Empire* (OCRE). This was followed by projects such as the *Hellenistic Royal Coinages* project (a major project funded by the National Endowment for the Humanities), which connected a number of major collections through targeted disciplinary sub-projects – for example, the coinage of Philip II and Alexander III (*Pella*), *Seleucid Coins Online*, *Antogonid Coins Online*, and *Ptolemaic Coins Online*.

Another major ANS project that made use of Nomisma was *CoinHoards.Org*, which began as a digitized version of the 1973 *Inventory of Greek Coin Hoards*. The original inventory plays a conventional methodological role, serving as a scholarly reference source for coin hoards made up of ancient Greek coins (roughly from the sixth to first centuries BCE). However, it remains a remarkable achievement. For example, its scope is global, while those of other inventories have tended to be more limited – both by period and typically by nation state (e.g., Vladislav Kropotkin's inventories of Roman and Byzantine coin hoards in the Soviet Union, Jiři Militky's inventory of Czech coin hoards, Pilet-Lemière and Lafaurie's inventory medieval French hoards).[1] Nevertheless, *CoinHoard.Org* takes a 20th century publication and updates it for the 21st: e.g., hoards are now linkable to individual coins, there is scope for infinite expandability, and so forth.[2]

We should say a few brief words about how Nomisma works. A more detailed description can be found in technical documentation on their website.[3] It is enough to describe a few simple graph relationships. Let us take as our example an Olbian stater, minted under Eminacus, dating to around 460–440 BCE (See Figure 1). It is in the collection of the ANS (1944.100.36142), but can be accessed on the online catalogue – *Mantis* – at a stable URL.[4] Information on the coin can be accessed in several machine-readable forms here – including RDF, JSON-LD, and a number of other standard LOD formats. The numismatics-specific concepts are contained in a custom format – NUDS (Numismatic Description Schema). The NUDS file encodes a considerable number of characteristics about the coin, including that it *is* a coin. That information – describing what a coin is, its relationship to other concepts, etc. – can be found at a stable URL (or more accurately, a URI or UUID): http://nomisma.org/id/coin. The file also has a denomination – in this case, "stater": http://nomisma.org/id/stater. And a mint – "Olbia": http://nomisma.org/id/olbia.

Fig. 1**:** Obverse of an Olbian stater of Eminacus (460–440 BCE) (Copyright American Numismatic Society, used under CC-BY-NC license).

1 (Pilet-Lemière and Lafaurie 2003).

2 Nevertheless, we may insert a caveat. Much of this expansion has not happened. Find-level data and digitization has not been a priority for the ANS or for other organizations, and *CoinHoards.Org* has languished somewhat. It is our hope that CFU and other follow-on projects may change this.

3 They provide a comprehensive guide to the Nomisma ontology: http://nomisma.org/ontology. Besides this, one may find a "cookbook" of exempla that will allow users to query their data using the SPARQL query language.

4 http://numismatics.org/collection/1944.100.36142.

But where does this get us? Let us say we were not interested solely in this one, particular Olbian stater. If we wanted to find all of them (at least those in the ANS's collection), we might search first for all objects of the type "coin" (our subject), which "hasDenomination" (our predicate) of the denomination type, "stater" (our object). Moreover, we could condition this search to only return objects which also fit a second triple: for example, objects of the type "coin" which "hasMint" "Olbia". Doing this requires some facility with SPARQL, a query language designed specifically to work with RDF. If we do this, we find that there is a second such coin in the ANS's collection (that is, another stater of Eminacus).[1]

This is a rather limited application of LOD, since the promise is that the approach would connect dozens of collections, potentially yielding hundreds or thousands of specimens. Indeed, in our example, we'd be better off using the built-in search of the *Mantis* website. Nevertheless, we are simply illustrating some principles here, not conducting research. The meager returns of this search show why it is critical that numismatic collections (indeed, all kinds of heritage collections) properly link their data (for example, in some other disciplinary niches – for example, Roman or royal Hellenistic coins – many more exempla are returned, including coins from collections outside of the ANS). If a reasonable number of collections of, for example, Greek coinage from the Black Sea *were* LOD compliant, a researcher might be able to expand their query beyond just one, vastly expanding the size of their data footprint. Ukrainian coin collections, for example, would benefit from digitizing their data in this manner, as it would allow for a more comprehensive view of the overall data environment and a more accurate assessment of the heritage situation (I am, of course, aware that a serious lack of resources would preclude such a project – at present).

Greek Coin Finds of Ukraine

So, where does this leave our project – the Greek Coin Finds of Ukraine? Indeed, CFU extends the IGCH, gathering information on coin hoards published later than 1973. However, as the name implies, it is solely focused on the territory of modern Ukraine. The outlines of the project, along with some preliminary results, have been covered elsewhere.[2] For now, it can be said that the project continues to digitize coin finds, updating the IGCH past its publication date (i.e., 1973).

The more pertinent point is to discuss the ways that the project has forefronted Linked Open Data (and in particular, Nomisma) compliance, structuring its digitization process in a way that will allow it to link Ukrainian coin finds to larger bodies of coin hoard data, such as *CoinHoards.Org*. Our approach could perhaps be helpful especially to other projects that do not have the necessary technical expertise to build a fully Linked database from scratch or to host a public RDF triple store. Rather than start from this challenging *sine qua non*, we instead adopted a form of rough compliance with Nomisma.

What this means in practice is as follows. We began by identifying the LOD schema we wished to adopt – in this case, Nomisma. We worked with staff at the ANS to formulate a spreadsheet template for data entry. In this case, we adopted a series of linked spreadsheets that had been originally created for digitization of *CoinHoards.Org*, committing to the use of Nomisma URIs to refer to concepts such as Mint, Denomination, Metal, and so on (see Figure 2).

1 http://numismatics.org/collection/1959.151.3.

2 Pyzyk 2023.

AB	AC	AD	AE	AF
Material 1 URI	**Material 2 URI**	**material uncert**	**Denomination 1**	**Denomination 2**
https://nomisma.org/id/ae			Borysthenes	
https://nomisma.org/id/ae			Borysthenes	
https://nomisma.org/id/ae			Borysthenes	
https://nomisma.org/id/ae			http://nomisma.org/id/dolphin	
https://nomisma.org/id/ae			http://nomisma.org/id/dolphin	
https://nomisma.org/id/ae			http://nomisma.org/id/dolphin	
https://nomisma.org/id/ae			http://nomisma.org/id/dolphin	
https://nomisma.org/id/ae			http://nomisma.org/id/obol	
https://nomisma.org/id/ae			http://nomisma.org/id/obol	
https://nomisma.org/id/ae			http://nomisma.org/id/obol	
https://nomisma.org/id/ae				
https://nomisma.org/id/ae				

Fig. 2: Part of a CFU template sheet, with emphasis on UUIDs/URIs in place of text labels (included are places, e.g., "Borysthenes," where Nomisma does not yet provide an adequate controlled vocabulary)

Our strategy then had less to do with technology than with methodology. Rather than encode coin finds according to our own typology and vocabulary, something that scholars in the digital humanities are all too familiar with, we adopted an accepted set of guidelines agreed upon by the community of digital numismatists. And while our data remains unconverted at present, at a future date, conversion to NUDS/RDF files and to a Linked Open Data structure ought to be fairly straightforward. The lesson for digital humanities projects, and the thing that ought to be valuable to low-resource projects that nevertheless wish to make their data useful to others is this: Projects need not start with RDF – rather, it is enough to agree on a conceptual framework and controlled vocabulary and implement these thoroughly, from the start.

This is useful especially in that other Ukrainian projects are now underway that we may one day wish to share data with. One such project is the *AFE* (*Antike Fundmünzen in Europa*) *Ukraine*, a project supported by the German Archaeological Institute, which aims to digitize Roman coin finds on Ukrainian territory. A shared data structure will be important, for instance, in enforcing disciplinary borders between our two projects (since the transition from Greek to Roman is complicated, especially at the edges of the ancient Mediterranean world). Having settled on some basic agreement, a common Nomisma-based structure will let us enforce those boundaries effectively. We are very happy, then, that they are also pursuing a Nomisma-compliant strategy.[1]

Conclusion

This article has summarized some of the work of the Greek Coin Finds of Ukraine project, in particular its approach to Linked Open Data as a digitization and data-storage methodology. We have emphasized the rough nature of this approach, noting the incompleteness of our Nomisma compliance, but also the ways in which philosophical alignment has been found, such that future conversion of our data to RDF and the creation of a publicly accessible triple-store will be easily

1 Yanov 2024.

achieved.

We think that this is a viable method for many digital numismatic projects to take in pursuing object digitization. At the very least, it does not hurt—saving time and effort in developing a conceptual framework for digitization, and providing controlled vocabularies to those doing the work. Whether or not it applies to other fields will depend on how well-developed LOD schemata and ontologies have become within that disciplinary niche. Those that have well-developed conceptual schemata, borne of a mature community of digital scholars pursuing common projects, will be able to reap considerable scholarly rewards in the future –especially given recent gains in artificial intelligence and computer vision, which promise considerably more sophisticated digitzation pipelines, going forward.

References

Babeu, Alison, and Paul Dilley (2021). "Linked Open Data for Greek and Latin Authors and Works." In *Linked Open Data for the Ancient Mediterranean: Structures, Practices, Prospects*, edited by Sarah E. Bond, Paul Dilley, and Ryan Horne. Vol. 20. https://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/20-9/.

Baumann, Ryan (2021). "Linked Open Data for Papyrology." In *Linked Open Data for the Ancient Mediterranean: Structures, Practices, Prospects*, edited by Sarah E. Bond, Paul Dilley, and Ryan Horne. Vol. 20. https://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/20-11/.

Bond, Sarah E., Paul Dilley, and Ryan Horne, eds. (2021). *Linked Open Data for the Ancient Mediterranean: Structures, Practices, Prospects*. Vol. 20. http://hdl.handle.net/2333.1/gqnk9kz2.

Ducharme, Bob (2013). *Learning SPARQL*. O'Reilly Media.

Gruber, Ethan, and Andrew Meadows (2021). "Numismatics and Linked Open Data." In *Linked Open Data for the Ancient Mediterranean: Structures, Practices, Prospects*, edited by Sarah E. Bond, Paul Dilley, and Ryan Horne. Vol. 20. https://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/20-6/.

Kotsur, V., Orlyk, S., & Bondarenko, O. (2023). "Digitization and Digitalization in Numismatics: Theoretical, Methodological and Source Studies Aspects." *Ukrainian Numismatic Annual* 7: 258–76.

Pilet-Lemière, Jaqueline, and Jean Lafaurie (2003). *Monnaies Du Haut Moyen Âge Découvertes En France, Ve – VIIIe Siècle*. Vol. 1. Cahiers Ernest-Babelon 8. CNRS Editions.

Powers, Shelley (2003). *Practical RDF*. O'Reilly Media.

Pyzyk, M. (2023). “DIGITIZING THE COIN FINDS OF UKRAINE.” *The Ukrainian Numismatic Annual*, no. 7 (December): 277–87. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-277-287.

Thompson, Margaret, Otto Mørkholm, Colin M. Kraay, and Sydney P. Noe (1973). *An Inventory of Greek Coin Hoards*. The International Numismatic Commission. New York: Published for the International Numismatic Commission by the American Numismatic Society.

Yanov, Dmytro (2024). “Digitization of Roman Coin Finds from the South-Western Ukraine: AFE-UKR Database.” *Journal of Ancient History and Archaeology* 11 (1). https://doi.org/10.14795/j.v11i1.968.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-340-357

УДК 737.1(004.02:004.8:519.7)

ALGORITHMIC IMPLEMENTATION OF THE DIGITAL METHODS OF THE RECOGNITION OF THE NUMISMATIC OBJECTS

Natalia Pasichnyk[1] , Renat Rizhniak[2]

[1]Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
(Kropyvnytskyi, Ukraine)
pasichnyk1809@gmail.com; ORCID 0000-0002-0923-9486

[2]Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
(Kropyvnytskyi, Ukraine)
rizhniak@gmail.com; ORCID 0000-0002-1977-9048

Abstract. *The article analyzes the practical implementation of the general problem of using digital technologies in the humanities and cultural sciences to improve accessibility, understanding and interaction. The historical field of research became a convenient field of activity, first for humanities informatics, and later for digital humanities. Nowadays, numismatics as a field of historical research actively uses the digital models of content analysis, mathematical, statistical and probabilistic models, artificial intelligence theory, models of mathematical analysis, analytical geometry and topology. In addition, the tasks of digital recognition of the numismatic material are gaining popularity in numismatics, making the methods of recognizing the images as a* ***relevant subject*** *of practical application for the development of numismatic research.*

The purpose *of the article is to study and systematize the peculiarities of algorithmic implementation of the digital methods of numismatic material recognition.*

The authors conducted a literature review on the use of digital technologies in numismatics, which covers several key aspects: database creation and management; use of Internet resources for research and collecting; market analysis and coin value assessments; automated coin recognition. The article analyzes the most popular existing applications for coin recognition, classifies the methods of pattern recognition theory (which is the theoretical basis of all intelligent digital systems endowed with the functionality of identifying numismatic objects), and studies their algorithmic implementation. This allowed us to formulate the following ***conclusions****.*

Firstly, the analysis of the most popular implementations of digital recognition of numismatic objects, which are oriented to use both on stationary devices and mobile devices, showed that the features of their main functionality are reduced to solving the actual problems of coin recognition, and the availability of additional functionality provides users with the opportunity to rationally choose between different products.

Secondly, the following groups of generalized methods are used in the practical implementation of the theory of pattern recognition, that is the theoretical basis of all intelligent digital systems endowed with the functionality of identifying numismatic objects: the classical methods, machine learning methods, deep learning methods, and unsupervised

learning methods. Each of the groups of the named generalized methods contains a set of specific methods that determine a certain format and algorithm for working with data.

Thirdly, we define the mathematical formulation of the problem of a pattern recognition in a general version, and also reveal the algorithmic and mathematical structures of the implementation of the most popular methods of numismatic object recognition – the pattern method, the nearest neighbor method, the clustering method, and the convolutional neural network method. For each of the named methods, recommendations were provided regarding their software implementations in relevant programming languages and libraries.

*A **follow-up study** may involve the determination of algorithmic implementations of the other methods of pattern recognition theory for the identification of numismatic material and the study of options for writing codes to implement the described methods and analyze their performance for various equipment.*

Keywords: *coin, recognition, theory, image, method, algorithmic implementation, mathematical formulation, software implementation.*

АЛГОРИТМІЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ЦИФРОВИХ МЕТОДІВ РОЗПІЗНАВАННЯ НУМІЗМАТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Наталя Пасічник[1], Ренат Ріжняк[2]

[1]Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна)
pasichnyk1809@gmail.com; ORCID 0000-0002-0923-9486

[2]Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна)
rizhniak@gmail.com; ORCID 0000-0002-1977-9048

Анотація. *На сьогодні в нумізматиці як галузі історичних досліджень активно використовуються цифрові моделі контентного аналізу, математико-статистичні та ймовірнісні моделі, теорія штучного інтелекту, моделі математичного аналізу, аналітичної геометрії та топології. Окрім того, в нумізматиці набувають популярності задачі цифрового розпізнавання нумізматичного матеріалу, що зумовлює **актуальність** методів теорії розпізнавання образів як сучасного предмета практичного застосування для розвитку нумізматичних досліджень.*

***Мета статті** – дослідження та систематизація особливостей алгоритмічної реалізації цифрових методів розпізнавання нумізматичного матеріалу.*

*У статті проведено аналіз наявних найбільш популярних застосунків для розпізнавання монет, класифіковано методи теорії розпізнавання образів, досліджено їхню алгоритмічну реалізацію. Це дало можливість сформулювати такі **висновки**.*

По-перше, аналіз найпоширеніших реалізацій цифрового розпізнавання нумізматичних об'єктів, які зорієнтовані на використання як на стаціонарних пристроях, так і на мобільних, показав, що особливості їхнього основного функціоналу зводяться до розв'язання власне проблем розпізнавання монет, а

наявність додаткового функціоналу надає користувачам можливості раціонального вибору з-поміж різних продуктів.

По-друге, у практичній реалізації теорії розпізнавання образів, яка становить теоретичну основу всіх інтелектуальних цифрових систем, що наділені функціоналом ідентифікації нумізматичних об'єктів, використовуються такі групи узагальнених методів: класичні методи, методи машинного навчання, методи глибокого навчання та методи безконтрольного навчання.

По-третє, нами визначена математична постановка задачі розпізнавання образів у загальному варіанті а також розкрита алгоритмічна та математична структури реалізації найбільш популярних методів розпізнавання нумізматичних об'єктів – методу шаблонів, методу найближчих сусідів, методу кластеризації та методу згорткових нейронних мереж.

***Продовження дослідження** може стосуватися визначення алгоритмічних реалізацій інших методів теорії розпізнавання образів для ідентифікації нумізматичного матеріалу та дослідження варіантів написання кодів для реалізації описаних методів та проведення аналізу їхньої продуктивності для різноманітного обладнання.*

***Ключові слова:** монета, розпізнавання, теорія, образ, метод, алгоритмічна реалізація, математична постановка, програмна реалізація.*

Постановка проблеми. XXI століття – це період розвитку та утвердження цифрових технологій як у повсякденному житті, так і в економіці, соціально-політичних відносинах, освіті й науці. Не так давно ми спостерігали процеси масового застосування інформаційних та цифрових технологій, наприклад, у природознавчих науках і математиці, в освоєнні космосу й дослідженнях медичної тематики. Сьогодення характеризується переконливим поступом цифрових технологій в галузі гуманітарних досліджень. Гуманітарні науки вже успішно використовують технології розширеної та віртуальної реальності для створення імерсійних освітніх середовищ. Цифрові технології активно впливають на процеси поширення гуманітарного та культурологічного знання, що так само розкриває можливості цих технологій для покращення доступності, розуміння та взаємодії. Адаптація науки до умов нового інформаційного середовища мотивує появу напряму, який активно набуває наукового й дисциплінарного статусу – цифрової гуманітаристики, витоки якої сягають початку розвитку гуманітарної інформатики. Саме гуманітарна інформатика в середині XX століття виконувала функцію технічної підтримки гуманітаріїв при розв'язанні ними кількісних задач. Історична галузь досліджень стала зручним полем діяльності спочатку для гуманітарної інформатики, а згодом і для цифрової гуманітаристики[1]. Історична інформатика, кліометрія, квантитативна історія – це різні форми реалізації ідей цифрової гуманітаристики при організації історичних досліджень. У контексті застосування цифрових технологій особливістю вирізняються нумізматичні дослідження, які створюють досить широке поле для застосування цифрових реалізацій різноманітних математичних та природничих моделей. Уже сьогодні можемо говорити про застосування в нумізматиці цифрових моделей контентного аналізу[2], широкого блоку математико-

[1] Pasichnyk, N., Rizhniak, R., & Deforzh, H., 2022.
[2] Orlyk, Vasyl, 2016.

статистичних та ймовірнісних моделей[3], теорії штучного інтелекту, моделей математичного аналізу, положень аналітичної геометрії й топології. Нині набуває широкої популярності задача цифрового розпізнавання нумізматичного матеріалу, а тому методи теорії розпізнавання образів становлять актуальний предмет практичного застосування в контексті розвитку нумізматики як наукової галузі досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Література з питань використання цифрових технологій у нумізматиці пропонує широкий спектр знань та інструментів, необхідних для ефективного дослідження, колекціонування та управління монетами в сучасну епоху цифрових технологій. Огляд літератури про використання цифрових технологій в нумізматиці охоплює кілька ключових аспектів, таких як створення та управління базами даних, використання інтернет-ресурсів для досліджень та колекціонування, аналіз ринку та оцінки вартості монет а також автоматизоване розпізнавання монет.

Використання цифрових технологій для розпізнавання монет – це міждисциплінарна область, яка поєднує методи комп'ютерного зору, машинного навчання, обробки зображень та інших інноваційних підходів. Всебічний огляд алгоритмів комп'ютерного зору, котрі складають основу для розробки систем розпізнавання монет, поданий Szeliski R.[4], який охоплює різні аспекти обробки зображень, у тому числі тлумачення об'єктів, сегментацію та класифікацію. Bishop C.M.[5] пропонує глибокий аналіз методів машинного навчання, які використовуються для розпізнавання образів, до яких належать і монети. Тут розкриваються такі теми, як байєсівські мережі, рішення дерев, методи кластеризації та підтримувальні вектори. Серед найцікавіших книжних джерел щодо методів цифрового розпізнавання можна назвати роботи: Rafael C. Gonzalez and Richard E. Woods[6] (одна з найпопулярніших праць з обробки зображень, де розглядаються основні методи, зокрема й метод шаблонів); Richard O. Duda, Peter E. Hart, and David G. Stork[7] (дослідження зосереджене на теорії та практиці розпізнавання образів, включаючи метод шаблонів, байєсівську класифікацію, метод максимізації правдоподібності та інші підходи); Roberto Brunelli[8] (містить пояснення основних принципів методу шаблонів та його застосування в комп'ютерному зорі); Trevor Hastie, Robert Tibshirani, and Jerome Friedman[9] (книга надає детальний огляд статистичних методів у машинному навчанні, включно з класифікацією, регресією, байєсівськими методами тощо); Jason Brownlee[10] (практичний посібник пропонує пояснення щодо використання статистичних методів для аналізу та моделювання даних у машинному навчанні); Gareth James, Daniela Witten, Trevor Hastie, and Robert Tibshirani[11] (дана публікація – вступ до статистичного навчання, містить главу про PCA); François Chollet[12] (книга автора бібліотеки Keras і пропонує практичне введення у глибоке навчання з використанням Python, містить розділи

[3] Orlyk, Vasyl, 2021.
[4] Szeliski, Richard, 2011.
[5] Bishop, Christopher M., 2006.
[6] Gonzalez, Rafael C. & Woods, Richard E., 2018.
[7] Duda, Richard O., Hart, Peter E. & Stork, David G., 2001.
[8] Brunelli, Roberto, 2008.
[9] Hastie, Trevor, Tibshirani, Robert & Friedman, Jerome, 2001.
[10] Brownlee, Jason, 2019.
[11] James, Gareth, Witten, Daniela, Hastie, Trevor & Tibshirani, Robert, 2013.
[12] Chollet, François, 2017.

про CNN з багатьма прикладами); Charu C. Aggarwal[13] (праця пропонує детальне введення в нейронні мережі та глибоке навчання, у тому числі й згорткові нейронні мережі). У статті Jing Zhang, Wanqing Li, Philip O. Ogunbona, Pichao Wang, Chang Tang[14] представлена методика розпізнавання монет, що базується на матриці співвідношень і локальних бінарних образах, які інваріантні до обертання, що дозволяє точніше ідентифікувати монети незалежно від їх орієнтації на зображенні. Ling-Yuan Hsu, Hwai-Tsu Hu[15] пропонують підхід до розпізнавання монет шляхом віднімання зображень і порівняння гістограм, що дозволяє досягти порівняно високої точності у розпізнаванні монет різних типів і номіналів. Shuhua (Monica) Liu, Jiun-Hung Chen[16] описали систему автоматичного розпізнавання монет, яка використовує дерево прийняття рішень, що дозволяє класифікувати монети на основі їхніх візуальних характеристик з високою точністю. Окремі аспекти цифровізації та оцифрування нумізматичного матеріалу (загальні питання, оцифрування монетних знахідок, цифровізація штемпельного аналізу) розглядаються у працях Коцура В, Орлик С. та Бондаренка О.[17], Швець О.[18], Пижика М.[19]. Практичне застосування хмарного порталу DIANA та Цифрового іконографічного атласу нумізматики в античності до аналізу нумізматичного матеріалу розкривається у статті Sapienza A.[20]. Оригінальний варіант організації розпізнавання європейських монет з використанням згорткової нейронної мережі з кількома виходами запропонований у статті Вайвали Є. Ю., Цьопи Н. В.[21]. Утім, при наявності досить широкого обсягу літературних джерел із проблем розпізнавання нумізматичного матеріалу поле діяльності для дослідників залишається об'ємним. Ця теза підтверджується бурхливим ростом обсягів практичних реалізацій як алгоритмів, так і програмних кодів для розпізнавання нумізматичних об'єктів.

Мета статті полягає у дослідженні та систематизації особливостей алгоритмічної реалізації цифрових методів розпізнавання нумізматичного матеріалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійне розпізнавання нумізматичного матеріалу – досить специфічна процедура, що передбачає не лише аналіз зовнішнього вигляду монет за їхнім зображенням, а й вивчення хімічного складу матеріалу, з яких вони виготовлені, та визначення кількох непрямих факторів, котрі суттєво впливають на визначення цінності монет, наприклад, їх рідкісність, популярність, стан. Досвідчені нумізмати, як правило, аналізуючи нумізматичний матеріал, покладаються на власний досвід та знання. У складних випадках вони звертаються до експертів, які спеціалізуються на нумізматичному матеріалі відповідного історичного періоду чи території. Проте набуває все більшого розвитку використання нумізматами різноманітних цифрових застосунків для розпізнавання монет, які передбачають використання методів комп'ютерного зору та машинного навчання для автоматичного визначення

[13] Aggarwal, Charu C., 2018.
[14] Jing Zhang, Wanqing Li, Philip O. Ogunbona, Pichao Wang, Chang Tang, 2016.
[15] Ling-Yuan Hsu, Hwai-Tsu Hu, 2017.
[16] Shuhua (Monica) Liu, Jiun-Hung Chen, 2015.
[17] Kotsur, V., Orlyk, S. & Bondarenko, O., 2023.
[18] Shvets, O., 2023.
[19] Pyzyk, M., 2023.
[20] Sapienza, Anna, 2017.
[21] Vaivala Ye.Iu., Tsopa N.V., 2021.

типу, номіналу та інших характеристик монет. Назвемо найбільш відомі з них.

1. Coinoscope – популярний мобільний застосунок для розпізнавання монет за зображенням на одній зі сторін монети. Він дозволяє користувачам фотографувати монети за допомогою смартфона, після чого застосунок аналізує зображення і знаходить відповідності у власній базі даних. Застосунок функціонує на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку включає можливості перегляду та збереження інформації про монети, історію монет, ринкові ціни на них тощо.

2. Coin Identifier – ще один мобільний застосунок, який ідентифікує монети, черпаючи інформацію з Colnect.com – відомої соціальної мережі для колекціонерів з онлайн-каталогом монет і великим ринком для купівлі та продажу монет. Застосунок також функціонує на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку включає можливості пошуку за зображенням, надання детальної інформації про монети, використання бази даних з багатьох країн, охоплення та пошук кількох монет одночасно.

3. PCGS CoinFacts – це ресурс для колекціонерів монет, який також має мобільний застосунок. Він пропонує великий обсяг інформації про монети США. Реалізований на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку надає доступ до списків усіх срібних, золотих та мідних монет США кожного виду, до експертних матеріалів про конкретні монети від провідних професіоналів галузі, до оцінки рідкості та обігу монет за кожним номіналом.

4. NGC Coin – мобільний застосунок від Numismatic Guaranty Corporation, який дозволяє користувачам шукати та розпізнавати монети. Реалізований на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку дає можливість здійснювати розпізнавання та пошук монет, мати доступ до ринкових цін, сканувати штрих-коди монет.

5. Coin Collecting App – це застосунок для колекціонерів, який також включає функцію розпізнавання монет. Реалізований на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку дає можливість розпізнавати різноманітні набори монет США, створювати колекції, здійснювати пошук за зображенням монети, отримувати детальну інформацію про монети. Зауважимо, що дана програма не схвалена Монетним двором Сполучених Штатів.

6. SnapCoin – мобільний додаток, який використовує технологію розпізнавання зображень на основі штучного інтелекту для ідентифікації монет. Реалізований на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку дає можливість оцінити вартість монети, визначити рідкісні та фальшиві монети, зберігати електронні колекції монет у додатку.

7. CoinBook Pro – платний мобільний застосунок для колекціонерів, який дозволяє розпізнавати та каталогізувати монети США. Реалізований на мобільній платформі iOS. Функціонал застосунку дає можливість використовувати каталог монет США – додаток про долар, готівку та монети, здійснювати пошук за зображенням монети, додавати власні записи, знайомитися з історичними даними про монети та їхнє походження.

8. Maktun – ще один безкоштовний мобільний додаток, який виконує швидке розпізнавання знятих на телефон монет за зображеннями аверсу та реверсу. Реалізований на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку дає можливість використовувати каталог монет світу, в

якому зазначені не тільки типи монети та їх ціни, а й різновиди штампів відповідних типів монет. Також за стосунок дає можливість додавати записи до колекції для зареєстрованих користувачів та зберігати історію пошуку.

9. Мобільний застосунок для розпізнавання монет веб-сайту coinscatalog.net окрім звичайного пошуку у каталозі за відомими користувачеві параметрами монети забезпечує можливість безкоштовного пошуку монети за зображенням. Реалізований на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку дає можливість обробки зображення перед завантаженням; використання каталогу монет світу, який містить не тільки їх типи, які випускалися у різні часові періоди, а й різновиди штампів відповідних типів; отримання розгорнутого результату розпізнавання; додавання записів до колекції та різноманітних списків.

10. Нарешті, веб-сайт Numiis – досить новий каталог монет, що, на відміну від coinscatalog.net, у першу чергу орієнтується не на забезпечення продажу та обміну монет, а на їх розпізнавання з використанням штучного інтелекту. У його функціоналі та мобільному застосунку розпізнавання монети відбувається лише за одним зображенням монети. Реалізований на мобільних платформах iOS та Android. Функціонал застосунку дає можливість необмежено розпізнавати монети без реєстрації; використовувати каталог монет, що містить не тільки їх типи, які випускалися у різні часові періоди, а й різновиди штампів таких типів; отримати досить високу точність розпізнавання не тільки типів монет, а й років їх випуску з переліком можливих різновидів; стежити за цінами знайдених монет.

Теоретичну основу всіх інтелектуальних цифрових систем, що наділені функціоналом ідентифікації нумізматичних об’єктів, становить теорія розпізнавання образів. Теоретичні основи розпізнавання образів – це розділ теорії штучного інтелекту (складова кібернетики). Теорія розпізнавання образів розвиває основні положення й методи класифікації та ідентифікації предметів, явищ, процесів, сигналів, ситуацій, об’єктів, що характеризуються скінченним набором окремих властивостей та ознак.

У теорії розпізнавання образів використовується кілька основних методів, які можна розподілити на класичні методи та методи, що базуються на сучасних підходах машинного навчання та глибокого навчання. Отже, в даній теорії розрізняються класичні методи, методи машинного навчання, методи глибокого навчання та методи безконтрольного навчання.

У групі класичних методів виокремлено метод шаблонів (Template Matching), суть якого полягає у порівнянні частини зображення з набором попередньо збережених шаблонів (еталонів) та визначенні міри подібності і який інколи називається «метод порівняння зі зразком»[22]; метод статистичних ознак (Statistical Methods), за реалізації якого використовуються статистичні характеристики, зокрема середнє, дисперсія, моменти для класифікації образів. Наприклад, байєсівський класифікатор, методи максимізації правдоподібності[23]; метод аналізу головних компонент (Principal

[22] Brunelli, Roberto, 2008; Duda, Richard O., Hart, Peter E. & Stork, David G., 2001; Gonzalez, Rafael C. & Woods, Richard E., 2018; Szeliski, Richard, 2011.
[23] Bishop, Christopher M., 2006; Brownlee, Jason, 2019; Brunelli, Roberto, 2008; Hastie, Trevor, Tibshirani, Robert & Friedman, Jerome, 2001.

Component Analysis, PCA), який реалізується процедурою зниження розмірності даних та виділення найважливіших компонент для класифікації[24]; метод кластерного аналізу (Clustering), що передбачає групування схожих зображень у кластери без попередніх міток, наприклад, використання процедур K-середніх (K-means), ієрархічного кластерного аналізу[25].

У межах групи методів машинного навчання, що представлені в науковій літературі, виділяються підтримувальні вектори (Support Vector Machines, SVM – реалізується введенням класифікатора, що визначає гіперплощину, яка найбільш ефективно розділяє класи у багатовимірному просторі ознак)[26], дерева прийняття рішень (Decision Trees) і сукупності дерев для класифікації образів (Random Forests)[27], методи найближчих сусідів (k-Nearest Neighbors, k-NN – реалізуються класифікацією зображень на основі найближчих сусідів у просторі ознак)[28].

Серед методів глибокого навчання виділяють згорткові нейронні мережі (Convolutional Neural Networks, CNN – реалізуються створенням згорткових шарів для автоматичного виділення ознак і подальшої класифікації зображень)[29], регіональні CNN (R-CNN, Fast R-CNN, Faster R-CNN – застосовуються методи для розпізнавання об'єктів, що комбінують згорткові мережі з методами визначення меж об'єктів)[30], рекурентні нейронні мережі (Recurrent Neural Networks, RNN – використовуються для обробки послідовностей зображень або відео, де є важливим часовий контекст)[31] та генеративні змагальні мережі (Generative Adversarial Networks, GANs – використовуються для створення нових зображень, що виглядають реалістично, і можуть бути використані для тренування моделей розпізнавання)[32].

У групі методів безконтрольного навчання виділяються автоенкодери (Autoencoders – мережі, що вчаться стискати та відновлювати зображення, виділяючи важливі ознаки без використання міток)[33] та методи кластеризації (Clustering Methods – методи, що використовуються для групування зображень за схожістю без попередньої інформації про класи)[34].

Кожний образ нумізматичних об'єктів ставновить набір чисел, які описують його властивості й називаються ознаками (feature). Такими ознаками можуть бути, наприклад, номінал монет, країна походження, територія розповсюдження, назва грошової одиниці, рік її випуску, тип монети (звичайна обігова, пам'ятна обігова) та інші. Упорядкований набір таких ознак об'єкта називається вектором ознак (feature vector). Вектор

[24] Bishop, Christopher M., 2006; Hastie, Trevor, Tibshirani, Robert & Friedman, Jerome, 2001; James, Gareth, Witten, Daniela, Hastie, Trevor & Tibshirani, Robert, 2013.
[25] Bishop, Christopher M., 2006; Han, Jiawei, Kamber, Micheline, & Pei, Jian, 2012; Hastie, Trevor, Tibshirani, Robert & Friedman, Jerome, 2001; James, Gareth, Witten, Daniela, Hastie, Trevor & Tibshirani, Robert, 2013.
[26] Burges, Christopher J. C., 1998; Cristianini, Nello & Shawe-Taylor, John, 2000; Schölkopf, Bernhard & Smola, Alexander J., 2001.
[27] Bishop, Christopher M., 2006; Han, Jiawei, Kamber, Micheline, & Pei, Jian, 2012; Hastie, Trevor, Tibshirani, Robert & Friedman, Jerome, 2001; Mitchell, Tom M., 1997.
[28] Bishop, Christopher M., 2006; Hastie, Trevor, Tibshirani, Robert & Friedman, Jerome, 2001; Witten, Ian H., Frank, Eibe & Hall, Mark A., 2005.
[29] Aggarwal, Charu C., 2018; Chollet, François, 2017.
[30] Goodfellow, Ian, Bengio, Yoshua & Courville, Aaron, 2016.
[31] Goodfellow, Ian, Bengio, Yoshua & Courville, Aaron, 2016.
[32] Shanmugamani, Rajalingappaa, 2018.
[33] Hastie, Trevor, Tibshirani, Robert & Friedman, Jerome, 2001.
[34] Han, Jiawei, Kamber, Micheline, & Pei, Jian, 2012.

ознак у гіперпросторі ознак зображується точкою (feature space).

Для остаточного прийняття рішення щодо розпізнавання образу нумізматичного матеріалу застосовується класифікатор або вирішальне правило (decision rule) – це функція, яка ставить у відповідність векторові ознак образу клас, до якого він належить. Зазначимо, що у випадку застосування нейронних мереж така функція називається функцією активації нейрона.

Розв'язання задачі розпізнавання образів нумізматичного матеріалу можна поділити на такі складові.

1. Генерування ознак (feature generation) – вимірювання або обчислення числових ознак, що характеризують нумізматичний об'єкт.

2. Вибір ознак (feature selection) – визначення найбільш інформативних ознак для класифікації (до цього набору можуть входити не лише перелічені вище первинні ознаки, а й похідні та комбінації від них).

3. Організація навчання (organization of training) інтелектуальної системи розпізнавання образів – застосування алгоритмів для побудови залежностей між вхідними та вихідними даними.

4. Побудова класифікатора (classifier construction) – конструювання вирішального правила, на підставі якого здійснюється класифікація.

5. Оцінка якості класифікації (classifier estimation) – обчислення показників правильності класифікації (точність, чутливість, специфічність, помилки першого та другого роду).

Математична постановка задачі розпізнавання образів у загальному варіанті формулюється так: позначимо простір образів через P, причому конкретний образ $p \in P$; класи образів $P_1, P_2, \dots, P_n$ мають відповідні номери $N = \{1, 2, \dots, n\}$, причому $P_i \cap P_j = \emptyset$ при $i \neq j$, а в об'єднанні вони дають увесь простір P; індикаторна функція $f: P \to N$ невідома; X – гіперпростір ознак, а функція $x(p)$ ставить у відповідність кожному образові p його вектор у гіперпросторі ознак; $X_1, X_2, \dots, X_m$ – підмножини гіперпростору X, причому $X_i \cap X_j = \emptyset$ при $i \neq j$ і в об'єднанні вони дають увесь простір X; слід відшукати таке вирішальне правило (функцію) $g: X \to N$, яке ставить у відповідність векторові ознак образу p номер класу, до якого він належить.

Розрізняють два основних підходи до навчання систем розпізнавання образів – навчання з учителем та навчання без учителя.

Навчання з учителем (supervised learning) передбачає, що кожному окремому зразку із вхідного набору тренувальних даних у відповідність поставлено певне значення вихідних даних[35]. Математично ця задача полягає у тому, щоб на базі множини фактів $(f_i: x_i)$, де $i = 1, 2. \dots, n$, яка називається навчальною вибіркою (training sample), побудувати вирішальне правило (функцію) g, що мінімізує кількість помилок. Сутність такого підходу полягає в тому, що алгоритм розпізнавання образів намагається якнайкраще зрозуміти залежності між різними парами вхідних та вихідних даних та узагальнити дані залежності на усі можливі види вхідних даних. Отже, основними методами контрольованого навчання виступають класифікація (кожному екземплярві (нумізматичному об'єкту) вхідних даних ставиться у відповідність один

[35] Russell S. J., 2010.

клас із заданого переліку класів) та регресійний аналіз (кожному такому ж екземплярові вхідних даних ставиться у відповідність певне дійсне число).

Навчання без учителя (unsupervised learning) передбачає, що у вхідному наборі тренувальних даних відсутні заздалегідь визначені співвідношення між парами вхідних та вихідних значень[36]. Математично така задача називається кластеризацією (clusterization) або кластерним аналізом (cluster analysis) і передбачає розбиття вибірки образів x_i, де $i = 1, 2. \ldots, n$ на підмножини, що не перетинаються (кластери) і складаються зі схожих один на одного об'єктів. Отже, такий підхід полягає у тому, що алгоритм розпізнавання образів намагається на основі аналізу вхідних даних (сукупності нумізматичних об'єктів) та закономірностей в них самостійно визначити правильне вихідне значення для кожного екземпляра (нумізматичного об'єкта) вхідних тренувальних даних.

У практичній діяльності також застосовуються варіанти організації напівавтоматичного навчання (semisupervised learning), яке поєднує підходи навчання з учителем та без нього, коли у тренувальному наборі вхідних даних наявні як розмічені, так і нерозмічені дані. Такі варіанти можливі тоді, коли частина досліджуваних образів (зразків нумізматичного матеріалу) відсутня в наперед відомих базах даних (не належать просторові образів).

Розглянемо алгоритмічну реалізацію деяких із перелічених методів розпізнавання образів на прикладі нумізматичного матеріалу.

1. *Метод шаблонів (метод порівняння зі зразком)*.

Для застосування цього методу слід на першому етапі масштабувати зображення образу до розмірів шаблону (зразка). Зображення образу (монети для розпізнавання) X та шаблону (шаблонів – монети для порівняння) Y розміщуються у квадратному (прямокутному) полі, розбитому на однакові квадрати (елементи поля, рецептори, пікселі). Застосовуємо до обох видів монет геометричну нормалізацію (визначаємо контури зображень на аверсі та реверсі). Квадрати, на які потрапили зображення, що вказані на аверсі або реверсі, позначаємо 1, інші – 0. У загальному вигляді коди обох зображень записуємо відповідно у вигляді:

$$x_1, x_2, \ldots, x_n, \text{та } y_1, y_2, \ldots, y_n$$

$$\text{де } x_i, y_i \in \{0; 1\}, i = 1, 2, \ldots, n,$$

тут n – кількість елементів поля рецепторі (зауважимо необхідність однаковим чином записати послідовність кодів обох зображень, наприклад, спочатку зліва направо у рядках, потім – згори вниз у стовпчиках). Далі користуємося критерієм якості розпізнавання образів, яка залежить від вибору міри близькості. Врахуємо, що міра близькості має граничне значення і може збільшуватися зі зменшенням відстані між класами образів. У нашому випадкові доцільно використати за міру близькості евклідову відстань:

$$d(X, Y) = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} (x_i - y_i)^2}.$$

Чим менше значення $d(X, Y)$ ми отримаємо, тим переконливіше можна ідентифікувати образ (монету) з тим класом образів, до яких належить шаблон.

[36] Duda, Richard O., Hart, Peter E. & Stork, David G., 2001.

Крім евклідової відстані за міру близькості для надання більшої ваги значно відділеним реалізаціям класів розпізнавання часто використовується квадрат евклідової відстані, для зменшення впливу великих різниць застосовується лінійна (манхеттенська) міра близькості, як у нашому випадкові:

$$d(X,Y) = \sum_{i=1}^{n} |x_i - y_i|.$$

Також можливе використання узагальненої степеневої відстані та інших мір близькості[37].

Цифрову реалізацію методу шаблонів найдоцільніше виконати мовою програмування Python із використанням: а) відкритої бібліотеки TensorFlow для чисельних обчислень з використанням графів потоку даних, що розроблена компанією Google; б) популярних бібліотек для обробки зображень PIL (Python Imaging Library) та їх сучасної заміни Pillow; в) бібліотеки scikit-image, яка надає алгоритми для обробки та аналізу зображень і побудована на основі бібліотеки SciPy; г) відкритої бібліотеки для комп'ютерного зору та обробки зображень OpenCV (Open Source Computer Vision Library), яка включає понад 2500 оптимізованих алгоритмів (ця бібліотека може бути використана й на мові програмування C++). Крім названих засобів метод шаблонів доцільно реалізувати в контексті оптимальності мовою програмування MATLAB.

2. *Метод найближчих сусідів (k-Nearest Neighbors, k-NN)* – це один із найпростіших і найпопулярніших алгоритмів для виконання задач класифікації та регресії у машинному навчанні. Суть методу полягає в тому, щоб для кожного нового (невідомого) зразка (нумізматичного об’єкта) знайти k найближчих зразків з навчальної вибірки та визначити клас або значення на основі інформації про цих найближчих сусідів.

Розглянемо математичну модель застосування методу найближчих сусідів до розпізнавання нумізматичного матеріалу. Нехай вектор ознак монети (зразок з навчальної вибірки) має вигляд:

$$x = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0),$$

де $x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0$ – значення ознак (наприклад, номінал монет, країна походження, територія розповсюдження, назва грошової одиниці, рік випуску, тип монети (звичайна обігова, пам’ятна обігова) та інші). Обираємо на основі крос-валідації значення k – кількість найближчих сусідів (монет), які беруться до уваги при класифікації або регресії. Вектори ознак монет з навчальної вибірки нехай мають вигляд:

$$x_1 = (x_1^1, x_2^1, \dots, x_n^1),$$
$$x_2 = (x_1^2, x_2^2, \dots, x_n^2),$$
$$\dots\dots\dots\dots\dots\dots$$
$$x_m = (x_1^m, x_2^m, \dots, x_n^m),$$

де $x_1^i, x_2^i, \dots, x_n^i$ – значення відповідних ознак монет найближчих сусідів. Для кожного зразка монет з навчальної вибірки обчислюється міра близькості до нового (невідомого) зразка. Найчастіше використовується описана нами вище Евклідова відстань, але можуть застосовуватися й інші метрики, такі як манхеттенська відстань, відстань Махаланобіса[38] тощо. Далі з m монет навчальної вибірки визначається така кількість k найближчих сусідів, які мають найменші відстані до нового зразка. У випадку розв’язання задачі класифікації в результаті проведеної

[37] Duda, Richard O., Hart, Peter E. & Stork, David G., 2001.

[38] Duda, Richard O., Hart, Peter E. & Stork, David G., 2001.

операції новий зразок (монета) класифікується в той клас, який найбільш поширений серед k найближчих сусідів. Якщо ж розв'язується задача регресії, то значення для нового зразка (монети) визначається як середнє значення відповідних цільових значень k найближчих сусідів.

Для реалізації методу найближчих сусідів (k-Nearest Neighbors, k-NN) у розпізнаванні образів використовується ряд популярних бібліотек і пакетів, доступних у різних мовах програмування. Так, за допомогою мови Python для реалізації цього методу маємо можливість використання бібліотеки scikit-learn, яка сьогодні одна з найпопулярніших для машинного навчання у Python і містить готові реалізації k-NN для класифікації та регресії. Крім того, у Python можна також використати бібліотеку OpenCV. Мова програмування R має пакет «class», який надає функцію «knn» для реалізації k-NN. Мова програмування MATLAB має вбудовану функціональність для k-NN у вигляді «fitcknn» для класифікації та «fitcknn» для регресії. Також у мові програмування C++ для реалізації методу найближчих сусідів є можливість скористатися бібліотекою OpenCV.

3. *Метод кластеризації (Clustering)* – це процес групування набору об'єктів таким чином, щоб об'єкти в одному кластері були більш схожі між собою ніж з об'єктами з інших кластерів. У розпізнаванні образів кластеризація використовується для виявлення структур або закономірностей даних без наявності попередніх міток (з наявністю нерозмічених даних). Це дозволяє автоматично виявляти та групувати схожі образи. Метод кластеризації відноситься до методів розпізнавання «без учителя». Алгоритм k-means – один з найпопулярніших методів кластеризації даних, мета якого – поділити набір даних на k кластерів таким чином, щоб об'єкти всередині одного кластера були схожі один на одного, а об'єкти з різних кластерів були якнайбільш відмінними.

Розглянемо математичну модель реалізації алгоритму k-means при застосуванні методу кластеризації в задачі розпізнавання нумізматичного матеріалу. Нехай нам дано m монет, які мають такі вектори ознак:

$$x_i = \left(x_1^i, x_2^i, \dots, x_n^i\right), \text{де } i = 1, 2, \dots, m.$$

Спочатку визначаємо кількість кластерів k, на яку потрібно поділити дані m монет. Потім випадковим чином обираються k точок даних як початкові центроїди кластерів. Кожна точка даних (вектор ознак кожної монети) призначається до найближчого центроїда. Найчастіше для вимірювання відстані використовується Евклідова відстань:

$$c_i = \arg\min_{c_j \in \{c_1, c_2, \dots, c_k\}} \|x_i - c_j\|^2.$$

При цьому нові центроїди обчислюються як середнє значення всіх точок (векторів ознак монет), що належать до кожного кластера:

$$c_j = \frac{1}{|C_j|} \sum_{x_i \in C_j} x_i,$$

де C_j – множина точок, призначених до кластера j.

Призначення кожної точки до центроїда та визначення нових центроїдів повторюються до тих пір, поки центроїди не перестануть змінюватися значно, тобто до тих пір, поки не буде досягнуто збіжності (тобто різниця між старими та новими центроїдами стане меншою за певний, наперед заданий, поріг). У результаті ми отримуємо

розподіл нумізматичного матеріалу за класами ознак (за кластерами).

Для реалізації алгоритму k-means методу кластеризації (Clustering) залежно від конкретних вимог, сформульованих поставленою задачею, та наявних інструментів можуть використовуватися різні середовища та мови програмування. Назвемо деякі з них: а) бібліотеки scikit-learn та OpenCV у мові програмування Python; б) вбудована функція «kmeans» для реалізації k-means у мові програмування R; в) вбудована функціональність для k-means у вигляді «kmeans» у мові програмування MATLAB; г) бібліотека OpenCV у мові програмування C++, яка містить реалізацію k-means.

4. *Метод згорткових нейронних мереж* (Convolutional Neural Networks, CNN) – це процес організації роботи таких спеціалізованих архітектур нейронних мереж, що призначені для роботи з зображеннями. Загалом, нині штучні нейронні мережі – це найбільш точний та популярний метод для розв'язання задач класифікації зображень, оскільки вони здатні навчатися подібно до людського мозку й можуть будувати складні нелінійні залежності між вхідними та вихідними даними, що дозволяє максимально точно встановити між ними відповідність. Штучна нейронна мережа – це розподілений паралельний процесор, що складається з елементарних одиниць обробки інформації, які накопичують експериментальні знання та передають їх для подальшої обробки. Штучні нейронні мережі складаються з кількох шарів нейронів, причому кожен нейрон попереднього шару має зв'язок із кожним нейроном наступного шару. Серед шарів нейронної мережі розрізняють вхідні, вихідні та приховані: а) вхідний шар, який не виконує обчислювальних операцій та відповідає за отримання даних, що подаються на вхід нейронної мережі; кожен нейрон вхідного шару повинен відповідати кожному окремому значенню із вхідних даних, наприклад, одному окремому пікселю зображення, тому формат даних, що подаються на вхід нейронної мережі, жорстко формалізований; б) приховані шари відповідають за виконання основних обчислень, навчання нейронної мережі й утворення нелінійних зв'язків між вхідними та вихідними даними; в) вихідний шар може виконувати певні обчислювальні операції, але, в першу чергу, він відповідає за відображення вихідних даних, причому у задачах класифікації кожен нейрон вихідного шару повинен відповідати окремому класу даних (отже, найбільше значення виходу відображатиме найбільшу міру відповідності зображення даному класу). Фізична модель штучного нейрона складається з тіла нейрона, кількох входів (приєднані до виходів нейронів попереднього шару; кожен вхідний сигнал нейрона має свою вагу) та виходу. Математична модель обробки сигналу у штучному нейроні має вигляд:

$$y = f\left(\sum_i (w_i x_i + b)\right),$$

де y – вихідний сигнал нейрона, f – функція активації нейрона, w_i – вага i-го вхідного сигналу нейрона, x_i – значення i-го вхідного сигналу нейрона, b – величина зсуву нейрона, який інколи може використовуватися для ініціалізації нейрона. За активуючу функцію нейрона найчастіше використовується функція ReLU (Rectified linear unit – випрямлений лінійний вузол або випрямляч), яка зберігає лише додатні значення, а всі від'ємні значення прирівнює до 0:

$$f(x) = max(0, x).$$

Сучасним підходом до реалізації розпізнавання зображень за допомогою нейронної мережі є використання згорткових нейронних мереж (Convolutional neural network), які імітують роботу зорової кори людського мозку. Такі нейронні мережі націлені на ефективне розпізнавання образів та складаються з послідовного чергування двох типів спеціальних шарів: шар згортки (Convolutional layer) разом із функцією активації та шар пулінгу або агрегування (Pooling layer) на вході нейронної мережі для обробки зображення та виділення ознак і звичайних повнозв'язних нейронних шарів на виході мережі для виконання обчислень та класифікації зображень. Шар згортки містить набір фільтрів певного розміру, які становлять невеликі матриці коефіцієнтів згортки (як правило, 3x3 або 5x5). За допомогою таких фільтрів застосовується операція згортки, яка полягає в тому, що кожен фрагмент зображення поелементно множиться на коефіцієнти матриці згортки, котра пересувається по зображенню, а результат записується у відповідну позицію зображення на виході. Шар пулінгу (агрегування) виконує зменшення просторової розмірності сформованих мап ознак, коли вхідне зображення зменшується на певну задану кількість разів. Найбільш поширене зменшення на два рази. Зменшення розмірності виконується за рахунок заміни значень кожного фрагмента зображення певним числом, яке має найкраще відображати скорочені значення (це може бути максимальне значення з даного фрагмента (Max pooling) або середнє значення (Average pooling)).

Чергування шарів згортки та пулінгу дозволяє утворювати ієрархічні мапи ознак, побудовані за рахунок згортки попередніх мап ознак, що дозволяє нейронній мережі виділяти досить складні ознаки зображень. На виході згорткової нейронної мережі після чергування шарів згортки та пулінгу розміщені кілька повнозв'язних нейронних шарів, перший з яких відіграє роль вхідного шару і виконує «випрямлення», перетворюючи одержані мапи ознак в один вектор значень, які подаються на вхід наступного прихованого шару. Останнім стає вихідний шар, кількість нейронів якого відповідає кількості класів зображення і який відповідає за остаточну класифікацію. Загалом, стандартна архітектура згорткової нейронної мережі зображена на рис. 1.

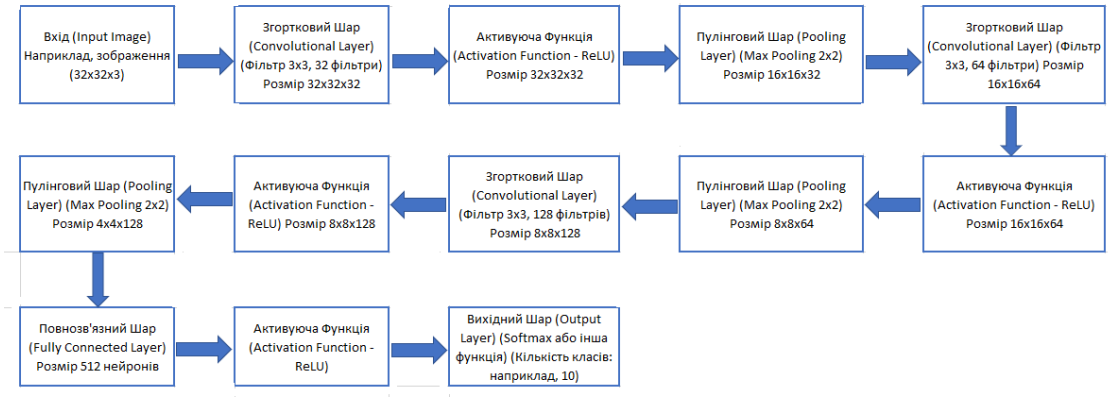

Рисунок 1. *Схема стандартної архітектури згорткової нейронної мережі (Convolutional Neural Network, CNN)*

Математична модель застосування методу згорткових нейронних мереж до розпізнавання нумізматичного матеріалу виглядає таким чином. Нехай

вектор ознак кожної монети, що належать базі даних навчальної вибірки, має вигляд:

$$x = (x_1^i, x_2^i, \dots, x_n^i),$$

де кожна упорядкована n-ка $x_1^i, x_2^i, \dots, x_n^i$ – значення ознак (наприклад, номінал монет, країна походження, територія розповсюдження, назва грошової одиниці, рік випуску, тип монети (звичайна обігова, пам'ятна обігова та інші), причому маємо m_1 різновидів ознаки x_1^i, m_2 різновидів ознаки x_2^i, …, m_n різновидів ознаки x_n^i. Оскільки зображення, які були включені до цієї бази даних, можна поділити на:

$$A = \prod_{j=1}^{n} m_j$$

класів зображень нумізматичного матеріалу, класична архітектура згорткової нейронної мережі має містити A нейронів у вихідному шарі.

Після окреслення меж навчальної вибірки нумізматичного матеріалу розробляється правило класифікації, яке за значеннями ознак нумізматичного об'єкта відносить його до одного з образів. Далі запускаємо роботу згорткової нейронної мережі з метою навчання розпізнавальної системи. На цьому етапі алгоритм навчання накопичує досвід на основі розпізнавання навчальної вибірки. Для того, щоб правильно виставити параметри розпізнавальної системи, алгоритм навчання застосовується на навчальній вибірці з контролем результату роботи мережі. У випадку низької точності розпізнавання необхідно повернутися до уточнення показників вектора ознак. У деяких випадках змінюються основи класифікації, внаслідок чого буде змінюватися (оптимізуватися) кількість нейронів у вихідному шарі. Крім того, можливі варіанти збільшення (або оптимізації) тренувальної колекції нумізматичного матеріалу.

Після того, як якість роботи системи розпізнавання буде задовольняти необхідні показники точності розпізнавання, можливі операції з оптимізацією мережі – зменшення її ресурсоємності, прискорення процедури розпізнавання за рахунок оптимізації вектора ознак або за рахунок корекції правила класифікації.

Реалізація згорткових нейронних мереж (Convolutional Neural Networks, CNN) у розпізнаванні образів (в тому числі й нумізматичного матеріалу) може бути проведена з використанням різних мов програмування, програмних бібліотек та фреймворків.

За мову програмування для реалізації нейронної мережі переважно обираються такі мови програмування, що мають потужний математичний апарат та надають зручний синтаксис для реалізації складних розрахунків. Серед таких мов можна виділити Python, R, C++, Java та LISP.

Для реалізації структури нейронної мережі та її навчання переважно використовуються спеціальні бібліотеки машинного навчання, серед яких найбільш поширеними стали TensorFlow та PyTorch – дві бібліотеки, що здебільшого орієнтовані на глибоке навчання. Зазвичай, такі бібліотеки підтримують, у першу чергу, мову програмування Python, проте можуть бути доступні і для інших мов програмування, наприклад C++ та Java. TensorFlow – одна з найпопулярніших бібліотек для глибокого навчання, розроблена компанією Google. Вона підтримує як високорівневі API (наприклад, Keras), так і низькорівневі операції для налаштування моделей. Високорівнева бібліотека для глибокого навчання Keras, яка працює поверх TensorFlow, забезпечує простий

інтерфейс для створення та навчання нейронних мереж. PyTorch – ще один популярний фреймворк для глибокого навчання, розроблений Facebook AI Research. Він пропонує динамічний обчислювальний граф, що дозволяє більш гнучко налаштовувати моделі. Також відомий своєю ефективністю та швидкістю Caffe – фреймворк для глибокого навчання, розроблений у лабораторії Berkeley Vision and Learning Center (BVLC). З-поміж інших також можна назвати MXNet – гнучкий та ефективний фреймворк для глибокого навчання, який підтримує кілька мов програмування, включаючи Python, Scala, та R (розроблений та підтримується Apache Software Foundation). Порівняно з TensorFlow або PyTorch менш популярна бібліотека для роботи з багатовимірними масивами Theano, яка також дозволяє ефективно реалізовувати алгоритми глибокого навчання. Нарешті, у цьому переліку слід відзначити наукову обчислювальну платформу Torch, яка підтримує машинне навчання через скриптову мову Lua. Зокрема, Torch була основою для розробки PyTorch.

Кожен із перелічених варіантів реалізації методів має свої переваги та особливості, передбачає вибір конкретного інструмента, залежить від вимог до апаратної продуктивності, зручності використання та середовища розробки.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження алгоритмічних реалізацій цифрових методів розпізнавання нумізматичних об’єктів дає можливість зробити такі висновки.

1. Сьогодні існує широкий вибір варіантів реалізації цифрового розпізнавання нумізматичних об’єктів, які зорієнтовані на використання їх як на стаціонарних пристроях, так і на мобільних. Аналіз найбільш популярних застосунків показав, що особливості їхнього основного функціоналу зводяться до розв’язання власне проблем розпізнавання монет, а наявність додаткового функціонала надає користувачам можливості раціонального вибору між різними продуктами.

2. Теоретичною основою всіх інтелектуальних цифрових систем, що наділені функціоналом ідентифікації нумізматичних об’єктів, стала теорія розпізнавання образів. Практична реалізація цієї теорії передбачає використання таких груп узагальнених методів: класичні методи, методи машинного навчання, методи глибокого навчання та методи безконтрольного навчання. Кожна група названих узагальнених методів містить набір конкретних методів, що обумовлюють певний формат та алгоритм роботи з даними.

3. У статті визначена математична постановка задачі розпізнавання образів у загальному варіанті а також розкрита алгоритмічна та математична структури реалізації найбільш популярних методів розпізнавання нумізматичних об’єктів – методу шаблонів, методу найближчих сусідів, методу кластеризації та методу згорткових нейронних мереж. Для кожного з названих методів надано рекомендації щодо їхніх програмних реалізацій з використанням актуальних мов програмування та бібліотек.

4. Подальші дослідження можуть стосуватися визначення алгоритмічних реалізацій інших методів теорії розпізнавання образів для ідентифікації нумізматичного матеріалу. Крім цього, було б цікаво дослідити варіанти написання кодів для реалізації описаних методів та провести аналіз їхньої продуктивності для різноманітного обладнання.

References

Aggarwal, C.C. (2018). Neural Networks and Deep Learning: A Textbook. Springer. 512 p.

Bishop, C.M. (2006). Pattern Recognition and Machine Learning. Springer Science+Business Media, LLC. 758 p.

Brownlee, J. (2019). Statistical Methods for Machine Learning. New York: Jason Brownlee. 291 p.

Brunelli, R. (2008). Template Matching Techniques in Computer Vision. Fondazione Bruno Kessler. 412 p.

Burges, C.J. C. (1998). A Tutorial on Support Vector Machines for Pattern Recognition. *Data Mining and Knowledge Discovery*. (2). P. 121–167.

Chollet, F. (2017). Deep Learning with Python. Manning. 384 p.

Cristianini, N. & Shawe-Taylor, J. (2000). An Introduction to Support Vector Machines and Other Kernel-based Learning Methods. Cambridge University Press. 189 p.

Duda, R.O., Hart, P.E. & Stork, D.G. (2001). Pattern Classification. Second Edition. New York: A Wiley-Interscience Publication. 688 p.

Gonzalez, R.C. & Woods, R.E. (2018). Digital Image Processing. Pearson. New York. 1022 p.

Goodfellow, I., Bengio, Y. & Courville, A. (2016). Deep Learning. The MIT Press. 800 p.

Han, J., Kamber, M., & Pei, J. (2012). Data Mining: Concepts and Techniques. Morgan Kaufmann Publishers is an imprint of Elsevier. 740 p.

Hastie, T., Tibshirani, R. & Friedman, J. (2001). The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction. Springer Science & Business Media. 533 p.

James, G., Witten, D., Hastie, T. & Tibshirani, R. (2013). Introduction to Statistical Learning with Applications in R. Springer Science+Business Media, LLC. 615 p.

Jing Z., Wanqing L., Philip O.O., Pichao W., Chang T. (2016). RGB-D-based action recognition datasets: A survey. *Pattern Recognition*. (60). P. 86–105. DOI: 10.1016/j.patcog.2016.05.019.

Kotsur, V., Orlyk, S. & Bondarenko, O. (2023). "Digitization" and "digitalization" in numismatics: theoretical, methodological and source studies aspects. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (7), P. 258–276. DOI: 10.31470/2616-6275-2023-7-258-276 [in Ukrainian].

Ling-Yuan H., Hwai-Tsu H. (2017). Robust blind image watermarking using crisscross inter-block prediction in the DCT domain. Journal of *Visual Communication and Image Representation*. (46). P. 33–47.

Mitchell, T.M. (1997). Machine Learning. McGraw-Hill Science/Engineering/Math. 432 p.

Orlyk, V. (2016). A coin hoard of pre-reform shillings of the grand master Michael Küchmeister von Sternberg found in Chernihivschyna. *Acta Archaeologica Lodziensia*. (62). P. 93–97.

Orlyk, V. (2021). Coins in Byzantine Style with the Latin Letters R-E-X. *Numismatic Chronicle*. (181). P. 233–246.

Pasichnyk, N., Rizhniak, R., & Deforzh, H. (2022). Biographical materials of mathematicians and natural scientists in «Bulletin of Experimental Physics and Elementary Mathematics» (1886–1917): meaningful and content analysis. *History of Science and Technology*. 12 (2). P. 279–301. DOI: 10.32703/2415-7422-2022-12-2-279-301

Pyzyk, M. (2023). Digitizing the coin finds of Ukraine. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (7), P. 277–287. DOI: 10.31470/2616-6275-2023-7-277–287.

Russell, S. J. (2010). Artificial Intelligence: A Modern Approach / S. J. Russell, P. Norvig. Third Edition. New Jersey, Prentice Hall. 1132 p.

Sapienza, A. (2017). A new method of scientific investigation of numismatic documents: DIANA (Digital Iconographic Atlas of Numismatics in Antiquity). The case study of the triskeles. *Revista Numismatica Hecate*. (4). 266–276 [In Spanish].

Schölkopf, B. & Smola, A.J. (2001). Learning with Kernels: Support Vector Machines, Regularization, Optimization, and Beyond. MIT Press. 644 p.

Shanmugamani, R. (2018). Deep Learning for Computer Vision. Packt Publishing. 310 p.

Shuhua L., Jiun-Hung C. (2015). An empirical study of empty prediction of multi-label classification. *Expert Systems with Applications*. 42 (13). P. 5567–5579. DOI: 10.1016/j.eswa.2015.01.024.

Shvets, O. (2023). Die analysis: current state of application and prospects of digitalization of the method. *The Ukrainian Numismatic Annual*. (7). P. 288–306. DOI: 10.31470/2616-6275-2023-7-288-306 [in Ukrainian].

Szeliski, R. (2011). Computer Vision: Algorithms and Applications. Springer-Verlag London Limited. 1232 p.

Witten, I.H., Frank, E. & Hall, M.A. (2005). Data Mining: Practical Machine Learning Tools and Techniques. Morgan Kaufmann Publishers is an imprint of Elsevier. 558 p.

Vaivala, Y.I., Tsopa, N. V. (2021). Pidvyshchennia tochnosti rozpiznavannia obihovykh monet za rakhunok vykorystannia zghortkovoi neironnoi merezhi z dekilkoma vykhodamy [*Improving the accuracy of circulating coin recognition by using a convolutional neural network with multiple outputs*]. *Systemy upravlinnia, navihatsii ta zviazku – Control, navigation and communication systems*. Poltava, National University «The Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic». (65). P. 69–73 [in Ukrainian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-358-386

УДК 737.1(930.25:004:339.1)

ELECTRONIC ARCHIVES OF NUMISMATIC AUCTIONS IN SCIENTIFIC STUDIES

Andriy Boyko-Haharin[1], Viktor Kotsur[2], Dmytro Tyshchenko[3]

[1]Money Museum, The National Bank of Ukraine
National Academy of Culture and Arts Management (Kyiv, Ukraine)
boiko.gagarin@ukr.net; ORCID: 0000-0003-4610-3665

[2]Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (Pereyaslav, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-4968-4813

[3]Kyiv National University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine)
tyshchenko_d@knute.edu.ua; ORCID: 0000-0002-2193-9012

The global pandemic and martial law in Ukraine first led to the closure of museums and archives, and later to their forced evacuation. This made it difficult or even impossible for researchers to study the most reliable sources in numismatics - coins and art medals - in order to make new discoveries in the history of money circulation in Ukraine. In such circumstances, the archives of electronic numismatic auctions come to the rescue, where lots can often relate to the history of Ukraine, be minted in Ukraine, or be related to Ukrainian studies.

The purpose of the study is to determine the scientific potential of using the data of electronic archives of numismatic auctions in research on numismatics and the history of monetary circulation.

Conclusions. The websites of official numismatic auctions in Europe and America have a number of advantages, and the use of their archives has significant potential. Information about the lots put up for sale, which is stored in the archives of numismatic auctions, contains high-quality images of the obverse and reverse of the coin suitable for printing in printed publications, as well as descriptions of the images, specifications of size and weight, coin metal, information about similar varieties in popular coin catalogues, and the origin of the sold numismatic item. Auction lots also contain the initial expected price and the sale price. All of the above components of an auction lot give researchers the opportunity to study the stamp varieties of coins, their typology and metrology, as well as the history of collections. Data from online coin auction archives are valuable for assessing the value of coins in art history expertise, and are used as markers for evaluating sales of similar coins of varying degrees of preservation for value assessment.

The data on coins sold at numismatic auctions stored in electronic archives has its advantages and disadvantages as a source of information in numismatic research. On the one hand, we no longer know the exact data on the discovery of the coins, as well as their current status - in the collections of which private person or museum institution they are, as the same coins may have been resold several times over the past decades. The coins stored in the archives of numismatic auctions are useful for researchers in studying the typology of

coins, identifying their varieties not published in numismatic catalogues, as well as studying such popular and important aspects of numismatic research as the history of collecting and the formation of numismatic collections, and pricing policy in the numismatic market. Also, data on sales at numismatic auctions allow researchers to regulate the degree of rarity of coins and track changes in the collecting market.

The disadvantages of numismatic auction archives include the fact that some of them use historically unreliable identification of coins minted in Ukraine, often treating Ukrainian coins as Russian. Numismatic auctions also practically do not provide information about the origin of coins, which guarantees the legality of the sale, and do not provide information about the place of discovery and the circumstances of the discovery of coins, which is a significant drawback for scientific research.

The article describes a methodology for searching for lots in auction archives that have scientific potential for studying the history of monetary circulation in Ukraine. To cite and reference auction materials, it is necessary to indicate the name of the auction, the auction number, as well as the title if the auction is dedicated to an event or person, or is an anniversary, as well as the date of the auction and the lot number.

By reviewing the electronic archives of numismatic auctions using auction search generators during 2022-2024, we were able to identify a number of interesting lots that have significant scientific potential for studying the history of money circulation in Ukraine.

Among the lots sold at numismatic auctions, we discovered a rare large-format dolphin of Olbia and new data on the minting of princely coins, including the refutation of inaccurate data and misidentifications. By studying the archives of electronic auctions, we were able to introduce new data on the numismatics of Red Russia, the Genoese colonies of Caffa and Tana, the Bryansk and Chernihiv principalities, and to record a rare double ducat minted in Lviv and the insurgent coins of Ferenc Rakoczy in Mukachevo. For the first time in the national scientific literature, a unique coronation token of the image of the Blessed Virgin Mary in Lviv of 1751 and a unique silver half of the Crimean khan Shahin Giray (1777-1783) were introduced into scientific circulation.

In the archives of numismatic auctions, among the lots of the imperial era, our attention was drawn to several private metal coupons of the late nineteenth and early twentieth centuries, in particular a Lviv token of a unique, according to our observations, purpose - for the purchase of ice cream in a well-known and popular restaurant. Numismatic auction lots can also provide an opportunity to study trial and uncirculated coins, as well as to find and record rare modern coins of foreign countries in honour of Ukraine, which, due to their small circulation, may not be available on the Ukrainian collector's market and may not be noticed by our numismatic community.

An important block of sales at numismatic auctions is represented by artistic tabletop medals, among which we drew attention to foreign medals commemorating the victory of the Allies in the Crimean War of 1855, which are still unpopular in Ukrainian science, minted in France, England and Turkey. In addition to coins and tabletop art medals, the archives of numismatic auctions may contain no less interesting lots: artefacts related to money circulation, trade and treasure hunting, such as scales and weights, as well as, in the rarest case, the sale of a whole hoard of coins with a pot.

The rarest specimens of coins of a particular numismatic theme can be found not only in museums, but also at auction sales. Also, according to our observations, new discoveries in numismatics often occur after an unknown coin has been sold and bought at auctions.

Thus, based on the above, electronic archives of numismatic auctions have a significant scientific potential for numismatic research.

***Keywords**: digital numismatics, numismatic databases, electronic catalogs, digital archives, virtual numismatic objects, electronic numismatic resources, digital numismatic sources.*

ЕЛЕКТРОННІ АРХІВИ НУМІЗМАТИЧНИХ АУКЦІОНІВ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ

Андрій Бойко-Гагарін[1], Віктор Коцур[2], Дмитро Тищенко[3]
[1]Музей грошей, Національний Банк України,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (Київ, Україна)
boiko.gagarin@ukr.net; ORCID**:** 0000-0003-4610-3665

[2]Університет Григорія Сковороди в Переяславі (Переяслав, Україна)
ORCID**:** 0000-0003-4968-4813

[3]Державний торговельно-економічний університет (Київ, Україна)
tyshchenko_d@knute.edu.ua; ORCID: 0000-0002-2193-9012

Анотація

Світова пандемія та військовий стан в Україні спричинили спочатку закриття музейних установ та архівів, а згодом і їх вимушену евакуацію. Це обумовило ускладнення а то й унеможливлення для дослідників вивчати найдостовірніші історичні джерела нумізматики – монети та художні медалі. Сайти офіційних нумізматичних аукціонів Європи та Америки дають низку переваг, насамперед значний потенціал при використанні їхніх архівів. Лоти нумізматичних аукціонів містять якісне зображення аверсу та реверсу монети, придатне для створення її поліграфічного відтворення у друкованих виданнях, також мають опис зображень, вказівку на технічні характеристики: розмір та вага, метал монети, вказівку на аналогічні різновиди в популярних каталогах монет а також провенанс проданого предмета нумізматики. Важлива цінність даних архівів інтернет-аукціонів монет для оцінки вартості монет з метою проведення їх мистецтвознавчої експертизи. У статті описано методику пошуку в архівах аукціонів лотів з науковим потенціалом для вивчення історії грошового обігу України.

У процесі перегляду електронних архівів нумізматичних аукціонів за допомогою генераторів пошуку по аукціонах протягом 2022–2024 рр. нам удалося виявити низку цікавих лотів, у яких на різних нумізматичних аукціонах продавались монети та художні медалі, які мають вагомий науковий потенціал для вивчення історії грошового обігу України. Згідно з нашими спостереженнями нові відкриття в нумізматиці часто відбуваються після того, як невідомі монети були щойно продані на аукціоні.

До недоліків нумізматичних аукціонів можна віднести той факт, що на деяких із них використовується історично недостовірна ідентифікація монет, які карбувалися на території України, нерідко має місце інтерпретація українських монет як російських. Також на нумізматичних аукціонах, практично, не вказується походження монет, проте гарантується законність продажу, опускається

інформація про місце знахідки та обставини виявлення монет, що становить суттєвий недолік для проведення наукових досліджень.

Електронні архіви нумізматичних аукціонів та виставлені на них для продажу лоти містять значний науковий потенціал. Використання цього джерела дозволило нам здійснити в даній публікації низку важливих відкриттів, уточнень та доповнень до історії грошового обігу України. Вважаємо, що використання даних із лотів нумізматичних аукціонів має посісти чільне місце серед джерел у наукових нумізматичних студіях.

***Ключові слова**: цифрова нумізматика, нумізматичні бази даних, електронні каталоги, цифрові архіви, віртуальні нумізматичні об'єкти, електронні нумізматичні ресурси, цифрові нумізматичні джерела.*

Постановка проблеми. Друга чверть XXI століття ознаменувала для наукових студій нові виклики – спочатку світова пандемія вірусу «Sars-CoV-19» призвела до вимушеного закриття архівів, музеїв та бібліотек, а далі повномасштабне вторгнення росії в Україну призвело до вимушеної евакуації фондів та історичних колекцій. Це все спричинило неможливість ознайомлення із найбільш ефективним джерелом можливих нумізматичних досліджень – монетами та скарбами, а також суттєво ускладнило доступ до інших важливих джерел – архівів. У таких умовах науковці вимушені шукати інші джерела для вивчення окремих складових нумізматики. Ефективним джерелом став продаж монет на світових нумізматичних аукціонах, що зберігаються в цифровому архіві.

Мета дослідження полягає у встановленні наукового потенціалу використання даних електронних архівів нумізматичних аукціонів у наукових дослідженнях з нумізматики та історії грошового обігу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформаційний потенціал інтернет-ресурсів підкреслено проф. В. Орликом[1] з окремим аналізом та критичною оцінкою у виконаних нумізматичних дослідженнях потенціалу сайтів музеїв[2]. Науковий потенціал саме нумізматичних сайтів вивчено О. Шпортун[3]. Монети, продані на нумізматичних аукціонах, використав як додаткове джерело у дослідженні історії фальшування грошей А. Бойко-Гагарін, результатом чого стало уведення до наукового обігу проданих на аукціонах підробок монет[4]. Також дослідником уведено до наукового обігу рідкісні монети Молдавського князівства[5] та монети Ольвії[6] з числа екземплярів, проданих на нумізматичних аукціонах. "Дані інтернет аукціонів ефективно використано у дослідженні монет у візантійському стилі з латинськими літерами R-E-X проф. В. Орликом[7] та в студії з історії обігу празького гроша в Україні проф. О. Потильчака та Ж. Іщенка"[8].

Інформація з новинних сайтів ЗМІ стала ефективним джерелом для дослідження процесів фальсифікації грошей у сучасній Україні для спільної наукової праці А. Бойка-Гагаріна та О. Шевчука[9]. З розвитком цифрових технологій та штучного інтелекту увагу

[1] Orlyk 2013: 129–133.

[2] Orlyk, Orlyk, Luzanova 2020: 392–422. Luzanova 2020:144–146.

[3] Shportun 2016a: 175–179.

[4] Boiko-Haharin 2020: 195–205.

[5] Bojko-Gagarin 2019: 17–22.

[6] Kotsur, Boiko-Haharin 2021.

[7] Orlyk 2021

[8] Potylchak, Ishchenko 2024: 69–81.

[9] Shevchuk Boiko-Haharin 2020: 423–439.

дослідників все більше привертає питання можливостей використання цих технічних досягнень, на основі чого відбувається формування нового сучасного наукового напрямку – цифрові дослідження в нумізматиці[10], що передбачають створення цифрових баз даних знахідок монет[11] та оцифрування монет[12], в тому числі за допомогою 3-D технологій.

Викладення основних матеріалів дослідження. Нумізматичні студії в Україні характеризуються наявністю власної специфіки та ряду проблемних питань, зокрема потенціалу використання матеріалів т. зв. «чорної» археології[13], що передбачає визначення досить обмеженого потенціалу наявних на нумізматичному ринку предметів нумізматики – результатів незаконних археологічних пошуків пошуковцями-аматорами. Такі монети можна вивчати лише у фокусі технології їх виготовлення, вмісту металу, складання штемпельних ланцюжків з різновидів тощо, а використання таких матеріалів у дослідженнях з історії грошового обігу, економічної історії, складанні топографії знахідок і, як наслідок, – вивчення ролі окремих монет в нашій історії при цьому унеможливлюється[14].

На сучасному етапі одним із пріоритетних напрямків наукових досліджень в галузі нумізматики в Україні виступає введення до наукового обігу нових знахідок монет а також вивчення різновидів монет нетривалих власних українських емісій[15], дослідження «другого життя» монет тощо. У цьому процесі використовуються різноманітні достовірні джерела[16], а саме: матеріали археологічних пошуків[17], публікації музейних колекцій[18], скарбів, справи в архівах[19], безпосередньо грошові знаки[20], аналіз яких може надати змогу розширити наше уявлення про невідомі сторінки історії грошового обігу України та всієї Європи. При цьому до деяких джерел слід ставитися з обережністю, з урахуванням можливих маніпуляцій та викривлень дійсності в них, наведення неіснуючих фактів, які часто характерні для публікацій у пресі, потенціал якої значний, проте з можливою похибкою[21].

Нові дані із зазначених напрямків дослідження можна виявити та вивчити, використовуючи матеріали з нумізматичних аукціонів. В Україні серед нумізматів популярні такі онлайн аукціони: «Violity», «New Auction», «UNC.ua», також предмети нумізматики можуть з’явитись у продажу на більш загальних торгових майданчиках в Інтернеті та сайтах з оголошеннями. Матеріали, виставлені на обговорення та продані через вищезазначені ресурси, виявились корисними для проведення наукових студій: з вивчення рідкісних зразків тогочасних підробок монет[22], нових штемпельних різновидів обігових монет Великого князівства Литовського[23]; укладання першого в Україні каталогу приватних сурогатів грошей магнатських володінь XVIII століття[24]; формування ширшої

[10] Shvets 2021: 73-75. Shvets 2022: 56–59; Bondarenko, Orlyk & Pyzyk 2024
[11] Pyzyk 2023: 277–287. Myzgin 2018b: 38-42.
[12] Kotsur, Orlyk, Bondarenko 2023: 258–276. Myzgin 2018a: 7.
[13] Hardy 2016: 214–237.
[14] Kotsur 2016: 5–9.
[15] Kotsur 2013: 3–8.
[16] Boiko-Haharin 2019: 55–75.
[17] Taranenko, Ivakin, Boiko-Haharin, Kozubovskyi 2021: 100–103.
[18] Bojko-Gagarin, Trifonova 2014: 218–221.
[19] Kotsur, Boiko-Gagarin 2019: 66–77. Bojko-Gagarin, Korpusova, Janov 2018: 57–69.
[20] Orlyk 2018:139–142.
[21] Boiko-Haharin, Huletskyi 2019: 11–14. Boiko-Haharin 2018: 132–149. Bojko-Haharin 2018.
[22] Boiko-Gagarin 2013: 191–194.
[23] Bojko-Gagarin, Bagdonas & Denisenko 2016: 8–9.
[24] Bojko-Gagarin, Grinkevich, Cvirko, Zajonchkovskij 2014: 23–35.

топографії знахідок античних[25] і середньовічних монет в Україні[26] та багатьох інших важливих питань, хоча слід нагадати та окремо підкреслити наявність конфлікту інтересів та часто незаконних дій з боку осіб, які практикують несанкціоновані археологічні пошуки та здійснюють контрабанду культурних цінностей.

Суттєвими недоліками використання ресурсу «Violity»[27] стали: виставлення користувачами фотографій незадовільної якості, часте нехтування зважуванням та визначенням розміру монет, приховування чи викривлення інформації про обставини знахідки монети, а інколи й представлення монет іноземного походження із закордонних ринків за місцеві знахідки.

Натомість, сайти офіційних нумізматичних аукціонів Європи та Америки дають низку переваг, насамперед відзначимо значний потенціал до використання їх архівів. Електронні архіви нумізматичних аукціонів зберігають інформацію про реалізовані предмети нумізматики, боністики, медальєрики та багато іншого, що забезпечує користувачеві використання якісного фото з можливістю його збільшення, мати дані щодо розміру та ваги монети, нерідко з викладом її опису, повної подачі легенди аверсу та реверсу, каталожних даних а також щодо очікуваної вартості та ціни фактичного продажу. В описах монет до лотів нумізматичних аукціонів важлива подача обов'язкової вказівки (за наявності) стосовно провенансу монети та історії її попередніх продажів а також стосовно попередніх власників, що важливо для досліджень історії нумізматичних студій. Натомість нумізматичні аукціони, практично, не містять інформації про походження монет, при цьому гарантують законність її продажу, опускають інформацію про місце знахідки та обставини виявлення монет, що стає суттєвим недоліком для наукових досліджень.

На матеріали продажів нумізматичних аукціонів поширюється авторське право, тому згідно з чиним законодавством та правилами наукової етики слід завжди робити покликання на аукціон, де досліджувана монета була продана, надаючи свідчення про назву аукціону, номер аукціону та назву, дату проведення аукціону та номер лота.

Сильна сторона лотів в архівах електронних аукціонів – наявність. майже постійна, вказівки на аналогічний різновид монети у популярних нумізматичних каталогах, складених відомими та авторитетними упорядниками. Так само важливим аспектом вивчення процесу продажу монет на нумізматичних аукціонах вважаємо акцент на тих каталогах різновидів монет, на які посилаються аукціони в описі до лотів, адже зазвичай серйозні нумізматичні аукціони користуються визначенням типології монет, опираючись на найбільш вдалі каталоги авторитетних та досвідчених авторів. Відповідно, такими ж каталогами користуються й покупці цих монет, а наявні в описах номери каталогів в цих аукціонах полегшують колекціонерам процес формування колекції. В цьому контексті в лотах аукціонів буде важливою вказівка на те, що монету не було опубліковано в жодному каталозі. Фактично, її першою своєрідною публікацією стає продаж на самому аукціоні, але це не лишає дослідників можливості проведення власного дослідження та досконалого вивчення проданого екземпляра. При цьому слід обов'язково вказати, що та

[25] Orlik, Kotsur, & Tsyganenko 2019; Orlyk & Orlyk 2020; Orlyk & Mekh 2022; Orlyk 2022; Orlyk & Pyzyk 2023; Orlyk 2023 a; Orlyk 2023 b.
[26] Orlyk 2016; Orlyk 2017;
[27] Shportun 2016b: 125–127.

чи інша монета вперше продавалась на аукціоні із зазначенням його назви та звернути увагу на виконаний спеціалістами аукціону опис монети з проведенням таким чином її первинного наукового вивчення.

Методика пошуку лотів з науковим потенціалом в архівах аукціонів. Лоти нумізматичних аукціонів, що їх дослідник може відшукати через електронний архів нумізматичного аукціону, володіють немалим потенціалом. Для пошуку використовується або безпосередньо офіційний сайт конкретного нумізматичного аукціону, або ж для пошуку цікавих лотів в електронних архівах нумізматичних аукціонів можна застосовувати сайти пошукових генераторів, такі як CoinArchieves.com та NumisBids.com. Указані агрегатори надають змогу пошуку окремо по античних та сучасних монетах а також здійснювати пошук як самого лота, так і монет за ключовими словами та описом. При цьому ефективним буде використання даних ресурсів для проведення ідентифікації монет у разі збереженості на полі більшої частини легенди, рідше – дати карбування. Для пошуку монет, заявлених у межах обраної теми дослідження, достатньо вводити в пошук ключові слова різними мовами. Слід пам’ятати, що пошук видає лише результати нещодавно завершених аукціонів а також ті монети, продаж яких планується на найближчих торгах. Відповідно, ознайомлення з давнішими результатами можливе вже за платним доступом. Тому в разі неможливості оформлення платного доступу до електронного архіву слід регулярно, не рідше ніж раз на кілька тижнів, проводити пошук за ключовими словами з досліджуваної теми.

Наприклад, при дослідженні монет карбування великих князів часів Русі або емісії київського князя Володимира Ольгердовича (1377–1394) слід уводити в пошук генератора результатів продажів нумізматичних аукціонів такі ключові слова різними мовами: Kyivan Rus, Rus, Kiew, Kiev, Kyiv, Kijów. При цьому при вивченні монет конкретного емітента, зразки яких продаються здебільшого на нумізматичних аукціонах відповідної країни, варто вводити ключові слова мовою даної країни. Так, увівши ключове слово «Київ» різними мовами, нам удалося отримати результат із продажем денарія Володимира Ольгердовича (1377–1394) відмінного стану збереженості, який виявився цілком придатним для вивчення та аналізу штемпелів або ж метрології монет з урахуванням вказівки в описові на розмір та вагу (Рис. 1).

Рис. 1. Велике князівство Литовське, Володимир Ольгердович (1377–1394), денарій, м. д. Київ[28]

Наведемо приклади лотів, вивчення яких має вагомий потенціал для дослідження української історії грошового обігу і які вдалося знайти щляхом використання пошуку в архівах електронних аукціонів протягом 2023–2024 років, окреслюючи таким чином можливості цього джерела нумізматичних студій. У відборі прикладів результатів пошуків ми керувались головним чином відбором матеріалів, які варто ввести до наукового обігу в першу чергу з історії

[28] Salon Numizmatyczny Mateusz Wójcicki. Auction 14. Lot number: 6365.

України, монет українських емісій або україністики. При поданні зображень монет та їх короткої ідентифікації із покликанням на аукціон ми також додаємо наданий на аукціоні опис, який не лише надає пояснення елементам, що зображені на предметі нумізматики, а й подає вказівку на розмір і вагу, текст легенди та додаткові, часто важливі, нотатки.

На території України найбільш ранніми з-поміж монет виявилися монети Ольвії. Найбільш ранніми ольвійськими монетами були великі литі аси, виготовлені близько 437–410 рр. до н. е. Литий ас – це мідна монета у формі дельфіна, яку використовували мешканці Ольвії як храмову символічну пожертву Аполлонові Дельфінію та, ймовірно, як дрібну грошову одиницю. Відливали монети у грецькій колонії-полісі Ольвії в період VI–V століть. Це одна з перших монет, які виготовлялися на теренах України.

Серед дельфінів більш рідкіснішими вважаються дельфіни з великою вагою. Навесні 2023 року на аукціоні Solidus Numismatik був виставлений, але не проданий, великогабаритний дельфін Ольвії (Рис. 2). Фіксація у науковому середовищі дельфінів великої ваги дозволить у майбутньому більш коректно оцінювати їх ступінь рідкісності та пролити додаткове світло на вивчення економічних процесів в Ольвії.

Рис 2. Ольвія, дельфін 437–410 рр. до н. е. 104×37 mm. 95,38 g.[29]

У знахідках на території України серед сасанідських монет найчастіше зустрічаються срібні драхми, рідше – половинні фракції драхми а також фрагментовані монети. Найчастіше в описах знахідок фігурують монети правителів Хосрова I (531–579) та Хосрова II (590–628), арабських намісників Табаристану Іспегбердів VI–VIII століття. Монети Сасанідів зустрічаються як найстаріші монети у скарбах пізнішого періоду – IX–X століть, з домінуванням монет Омайядів та Аббасидів з часткою до ісламських не більше 10 %.

Нумізматичні аукціони – це саме те місце, де для дослідників відкривається можливість ознайомитися з найбільш рідкісними монетами з-поміж тих, які карбувалися тим чи іншим емітентом. Так, на аукціоні Classical Numismatic Group навесні 2023 року було продано найбільш рідкісну монету Арабо-Сасанідів – драхму Абд-аль-Малік Марвана, яка одразу привертає увагу тим, що відрізняється від подібних за зображеннями на полі монети – містить зображення нехарактерної для монет Сасанідів арки з колонами (Рис. 3). Результат продажу монети на аукціоні досяг 16000 USD без урахування податків та зборів. Прикметно, що в описі лота також була надана розширена історична довідка про вказану монету.

Рис. 3. Арабо-Сасаніди, Абд-аль-Малік Марван 65–86AH (685–705), драхма б/д.[30]

Часом лоти, представлені на нумізматичних аукціонах, можуть мати спірну ідентифікацію, що зумовлено здебільшого тим, що наукові дослідження у країнах Східної Європи, зазвичай, мало доступні для нумізматів

[29] Solidus Numismatik. Auction 114. Lot number: 20.

[30] Classical Numismatic Group. Islamic Auction 3. Lot number: 13.

усього світу. Так, на 7 електронному аукціоні Roma Numismatics Ltd. була виставлена срібна монета, яка дійсно має імітаційний характер та імітує візантійські міліарісії (Рис. 4). Натомість, ідентифікація монети – як можлива емісія київських князів періоду правління між правлінням Олега та Ярослава, тобто між 881 та 1024 роками. Прикметно, що спеціалістами аукціону підкреслено те, що монета не введена в обіг у науковій літературі, що мало, на думку аукціоністів, надати монеті більшої ваги, натомість, це лише прямо свідчить про те, що наукової дискусії та достовірної атрибуції монети не проводилось. На нашу думку, даний екземпляр – це імітація візантійських монет, який попри наявність значного наукового інтересу до його вивчення не стосується княжого карбування.

Рис. 4. Візантія, імітація міліарісія за прототипом до монет Іраклія та Іраклія і Констянтина[31]. На лицьовій стороні зображено фігури Іраклія та Іраклія і Костянтина, обидва тримають державу із хрестом, угорі над головами – хрест, легенда втрачена, проглядаються окремі елементи, які більше схожі на орнаменти чи пів-місяці. На зворотній стороні зображення хреста над кулею та трьома сходинками – хрест на Голгофі, справа літера К, уздовж краю імітація легенди. Розміри: 6.66 g., 24 mm, 6 h.

Негативним явищем у практиках нумізматичних аукціонів виступають часто некоректні ідентифікації українських монет як російських. Орієнтуючись на платоспроможного російськомовного покупця та колекціонера, немало іноземних нумізматичних аукціонів інтерпретують монети Русі, Великого князівства Литовського, Золотої Орди та Кримського ханства, прописуючи в ідентифікації до лота сучасну Росію як емітента таких монет. Особливо така практика вкладається в уявлення сучасної російської влади про справедливу безмежність її територіальних посягань, в основі яких всі без винятків землі сучасних незалежних та суверенних держав, які в певні історичні періоди входили до складу імперських утворень, належать Росії… При цьому найбільш коректним могло б бути вказування на історичну назву безпосереднього емітента монет. Так, монети карбування великого князя київського Володимира І Святославича (980–1015) справедливо відносити не до Росії, а до України, або надавати їм відповідне історичне визначення – монети Русі (Рис. 5).

Рис. 5. Велике князівство Київське, Володимир І Святославич (980–1015), срібна монета 988–991 рр., м. д. Київ[32]

У середовищі українських колекціонерів давно побутує припущення про карбування в Чернігівському князівстві імітацій мідних анонімних візантійських фолісів, окремі знахідки яких можна зустріти у приватних колекціях. Поширення

[31] Roma Numismatics Ltd. E-Live Auction 7. Lot number: 615.

[32] Katz Auction. Jubilee Auction N°55. Lot N° 2319.

мідних анонімних фолісів у Чернігівській області зумовило появу місцевого карбування так званих «чернігівських наслідувань»[33].

Нині вивчення можливості імітацій візантійських фолісів на Чернігівщині вимагає накопичення більшої кількості достовірних даних – складання розширеної топографії знахідок таких монет (на нинішньому етапі ареал їхнього поширення умовно визначений територією між сучасним Києвом та Черніговом), дослідження складу металу монет, фіксації одиничних знахідок та скарбів, пошук імовірних місць виготовлення цих монет, пошук даних у джерелах щодо виявлення, переслідування та протидії держави цим підробкам або ж карбування їх реальним правителем. На нумізматичному аукціоні Katz Auctions було виставлено на продаж імітацію мідного візантійського фоліса, подібного до знахідок із Чернігівщини (Рис. 6), з доданим до лоту опису з історичною довідкою, яка містить припущення про карбування цих імітацій у 1149 році у місті Сновську від імені князя Ростислава Ярославича, який правив у Сновській тисячі Чернігівського князівства.

Рис. 6. Імітація візантійського анонімного фоліса XII століття, характерна для знахідок у Чернігівській області[34]

Карбування монет у Галицькій (Червоній) Русі становить один із найцікавіших епізодів в історії грошового обігу на українських історичних землях. Срібні та мідні монети карбувались на монетному дворі у Львові протягом майже половини століття із середини XIV до перших десятиліть XV століття від імені короля Казимира III (1333–1370), князя Владислава Опольського (1372–1378) та Людовіка Угорського (1370–1382) а також Владислава Ягайла (1386–1434).

На аукціоні Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak було виставлено на продаж без применшення сенсаційну річ – тогочасну підробку львівського грошика. Про можливість виявлення таких підробок припускалось у наукових дослідженнях в Україні[35], натомість дійсний екземпляр такої підробки для збитку обігові (Рис. 7) було виявлено, фактично, вперше.

Рис. 7. Королівство Польське, Владислав II Ягайло, грошик львівський, тоогочасна підробка для збитку грошового обігу[36]

Відомий дослідник монет Червоної Русі А. Крижанівський провів наукове дослідження цієї монети та дійшов висновку, що продана у Польщі монета дійсно була виготовлена в період побутування свого автентичного прототипу для збитку грошового обігу і, що найбільш імовірно, могла потрапити на аукціон незаконним чином, будучи виявленою на території України, адже у своїй публікації автор також уводить до наукового обігу іншу подібну тогочасну підробку, прототипом для виготовлення

[33] Dutkinskij 2015: 176–188.
[34] Katz Auction. Auction N° 44. Lot N° 1247.
[35] Bojko-Gagarin 2017.
[36] Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak. Auction 22. Lot number: 3533.

якої став грошик Казимира III Великого карбування Львова[37].

Італійські монети відомі на території України і після періоду римського денарія та золотого ауреуса. У першу чергу науковців цікавлять рідкісні та мало досліджені і не введені до наукового обігу різновиди монет, які розширюють наше уявлення про різноманітність тих чи інших емісій. Уже понад століття нумізматам відомі мідні монети емісії генуезької факторії в Кафі, натомість у 2022 році на аукціоні Jean Elsen & ses Fils S.A. було продано раніше невідомий різновид фолларо Каффи (Рис. 8).

Рис. 8. Генуезькі колонії, Кафа, мідне фолларо бл. 1434 року. На аверсі зображено герб Генуї із крапковими орнаментами, на реверсі – тамгу роду Гіреїв із крапковими орнаментами. Lunardi, Colonie, C62. Вага 1,18 g.[38]

Разом з тим не менш цікаві срібні аспри Кафи і Тани, а також надкарбування вказаних факторій на монетах Улусу Джучі. Рідкісним та раніше не введеним до наукового обігу став аспр Тани з контрамаркою Аспрокастрона, виставлений на аукціоні (Рис. 9).

Рис. 9. Генуезькі колонії, Тана (на полі монети збереглося зображення літери Т у круговому лінійному обідку), аспр із надкарбуванням міста Аспрокастрона на дангові Улусу Джучі[39]

Монета Брянського князівства емісії Кориута-Дмитра Ольгердовича, продана на аукціоні Katz Auction (Рис. 10), цікава своїм княжим знаком, навколо якого по спіралі проти годинникової стрілки нанесена легенда ПІЯТИ КОЖНИЙ ДМИТРВЕВА. На реверсі – наслідування реверсу данга Мухаммада чекана Орду. Монети цього емітента досить рідкісні в одиничних знахідках а також у вмісті скарбів, що за нестачею достатньої кількості нумізматичного матеріалу ускладнює для дослідників як прочитання їх легенд, так і складання ланцюжка штемпельних зав'язків штемпелів аверсу та реверсу. Саме тому фіксація та окреме вивчення кожного екземпляра монет брянської гілки Ольгердовичів має значний науковий потенціал.

Надкарбування на срібних та мідних монетах характерні для грошової справи Улусу Джучі. Найбільш поширеними виявилися найрізноманітніші контрамарки на мідних пулах, срібні данги ж піддавалися надкарбуванню дещо рідше, за винятком деяких типів, які майже всі збереглися до нашого часу надкарбованими, наприклад, данг хана Узбека карбування Криму 720 року Місячної Хіджри. Для вітчизняної науки також цікаві інші надкарбування, проставлені на території України. Нещодавно спільно із Ю. Зайончковським нами було введено до наукового обігу ідентифіковані та локалізовані контрамарки на дангах Орди – монетах «Семенових людей», які мають на полі спеціальну контрамарку, що відкрило нову

[37] Kryzhanivskyi 2024.

[38] Jean Elsen & ses Fils S.A. Auction 150. Lot number: 756.

[39] Coins.ee OY. Auction 66. Lot number: 261.

сторінку історії грошового обігу України[40]. Не менш цікаві ординські данги з рідкісними надкарбуваннями т. зв. «чернігівського» двозуба, який, імовірно, міг належати емісії чернігівського князя Романа Михайловича (Рис. 11).

Рис. 10. Брянське князівство, Корибут-Дмитро Ольгердович (1358/59–1404), імітація джучидського данга Мухаммада карбування Орду[41]

Рис. 11. Чернігівське князівство, Роман Михайлович, 1375 рік – надкарбування на ординському данговi Улуса Джучи, хана Мухаммада, чеканки Орду 773 року – клеймо у вигляді двозуба із хрестом[42]

Із відкриттям Американського континенту на європейські грошові ринки починає надходити раніше неймовірна кількість дорогоцінних металів, що видобувалися в Новому Світі. Монети Нового Світу довго не затримувалися у грошовому обігові європейських держав, а невдовзі, після потрапляння на грошовий ринок, вилучалися та надходили у переплавку для виробництва місцевої монети. поодинокі знахідки іспано-американських монет[43].

Неочікувані результати пошуку по архівах нумізматичних аукціонів можна отримати і щодо монет віддалених від України регіонів, які ще не потрапляли до числа знахідок в Україні, але вивчення та фіксація яких має сенс, якщо така ймовірність існує. Так, на аукціоні Spink було виставлено 8-реалову іспанську монету з надкарбуванням у вигляді монограми та Золотого Руна (Рис. 12). Тут важливо наголосити на тому, що знахідки іспанських срібних монет стали відомі в Україні у результаті відміни османами мита на ввезення цих монет з Нового Світу з подальшим потраплянням великих «макукінів» до Криму та на територію Півдня України. Тому фіксація такого типу монети з метою правильної ідентифікації в разі виявлення монети з подібним надкарбуванням в Україні також вбачається нами доцільним.

Рис. 12. Іспанські Нідерланди, Філіп IV (1652–1672), 8 реалів з контрамаркою «Золоте руно»[44]

Уперше монетарня Львова за правління короля Яна II Казимира розпочала роботу у 1656 році. Діяльність монетного двору тривала до 1658 року, після чого він був закритий. У 1660 році Джованні Баттіста Аморетті відновив карбування монет, адже після його закриття все обладнання так і

[40] Zayonchkovskiy, Boiko-Haharin 2022: 235–244.
[41] Katz Auction. Auction N°54. Lot N° 1092.
[42] Katz Coins Notes & Supplies Europe s.r.o. E-Auction 70. Lot number: 1036.
[43] Bojko-Gagarin 2015: 83–95.
[44] Spink. Auction 23129. Lot number: 10120.

лишилось у Львові, а також зберігалась можливість найняти на роботу тих самих працівників. Під керівництвом Дж. Аморетті монетний двір Львова функціонував протягом 1660–1663 років, після чого був переданий в управління братам Тимфам. Зі знаком мінцмейстера Дж. Аморетті (GBA) було карбовано шестигрошовики, орти та подвійні дукати. Лімітовані тиражі талерів та дукатів за правління польського короля Яна II Казимира також карбувалися у Львові. Участь талерів у грошовому обігові України яскраво свідчить про входження нашої країни в загальноєвропейську систему грошового обігу а також у єдиний ринок європейської торгівлі.

Золоті монети карбування монетарні у Львові надзвичайно рідкісні, тому кожен такий примірник вартий окремої уваги та введення до наукового обігу. Рідкісні 2 дукати 1660 року (Рис. 13) було виставлено, хоча рідкісна монета не знайшла свого нового власника через значно завищену очікувану ціну проти ринкової.

Рис. 13. Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668)[45], 2 дукати 1660 року, м. д. Львів

При дослідженні грошового обігу України та монет, карбованих на території нашої держави, привертають увагу навіть відомі та описані в науковій літературі та каталогах зразки монет, адже не менш цікавий їхній провенанс, що нерідко свідчить про цікавість спільноти колекціонерів до українських монет. Так, на 45 аукціоні Stephen Album Rare Coins було продано рідкісну монету вартістю 10 полтур, карбовану в Мукачево під час Національно-визвольної війни угорського народу 1703–1711 років, яка належала до колекції Joe Sedillot та збереглась у відмінному для застосовуваної технології низькорельєфного друку технології (Рис. 14).

Рис. 14. Угорщина, Ференц II Ракоци (1703–1711), 10 полтур 1706 року м. д. Мукачево[46].

Надзвичайно рідкісний львівський коронаційний жетон 1751 року було виставлено на продаж на аукціоні Warszawski Dom Aukcyjny з приміткою про можливу унікальність лота. Коронаційний жетон, викарбуваний з нагоди коронації 2 липня 1751 року образу Пресвятої Діви Марії у Львові з отцями домініканцями. Вінчав образ о. Микола Ігнацій Вижицький з дозволу папи Бенедикта XIV. Засновниками коронації були Потоцькі – Ігнацій, староста коломийський, і Миколай, староста канівський.

Рис. 15. Жетон коронаційний, вінчик образу Пресвятої Діви Марії у Львові, 1751

[45] Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG. Auction 400. Lot number: 585.

[46] Stephen Album Rare Coins. Auction 45. Lot number: 2743.

рік[47]

Проблематикою ісламської нумізматики щодо монет Гіреїв другої половини XV–XVIII століть залишається відсутність новітніх повних публікацій з монет кримського карбування цього періоду, зважаючи на знахідки останніх років, робота над якою ведеться. З розвитком та вдосконаленням технологій археологічних досліджень щорічно збільшується кількість наявного нумізматичного матеріалу, дослідникам стають відомими нові, раніше не видані типи монет Гіреїв[48]. Саме тому фіксація та введення до наукового обігу монет ханів Гіреїв надзвичайно важливе. Один із найбільш загадкових та маловивчених періодів в історії карбування монет ханами Гірями припадає на найбільш пізній та останній період карбування монет кримськими ханами – на час правління Шахіна Гірея. Весною 2015 року на аукціоні Künker було виставлено на продаж надзвичайно рідкісну монету Шахіна Грея – полтіну 4 року правління із колекції Ернста та Отто Горнів (Рис. 16).

Рис. 16. Кримське ханство, Шахін Гірей (1777–1783), полтіна 4 року правління, м. д. Бахчисарай[49].

Грошова система Російської імперії з усіма своїми основними елементами виникла та почала розвиватись у період із 1700 по 1704 років із проведенням грошових реформ Петром I[50]. Протягом усього XVIII ст. в обіг уводились та виводились з нього найрізноманітніші грошові номінали, проводилося перекарбування монет, частково перебували в обігові іноземні монети, вдосконалювались елементи захисту, на великих срібних рублевих монетах почали зображати деталізовані портрети, також зародилась та втілилась у життя десяткова грошова система, коли 1 рубль став кратним 100 копійкам. Однією із причин значної кількості іноземних монет у грошовому обігові до сер. XIX ст. стала зовнішня торгівля та закупівлі іноземцями зерна, попит на яке підвищився через часті неврожаї в Європі[51].

Серед монет, проданих або виставлених на нумізматичні аукціони для продажу, переважають монети з невисоким ступенем рідкісності, але і такі монети можуть бути цікавими в разі їх відмінного стану збереженості. Такі монети навіть попри свою малу рідкісність можуть мати значну колекційну цінність, а в науковому полі використовуватись при написанні підручників, науково-популярних праць, складанні нумізматичних каталогів тощо. Так, на аукціоні Roma Numismatics Ltd. у 2023 році були представлені таврійські 20 копійок 1787 року у відмінному стані збереженості (Рис. 17), фото яких із покликанням на лот аукціону цілком можна використати для друку.

[47] Warszawski Dom Aukcyjny – M. i M. Romuald Sawicz. Auction 24. Lot number: 246.
[48] Bojko-Gagarin 2013: 79–92.
[49] SINCONA AG. Auction 84. Lot number: 173.
[50] Spasskij 1970: 171.
[51] TsDIAK. Fond 442. Opys 85. Sprava 668.

Рис. 17. Російська імперія, Катерина II (1762–1796), 20 копійок 1787 року, Таврійський монетний двір у Феодосії[52]

У середині XIX ст. в українських землях, що перебували на той час у складі Російської та Австро-Угорської імперій, стає відчутною нестача в обігу розмінних грошей або «монетний голод». У таких умовах для полегшення роздрібної торгівлі деякими купцями було розпочато емісію власних грошових замінників (сурогатів, приватних бонів), які покупець також міг надалі використати для купівлі товарів у того ж продавця. В сучасній українській історіографії не лише не введено до наукового обігу зразків таких приватних грошових замінників імперського періоду із музейних колекцій, а й також достовірно не встановлений повний алгоритм та механізм використання грошових сурогатів, не визначені його особливості. Розмінна криза 1860-х років в Російській імперії спричинила появу замінників грошей, якими користувалося купецтво. Також додатковою причиною виникнення замінників грошей стала наявність комісії за обмін кредитних білетів на монети у розмірі 5–6 % від суми. За відсутності можливості видати решту покупцеві за придбаний товар дрібними монетами видавались грошові сурогати на необхідну суму. Восени 1870 року російською владою було накладено заборону на використання приватних грошових сурогатів. Використання приватних грошей частіше застосовувалось у ресторанах, торгових крамницях, готелях, на фабриках та заводах, які виражалися як у грошовому, так і в натуральному еквіваленті: сніданок, паливо, продукти харчування тощо[53].

Серед продажів в архівах інтернет-аукціонів нерідко можна знайти рідкісні приватні металеві бони підприємств та організацій, грошових сурогатів імперського періоду. Так, на 114 онлайн аукціоні Roma Numismatics Ltd. було виставлено рідкісний екземпляр приватної бони часів Російської імперії – 20 копійок Северинівської економії, характерною ознакою якої виступає наявний на полі герб роду, який володів економією (Рис. 18).

Прикметно, що спеціалісти аукціону датують жетон кінцем XVII – початком XVIII століття, натомість, за результатами наших досліджень, такі жетони можна віднести найімовірніше до середини XIX століття – часу кризи розмінної монети в українських губерніях.

Продажі на нумізматичному аукціоні дозволили вивчити раніше невідомий жетон на оплату державного мита у Полтаві на поч. XX століття (Рис. 19). З інтернет-майданчиків та форумів поціновувачів нумізматики нам відомо також про полтавські податкові жетони ще інших номіналів, зокрема про 1 рубль, натомість пролити світло на точний механізм використання цих жетонів ще доведеться у наступних дослідженнях.

Також відомі приватні металеві бони у військових зібраннях і товариствах, обіг яких було регламентовано Уставом офіцерських зібрань 1874 року. Металеві бони виготовлялись на замовлення

[52] Roma Numismatics Ltd. The GK Collection Part II. Lot number: 222.

[53] Hurzhii, Boiko-Haharin 2020: 55–63.

військових частин та гарнізонів, карбувались у приватних гравірувальних майстернях. Металеві бони використовувались як засіб платежу у їдальнях та буфетах офіцерських зібрань, їх номінальна вартість відповідала вартості закусок, чаю, обіду тощо. Члени зібрання могли придбати бони в необмеженій кількості, натомість їх обіг поза межами зібрання заборонявся. Металеві бони імперської доби – неймовірно цікаві свідки епохи. В умовах відсутності в Російській імперії монет, які б спеціально карбувалися для України, для Польщі чи Грузії та інших регіонів, дані металеві бони, які фактично перебували в обігу в Україні, складають значний інтерес для вітчизняної історії грошового обігу та є предметами української нумізматики. Але через те, що відшукування достовірних свідчень в архівах чи пресі про діяльність тих чи інших емітентів цих замінників грошей – складний і тривалий процес, а часто взагалі неможливо навіть точно ідентифікувати жетони з лише позначенням номіналу чи кількома ініціалами, то закономірно колекційна цінність та інтерес до таких анонімних жетонів падає. Публікації про нові знайдені подібні предмети нумізматики досить поодинокі через складнощі ідентифікації та відносну рідкісність їх на нумізматичному ринку. Тому ми вважаємо важливою фіксацію кожного приватного металевого бона, емітованого в Російській чи Австро-Угорській імперії, як і відомого, але при тому нечастого металевого жетона вартістю 50 копійок офіцерського зібрання, ймовірно, 16-ого Глухівського драгунського полку (Рис. 20).

Рис. 18. Російська імперія, приватний бон Северинівської економії, 20 копійок б/р.[54]

Рис. 19. Російська імперія, Полтавська губернія, жетон оплати державного мита на суму 50 коп.[55]

Рис. 20. Російська імперія, Офіцерське зібрання 16-го Глухівського драгунського полку, 50 копійок поч. XX ст.

Жетони підприємств або металеві бони існували та використовувалися в Австро-Угорській імперії, а на особливу увагу вітчизняних дослідників заслуговують ті зразки, що побутували в Україні. У грудні 2022 року на польському аукціоні Warszawski Dom

[54] Roma Numismatics Ltd. E-Sale 114. Lot number: 1697.
[55] Coins.ee OY. Auction 66. Lot number: 1258.

Aukcyjny – M. I M. Romuald Sawicz було виставлено на продаж рідкісний жетон львівського ресторану Людвіга Штадтмюллера (Рис. 21), який розташовувався по вул. Краківський у будинку № 9. Стара кам'яниця була перебудована у XIX столітті під готель «Вікторія», згодом неодноразово декорувалася, модернізувалася та добудовувалася. При готелі функціонував ресторан «Під трьома маврами». Людвіг Штадтмюллер володів рестораном з 1886 по 1912 рік, після чого продав його Соломонові Фрідману.

Таким чином, зважаючи на вказані на жетоні прізвище власника та назву міста, жетон може бути чітко ідентифікований та датований. Ураховуючи той факт, що на період використання цього жетона Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії, номінал жетона найбільш імовірно складає 5 геллерів, хоча за версією спеціалістів аукціону не виключено також номінування жетона у грошах, традиційних для польського населення. Очевидно, таке припущення виникло через написи польською мовою на жетоні. На лицьовій стороні жетона польською мовою вказано «Lód», що вказує на можливе використання його для купівлі морозива – досить рідкісного, якщо й не унікального, призначення металевих бонів у XIX–XX століттях.

Рис. 21. Австро-Угорщина, жетон ресторації Людвіга Штадтмюллера, м. Львів (вул. Краківська, 9)[56]

Металеві бони та грошові замінники також існували і в радянський період, зокрема, одними з найбільш цікавих з економічної та соціальної точки зору стали бони київського кооперативу «Розум та совість», які номінувались у вазі хліба (Рис. 22). На початок 1920-х років на Півдні України стався голод, тому на противагу традиційним уявленням про сталу цінність грошей і змінну цінність хліба керівництво кооперативу «Розум і совість» вбачало сталу цінність у хлібові. У своїх розрахунках з об'єднаннями, що входять до складу Натурсоюзу, замість грошових знаків кооператив користувався хлібними чеками і приймав гроші як товар зі змінною цінністю, а хліб як валюту з постійною цінністю. В сучасному нумізматичному середовищі побутує думка про те, що якщо металеві бони кооперативу «Розум і совість» не викликають сумніву у їх автентичності, хоча вони і досить рідкісні, паперові бони та чеки з високим ступенем імовірності можуть виявитися фантазійними підробками, які було виготовлено за мотивами цих металевих знаків у 1950-ті–1960-ті роки для збуту колекціонерам.

[56] Warszawski Dom Aukcyjny – M. i M. Romuald Sawicz. Auction 24. Lot number: 451.

Рис. 22. УСРР, м. Київ, кооператив «Розум і совість», бон на пай 0,1 пуда хліба, 1921 рік

Райхскомісаріат Україна був утворений за наказом А. Гітлера 20 серпня 1941 року на території сучасної України та південних областей Білорусі. Центром визначалося місто Рівне. Зі встановленням окупаційного режиму структура грошової маси почала суттєво змінюватися. Населення окупованої території, крім етнічних німців, було обкладене численними податками, у т. ч. й рядом натуральних, зі збором теплого одягу, збіжжя, кольорових металів[57].

Одне з перших розпоряджень німецької влади щодо грошового обігу на території Райхскомісаріату Україна стосувалося виміну дрібної мідної монети Німеччини та Австрії. Поряд з радянським рублем в обіг увійшли розрахункові знаки та платіжні засоби забезпечення військ вермахту а також кредитово-касові білети Райху. Згідно з Розпорядженням Райхсміністра від 5 березня 1942 року з тимчасовим осідком у Рівному було створено Центральний емісійний банк Україна. 4 липня 1942 року вступило в дію Розпорядження Райхскомісара про валюту в Райхскомісаріаті Україна, в семи параграфах якого визначалися зміни для запровадження у діючу систему грошового обігу. Зокрема, одиницею валюти у Райхскомісаріаті Україна було визначено карбованець, який поділявся на 100 копійок. Законним платіжним засобом визнано банкноти ЦебУ та кредитово-касові білети Райху. Також планувалося випустити розмінні монети в карбованцях та копійках[58].

Суттєву наукову вагу мають пробні та не введені в обіг монети, зображення яких часто можна зустріти в нумізматичних каталогах, але незадовільної якості, які неможливо використати в дослідженні як демонстраційний матеріал. Так, серед монет на 143-му онлайн аукціоні WAG на продаж було виставлено пробні 50 копійок Рейхскомісаріату Україна (Рис. 23), які мали замінити дрібну радянську монету на території СРСР, проте через відступ німецьких військ не були введені в обіг.

Рис. 23. Рейхскомісаріат Україна, 50 копійок 1943 року, м. д. Берлін, пробна монета, в обігу не була[59]

Стрімко набирає популярності тематика «Україністики» в нумізматиці – збирання монет, які емітовані іноземними державами та прямо або опосередковано за своєю тематикою присвячені Україні. Часто такі монети емітовані від імені островів Соломонових, Кука, Ніуе та інших екзотичних емітентів, монети карбовано малими тиражами і не завжди потрапляють в поле зору українських колекціонерів. Якщо ж такі монети і потрапляють на вітчизняні електронні аукціони чи інтернет-майданчики спілкування колекціонерів, то якість їх фото може бути дуже незадовільною і такою, яка непридатна до використання у друці наукових праць чи каталогів. У таких випадках дані продажів нумізматичних аукціонів, збережені в їх електронних архівах, надають змогу не лише уточнити тираж, розміри та

[57] Orlyk, Marenets 2005: 233–240.
[58] Lykhatskyi, Boiko-Haharin 2021: 32–38.
[59] WAG Online oHG. Auction 143. Lot number: 1554.

монетний двір, а й отримати якісне фото (Рис. 24).

Рис. 24. Острови Кука, Єлизавета II, 10 доларів 2009 року. Дванадцять чудес України. Хотинська фортеця. Gold (999) 1.00 g., Proof[60]

Окрім монет серед лотів нумізматичних аукціонів нерідко можна знайти **настільні художні медалі**, які також розглядаються в межах нумізматики як спеціальної галузі історичної науки та часто колекціонуються разом із монетами. В контексті вивчення історії України нас, у першу чергу, зацікавили настільні медалі іноземних держав, присвячені подіям в Україні чи прямим чином пов'язані з історією України. Вважаємо, що такий напрямок має суттєвий потенціал у вивченні та каталогізації подібних медалей, адже медалі з категорії «Україністика» досить рідкісні та нечасто стають лотами на аукціонах, а публікація їх закордонними музейними фахівцями майже не здійснюється.

Досліджуючи архіви нумізматичних аукціонів, ми виявили цікаві медалі 1855 року на честь подій Кримської війни, серед яких французькі – на честь облоги Севастополя 1854–1855 року (Рис. 25) та на пам'ять про загибель фельдмаршала Лорда Раглана 28 червня 1855 року (Рис. 26), а також османська медаль Абдул Меджида (1839–1861) (Рис. 27). На нашу думку, іноземні художні медалі на честь перемоги союзників антиросійської коаліції у Кримській війні можуть складати інтерес для окремого дослідження.

Цікавою і такою, що має відношення до української історії та літератури, є французька медаль на честь Францішека Генрика Духінського (пол. Franciszek Henryk Duchiński), письменника та публіциста українського походження (Рис. 28). Прикметно, що у відкритих джерелах не вказується місце народження діяча, натомість на медалі викарбувана вказівка на Київ.

Рис. 25. Франція, настільна медаль на честь падіння Севастополя 7 вересня 1855 року[61]. Опис. Obv: LE MARECHAL PELISSIER, uniformed bust left. Rev: HONNEUUR A NOTRE ARMÉE ET SES ALLIEES, figure standing atop captured ramparts, holding saber and French flag; below, PRISE DE SÉBASTOPOL and date. Diameter: 24 mm. Weight: 4.49 g. Composition: Brass

Рис. 26. Англія, настільна медаль на пам'ять про загибель фельдмаршала Лорда Раглана 28 червня 1855 року[62]. A white metal medal, unsigned, funerary plinth, rev.

[60] Katz Coins Notes & Supplies Europe s.r.o. E-Auction 112. Lot number: 38.

[61] The Coin Cabinet Ltd. Auction 98. Lot number: 80.

[62] Noonans (formerly Dix Noonan Webb). Auction 282. Lot number: 168.

military encampment in Crimea, 41 mm.

Рис. 27. Османська імперія. Абдул Меджид (1839–1861). Медаль на честь Кримської війни 1855 року. 36.3 mm. 23.19 g[63]

Рис. 28. Польща, французька медаль на честь Францішека Генрика Духінського[64]. Aw.: портрет вліво, нижче вказівка на гравера, кругова легенда вздовж краю: FRANCISZEK H DUCHIŃSKI KIJOWIANIN Rw.: Мапа Східної Европи, кругова легенда: OBROŃCY PRAWDY HISTORYCZNEJ ZA PÓŁ WIEKU SŁUŻBY NARODOWI 1835–1885. Автор медалі W. A. Malinowski. Срібло, вага: 85.83 g, розмір: 61.2 mm.

Окрім монет та настільних художніх медалей архіви нумізматичних аукціонів можуть містити лоти, не менш цікаві за монети, – це артефакти, пов'язані із грошовим обігом, торгівлею, скарбознавством, накопиченням багатства тощо. Так, на чеському нумізматичному аукціоні Katz Auction були виставлені на продаж середньовічні торгові ваги для зважування монет XIV ст., ідентифіковані спеціалістами аукціону до Великого Новгорода (Рис. 29) без надання цьому більш точних наукових підтверджень, щоправда, це суттєво не зменшує інтересу до даного свідка середньовічної торгівлі. Із конструкції приладу ми бачимо, що він складається із двох, скріплених між собою частин, розбірний і компактний, а також зручний у використанні. Ймовірно, що його верхня частина також декорована навершям із зображенням людського обличчя.

Рис. 29. Середньовічні торгові ваги для зважування монет, XIV ст.[65]

Зазвичай лот аукціону складає один предмет – одна монета або художня медаль, рідше у вміст лота входить набір монет чи певна кількість монет однакового типу. Вкрай рідкісний продаж на аукціоні цілісного скарбу монет із ємністю, в якій його було виявлено. Так, на аукціоні Schulman b.v. було продано цілком у горщику виявлений у червні 2018 року скарб неподалік голландського м. Вурендаль (Рис. 30). Скарб складався з 942 монет – турнських грошів, стерлінгів та пфенігів Кьольна, тезаврованих близько 1331 року. Найстаріші екземпляри датуються періодом Людовика IX (1226–1270), наймолодші монети викарбувані до 1314 року. Скарб

[63] Munzen Gut-Lynt GmbH. Auction 12. Lot number: 3084.

[64] Antykwariat Numizmatyczny – Michal Niemczyk. Auction 39. Lot number: 2258.

[65] Katz Auction. Auction N° 44. Lot N° 1301.

зареєстровано в PAN під № S-00082. В описі лота вказано і на важливі для наукового дослідження деталі – глиняний глечик висотою 20 см, який може бути датований кінцем XIII – початком XIV століття і становить типовий зразок гончарної промисловості Південного Лімбурга.

Рис. 30. Нідерланди, провінція Лімбург, скарб монет із м. Вурендал (гол. Voerendaal)[66]

Висновки. Світова пандемія та військовий стан в Україні спричинилися до спочатку закриття музейних установ та архівів, а згодом і їх вимушеної евакуації. Це привело до ускладнення або й унеможливлення для дослідників вивчати найдостовірніші історичні джерела в нумізматиці – монети та художні медалі, з метою нових відкриттів в історії грошового обігу України. В таких умовах на допомогу приходять архіви електронних нумізматичних аукціонів, продані лоти на яких не рідко можуть відноситись до історії України, бути карбованими на території України або стосуватися україністики.

Натомість, сайти офіційних нумізматичних аукціонів Європи та Америки дають низку переваг, насамперед значний потенціал при використанні їхніх архівів. Інформація про виставлені на продаж лоти, яка зберігається в архівах нумізматичних аукціонів, містить якісне зображення аверсу та реверсу монети, придатне для її поліграфічного відтворення у друкованих виданнях, також має опис зображень, вказівку на технічні характеристики розміру та ваги, металу монети, вказівку на аналогічні різновиди в популярних каталогах монет, а також провенанс проданого предмету нумізматики. Також лоти аукціонів містять інформацію про стартову очікувану ціну та ціну реалізації. Всі вказані складові лота аукціону надають дослідникам змогу вивчати штемпельні різновиди монет, їх типологію та метрологію, а також вивчати історію формування колекцій. Дані архівів інтернет аукціонів монет важливі для оцінки вартості монет під час проведення мистецтвознавчої експертизи, що використовуються як маркери для «реперних точок» визначення оцінки продажів аналогічних монет із різним станом збереження для виконання оцінки об’єкта експертизи.

Збережені в електронних архівах дані про продані на нумізматичних аукціонах монети як інформаційне джерело нумізматичних досліджень мають свої як позитивні, так і негативні сторони. З однієї сторони, стосовно проданих монет нам уже стали невідомими точні дані щодо знахідки монет а також про їх поточний статус – у колекції якої приватної особи чи музейної установи вони перебувають нині, адже за минулі десятиліття ті самі монети могли перепродатись. Беззаперечну користь для дослідників несуть збережені в архівах нумізматичних аукціонів монети в фокусі вивчення типології монет, виявлення їх неопублікованих у

[66] Schulman b.v. Auction 377. Lot number: 255.

нумізматичних каталогах різновидів, а також вивчення такого популярного та важливого сьогодні аспекту нумізматичних студій, як історія колекціонування та нумізматичних колекцій, цінова політика на нумізматичному ринку. Також дані продажів нумізматичних аукціонів надають дослідникам змогу корегувати ступені рідкісності монет, вивчати та виявляти нові різновиди а також відслідковувати вподобання нумізматичного колекційного ринку.

До недоліків нумізматичних аукціонів можна віднести також той факт, що деякі з них використовують історично недостовірну ідентифікацію монет, карбованих на території України, нерідко інтерпретуючи українські монети як російські. Нумізматичні аукціони також, практично, не вказують на походження монет, при цьому гарантуючи законність продажу, опускають інформацію про місце знахідки та обставини виявлення монет, що стаовить суттєвий недолік для наукових досліджень.

У статті описано методику пошуку в архівах аукціонів лотів з науковим потенціалом для вивчення історії грошового обігу України. Для цитування та покликання на матеріали аукціону слід зазначати назву аукціону, номер аукціону та назву, якщо аукціон приурочений події чи особі, чи є ювілейним, а також дату проведення аукціону та номер лота.

Переглядаючи електронні архіви нумізматичних аукціонів за допомогою генераторів пошуку по аукціонах протягом 2022–2024 років нам удалось виявити низку цікавих лотів, де на різних нумізматичних аукціонах продавались монети та художні медалі, які мають вагомий науковий потенціал для вивчення історії грошового обігу України.

Серед проданих лотів на нумізматичних аукціонах ми виявили рідкісний великоформатний дельфін Ольвії а також нові дані щодо монетного кабрування княжого періоду, в тому числі спростовано недостовірні дані і некоректні ідентифікації. За допомогою вивчення архівів електронних аукціонів нам удалося ввести до наукового обігу нові дані в нумізматиці Червоної Русі, генуезьких колоній Кафи і Тани, Брянського та Чернігівського князівств, зафіксувати рідкісний подвійний дукат карбування Львова, карбування повстанських монет Ференца Ракоци в м. Мукачево. Вперше у вітчизняній науковій літературі введено в науковий обіг унікальний коронаційний жетон образу Пресвятої Діви Марії у Львові 1751 року а також унікальну срібну полтіну кримського хана Шахіна Гірея (1777–1783). В частині нумізматики імперської доби нашу увагу привернули лоти продажів приватних металевих бонів підприємств та організацій межі XIX – початку XX століття, в тому числі пощастило виявити львівський жетон унікального за нашим спостереженням призначення – купівлі морозива у відомій та популярній серед містян ресторації. Лоти нумізматичних аукціонів також можуть надати змогу вивчити пробні та не введені в обіг монети, відшукати та зафіксувати рідкісні монети з україністики, які через малий тираж можуть не потрапити на колекційний ринок України та оминути увагу нашої нумізматичної спільноти.

Важливим блоком у продажах нумізматичних аукціонів виступають наявні серед лотів художні настільні медалі, серед яких ми звернули увагу на досі непопулярні у вітчизняних наукових студіях іноземні медалі на честь перемоги союзників у Кримській війні 1855 року, карбовані у Франції, Англії та Туреччині. Окрім монет та

настільних художніх медалей архіви нумізматичних аукціонів можуть містити лоти, не менш цікаві за монети, – це артефакти, пов'язані із грошовим обігом, торгівлею, скарбознавством: терези та вагові гирі, а також і найбільш рідкісний випадок – продаж цілісних скарбів.

Найбільш рідкісні екземпляри монет для тієї чи іншої теми з нумізматики можливо відшукати лише в музеях та серед продажів на аукціонах. Також, згідно з нашими спостереженнями, нові відкриття в нумізматиці часто відбуваються після того, як невідому монету було продано та куплено на аукціоні.

Отже, електронні архіви нумізматичних аукціонів та виставлені на них для продажу лоти володіють значним науковим потенціалом. Використання цього джерела дозволило нам здійснити в даній публікації низку важливих відкриттів, уточнень і доповнень до історії грошового обігу України. Вважаємо, що використання даних з лотів нумізматичних аукціонів має посісти чільне місце серед джерел у наукових студіях з нумізматики.

References

Boiko-Gagarin, A. (2013) Some forgeries of the Leopold I Habsburg Kreutzer coins (1657–1705) found in Transcarpathia and Bucovina. Studii si cercetari de numismatica. (IV) XVI. Bucuresti. pp. 191–194. [in English].

Boiko-Haharin, A. & Moizhes, V. (2023). Numizmatychni znakhidky z rozkopok tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku za 2018, 2019 ta 2023 roky. *The Ukrainian Numismatic Annual*. (7). 89–123. [in Ukrainian].

Boiko-Haharin, A. S. & Huletskyi, D. (2018) Skarb svyntsevykh shestyhrannykh zlyvkiv z Chernihivskoi oblasti. Lvivski numizmatychni zapysky. (14–15). 11–14. [in Ukrainian].

Boiko-Haharin, A. S. (2018) Hazetna periodyka yak dzherelo vyvchennia protsesiv falshuvannia monet ta banknot v kintsi XIX – pochatku XX stolittia. [The newspapers periodicals as the source of study of the process of counterfeiting coins and banknotes during the late XIX – the early XX centuries]. *The Ukrainian Numismatic Annual*. 2. 132–149. [in Ukrainian].

Boiko-Haharin, A. S. (2019) Kharakterystyka dzherel vyvchennia falshyvykh monet ta banknot v hroshovomu obihu Ukrainy v impersku dobu (1795–1917). [The characteristics of the sources of study of the counterfeit coins and banknotes in the monetary circulation of Ukraine during the imperial era (1795–1917)]. Sotsium. Dokument. Komunikatsiia. Seriia: Istorychni nauky. 8. 55–75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75. [in Ukrainian].

Bondarenko, O., Orlyk, S., & Pyzyk, M. (2024). Digital Technology in Historical Research: Contemporary Scholarly Current. Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin], 33, 227–238. doi: 10.24919/2519-058X.33.317459

Boiko-Haharin, A. S. (2020-a) Falsyfikatsiia monet ta bankotsetliv v Avstro-Uhorskii imperii za danymy ukrainskykh dzherel. [The counterfeiting of coins and bankotetles in the Austro-Hungarian Empire according to Ukrainian sources]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia «Istoriia». [Scientific Bulletin of Uzhhorod

University. Historical Series]. 1 (42). 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814. [in Ukrainian].

Boiko-Haharin, A. S. (2020-b). Tohochasni pidrobky monet ta banknot Rosiiskoi imperii u prodazhakh na numizmatychnykh auktsionakh. [Counterfeit coins and banknotes of the Russian Empire in the numismatic auctions sales]. Abstract of papers: Forum Numizmatyczne. (4). 195–205. [in Ukrainian].

Bojko-Gagarin, A. (2019). Monety srednevekovoj Moldavii na mirovyh aukcionah. [Coins of medieval Moldavia at world auctions]. Abstract of papers: Al XVIII-lea simpozion de numismatică: Programul şi rezumatele comunicărilor, 24-25 octombrie 2019. Chişinău: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, pp. 17–22. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. & Bagdonas, G. & Denisenko Ju. (2016) Novye neopisannye raznovidnosti monet Sigizmunda I Starogo (1506–1548) [The new unpublished varieties of the Sigismund I the Old (1506–1548) coins]. Numizmatika i faleristika. [Numismatics and faleristics]. (3). S. 8–9. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. & Korpusova, I. V. & Janov, D. M. (2018) Nekotorye osobennosti obrashhenija osmanskih juzlukov na territorii knjazhestva Valahija v 1810–1811 gg. [Some features of the circulation of the Ottoman yuzluks on the territory of the Principality of Wallachia in 1810–1811]. Starodavnie Prychornomoria. [The Ancient Black Sea coast]. (12). 57–69. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. & Trifonova, N. A. (2014) Fal'shivye monety ushedshej epohi v sobranii Muzeja istorii Kieva. [The old forgery coins in the collection of the Museum of History of Kiev]. Novi doslidzhennja pam'jatok kozac'koï dobi v Ukraïni. 23. 218–221. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. (2013). K voprosu o fal'shivih monetah v Krymskom hanstve vo vtoroj polovine XV–XVI vv. Vostochnaja numizmatika v Ukraine: Ulus Dzhuchi, Krymskoe hanstvo i sopredel'nye gosudarstva v XIII–XVIII vv. Ch. III. Kiev, 2013. pp. 79–92. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. (2015). Ispanskie realy XVI–XVII vv. i ih fal'sifikaty v nahodkah na territorii Ukrainy. Proceedings of the conference. II Mizhnarodna konferencija «Rasmir: shidna numizmatika». m. Odesa, 9–11 serpnja 2012 roku. Kiïv. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. (2017) Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v jepohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni [The coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle age and early Modern time]. Kiev: Ukrainskaja konfederacija zhurnalistov. [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S., Grinkevich, V. I., Cvirko, S. L. & Zajonchkovskij, Ju. V. (2014). Svodnyj katalog chastnyh deneg vtoroj poloviny XVIII veka v Vostochnoj Evrope. [The Consolidated catalog of the private money in the second half of the XVIII century in Eastern Europe]. Lvivski numizmatychni zapysky. [The Lviv numismatic notes]. 10. 23–35. [in Russian].

Bojko-Haharin, A. S. (2018) Svidchennia pro monety Halyts'koi Rusi v hazetakh «Halytskaia Rus'» ta «Halychanyn'» [The evidences about the coins of Galicia Rus' in the newspapers «Galitskaya Rus'» and «Galichanin»]. L'vivs'ki numizmatychni zapysky, 13. L'viv [in Ukrainian].

Dutkinskij, N. E. (2015). Chernigovskie follisy klassa Ja2. Proceedings of the conference. II Mezhdunarodnaja numizmaticheskaja konferencija. Jepoha vikingov v Vostochnoj Evrope v pamjatnikah numizmatiki VIII – XI vv. Sankt-Peterburg, Staraja Ladoga 3 – 5 aprelja 2015 goda. SPb, 2015. [in Russian].

Hardy, S.A. (2016). «Black Archaeology» in Eastern Europe: Metal Detecting, Illicit Trafficking of Cultural Objects, and «Legal Nihilism» in Belarus, Poland, Russia, and Ukraine. Public Archaeology, 15(4), 214–237. doi: 10.1080/14655187.2017.1410050.

Hurzhii I. O., Boiko-Haharin A. S. (2020). Hroshovi surohaty kupetstva u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Monetary Surrogates of the Merchants in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]. (5). 55–63. [in Ukrainian].

Kotsur, V. P. & Boiko-Gagarin, A. S. (2019) Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. (11). 66–77. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170701 [in English].

Kotsur, V. P. & Boiko-Haharin, A. S. (2021). Monety Olvii na storinkakh katalohiv numizmatychnykh auktsioniv kin. XX – poch. XXI st. [The Olbian coins in the numismatic auction catalogues of the end of the XX – the beginning of XXI centuries]. Proceedings of the conference. VIII Forum Numizmatyczne Polska – Wschód. W 100. Rocznicę Powstań Śląskich. [VIII Numismatic Forum Poland-East. On the 100th Anniversary of the Silesian Uprisings]. Augustów 09–11. Grudnia 2021. [in Ukrainian].

Kotsur, V. P. (2013). Aktualni napriamy ta orhanizatsiini zasady suchasnykh doslidzhen serednovichnoi numizmatyky v Ukraini. [Current trends and organizational principles of modern studies of medieval numismatics in Ukraine]. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii [The scientifical notes of the Ukrainian history]. (33), 3–8. [in Ukrainian].

Kotsur, V., Orlyk, S. & Bondarenko, O. (2023). «Digitization» and «Digitilization» in numismatics: Theoretical, metodological and source studies aspects. The Ukrainian Numismatic Annual, 7, 258–276. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-258-276

Kotsur,V. (2016) Methodological issues of modern numismatic research: materials of black archeology and scientific research. Abstract of papers: Studia I Materialy Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice, (1), (pp. 5–9). [in English].

Kryzhanivskyi, A. L. (2024). Pro pidrobky monet Lvivskoho monetnoho dvoru u XIV st. Proceedings of the conference. Money & Banking: Hroshi ta banky v istorii Yevropy. Kyiv. [in Ukrainian].

Luzanova, A. (2020). Numismatics on the website of the British Museum. In History, archaeology, information, library and archival work: Current problems of science and education. 1st International Scientific Conference (pp. 144–146). Kropyvnyts'kyy: TsNTU.

Lykhatskyi, Ye. & Boiko-Haharin, A. (2021). Hroshovyi obih na terytorii Reikhskomisariatu «Ukraina» u 1942–1943 rr. (za danymy periodychnoi presy). Numizmatyka i falerystyka. (1). 32–38. [in Ukrainian].

Myzgin, K. (2018a). Digitalization of ancient numismatics in Eastern Europe: current state and desired prospects. In The third academic reading in memory of Professor Valyantyn Navumavich Rabtsevich (1934–2008) (p. 7). Mínsk: BDU.

Myzgin, K. (2018b). Database of gold Roman coins found on the territory of Barbaricum. In Actual problems of numismatics in the system of special branches of historical science: Abstracts of reports of the 5th international scientific and practical conference (pp. 38–42). Medzhibyzh – Pereyaslav-Khmelnytskyi – Kropyvnytskyi – Kyiv.

Orlik, V., Kotsur, V. & Tsyganenko, L. (2019). Hoard of Olbian Coins of 'Borysthenes' Type Found at Spring 2018 in the Region of Gorodishche Town, Oblast Cherkassy,

Ukraine. *Acta Archaeologica Lodziensia*, (65). Lodz. 37–48. https://doi.org/10.26485/AAL/2019/65/4

Orlyk, M. & Kolesnichenko, Y. (2023). The finds of cast Olbian coins of the sixth-fourth centuries beyond the borders of Olbian chora. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 68, 139-153. https://doi.org/10.26485/AAL/2022/68/10

Orlyk V., Orlyk S., Luzanova A. (2020). Informatsiinyi potentsial ofitsiinykh saitiv muzeiv u numizmatychnykh doslidzhennia ta populiaryzatsii diialnosti muzeinykh ustanov. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia*. (10). 392–422. [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2016). A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 62. P. 93–97. [in English].

Orlyk, V. (2017) Topohrafiia znakhidok v Ukraini monet derzhavy Tevtonskoho ordenu v Prussii ta yii Livonskoho viddilennia (zvedeni vidomosti po oblastiakh). [The toporgaphy of the finds of the Teutonic Order in Prussia and it's Livonian branch coins in Ukraine (general data through the regions)]. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 1, 37–74. [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2021). Coins in Byzantine Style with the Latin Letters R–E–X. The Royal Numismatic Society, The Numismatic Chronicle 181 Offprint, pp. 233–246.

Orlyk, V.M. (2022-b). Copper Coins from Taulara of Mithridates VI Eupator Times from Eastern European Steppe and Forrest-Steppe. *Stratum plus*, 6, 149-159.

Orlyk , V. (2023-a). A grouping of chance coin finds from the time of Mithridates VI Eupator on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe (in the villages of Moshny, Budysche, and Lozivok of Cherkasy district, Cherkasy province). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 69, 61–70. https://doi.org/10.26485/AAL/2023/69/7

Orlyk, V. (2023-b). Ancient greek coins and their imitations from the territory of Volyn. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (7), 5-24. https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-5-24

Orlyk, V. M. & Marenets, L. (2005). Do pytannia fiskalnoi polityky natsystiv v okupovanii Ukraini. *Arkhivy Ukrainy*. 2005. 1–3(256). 233–240. [in Ukrainian].

Orlyk, V. & Mekh, N. (2022) The hoard of copper coins of the Pontic state of Mithridates Eupator from the Romny district of Sumy region. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 25, 8-20.

Orlyk, V. M. (2013). Informatsiinyi potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhenniakh (na prykladi monet derzhav Khrestonostsiv) [The informational potential of the WEB-resources (on example of coins of the Crusader States)]. Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan: problemy vzaiemodii na suchasnomu etapi [Archival and source knowledge sciences: problems of interaction at the present stage], pp. 129–133. [in Ukrainian].

Orlyk, V. & Orlyk, S. (2020). The New Find of a Bronze Coin of Kerkinitis in the Middle Dnieper Ukraine (Horodysche District, Cherkasy Region, Ukraine). *Danubius* (XXXVIII), 9-23.

Orlyk, V. & Pyzyk, M. (2023). A hoard of Pontic coins from the time of Mithridates VI Eupator from the chora of Olbia. *Revista Arheologica*, 19 (1), 87-99.

Potylchak O. & Ishchenko Z. (2024). The recent digital resources of websites Internet auctions as a research source for the circulation of the Prague groschen in Ukraine. *Society. Document. Communication*, 9 (1). 69–81 [in Ukrainian].

Pyzyk, M. (2023). Digitizing the coin finds of Ukraine. The Ukrainian Numismatic Annual, 7, 277–287. doi: 10.31470/2616-6275-2023-7-277-287.

Shevchuk, O. & Boiko-Haharin, A. (2020). Saity novyn yak dzherelo do vyvchennia falshyvomonetnytstva v Ukraini. [News web-sites as the source for study of counterfeiting in Ukraine]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia*. [The Society, Document, Communication]. (10). 423–439. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-10-423-439. [in Ukrainian].

Shportun, O. (2016a). The numismatic WEB-pages of Ukraine. Numismatic Forum, Money and Mints, 1, 175–179.

Shportun, O. (2016b). The problem of the use of WeB-page «Auction.violity.com» in the numismatic researches. In Actual problems of numismatics in the system of special branches of historical science: IV International Scientific and Practical Conference (pp. 125–127). Kirovohrad – Kyiv – Pereyaslav-Khmelnytskyi.

Shvets, O. (2021). Digitization of research objects of special branches of historical science. In History, archaeology, information, library and archival work: current problems of science and education: II International scientific conference (pp. 73–75). Kropyvnytskyi: TSNTU.

Shvets, O. (2022). Standardization of the digitization process of numismatic objects. In 9th Numismatic Forum Poland – East. Supplement to no. 6 Numismatic forum. Study and materials (pp. 56–59). Bialystok: University of Bialystok.

Spasskij, I. G. (1970). Russkaja monetnaja sistema. Istoriko-numizmaticheskij ocherk. Ed. 4. Leningrad: Avrora. [in Russian].

Taranenko, S. & Ivakin, V. & Boiko-Haharin, A. & Kozubovskyi, H. (2021). Numizmatychna kolektsiia z rozkopok terytorii tserkvy Spasa na Berestovi u 2018–2019 rokakh (poperednie povidomlennia). Proceedings of the conference. Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 17 – 18 veresnia 2020 r. Pereiaslav. pp. 100–103. [in Ukrainian].

Zayonchkovskiy, Y. & Boiko-Haharin, A. (2022). The Silver Coins of «Prince Simeon's People»: An Unknown Part of the Numismatics of the Grand Duchy of Lithuania. Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne. (17). 235–244. [in English].

Аукціони

1. Antykwariat Numizmatyczny – Michal Niemczyk > Auction 39. Auction date: 24 June 2023. Lot number: 2258. Poland under partitions. Medal 1855 Franciszek Duchiski 1855.
2. Coins.ee OY. Auction 66. Auction date 5 October 2024. Lot number: 261. Italian communities, Tana (modern Azov), AR asper mid. XV cent., c/m of Asprocastron. 0.49 g., 16 mm.
3. Classical Numismatic Group > Islamic Auction 3. Auction date: 27 April 2023. Lot number: 13. Pre-reform issues, Arab-Sasanian. temp 'Abd al-Malik b. Marwan. AH 65–86 / AD 685-705. AR Drachm (23.5mm, 1.58 g., 9h).
4. Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG > Auction 400 Auction date: 1 February 2024. Lot number: 585. Johann Kasimir, 1649–1668. 2 Dukaten 1660 GBA, Lemberg. 6.86 g. Exemplar der Salton Collection, Stack's & Bowers, New York, Januar 2022, Nr. 4403.

5. Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak > Auction 22. Auction date: 1 February 2024. Lot number: 3533. Wladyslaw II Jagiello, Kwartnik ruski, Lwow – falszerstwo z epoki(?)
6. Katz Auction. N° Auction 44. N° 1301 – Medieval Coin Balance Scales fin XIV c.
7. Katz Auction. N° Auction 54. N° 1092. Coins of the World. Bryansk Denga Dmitry Olgerdovich 1375 – 1379. Silver; 0.97 g.
8. Katz Auction. N° Auction 44. N° 1247 – Russia Kievan Rus IX – X Century. Copper 1.87 g.; Rare; Chernigov imitation of folis.
9. Katz Auction. N° Jubilee Auction 55 – Rare Coins & Paper Money of the World. N° 2319 – Russia Srebrenik by Vladimir Type I. Subtype II. 988 – 991. Silver 2.83 g.
10. Katz Coins Notes & Supplies Europe s.r.o. > E-Auction 112. Auction date: 10 February 2024. Lot number: 38. Cook Islands 10 Dollars 2009.
11. Katz Coins Notes & Supplies Europe s.r.o. > E-Auction 70. Auction date: 13 November 2022. Lot number: 1036. Chernigov Countermark of Roman Mihailovich 1375. Silver 1.12 g.
12. Noonans (formerly Dix Noonan Webb) > Auction 282. Auction date: 17 October 2023. Lot number: 168. Death of Lord Raglan, 1855.
13. Roma Numismatics Ltd. > The GK Collection Part II. Auction date: 24 March 2023.Lot number: 222. Russia, Empire. Catherine II AR 20 Kopeck. Tauric mint, 1787. 7.02 g., 29mm., 12h.
14. Salon Numizmatyczny Mateusz Wójcicki > Auction 14. Auction date: 28 September 2024. Lot number: 6365. Lithuania, Vladimir Olgirdovich (1377–1394), Denarius 1380–1394, Kiev mint.
15. Warszawski Dom Aukcyjny – M. i M. Romuald Sawicz > Auction 24. Auction date: 28 December 2022. Lot number: 246. Koronatka obrazu Najświętszej Panny Maryi w Lwowie, u ojców Dominikanów 1751. Żeton koronacyjny.
16. Warszawski Dom Aukcyjny – M. i M. Romuald Sawicz > Auction 24. Auction date: 28 December 2022. Lot number: 451. Lwów, Żeton na 5 groszy/kopiejek?, L. StadtmüllerRzadki Lwowski żeton.
17. Roma Numismatics Ltd. > E-Sale 114. Auction date: 23 November 2023. Lot number: 1697. Ukraine, Severinovskaya Economy CU 20 Token.
18. The Coin Cabinet Ltd. > Auction 98. Auction date: 28 November 2023. Lot number: 80. FRANCE. Aimable Pélissier, Marechal de France. Brass medal, 1855. Celebrating the capture of Sebastopol in the Crimean War.
19. Stephen Album Rare Coins > Auction 45. Auction date: 26 January 2023. Lot number: 2743. HUNGARY: Francis II Rákóczi, 1703–1711, AE 10 poltura, Munkács (Mukachevo), 1706.
20. Roma Numismatics Ltd. > E-Live Auction 7. Auction date: 17 July 2023. Lot number: 615. Kievan Rus (Principality). Imitative AR Hexagram. Temp. Oleg – Yaroslav, circa 881–1024.
21. Solidus Numismatik > Auction 114. Auction date: 7 February 2023. Lot number: 20. Sarmatien. Olbia. Bronze. Ca. 437–410 v. Chr.
22. Munzen Gut-Lynt GmbH > Auction 12. Auction date: 24 June 2023. Lot number: 3084. Abdul Mejid 1839–1861 Silbermedaille 1855 Krimkrieg-Verdienstmedaille.
23. WAG Online oHG > Auction 143. Auction date: 15 October 2023. Lot number: 1554. 50 Kopeken 1943. Für das Reichskommissariat Ukraine.
24. Schulman b.v. > Auction 377. Auction date: 19 October 2023. Lot number: 255. The Voerendaal Hoard (2018).

25. SINCONA AG > Auction 84 Auction date: 23 October 2023. Lot number: 173. Catherine II. 1762–1796. Mintage for Crimea. Shahin Giray, 1777–1783. Poltina 1191 AH / Year 4, Baghce Saray. 21.77 g.
26. Spink > Auction 23129. Auction date: 26 January 2024. Lot number: 10120. Spanish Netherlands, Philip IV (1652–1672), 'Golden Fleece' Countermarked 48-Patards for Brabant, struck on [Bolivia?], Cob 8-Reales.
27. Jean Elsen & ses Fils S.A. > Auction 150. Auction date: 18 March 2022. Lot number: 756. CAFFA, colonie genoise, AE follaro, s.d. (apres 1434).
28. Coins.ee OY > Auction 66. Auction date: 5 October 2024. Lot number: 1258. Ukraine. Tax token of the Poltava city government 50 Kopecks 1901.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-387-400

УДК 737.1[736.3:746:477]

THE DUKES CLOTHES AND IT'S DECORATIONS ON RUS' COINS AND SEALS

Alf`orov Oleksandr[1], Boyko-Haharin Andriy[2]

[1]National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
hetmanec@ukr.net; ORCID**:** 0000-0003-4896-2762

[2]Money Museum, The National Bank of Ukraine;
National Academy of Culture and Arts Management (Kyiv, Ukraine)
boiko.gagarin@ukr.net; ORCID**:** 0000-0003-4610-3665

Abstract

In the course of researching ancient Russian coins, scholars have paid attention to the description and interpretation of certain elements of the clothing of the grand dukes on coins, but there is currently no comprehensive work in scientific historiography that would combine all the known knowledge and assumptions about princely clothing and style.

The aim of the study. *To collect all the known facts about the elements of the princes' clothing depicted on coins and seals, starting with data on the headdress and its decorations, then on the cloak and fibula or mantle and its decorations, and finally collecting information about the footwear of the Grand Duke.* ***The research methodology*** *involves the use of general scientific methods - comparison, search for analogies, analysis and synthesis, and artistic analysis. Given that the study was conducted on the basis of numismatic and sfragistic sources, the methods of iconographic research and metric measurement were used. Modern precise physical methods of measuring metal composition have not been carried out.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in the first comprehensive study of the peculiarities of clothing and its decoration on the images of the great Kyivan princes in the national numismatic literature, based on numismatic and sfragistic sources. The article analyses in detail the peculiarities of depicting each element of clothing and identifies previously unidentified features of its use.*

In the imperial and Soviet periods, numismatic historiography paid relatively little attention to the depiction on coins and the interpretation of individual elements of the grand ducal costume. Currently, scientific historiography does not have a comprehensive work that would combine all the known knowledge and assumptions about the clothing and style of princes. The data presented on the main elements of the prince's clothing and its decoration on coins are put into a scheme that will be useful for a standardised description of coins and will help to more accurately describe the coin, highlight the features and differences of previously unknown varieties and newly discovered coins. The article highlights the peculiarities of using the following elements of clothing and decoration: prince's cap, crown, helmet, tiara, stemma; the image of a cross or its absence on the prince's cap; the presence of bead pendants on the sides of the prince's head and beads in the pendants on the prince's cap, the number of beads and the repetition of the face contour by a line, the crown with pendants; images of neck ornaments - necklaces of dots;

outerwear - characteristics of chain mail, mantle or cloak and folds of fabric on it; presence of decorations on clothes - fibres and dots on the mantle or cloak - beads, pearls or precious stones; presence of a belt; presence of shoes on the prince's feet.

Conclusions. *In this article, we have collected and analysed all known facts about the elements of princely clothing depicted on coins and seals, starting with the headdress and its decoration, then the cloak and fibula or mantle and the decorations on them, and ending with the image of the grand duke's shoes. Depictions of the main elements of princely clothing and its decoration on coins include the presence of a headdress: a princely cap, crown, helmet, diadem, stemma. The princely hat often has a different shape and is decorated with a cross. Many coins show pendants of beads on the sides of the prince's head and beads in pendants on the prince's cap, depicting different numbers of beads and repeating the contour of the face with a line of beads and a crown with pendants.*

The main element of clothing is outerwear, which in different periods was interpreted as chain mail or a cloak. The article suggests that a massive mantle was depicted to emphasise the high status of the prince in the church hierarchy of Rus. For the first time, the probability that the prince was wearing boots is analysed. Regarding the decorative elements of the prince's clothing, the author suggests for the first time that the lines that most researchers interpret as cloak folds could have been decorated with special decorative elements - gold thread ornaments. The new idea is expressed in the interpretation of the prince's outer garment, which, given the visual combination of the shoulder and sleeves, indicates that the prince is not wearing a thin tunic but a spectacular mantle (a special shoulder raise), which was intended to emphasise the high status of the prince in the church hierarchy.

Key words*: Rus', Volodymyr Svyatoslavych, Svyatopolk Yaropolkovich, material culture, clothing decoration, jewelry, dukes coin emission, silver coins, silverware, style.*

КНЯЗІВСЬКИЙ ОДЯГ ТА ЙОГО ДЕКОРУВАННЯ НА МОНЕТАХ ТА ПЕЧАТКАХ РУСІ

Олександр Алфьоров[1], Андрій Бойко-Гагарін[2]

[1]Інститут історії НАН України (Київ, Україна)
hetmanec@ukr.net; ORCID**:** 0000-0003-4896-2762

[2]Музей грошей, Національний Банк України;
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (Київ, Україна)
boiko.gagarin@ukr.net; ORCID**:** 0000-0003-4610-3665

Анотація. *У процесі дослідження давньоруських монет учені приділяли увагу описові та інтерпретації окремих елементів одягу великих князів, зображених на монетах, але наразі в науковій історіографії відсутня ґрунтовна всеохоплююча праця, у якій поєднувлися б усі відомі знання та припущення щодо княжого одягу та стилю.*

Мета дослідження*. Зібрати всі відомі факти про елементи одягу князів, зображених на монетах та печатках, почавши з даних про головний убір та його*

прикраси, далі – про плащ та фібулу чи мантію та її прикраси, і на завершення – збором інформації стосовно взуття великого князя. ***Методологія дослідження*** *передбачає застосування загальних наукових методів – порівняння, пошуку аналогій, аналізу та синтезу а також мистецького аналізу. Враховуючи те, що дослідження проводилося на базі нумізматичних та сфрагістичних джерел, було використано методи іконографічного дослідження, метричного вимірювання.* ***Наукова новизна дослідження*** *полягає у виконанні першого у вітчизняній нумізматичній літературі комплексного дослідження особливостей одягу та його декорування на образах великих київських князів, що здійснено на базі нумізматичних та сфрагістичних джерел. Окремо детально нами проаналізовано особливості зображення кожного елемента одягу та визначено раніше не окреслені особливості його використання.*

В імперський та радянський періоди відносно мало уваги нумізматична історіографія приділяла зображенню на монетах та інтерпретації окремих елементів великокнязівського вбрання. Наразі в науковій історіографії немає всеосяжної роботи, яка б об'єднала всі відомі знання та припущення про княжий одяг та його стиль.

У статті ми зібрали та проаналізували всі відомі факти про елементи княжого одягу, зображеного на монетах і печатках, починаючи від головного убору та його оздоблення, далі – про плащ та фібулу чи мантію та її прикраси, і на завершення – збором інформації стосовно взуття великого князя.

Зображення основних елементів княжого одягу та його декорування на монетах – це наявність головного убору: княжої шапки, корони, шолома, діадеми, стемми. Княжа шапка нерідко має різну форму та декорована хрестом. На багатьох монетах спостерігається наявність підвісок з намистин по боках від голови князя та намистин у підвісках на княжій шапці, має місце зображення різної кількості намистин та повторення контуру обличчя лінією намистин, вінця із підвісками.

Основний елемент одягу – верхній одяг, у різні періоди інтерпретувався як кольчуга чи плащ. У статті висунуто припущення про зображення масивної мантії для підкрелення високого статусу князя в церковній ієрархії Русі. Вперше проаналізовано ймовірність того, що на ногах князя були черевики. Щодо декоративних елементів княжого одягу, то вперше висловлено припущення, що лінії, які більшість дослідників трактують як складки плаща, могли бути прикрашені особливими декоративними елементами – прикрасами із золотої нитки. Нова ідея виражена у трактуванні верхнього одягу князя, який, враховуючи візуальне поєднання плеча та рукавів, свідчить про те, що князь одягнений не в тонку туніку, а в ефектну мантію (спеціальне підняття плечей), що мало підкреслити високий статус князя в церковній ієрархії.

Ключові слова*: Русь, Володимир Святославич, Святополк Ярополкович, матеріальна культура, декорування одягу, прикраси, княжа емісія, монети, срібники, стиль.*

Постановка проблеми. У процесі дослідження давньоруських монет вчені приділяли увагу описові та інтерпретації окремих елементів одягу великих князів, зображених на монетах, але наразі в науковій історіографі відсутня ґрунтовна всеохоплююча праця, в якій поєднувалися б усі відомі знання та припущення щодо княжого одягу та стилю.

Мета дослідження полягає в тому, щоб зібрати всі відомі факти про елементи одягу князів, зображеного на монетах та печатках, почавши з даних

про головний убір та його прикраси, далі – про плащ та фібулу чи мантію та її прикраси, і на завершення – збором інформації стосовно взуття великого князя. **Аналіз останніх досліджень і публікацій**. Перша достовірна класифікація монет Великого князівства Київського належить І. Толстому[1], висновки якого активно намагався критикувати О. Орєшніков[2]; найбільш грунтовні каталоги різновидів монет княжої емісії складено М. Сотніковою[3] та І. Спаським[4]; нові різновиди монет княжого карбування до наукового обігу введено С. Білопольським[5]. Топографії знахідок зі згадками про руські монети складали О. Бєлая та Л. Распутіна[6], А. Шостопал[7]; аналіз скарбів здійснено М. Сотніковою[8], М. Мойсеєнко[9] та О. Морозовим[10]; сенсаційну нову скарбову знахідку введено у науковий обіг О. Алфьоровим та А. Петраускасом[11].

Спроби інтерпретації елементів дизайну та пояснення значення окремих знаків на давніх київських монетах здійснювали К. Болсуновський[12], О. Брінов[13], А. Луців[14]. Проблемні питання грошового обігу часів Русі комплексно розглядали О. Пріцак[15], М. Котляр[16], Г. Козубовський[17], Н. Турмис[18], О. Комар[19], рідкісну знахідку литої підвіски імітації монети типу «Ярославле Сребро» опубліковано проф. С. Кулешовим[20]. Приклади позаекономічного використання монет (як прикрас) досліджено О. Мінєєвим[21] та М. Мойсеєнко[22]. Монети, знайдені в похованнях, проаналізовано Т. Равдіною[23] та В. Сєдих[24].

Виклад основних матеріалів дослідження. Розглянемо особливості зображення елементів одягу та його декорування в образі великих київських князів Русі. Викладені у статті висновки щодо княжого одягу та його декорування дозволять розширити наше уявлення про загальний образ великих князів Русі, що, відповідно, уможливить використання їх достовірних образів у сучасних умовах – у творах мистецтва, наукових дослідженнях та навчальних матеріалах з політичної історії, історії грошового обігу, історії моди, історії мистецтва, дизайну сучасних грошей та ін. Визначені основні елементи княжого одягу та його декорування, що зображений на монетах, вкладаються у схему, яка корисна для стандартизованого опису монет, що допоможе більш точно наводити опис монети, виділяти особливості та відмінності раніше невідомих різновидів та нових виявлених монет.

Основні елементи одягу князя та його декорування на монетах:

- зображення головного убору – княжої шапки, корони, шолома, діадеми, стемми;
- зображення хреста або його відсутність на княжій шапці;
- наявність підвісок з намистин по боках від голови князя та намистин у підвісках на княжій шапці, кількість намистин та повторення контуру

[1] Tolstoj 1882.
[2] Oreshnikov 1936.
[3] Sotnikova 1995.
[4] Sotnikova & Spassky 1963.
[5] Belopolsky 2008, 48–50.
[6] Belaya & Rasputina 2020.
[7] Shostopal 2014, 96–102.
[8] Sotnikova 1968, 114–137.
[9] Moiseenko 2018.
[10] Morozov 2011, 99–104.
[11] Alforov & Petrauskas 2021.
[12] Bolsunovsky & Chernev 1889.
[13] Brynov 2024, 16–23; Brynov 2022, 18–23.
[14] Lutsiv 1999.
[15] Pritsak 1998.
[16] Kotliar 1971.
[17] Kozubovsky2019, 59–72.
[18] Turmys 2005.
[19] Komar 2015, 37–68.
[20] Kuleshov 2019–2020.
[21] Minieiev 2020.
[22] Moiseenko 2011, 102–104.
[23] Ravdina 1988.
[24] Sedyh 2006-a, Sedyh 2006-b.

обличчя лінією з намистин, вінця з підвісками;

- зображення прикрас на шиї – намиста з крапок;
- верхній одяг – кольчуга, мантія чи плащ та складки тканини на ньому;
- наявність прикрас на одязі – фібули та крапки на мантії чи плащі – намистини, перли чи дорогоцінне каміння;
- наявність пояса;
- наявність взуття на ногах князя.

Розглянемо особливості зображення кожного елемента одягу та його декорування.

Головний убір. Під час наукових досліджень монет та печаток з колекцій періоду Київської Русі, що більшою мірою сьогодні представлені у колекції музею Шереметьєвих, дослідники виокремили такий елемент зображень, як головні убори. На Русі головний убір був важливим атрибутом як жіночого так, і чоловічого костюма. Хоча, якщо звернути увагу на зображення чоловіків на фресках та інших візуальних джерелах, то можна простежити відсутність у них головних уборів, і лише князь постійно зображувався у шапці.

Княжу шапку часто при описові монет великих князів не деталізують, але іноді щодо неї можна зустріти характеристики її розміру. З поміж монет Святополка Ярополчича із написом «ПЕТРОС» виявлено екземпляр із «низькою» княжою шапкою[25]. Княжу шапку дослідник О. Орєшніков класифікував на низькі та високі, при цьому високе покриття нагадує форму з опушком[26]. Дослідник А. Луців відзначає наявність підкладки під шапкою, край якої виглядає з-під неї[27]. Так, на печатках зображення княжої шапки подається у кількох варіаціях, із додаванням пропендулій або без них. Також хутро на шапках у передній його частині має додаткові елементи. Оскільки печатка має обмежений розмір, то додаткових деталізованих елементів на головних уборах простежити не можливо. Як приклад, зображення шапки можна побачити на печатках Ярополка-Петра Ізяславовича-Дмитровича із зображенням святих Бориса і Гліба. На лицьовій стороні печатки (Рис. 1) можна побачити погрудне зображення князя у княжому корзно, права рука перед грудьми тримає деревко списа, у лівій руці – держава, увінчана видовженим хрестом. На голові – княжа шапка, що увінчана діадемою. Натомість, на звороті можна побачити погрудне зображення апостола Петра з видовженим хрестом у лівій руці через ліве плече, ліва рука у жесті, що благословляє. Навколо голови – крапковий німб. Ліворуч – стовпчастий надпис, де перевернута літера «Є»[28].

Рис. 1. Печатки Ярополка-Петра Ізяславовича-Дмитровича із зображенням святих Бориса і Гліба. Фонди Музею Шереметьєвих

Попереду на **шапках** розташовувалися **прикраси з «перлин»**, а на деяких зображеннях можна зустріти і **наявність пластин**. На підставі цього дослідником П. П. Толочко припустив, що **діадема** може вважатись чоловічою інсигнією, котра

[25] Sotnikova 1995, 112. № 213.
[26] Oreshnikov 1936, 79.
[27] Lutsiv 1999, 23.
[28] Alfyorov 2012, 54.

носилась чоловіками на шапках поверх хутра[29].

Корона. У дорадянській класичній літературі можна зустріти інтерпретацію шапки Володимира Великого, зображеної на монетах, як **корони**. Так її описує Д. Сонцов: «Образ Святого князя у короні із прикрасами…»[30]. Висновок щодо наявності корони на голові у князя робить А. Луців, вказуючи на те, що короною є сам княжий знак, інтерпретуючи його як «розрубану язичницьку корону», де «удар мечем висвітлив в іній площині другий середній зуб, а це, разом з протиставленим зображенням корон, вказує на циліндричність княжого знака. Притримуючи корону, щоб не перевернулась, по ній під кутом приблизно 77° до горизонту був нанесений удар мечем, у результаті чого вона була розрубана і деформована»[31].

Наступний важливий різновид головних уборів, зображення якого можна простежити на печатках, – **князівський шолом**. Княжий шолом може виступати важливою інсигнією влади. Так, на згадуваній печатці Ярослава Мудрого розміщено його портретне зображення, на якому молодий князь у шоломі. Ймовірно, саме такий княжий шолом дійшов до наших днів. Про золотий шолом Володимира Мономаха згадується і в Галицько-Волинському літописі від 1205 р. з апеляцією до старих часів, коли: «Володимир Мономах пив золотим шоломом (воду з) Дону, зайнявши всю їх землю і прогнавши проклятих агарян». Також шолом Ізяслава Мстиславича з золотою патрональною князеві іконою св. Пантелеймона згадано в літописі від 1151 р.[32] У літописі можна простежити інформацію, що воїни в ході битви знайшли свого пораненого князя та, не впізнавши його, прийняли за ворога і вирішили добити. Проте князь Ізяслав намагається порятуватися, заявляючи воїнам, що він князь. Проте один із воїнів наносить по шолому удар мечем, який міг бути смертельним. Тоді князь знімає шолом, і вояки його впізнають. Вбивство князя – досить серйозний інцидент. Не важко уявити, що було б з тим воїном, який приніс би голову Ізяслава у його ж табір з вимогою винагороди. Очевидно, що в описаному фрагменті йшлось про те, що нападники на князя побачили у ньому знатного боярина у коштовному обладунку і зажадали його просто пограбувати (хоч він міг належати до їхнього ж війська). Тоді фраза нападників про те, що вони і шукали для вбивства князя, виглядає саркастичною відповіддю. Попередження про те, що перед ними був князь, було сприйняте як хитрість супротивника, що намагався в такий спосіб зберегти собі життя. Лише впізнане обличчя зупинило мечника до наступного, смертельного удару. Отож, за шоломом князь не було ідентифіковано. Саме в такому ключі ми розуміємо цей фрагмент, і саме він змушує нас вагатись в абсолютному сприйнятті княжого шолому як інсигнії.

Крім того, варто зазначити, що на шоломі Ярослава Всеволодовича, знайденому на місці Липецької битви, було зображення деісусного чина, дещо відміннного від діадем композиції. Зміна композиції і заміна деяких членів цього деїсуса були викликані як специфікою призначення шолома, так і специфікою його форми. Згідно з припущенням дослідників шолома, цей деісус міг означати особисто патрональний характер. Цілком

[29] Tolochko 1963, 148.
[30] Soncov 1865, 1.
[31] Lutsiv 1999, 120.
[32] Tolochko 1963, 152.

імовірно, що такий шолом не тільки захищав голову, але також був знаком князівської відзнаки, а, можливо, і влади. Іпатіївський літопис, описуючи битву при Руті (1151 р.), розповідає, що пораненого Ярослава Мстиславича його ж воїни впізнали лише по зображенню на шоломі: «На шеломе над челом написан святой мученик Пьянтилеймон злат». Очевидно, і шолом Ярослава Мстиславича, як і пізніший шолом Ярослава Всеволодовича, мав зображення деісуса.

Також варто зазначити, що до головних уборів можна віднести і **діадеми**, що більшою мірою були поширені як жіноча прикраса, проте і князі використовували їх на своїх шапках. Так, П. П. Толочко зауважує, що діадеми були вершиною ювелірного мистецтва у Київській Русі та могли належати як чоловічому, так і жіночому населенню. Натомість, інші дослідники, зокрема М. Ф. Біляшівський, досліджуючи сахнівську діадему, зауважує, що вона відноситься до князівської сім'ї, але він не вказує, кому саме вона належала – чоловікові чи жінці. Розглядаючи сахнівську діадему, М. І. Петров зауважує, що вона використовувалась київськими князями[33]. Варто також зазначити, що звичай прикрашати царські особи був дуже поширений на нашій території і в більш ранній період а також в інших країнах. Особливо важливо для нас визначити приналежність і призначення **діадем** у Візантії, з якою Київська Русь була в найбільш тісних культурних відносинах. Так, Анна Комніна, донька візантійського імператора Олексія Комніна, вказувала, що у Візантії севастократ кесар та інші чини прикрашались вінцями, які були далеко нижчі від діадем. Царська діадема мала вигляд півкулі і з усіх боків була оздоблена перлинами та дорогоцінним камінням, частина з яких прикріплені на ній, а інші спускаються на плечі.

Цікаві дані можна знайти і в трактаті Кодіна «Книга о чинах», де за даними автора **діадему або стему** носили лише царі, а Деспот носив скіадій, прикрашений перлинами, севастократ – стефанос, прикрашений дорогоцінними каміннями і перлинами з каморою спереду. Як видно з образів візантійських високопосадовців, кожному високому чиновникові був притаманний свій головний убір відповідно до його займаної посади[34]. Крім того, діадема використовувалась не лише у Візантії, а й царів посвячували діадемою на престол. До Київської Русі такі традиції проникають, швидше за все, через дипломатичні зв'язки з іншими державами. Проте своєю формою київські діадеми значно відрізнялись від діадем, які носили в інших країн. Як засвідчують історики, діадеми Київської Русі мали особливості як у формі, металі, з яких виготовлялися, так і в оздобленні.

Підвіски і намистини. На печатках носієм діадем виступають князь Святослав-Миколай Ярославич-Георгійович та його син Олег. Така печатка була знайдена в с. Левків Житомирського району Житомирської області. Печатка оздоблена пропендуліями та згори прикрасами (Рис. 2). Натомість, на іншій стороні можна побачити зображення князя у повен зріст в імператорському одязі; у правій руці він тримає п'ятипроменевий довгий хрест, промінці якого на закінченнях прикрашенні трьома перлинами, хрест на складному підніжжі у вигляді проквітлих пагінців; у лівій руці – держава, увінчана хрестом; на голові князя діадема,

[33] Tolochko, 1963, 149.

[34] Tolochko, 1963, 151.

прикрашена перлинами у вигляді трьох хрестиків; з обох боків княжого обличчя звисають пропендулії[35].

Рис. 2. Печатка Святослава-Миколая Ярославича-Георгійовича

Відомі нумізмати І. Толстой та Н. Кондаков, описуючи виявлені у курганах старожитності, окрім намистин, фібул, браслетів та шийних гривень згадують також особливі прикраси – **сережки із підвісними намистинами**[36], які також можуть бути характерними для стилю та одягу великих князів, зображених на монетах, а саме для головного убору князя. Відомий учений О. Пріцак провів аналогії із монетами Візантії, описуючи головний убір (Рис. 3) та дійшовши висновку, що ним є **корона із хрестом**, аналогічна з головним убором Василя II (976–1025) та Костянтина VIII (1025–1028), що зображені на візантійських монетах[37]. Дослідниця І. Свічинська описує **вінець** із підвісками перпендуліями, що наявний на голові князя[38]. **Вінець на голові князя** дослідник О. Орешніков визначає як імператорський вінець. Так звану «низьку шапку» за візантійською традицією автор ідентифікує як стемму – золотий обруч із матер'яною шапкою, над якою кріпиться хрест[39].

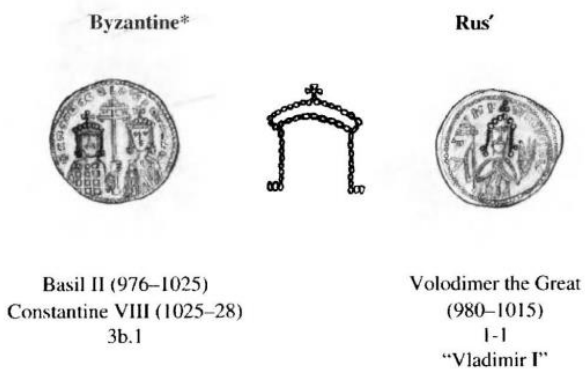

Рис. 3. Головні убори на монетах Русі та Візантії, за О. Пріцаком

Верхній одяг. Головним елементом верхнього одягу князя, найімовірніше, був не звичайний плащ, а спеціальний елемент, який візуально збільшує плечі та повністю закриває їх, – мантія з ефектом збільшення плечей. Так, можна припустити, що різьбяр зображав не плечі та шию князя із головою у схематичному поданні, а намагався відтворити спеціальний елемент одягу мантії із ефектом збільшення плечей шляхом спеціального крою, викликаючи в особи, що знаходиться перед князем, ефект його більш статного вигляду. Прикметно, що в гардеробі князя, зображеного на сріблянниках II типу, декоративні елементи повністю відсутні. Немає ані фібули, ані пояса, який також інтерпретували як намистини чи кольчугу[40], що може вказувати не на легкий плащ з одного шару тканини, а мантію – спеціально вишитого шляхом особливого крою масивного одягу із покриттям плечей та шиї для створення більш вражаючого образу правителя. Наявність зображеної на монетах не плаща, а масивної мантії також логічно вкладається у припущення інтерпретації лінії на одязі не як складок тонкого плаща, а як золотих ниток чи нашитих декоративних елементів на велику мантію. Більше того, в Європі мантія

[35] Alfyorov 2012, 60.
[36] Tolstoy & Kandakov 1891, 11.
[37] Pritsak 1998, 131.
[38] Мшдсрштілф 2018, 82.
[39] Oreshnikov 1936, 79.
[40] Sotnikova 1995, 60–65.

була поширена та характерна для осіб із високим статусом в церковній ієрархії, що було цілком притаманним для князя Володимира після хрещення Русі.

Зображення князя, одягненого в **кольчугу,** також описує О. Орєшніков[41], визначаючи її наявність в образові князя-воїна[42], хоча і надає досить хибну розширену класифікацію княжих емісій. Із такою інтерпретацією крапок в лінійному порядку також погоджується М. Сотнікова (Рис. 4)[43]. Приймаючи те, що такий порядок розміщення ліній із крапок на одязі цілком може створити уявлення про вдягнену князем кольчугу, виникає питання: чому кольчуга відсутня у зображенні верхньої частини одягу? Виходячи з того, що крапки в різних частинах одягу ми інтерпретували як прикраси із дорогоцінного каміння та, ймовірно, як золоті нитки, припускаємо також і можливість аналогічного трактування вищезгаданої «кольчуги».

Рис. 4. Сріблянник Володимира Великого, князь зображений в одязі з намистинами, що їх інтерпретовано й кольчугою[44]

Прикраси одягу. Досліджуючи сріблянники із Київського скарбу 1876 р., відомий науковець М. Сотнікова також приділяє увагу спостереженням щодо декоративних елементів одягу князя: наявність бахроми на нижній частині княжого плаща (монета № 8), відсутність однієї підвіски з намистин на шапці (монета № 10), (Рис. 5), комір плаща прикрашений намистинами (монета № 13), фібула на плащі та намисто на шиї у князя, намистини на зап'ясті руки (монета № 15), фібула з двома намистинами із наявною на середній частині нижнього краю трикутної виїмки (монета № 22), наявність довгих ліній пальців, які можна також інтерпретувати як пояс (монета № 22), плащ закріплений напівкруглою пряжкою та закінчується довгою бахромою (монета № 23), а також *зображення символів влади*: тризуб із трьома намистинами (монета № 8), скіпетр із великими намистинами на кінцях (монеті № 10)[45].

Рис. 5. Сріблянник Володимира Великого I типу, з фібулою[46]

Лінії на одязі. Згідно зі спостереженнями І. Толстого та М. Кандакова, дослідниками курганів із слов'янськими старожитностями, серед проаналізованих предметів VIII–XII століття, практично, не зустрічаються виготовлені із золота а також предмети, які були б прикрашені дорогоцінним та напівдоргоцінним камінням, натомість для їх прикрашення використані філігрань та скань[47]. Цей факт може також свідчити про те, що одяг князів, зображений на монетах, був прикрашений не дорогоцінним

[41] Oreshnikov 1936, 43.
[42] Oreshnikov 1936, 70.
[43] Sotnikova 1995. № 54–1.
[44] Sotnikova1995. № 54–1.
[45] Sotnikova 1968, 128–132.
[46] Sotnikova 1995, № 10–1.
[47] Tolstoy & Kandakov 1891, 14.

камінням, а **золотими нитками**, що і відображено у викривлених лініях на полі монет, які попередньо визначалися науковцями як складки одягу. Дослідник А. Луців був близький до аналогічного висновку, натомість стверджував про те, що одяг князя складався із двох шарів тканини із наповненням між ними ватою, а ці лінії дослідник інтерпретував як шви, виконані звичайною ниткою[48].

Отже, щодо ліній, потрактованих більшістю дослідників як складки одягу, ми висловимо власне припущення. Не можна виключати тієї імовірності, що вказані лінії можуть бути декоративними елементами, спеціально вишиті золотими нитками. Це припущення посилюється тією деталлю, що на монетах Святополка Ярополчича із написом «ПЕТРОС» упорядниця каталогу давньоруських монет М. Сотнікова описує елементи на одязі князя, виконані зигзагами[49], що більше схоже на золоту нитку, закррвплену на одязі, аніж на складки, які залягають чіткими прямими лініями.

Крапки на одязі. У нумізматичній літературі відома версія щодо інтерпретації крапок в оформленні дизайну одягу як нашивок із дорогоцінного каміння, зокрема перлів. Такі висновки зроблено за аналогією з візантійськими монетами. Окремим питанням окремслюється інтерпретація прикрас на одязі, що нанесені на монетах у вигляді крапок. У каталозі давньоруських монет М. Сотнікова в описові монет Володимира Великого (сріблянників II типу) позначає зображення крапок як численних намистин[50]. Можна також припустити, що за аналогією з трактуванням Євангелія як дорогоцінного каміння крапки на одязі князя можуть також бути визначені як нашите дорогоцінне або напів дорогоцінне каміння, наприклад, перли. До речі, класик нумізматики пер. пол. XX ст. О. Орєшніков неочікувано інтерпретує численні крапки на одязі князя як кольчугу[51]. Його також викладає в каталозі М. Сотнікова, приймаючи таке визначення як імовірне[52]. Такі висновки підтримує й А. Луців[53]. Відмітимо, що це цілком вписується у характерне для різниці емітентів та монет зображення правителя в образі захисника та воїна. Тому однозначне відхилення версії О. Орешнікова ми б не поспішали робити, хоча до цієї версії виникає логічне питання: чому численні крапки зображені лише у нижній частині одягу, відповідно, відсутні у верхній, отож, навряд чи кольчугу нанесено лише частково.

Привертає увагу декоративний елемент на верхньому одязі князя, зображеного на сріблянниках II типу – часто **на грудях князя наявна крапка**. Даний елемент може бути нанесений як із суто технічних міркувань – аби рівномірно розподілити тиск під час удару штемпелем та надати металові більше простору для деформації а також подовжити термін експлуатації інструмента. Крім того з урахуванням попередніх висновків щодо семаничного наповнення більшості дрібних елементів можна припустити, що дана крапка може слугувати позначенням спеціальної прикраси на мантії – броші або фібули. Наявність в зображеному на монетах образі великого київського князя **прикрас**: фібул, скроневих підвісок, хреста на шапці тощо, спонукало інтерпретувати й окремі елементи образу Ісуса Христа як декоративні елементи – зображення

[48] Lutsiv 1999, 27.
[49] Sotnikova 1995, 111, № 211.
[50] Sotnikova 1995, 46, № 52.
[51] Sotnikova 1995, 46. № 52–1. Oreshnikov 1936, 43. № 70.
[52] Sotnikova 1995, 58. № 83, 60, № 87.
[53] Lutsiv 1999, 24.

каміння в оправі – Євангеліє[54]. На одному із срібляників Святополка Ярополчича дослідниками описано наявність на руках великого князя **рукавів із намистинами**, які чітко розрізняються[55].

Пояс. Також на інших срібляниках II типу зображена нижня частина плаща, яка має схожі крапкові орнаменти та містить між лініями їх крапок пряму лінію[56], що з високим ступенем імовірності може бути інтерпретоване як дорого прикрашений накладками та камінням пояс. Більше збігів із великим оздобленим поясом дають зображені деталізації його на срібляннику II типу з Ніжинського скарбу 1852 р. та колекції НМІУ (Інв. № AR-728) (Рис. 6), де два ряди крапок розміщені між трьома паралельними лініями, що сукупно, ймовірніше, формують зображення саме пояса, а не кольчуги чи ліній із нашитих намистин чи каміння.

Рис. 6. Володимир Великий, срібляник II типу із Ніжинського скарбу, з поясом

Взуття. У нумізматичній історіографії досі дослідники не звертали увагу на питання, чи наявне на зображеннях на монетах Володимира Великого **взуття**, хоча акцентували на зображенні в нижній частині фігури князя у повний зріст (Рис. 7), яке не було характерним для інших європейських емісій, на що звернув увагу М. Котляр[57]. Існує також думка, що зображений на монетах князь сидів на престолі босоніж[58].

Рис. 7. Срібляник Володимира Великого: зобаженння князя у взутті на каблуках[59]

Виникнення на монетах зорбаження князя із чітко вираженими ногами у взутті вчений пояснив так: «Дві ноги, нанесені схематично, двома надламаними лініями. Вони явно дисонують із загальним урочистим стилем малюнків на монетах Володимира. […]. Можна гадати, що руські люди в ті часи ще не могли сприймати зображення частини людського тіла як завершене. Людину малювали, вирізьблювали, ліпили тощо обов'язково на весь зріст. Густинський літопис XVII століття зберіг прадавній опис статуї верховного язическього бога Перуна у Новгороді. Той ідол мав тулуб, голову, залізні ноги, в руці тримав кам'яну стрілу – блискавку. «Повість временних літ» під 980 року так змальовує Перуна: він мав дерев'яний тулуб, срібну голову та золоті вуса. Виходить, що ноги були неодмінно приналежними для зображення людини. Тому київські монетарії наївно та сміливо припасували їх до канонічного погруддя»[60]. Враховуючи ту особливу обставину, що на портреті князя, зображеного на монетах, наявні довгі

[54] Sotnikova 1968, 133.
[55] Sotnikova, 1995. 112. № 215–2.
[56] Sotnikova 1995, 54–55. №№. 70–76.
[57] Kotliar 1995, 60.
[58] Lutsiv 1999, 33.
[59] Sotnikova, 1995.
[60] Kotliar 1995, 60.

вуса, можна також поєднати цей факт із припущенням про тогочасне наслідування образу Перуна в зображенні образу князів. Раніше дослідники констатували лише зігнутість ніг у зображеного на монеті князя, який сидів на троні, а не стояв.

Висновки. Дослідження княжого одягу та елементів його прикрашення, зображених на давньоруських монетах дало неочікувані результати у вивченні загального образу великих князів київських. У процесі дослідження давньоруських монет вчені приділяли увагу описові та інтерпретації окремих елементів одягові зображених на монетах великих князів, але наразі в науковій історіографі відсутня ґрунтовна всеохоплююча праця, яка містила б поєднання всіх відомих знань та припущень щодо княжого одягу та стилю.

Ретельно вивчивши інтерпретацію окремих елементів одягу та стилю давньоруських князів, ми відзначили відсутність уваги дослідників стосовно того, наявне чи ні взуття на ногах у князя. Щодо елементів оздоблення княжого одягу ми вперше висловили думку про те, що лінії, інтерпретовані більшістю дослідників як складки плаща, можуть бути спеціальними декоративними елементами – орнаментами, що нанесені золотими нитками.

Сріблянники Володимира Великого II типу у зображенні нижньої частини одягу князя мають численні крапки, інтерпретовані дослідниками як кільця кольчуги та намистини, ймовірно, можуть бути й нашитими перлами або ж підвісками з намистин чи прикрасами з підвісок зі спеціальним плетенням.

Висловлено новий погляд на інтерпретацію верхнього одягу князя, який, враховуючи візуальне злиття ліній плечей та шиї, швидше вказує на носіння князем не тонкого плаща, а мантії з ефектом збільшення плеч, що також мало підкреслити високий статус князя в церковній ієрархії.

References

Alforov, O & Petrauskas A. (2021). Horodnytskyi skarb: sribnyky Volodymyra Sviatoslavycha. *The Ukrainian numismatic annual*. (5). 259–268. [in Ukrainian].

Alforov, O. (2012). Molivdovuly kyivskykh kniaziv druhoi polovyny XI – kintsia XII stolittia (za materialamy sfrahistychnoi kolektsii O. Sheremetieva). *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. (2). 16–40. [in Ukrainian].

Belaya, O. M. & Rasputina, L. A. Catalog of coin finds of Kyiv region. [in Ukrainian].

Bolsunovsky, K. V. & Chernev, N. P. (1889). A note about a mysterious figure on the coins of the Grand Duchy of Kyiv. Kyiv. [in Russian].

Brynov, O. (2022). Signs of the Prince Svyatoslav. *Numismatics and phalerology*. (104). 18–23. [in Ukrainian].

Brynov, O. (2024). Princely insignia with masts turned down. *Numismatics and Phaleristics*. (111). 16–23. [in Ukrainian].

Komar, O. (2015). Silver and gold coins in the monetary account system of Rus'. *Opus Mixtum*. (3). 37–68. [in Ukrainian].

Kotliar, M. F. (1971). Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby Feodalizmu. Kyiv: *Naukova dumka*. [in Ukrainian].

Kotliar, M. F. (1995). Monety Kyivskoi Rusi. *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy*. (4). 57–63. [in Ukrainian].

Kozubovsky, G. A. (2019). On the silver of ancient Rus' coins. *Archeology*. 1. 59–72. [in Ukrainian].

Kuleshov, S. H. (2019–2020). Lyta kopiia z monety "Iaroslavle serebro", znaideni na Chernihivshchyni. *Lvivski numizmatychni zapysky*. (16–7). 2–3. [in Ukrainian].

Lutsiv, A. (1999). Velyka Rus – vilnii Ukraini. Ternopil: *Zbruch* [in Ukrainian].

Minieiev, O. (2024). Hrafiti dvozuba na monetopodibnii pidvistsi z Brovariv. Proceedings of the conference. *Money & Banking: hroshi ta banky v istorii Yevropy*. Kyiv, 16–18 veresnia 2024 roku. pp. 61–64. [in Ukrainian].

Moiseenko, M. (2018). Khronolohiia znakhidok v Ukraini sriblianykiv typu IV Volodymyra Sviatoslavycha. *The Ukrainian numismatic annual*. (2). 32–42. [in Russian].

Moiseenko, N. S. (2011). Vnejekonomicheskie ispol'zovanija drevnerusskih monet X – nachala XI v. Proceedings of the conference. *XVI vserossijskaja numizmaticheskaja konferencija*. Sankt-Peterburg–Repino. 18–23 aprelja 2011 goda. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Jermitazha. pp. 102–104. [in Russian].

Morozov, O. (2011). Nizhyn treasure of ancient Rus' silver coins of 1852: the fate of the find. *Nizhyn antiques*. 11. 99–104. [in Ukrainian].

Oreshnikov, A. V. (1936). Money signs of pre-Mongol Rus'. Moscow. [in Russian].

Pritsak, O. (1998). The Origins of the Old Rus´ Weights and Monetary Systems: Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh century. *Harvard Ukrainian Research Institute*. [in English].

Ravdina, T. V. (1988). Pogrebenija X–XI vv. s monetami na territorii drevnej Rusi: Katalog. M.: *Nauka*. [in Russian].

Sedyh, V. N. (2001). O funkcijah monet v pogrebenijah Drevnej Rusi. Proceedings of the conference. *Devjataja vserossijskaja numizmaticheskaja konferencija*. Velikij Novgorod, 16-21 aprelja 2006 g. Sankt-Peterburg. pp. 106–108. [in Russian].

Sedyh, V. N. (2006). O tak nazyvaemoj "porche monet" i nekotorye zamechanija o funkcijah monet v pogrebenijah Drevnej Rusi. Proceedings of the conference. *Psucie pieniadza w Europie Srodkowo-Wschodniej od antyku po czasy wspolczesne*. Bialystok-Augustow 7–10 wrzesnia 2006. Warszawa. pp. 167–172. [in Russian].

Shostopal, A. V. (2014). Nahodki monet X–XI vekov v Cherkasskoj oblasti. Proceedings of the conference. *Jepoha vikingov v Vostochnoj Evrope v pamjatnikah numizmatiki VIII – IX v.* Sankt-Peterburg, Staraja Ladoga, 18–20 aprelja 2014 goda. pp. 96–102. [in Russian].

Sotnikova, M. P. & Spassky, I. G. (1963). Millennium of the oldest coins of Rus'. Summary catalog of Rus' coins of the X–XI centuries. [in Russian].

Sotnikova, M. P. (1968). Silver coins of the Kiev treasure of 1876. *Numismatics and sphragistics*. (3). 114–137. [in Russian].

Sotnikova, M. P. (1995). The oldest Rus' coins of the X–XI centuries. Catalog and research. M.: *Banks and Exchanges*. [in Russian].

Teterya, D. & Pryadko, O. (2016). The discovery of a Byzantine coin in the territory of southwestern Pereyaslavshchyna. Abstracts of the reports of the IV International Scientific and Practical Conference. *Actual Problems of Numismatics in the System of Special branches of historical science*. (June 22–23, 2016). Kyiv – Kirovograd – Pereyaslav – Khmelnytsky, 2016. pp. 26–29. [in Ukrainian].

Tolochko P. P. (1963). Pro prynalezhnist i funktsionalne pryznachennia diadem i barm u drevnii Rusi. *Arkheolohiia*. (15). 145–164. [in Russian].

Tolstoj, I. I. (1882). Drevnejshie russkie monety Velikogo knjazhestva Kievskogo. Numizmaticheskij opyt grafa I.I. Tolstogo (s 19 tablicami risunkov). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Tolstoy, I. & Kandakov N. (1891). Russian Antiquities in Monuments of Art. Issue 4. Christian Antiquities of the Crimea, the Caucasus and Kiev. [in Russian].

Turmys, N. (2005). Formation and features of the monetary and weight system of Kyivan Rus': a retrospective of the problem. Proceedings of the international numismatic conference. *Monetary circulation and banking in Ukraine: the past and modernity*, May 14–15, 2004. Lviv, 2005. pp. 32–38. [in Ukrainian].

Vilchynska, I. M. (2018). Istorychni obrazy u siuzheti mohylianskoi doby "Svitopryimna svicha" Blahovishchenskoho vivtaria Sofii Kyivskoi. *Sofiia Kyivska u novitnikh doslidzhenniakh*. pp. 78–86. [in Ukrainian].

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-401-407

УДК 737.2[929.1:437]

THE CROSS OF THE CZECH-SLOVAK LEGION AND ITS CREATOR KAZIMIERZ PACEWICZ

Krzysztof Filipow
The commission is Humanistic Polish Academy of Sciences branch in Olsztyn-Bialystok (Bialystok, The Republic of Poland)
ksf56@wp.pl; ORSID 000-0002-0748-4277

Decorating foreigners with orders and decorations in modern times was an important element of diplomatic protocol. It was done differently during periods of war conflicts. It depended on mutual relations and the joint fight against the enemy. Decorating each other with orders and decorations was not only an element of the diplomatic game, but also a link of brotherhood in arms and the joint fight against the enemy. The same was true for Polish-Czechoslovak relations during World War II.

The forgotten history of the Czech-Slovak Legion during the war in 1939 is connected with an unknown project of creating the Cross of the Czech-Slovak Legion in Poland by the Polish government in exile.

And it was at this point that the project of creating an honorary badge commemorating Czechs and Slovaks (including Ruthenians) fighting alongside the Polish Army in September 1939 saw the light of day. The first of the newly designed commemorative decorations of the Polish Government in Exile was the "Commemorative Cross of the Czech-Slovak Legion in Poland in 1939". Its designer was the painter Captain Kazimierz Pacewicz.

The French campaign of 1940 and the quick defeat of France by the Germans pushed the issue of the Czech-Slovak Legion Cross in Poland in 1939 into oblivion. Despite both governments being in exile in England, the idea, doomed to failure due to the reluctance of the Czechoslovak president, was not revived during further war operations. The chance to commemorate the symbolic common brotherhood in arms of both armies on the battlefields of the Polish campaign of 1939 disappeared.

Capt. Pacewicz's project was forgotten.

Keywords: *Polish-German War of 1939, Czech-Slovak Legion, designs for decorations, Kazimierz Pacewicz.*

ХРЕСТ ЧЕСЛОВАЦЬКОГО ЛЕГІОНУ ТА ЙОГО ТВОРЕЦЬ КАЗИМЕЖ ПАЦЕВІЧ

Кшиштоф Станіслав Філіпов
Комісія гуманістична Польської Академії Наук відділення Ольштин-Білосток (Білосток, Республіка Польща)
ksf56@wp.pl; ORSID 000-0002-0748-4277

Нагородження іноземців орденами та відзнаками – важливий елемент дипломатичного протоколу. Інакше було в періоди воєнних конфліктів. Усе залежало

від налагоджених стосунків і спільної боротьби з ворогом. Взаємне нагородження орденами та відзнаками було не лише елементом дипломатичної гри, а й сутністю братерства по зброї та спільної боротьби з ворогом. Те саме стосувалося польсько-чехословацьких відносин під час Другої світової війни.

Забута історія чесько-словацького легіону під час війни 1939 року пов'язана з невідомим проектом встановлення Хреста чесько-словацького легіону в Польщі польським урядом в екзилі.

І саме тоді побачив світ проект створення почесного знака чехів і словаків (зокрема русинів), які у вересні 1939 року воювали на стороні Війська Польського.

Першою з новорозроблених пам'ятних відзнак польського уряду в екзилі був «Пам'ятний хрест чесько-словацького легіону у Польщі в 1939 році». Його проектантом був маляр кап. Казімєж Пацевич.

Французька кампанія 1940 року та швидка поразка Франції від Німеччини поклали край питанню Хреста Чехословацького легіону в Польщі в 1939 році. Незважаючи на те, що обидва уряди опинилися в еміграції в Англії, ця ідея була приречена на провал та через небажання чехословацького президента так і не відродилася під час подальших бойових дій. Зникла можливість вшанувати символічне спільне братерство обох армій на полях битв польської кампанії 1939 року.

Проект капітана Пацевича, як і інші створені декорації, забули.

Ключові слова: *Польсько-німецька війна 1939 року, чесько-словацький легіон, проекти відзнак, Казімеж Пацевич.*

KRZYŻ LEGIONU CZESKO-SŁOWACKIEGO I JEGO TWÓRCA KAZIMIERZ PACEWICZ

Krzysztof Filipow
Komisja Humanistyczna Polskiej Akademii Nauk Oddział Olsztyn-Białystok
(Białystok, Rzeczpospolita Polska)
ksf56@wp.pl; ORSID 000-0002-0748-4277

Stwierdzenie problemu: *Odznaczanie orderami i odznaczeniami cudzoziemców w czasach nowożytnych było ważnym elementem protokołu dyplomatycznego. Inaczej postępowano w okresach konfliktów wojennych. Uzależnione to było od wzajemnych relacji oraz wspólnej walki z wrogiem. Wzajemne odznaczanie się orderami i odznaczeniami było nie tylko elementem gry dyplomatycznej, ale także łącznikiem braterstwa broni i wspólnej walki z wrogiem. Niedoceniania wielokrotnie „błyskotka" na wojskowym mundurze była spoiwem łączącym wielokrotnie zwaśnione wcześnie strony. Potrafił też łączyć zwaśnione strony, które znalazły się we wspólnym froncie walki z wrogiem. To samo dotyczyło stosunków polsko-czechosłowackich w czasie II wojny światowej.*

Analiza najnowszych badań i publikacji: *Zapomniane dziś dzieje Legionu Czesko-Słowackiego podczas wojny polsko-niemieckiej w 1939 r. doczekały się już w przeszłości istotnych opracowań.*[1] *Mamy jeszcze zagadkę związaną z Legionem Czesko-Słowackim. Jest to nieznany projekt utworzenia i*

[1] Konieczny1989; Kopecky 1958; Szota 1960; Wandycz 1986.

wprowadzenia w życie, przez rząd polski na uchodźstwie Krzyża Legionu Czesko-Słowackiegogo w Polsce.[2]

Przegrana wojna polsko-niemiecka 1939 r. wytworzyła nową sytuację polityczną władz polskich. We Francji pod dowództwem Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego rozpoczęto odtwarzanie Wojska Polskiego oraz restytuowano większość instytucji rządowych.

Mimo przegranej kampanii nie zapomniano o wyróżnianiu żołnierzy, choć oficjalnie gen. Sikorski był przeciwny nagradzaniu za wojnę 1939 r. Jednym z instrumentów takiej działalności było m.in. tworzenie i nadawanie orderów i odznaczeń. Takich projektów nowych odznaczeń było kilka. Do zapomnianych, a nie wprowadzonych odznaczeń należały m. in.: Krzyż Pamiątkowy Legionu Czesko-Słowackiego (1939), Krzyż Armii Polskiej we Francji (1943).[3]

Cel artykułu: *I w tym właśnie momencie, światło dzienne ujrzał projekt utworzenia znaku honorowego upamiętniającego Czechów i Słowaków walczących u boku Wojska Polskiego we wrześniu 1939 r.*

Pierwszym z nowo projektowanych odznaczeń pamiątkowych Rządu Polskiego na Uchodźstwie był „Krzyż Pamiątkowy Legionu Czesko-Słowackiego w Polsce w 1939 r.”.

Na ziemi francuskiej, gdzie w Angers odtworzono zręby administracji Polski na uchodźstwie, powstała myśl upamiętnienia Legionu Czesko-Słowackiego w Polsce podczas działań wojennych. W listopadzie 1939 r. gen. dywizji Władysław Sikorski – premier rządu i Naczelny Wódz zaproponował utworzenie nowego odznaczenia. Na list gen. W. Sikorskiego, gen. L. Prchala, były dowódca Legionu przedstawił wniosek o „*nadanie odznaki pamiątkowej dla członków b. legionu czeskiego w Polsce oraz wnioski na odznaczenie żołnierzy Legionu Krzyżem Walecznych”*.[4]

Jest to pierwszy ślad pokazujący chęć upamiętnienia ówczesnego sojusznika wojskowego. Wskazuje na to list gen. Lva Prchali o przesłaniu projektu *„na nadanie i formę odznaki pamiątkowej Legionu Czechów w Polsce”.*

Prezentacja głównego materiału:

Sam projekt precyzował kształt nowego odznaczenia w formie krzyża – symbolu *„bolesnych chwil”* i *„cnót wojskowych”*. Krzyż miał być w typie krzyża jerozolimskiego. W centrum projektowanego odznaczenia umieszczono stylizowanego orła polskiego w typie piastowskim jako *„godło państwa, w którym była tworzona legia”*. Pomiędzy ramionami krzyża umieszczono dwa skrzyżowane miecze *„[...] jako symbol współpracy wojskowej”*. Za symbol krajów słowiańskich uważano wieniec z liści kwiatów lipowych, który przeplata ramiona krzyża.

Przygotowany projekt podawał szczegółowy opis: *„Na rewersie odznaki w środku krzyża wyryte litery początkowe narodu czeskiego i słowackiego z napisem pamiątkowym: <<Legia Czechosłowacka w Polsce w 1939>>”. „Wstążka odznaki o barwach powtarzających się na przemian prążków czerwonych i białych jako barwy państwa polskiego – z wąskim niebieskim prążkiem z państwowych barw czechosłowackich”*.[5]

Projekt zakładał wykonanie krzyża z brązu. Umieszczone w centrum godło państwa miano być zrobione z białego metalu (ze srebra?). Zamierzano zamówić 1200 egzemplarzy krzyża. Jednak brak jest graficznego projektu zaproponowanego przez gen. L. Prachlę. Być może istniał

[2] Suchcitz, 2000; Filipow 2005, ideam 2006, ideam 2021: 162–165.

[3] Pierwotna nazwa, której nie zaakceptowano brzmiała; Krzyż za Wielką Wojnę dla b. żołnierzy Armii Polskiej we Francji z lat 1917–1920.

[4] IPMS, Londyn, sygn. A.XIII.85/128.

[5] IPMS, Londyn, sygn. A.XII.85/128.

jakiś szkic. W źródłach archiwalnych istnieje jednak barwna wersja odznaczenia, która zaproponowana została przez polskie władze wojskowe. Jej autorem był kpt. Kazimierz Pacewicz. Ten sam malarz i wojskowy, który zgłaszał pretensje do autorstwa projektu odznaki dywizjonów artylerii konnej.[6]

Przygotowany przez MSWojsk. we Francji projekt datowany jest na 18 grudnia 1939 r. Wedle zamierzeń miało to być nowe odznaczenie Rządu Polskiego na Uchodźstwie przeznaczone byłym żołnierzom Legionu Czesko-Słowackiego. Przeznaczone więc być miało generalnie obywatelom obcego państwa. W zasadzie widzimy pewne podobieństwo do nadawanego w II RP – Krzyża Żołnierzom Polskim z Ameryki.

Projektowana do odznaczenia wstążka w zasadzie odpowiadała pierwotnemu projektowi. W założeniu miały to być równej wielkości paski biało-czerwono-białe, przedzielone prążką niebieską, i znów biało-czerwono-białe, prążek niebieski, biało-czerwono-białe. Zupełnie odmienne było zawieszenie łączące krzyż ze wstążką. Nie stosowano tego typu w polskich odznaczeniach.

Projekt rysunkowy kpt. K. Pacewicza przedstawiony został premierowi i NW gen. W. Sikorskiemu. Gen. Sikorski zaakceptował projekt odznaczenia i na przedstawionym mu rysunku własnoręcznie napisał: *„Zatwierdzam /18/12/39 Sikorski”*.

Od tej chwili wydawało się, że sprawa nabrała tempa, ponieważ już 29 stycznia 1940 r. gen. bryg. Marian Kukiel, zastępca ministra, meldował Naczelnemu Wodzowi, że poleca się *„wydobyć z pod sukna sprawę medalu dla Legionu] czecho-słowack[iego]. Wydobyć sprawę odznaczeń dla Legionu Prchali*”.[7]

Wszystkie działania strony polskiej musiały jednak powstawać w uzgodnieniu ze stroną czechosłowacką. Gen. bryg. M. Kukiel, 5 lutego 1940 r. powiadomił gen. Lva Prchalę, iż premier zatwierdził wzór odznaczenia i poprosił go o przysłanie wniosków odznaczeniowych[8]. Gen. Prchala, będący zresztą w konflikcie z prezydentem Czechosłowacji na Uchodźstwie, zmuszony był do akceptacji pomysłu ze strony swoich zwierzchników. Szybko skontaktował się z kierownictwem szefostwa Spraw Wojskowych Czechosłowackiego Komitetu Narodowego w Paryżu. Na czele Komitetu stał prezydent Eduard Beneš. Na czele działu wojskowego stał gen. Sergej Ingr, były dowódca IV Korpusu Armii Czechosłowackiej do 1938 r. Faktem też były złe relacje pomiędzy prezydentem Eduardem Benešem, a gen. Lvem Prchalą. Prezydent Beneš uważał postawę swego adwersarza, gen. L. Prchali za skrajnie propolską. W ten sposób inicjatywa gen. Prchali uważana była za opozycyjną do linii politycznej prezydenta republiki.

Były dowódca Legionu Czesko-Słowackiego zwrócił się do emigracyjnych władz czechosłowackich z przekazem o sporządzenie spisu byłych żołnierzy Legionu, będących w służbie Armii Czechosłowackiej we Francji. Prosił także, aby ów wykaz przesłać bezpośrednio do polskiego Ministerstwa Spraw Wojskowych. Gen. L. Prchalę interesowały także o informacje o żołnierzach Legionu, przebywających w niewoli sowieckiej i niemieckiej, aby przesyłać na nich także wnioski odznaczeniowe.

Ciągle też trwała wymiana pism pomiędzy gen. L. Prchalą, a gen. M. Kukielem. Informował go o wymianie korespondencji z kierownictwem działu wojskowego Czechosłowackiego Komitetu

[6] Za autora odznaki DAK uważa się kpt. Witolda Grabowskiego, jednak na emigracji pretensje do autorstwa zgłaszał kpt. 5 DAK K. Pacewicz; zob.: Łukaszewicz 1986: 25–26.

[7] IPMS, Londyn, sygn. A.XII.85/128

[8] Ibidem.

Narodowego. Gen. Prchala zobowiązywał się także przekazać polskim władzom wojskowym wnioski odznaczeniowe byłych żołnierzy Legionu, którzy nie byli wcieleni do Czechosłowackich Sił Zbrojnych na Uchodźstwie. Listę taką sporządził i przesłał 19 marca 1940 r. Zawierała ona nazwiska 5 Słowaków i Czechów, a także nazwiska 6 Polaków współpracujących z Legionem Czecho-Słowackim w kampanii polskiej 1939 r.[9]

Od tego momentu utworzenie nowego Krzyża Legionu Czesko-Słowackiego utknęło w martwym punkcie. Kampania francuska 1940 r. i szybkie pokonanie Francji przez Niemców odsunęła w niebyt sprawę Krzyża Legionu Czesko-Słowackiego w Polsce w 1939 r.

Kazimierz Pacewicz – życie i twórczość. Kpt. Kazimierz Pacewicz (1895–1974), zapomniany malarz i wojskowy to barwna postać polskiego życia artystycznego, o bogatej biografii wojskowej. Urodził się w Prużanie, na Ziemi Grodzieńskiej, 22 listopada 1895 r. Pochodził z wielodzietnej rodziny (z siedmiorga dzieci) Zofii z Hołowniów i Augusta Pacewiczów. Nauki pobierał w gimnazjum w Grodnie. Z chwilą jego zamknięcia, przeniósł się do Brześcia, gdzie ukończył 7 klasę w szkole handlowej. Kolejnym etapem jego edukacji były studia w Instytucie Handlowym w Moskwie.

W czasie Wielkiej Wojny został w maju 1916 r. zmobilizowany do armii rosyjskiej. Przydzielono go do artylerii. Skierowany do kształcenia na wyższym szczeblu w 1917 r. ukończył Michajłowską Szkołę Artylerii w Piotrogrodzie. W trakcie wrzenia rewolucyjnego w Rosji w styczniu 1918 r. wstąpił do I Korpusu Polskiego, gdzie został przydzielony jako oficer do 2 brygady artylerii. Po rozformowaniu Korpusu został komendantem oddziału wywiadowczego w lotnych oddziałach Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie dowodzonych przez Leopolda Lisa-Kulę.

Podczas wojny polsko-bolszewickiej został ranny podczas bitwy pod Brodami. W 1920 r. mianowano Kazimierza Pacewicza na stopień porucznika. Walczył na Ukrainie oraz na froncie litewskim. Od 1921 r. służył w 5 dywizjonie artylerii konnej w Krakowie, gdzie dosłużył się stopnia kapitana.

Będąc w wojsku podjął jednocześnie, w latach 1921–1924, studia w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie pod kierunkiem Ignacego Pieńkowskiego. W 1925 r. (1 czerwca) został przeniesiony w stan nieczynny na 12 miesięcy. Jednak do dywizjonu w Krakowie już nie powrócił.

W roku akademickim 1924/1925 kontynuował studia na ASP w Krakowie pod kierunkiem Józefa Pankiewicza i w grudniu z jego studentami wyjechał do Paryża na dalsze studia malarskie. W 1927r. z powodu choroby żony – Zofii z Hołubów – powrócił do Polski. Nie pozostał jednak na długo i w 1930 r. wrócił do Paryża. Pozostawał w bliskich stosunkach ze swoim mentorem J. Pankiewiczem i jego pracownią. Był członkiem Komitetu Organizacyjnego „Grupy Paryskiej Plastyków Polskich" i wystawiał prace malarskie razem z grupą. Pracował także indywidualnie wysyłając obrazy na wystawy w Salon des Indépendants i Salon des Tuileries. W 1938 przez pół roku, przebywał w Amsterdamie, gdzie przedstawiał swoje prace w galerii Sante Landveer.

Wybuch II wojny światowej zastał go we Francji. Jako rezerwista zgłosił się ochotniczo do odtwarzanych Sił Zbrojnych. W 1940 r. przedostał się wraz z żoną do Wielkiej Brytanii i tam przebywał w randze kapitana. Na emigracji wykonał 30 barwnych plansz do albumu „Polskie siły zbrojne w ciągu wieków", który z przedmową ministra obrony narodowej gen. Mariana Kukiela został

[9] IPMS, Londyn, sygn. A/XII.85/128.

wydany przez „Orbis” w 1944 r. W Anglii był wykładowcą w Szkole Sztuk Pięknych w Reading koło Londynu.

Obrazy, które pozostały w jego paryskiej pracowni ocaliła i przewiozła do Anglii modelka i serdeczna przyjaciółka rodziny – Natalia Bakunin. Na emigracji Pacewicz całkowicie poświęcił się malarstwu. Mieszkając w Londynie nadal tworzył i wystawiał swoje prace w tamtejszych galeriach. Ostatnia wystawa za życia artysty odbyła się w Klubie Orła Białego w dzielnicy Londynu Balham w 1974 r. Zmarł w polskim szpitalu w Penley 15. Sierpnia 1974 r. i został pochowany na cmentarzu w Gunnersbury. Po jego śmierci wdowa przekazała kilkadziesiąt obrazów artysty do polskich muzeów.[10]

Wnioski: Pomimo, że oba rządy znalazły się na wychodźstwie w Anglii, idea skazana na porażkę wobec niechęci prezydenta Czechosłowacji, już nie odżyła w czasie dalszych działań wojennych. Zniknęła szansa na upamiętnienie symbolicznego wspólnego braterstwa broni obu armii na polach bitewnych kampanii polskiej 1939 r.

Ostatecznie sprawę odznaczenia byłych żołnierzy Legionu Czesko-Słowackiego w Polsce w 1939 r. załatwiono 26 maja 1941 r. Wówczas to Naczelny Wódz i premier rządu gen. Władysław Sikorski odznaczył polskimi wyróżnieniami 17 żołnierzy Legionu Czesko-Słowackiego w Polsce Krzyżem Walecznych. Na czele listy byli gen. L. Prchala i ppłk. L. Svoboda.[11]

Foto i podpisy pod zdjęcia:

Kazimierz Pacewicz (z paletą) w atelier w Paryżu, z Józefem Pankiewiczem (z lewej), Ksawerym Dunikowskim (z prawej) i modelką; ok. 1935–1936 r.

Fotografia z frontu; z lewej Augustyn (jun.) Pacewicz, poległy w wojnie polsko-bolszewickiej, z prawej Kazimierz Pacewicz; 1919 r.

Projekt Krzyża Legionu Czesko-Słowackiego autorstwa Kazimierza Pacewicza z 18.12.1939 r. wraz z akceptacją Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego.

[10] Zob.: Malarstwo Kazimierza Pacewicza 2013.

[11] Autor składa serdeczne podziękowanie Fundacji Lanckorońskich z Brzezia za umożliwienie przeprowadzenia kwerendy archiwalnej w Londynie w ramach stypendium.

Referens

Archiwum:

Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie:

IPMS, Londyn, sygn. A.XIII.85/128.

Opracowania:

Filipow K. 2005, Krzyż Legionu Czech-Słowackiego w Polsce w 1939 r. „Biuletyn Numizmatyczny", Warszawa , nr 4.

Filipow K. 2006, Križ ćeskoslovenskej legie v Pol'sku v roku 1939, Bratislava – Smolnik, „Numizmatika" R. 21; Filipow K. 2001, Krzyż dla czeskich bratanków, „Polska Zbrojna. Historia", nr 2/2021, s. 162–165.

Konieczny A. 1989, Pozor, pozor, Katowice. Legion Czechosłowacki w Polsce, Katowice.

Kopecky R. 1958, Ceskoslovensky oboj w Polsku w 1939 r., Rotterdam.

Łukaszewicz J. 1986, Odznaki artylerii konnej 1918–1945, „Militaria. Biblioteczka", Warszawa, s. 25–26.

Malarstwo Kazimierza Pacewicza (1895–1974) 2013. Katalog wystawy, opr. H. Budziszewska, Muzeum Regionalne w Siedlcach.

Suchcitz A., 2000, Odznaka pamiątkowa Legionu Czechosłowackiego w Polsce w 1939 r., [w:] „Muzealnictwo Wojskowe" nr 5, Warszawa.

Szota W. 1960., Z dziejów legionu czechosłowackiego w Polsce [w:] Polsko-czechosłowackie braterstwo broni 1939–1945, Warszawa.

Wandycz P. 1986, Legion Czechosłowacki w Polsce w roku 1939, [w:] Polska a zagranica, Paryż.

DOI:https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-408-421

УДК 929.652:339.174]“1850/1913”

WITNESSES TO THE BIRTH OF MODERNITY: TABLETOP MEDALS OF INDUSTRIAL FAIRS, 1850s – 1913

Gennadii Kazakevych
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine)
kazakevych@knu.ua; 0000-0003-2690-860X

Abstract: *Industrial exhibition medals from the 19th and early 20th centuries serve as a significant source for understanding social practices and ideology of the era. Medals occupy a middle ground between awards and coins. Historically, coins not only facilitated trade but also acted as potent propaganda tools, symbolizing state dignity and power. This tradition continued with exhibition medals, which evolved from institutional uses of early modern rulers into a symbol of industrial and entrepreneurial achievement during the industrial exhibitions. This article examines the iconography of these medals and their importance to entrepreneurs. The study explores how medals reflected the era's worldview and ideology and their practical value for entrepreneurs as prestigious artifacts and marketing tools. It discusses the visual language of medals, which often featured allegorical figures representing state ideology and technological progress. The iconography of these medals reflects a universal visual language of the Western world, symbolizing both national pride and progress during the Victorian and early Edwardian era.*

The author pays special attention to industrial and specialized exhibitions in the lands of Ukraine that were incorporated into the Russian Empire, as well as the participation of Ukrainian entrepreneurs in similar exhibitions outside Ukraine. He emphasizes that exhibition awards and medals had great economic value, especially for customer-oriented small businesses. However, by 1914, the significance of medals had decreased significantly. This was partly due to the bureaucratic difficulties faced by organizing committees and partly because the constantly increasing number of exhibitions devalued their awards.

Key words: *Industrial Exhibition Medals, 19th Century, Iconography, Social Practices, Visual Culture, Ukrainian Exhibitions.*

СВІДКИ НАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОСТІ: НАСТІЛЬНІ МЕДАЛІ ПРОМИСЛОВИХ ВИСТАВОК, 1850-ті РР. – 1913 Р.

Геннадій Казакевич
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
kazakevych@knu.ua; 0000-0003-2690-860X

Анотація: *Медалі промислових виставок XIX і початку XX століть складають важливе джерело для розуміння соціальних практик та ідеології того часу. Медалі займають проміжну позицію між нагородами та монетами, адже історично монети не лише забезпечували торгівлю, але й слугували потужними пропагандистськими засобами, символізуючи гідність і міць держави. Ця традиція продовжилася з появою медалей, які пройшли еволюцію від засобу інституалізації влади ранньомодерних правителів до символу промислових та підприємницьких досягнень на промислових виставках.*

У статті розглянуто іконографію виставкових медалей та їх значення для підприємців. Висвітлено питання, як медалі відображали світогляд та ідеологію епохи, а також якою була їх практична цінність для підприємців як престижного артефакту та маркетингового інструменту. Обговорюється візуальна мова медалей, яка часто включала алегоричні фігури, що представляють державну ідеологію та технічний прогрес. Іконографія цих медалей фіксує універсальну візуальну мову західного світу та відображає уявлення про національну гордість та прогрес у вікторіанську та ранню едвардіанську епоху.

Автор приділяє особливу увагу індустріальним та спеціалізованим виставкам на тих територіях України, які входили до складу Російської імперії, а також участі українських підприємців у подібних виставках за межами України. Зазначено, що нагороди та медалі виставок мали значну економічну цінність, особливо для невеликих підприємств, які працювали безпосередньо зі споживачами. Водночас до 1914 року значення медалей суттєво знизилося, що, з одного боку, пояснюється бюрократичними складнощами, з якими могли стикатися організатори виставок, а з іншого, – невпинно зростаючою кількістю самих виставок, що призводило до знецінення відповідних нагород.

Ключові слова: *медалі промислових виставок, 19 століття, іконографія, соціальні практики, візуальна культура, виставки на території України.*

The problem statement. Industrial exhibition medals are an interesting source for studying the social practices and ideology of the 19th and early 20th centuries. This period is crucial for understanding the formation of modernity, and it was the heyday of the production of exhibition medals and the peak of their prestige. For this reason, such a category of objects of material and visual culture as exhibition medals deserves close research interest, including from the point of view of numismatic studies.

According to the definition of the Encyclopedia Britannica, a medal is a piece of metal struck with a design to commemorate a person, place, or event. Medals occupy an intermediate position between awards and coins. Unlike military and civilian insignia, medals were not intended to be displayed on ceremonial clothing, but they were also not legal tender. Commemorative medals played a powerful ideological role that originally belonged to coins. Jean Babelon admits that in Classical antiquity, a coin, being first of all an instrument of trade, was at the same time a powerful tool of propaganda: «The coin was the outward sign of the dignity of the state. A city might manifest its independence or autonomy by the types of its coins, the representation of its gods, or the easily identified symbol of its wealth. A king affirmed his power or his divinity by the multiplicity of his portraits…»[1].

Thus, in addition to its direct function as a means of payment, the coin

[1] Babelon 1955: 783.

also served as a symbol of the power of a particular person and/or state. Giving a coin as a gift was a sign of affection and a desire to establish personal ties on the part of the donor. The most active and widespread use of coins as prestigious and symbolic gifts began in the late Roman period, when coins, particularly gold aureuses, were sent to barbarian leaders as diplomatic gifts in the form of medallions, i.e., coins turned into pendants by adding fasteners or drilling holes[2]. In the Middle Ages, the mint of Emperor Frederick II (1198–1250) produced so-called augustals, which were designed to resemble ancient Roman coins but were actually medals intended to strengthen the prestige of imperial power. There is a consensus in historiography that the modern concept of the commemorative medal was designed by the Italian artist Pisanello (Antonio Pisano). In 1438, he created a medal for the visit to Ferrara of the Byzantine emperor John VIII Palaeologus (1392–1448)[3]. In the Renaissance, with its imperative of individualism, the concept of the medal as a means of political propaganda and commemoration was in demand. From the mid-16th century, when the technology of casting in monetizing was replaced by minting, the medal acquired its complete conceptual form. Thus, early medals had an institutional nature and performed all the non-economic functions that coins did. The medals minted by the rulers of the early modern era became the starting point for the creation of both the concept of the industrial exhibition medal and its design.

Researchers of industrial exhibitions usually mention the medals awarded to exhibitors, but there are very few special historical and numismatic studies on this topic. It is worth mentioning a thorough article by Paolo Brenni, who examines the medals of industrial exhibitions of the 19th century in a broad historical context, touching upon such issues as the significance of these awards, their impact on trade, the criteria adopted by the jurors who made the award decisions, etc. Brenni focuses on the major universal and international exhibitions that took place in Western Europe and the United States[4]. Iryna Polianska's article is devoted to the medals of industrial exhibitions in Ukraine, but it covers only the lands that were part of the Habsburg monarchy[5]. There are some studies on industrial exhibitions held in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, as well as the participation of Ukrainian entrepreneurs in similar events outside Ukraine[6]. However, the topic of medals remains unexplored. In addition, historiography lacks special studies on the iconography of exhibition medals which is quite interesting from the point of view of the visual culture studies.

The aim of this article. This article seeks to answer two questions. First, how does the iconography of medals reflect the worldview and ideology of the 19th and early 20th centuries? Second, what was the significance of industrial exhibition medals for entrepreneurs in the part of Ukraine that was part of the Russian Empire during the period under study?

The main material. Europe entered the Enlightenment as a set of states with a predominantly monarchical form of government and a class society, the elite of which was the hereditary aristocracy. The political iconography of this period, including the images on coins and medals, continued to focus on the traditional concept of the monarch as a sovereign on whom all the achievements of his state depended. However, the *Zeitgeist* obliged elites to boast not only of diplomatic and military achievements but also of the level of development of science and technology. Intellectuals of the Enlightenment paid

[2] Bemmann 2005: 30–31.
[3] Babelon 1955: 785–786.
[4] Brenni 2019.
[5] Polianska 2008.
[6] See, i. e.: Maslov 2014; Donik 2016.

great attention to the classification and systematization of knowledge about the world and the creation of historical narratives, including in visual form. At this time, interest in collecting coins and medals as a means of visualizing historical events and achievements grew considerably. This interest was accompanied by the emergence of special practices of exchange and visualization of collectibles, through the creation of special devices (cabinets), as well as the institutionalization of collections[7]. Any more or less significant event had to be visualized and immortalized in metal, so it is not surprising that with the advent of industrial exhibitions, the practice of awarding its participants became widespread.

In Europe, the first full-fledged industrial exhibition was held in Vienna in 1748, but such exhibitions became systematic in post-revolutionary France[8]. The first *Exposition des produits de l'industrie française* took place in Paris in 1798 and was intended to demonstrate the innovative nature of the renewed French society and its industrial development. Exhibitions of French industry were held until 1849, and the local press quite boldly compared these "labor festivals" to medieval jousting tournaments and ancient Olympics[9]. Such events reflected the increasing social importance of the "third estate," and the system of awarding gold, silver, and bronze medals to the winners eloquently emphasized the growing prestige of entrepreneurship. Its representatives could now count on honoring their achievements, which had previously been available only to members of the ruling class.

The practice of holding industrial exhibitions was actively borrowed by other countries, and with few exceptions, the organizers of such events were state governments. In the mid-19th century, the United Kingdom attempted to seize the initiative in this area. In 1851, on the initiative of politician and inventor Henry Cole and under the presidency of Prince Albert, who enthusiastically supported this initiative, the world's first International Industrial Exhibition opened in London. About 14,000 exhibitors took part in the event, presenting samples of raw materials, machinery and technical inventions, industrial products, art, and other cultural values. More than six million people visited the Crystal Palace, which was built specifically for the exhibition. Sylvi Johansen puts forward an idea that the Great Exhibition of 1851 was a powerful tool for shaping the modern disciplinary society. It shut out old and formulated new discourses by engaging people in a particular set of values while at the same time discouraging old forms of representation[10].

The Great Exhibition set a standard for the World Expos. In 1853-1854, a similar exhibition, for which the Crystal Palace was also built, was held in New York; in 1855, Paris became the venue for the World's Fair. Although these events were not always successful from a commercial point of view, they enjoyed the full support of governments and gained popularity from year to year. The golden age of the World's Fairs was between 1880 and the outbreak of World War I. During this period, about 40 such events were held in European countries and their colonies, as well as in the United States, not including hundreds of smaller specialized exhibitions. The vast majority of them involved the issuance of commemorative and award medals.

The iconography of industrial exhibition medals is represented mostly by stereotypical images that can be divided

[7] Haidenthaller 2023: 134–135.
[8] Carpenter 1972: 466.
[9] Ibid.: 465.
[10] Johansen 1996: 63.

into two large groups. The first one illustrated the priorities of the state ideology; the second reflected the values of the era: competitiveness, innovation, and respect for labor. The medalists of the golden age of world exhibitions primarily used the medals of the 1851 London Exhibition as a role model. Although it was the first exhibition to have the status of a world exhibition, its goal was not so much to demonstrate the civilizational achievements of all humankind as to glorify the British Empire and its ability to modernize without wars and revolutionary upheavals (which was especially important against the backdrop of the events of 1848 in Europe). The idea of peaceful progress was the basis for all subsequent World's Fairs held in London, which was reflected primarily in the images on the medals[11].

The most prestigious was the Council Award, an 89 mm diameter medal depicting the royal couple on the obverse and the allegorical composition Britannia, which bestows wreaths or crowns on figures representing Industry and Commerce on the reverse (fig. 1). The flags of the countries whose representatives took part in the exhibition, as well as details of various machines and mechanisms, served as the background for the reverse image. A total of about 170 copies were produced. The smaller Prize Medals (77 mm) also featured an image of the royal couple on the obverse. The reverse was decorated with an image of Britannia crowned and raising a kneeling figure of Industry, while allegorical figures of Europe, Asia, Africa, and America look on. The jury awarded these medals to 2,918 participants[12]. These medals were awarded for mastery of certain material objects, while the Council Award was intended primarily for inventors and innovators[13].

Finally, all 14,000 exhibitors also received Exhibitors' Medals (45 mm) with a profile of Prince Albert on the obverse and an image of a globe crowned with a laurel crown and a dove perched on it (fig. 2). There were also separate medals for the jury members and exhibition staff. In general, all the medals were made of bronze, and most of their designs were developed by William Wyon, the chief artist of the Royal Mint, and his son Leonard C. Wyon. In addition to the official medals, the exhibition also featured souvenir medals, which private entrepreneurs were also allowed to produce. In total, about 400,000 of these medals are known, divided into 70 types. They were created from different alloys and with different levels of artistic execution.

It is worth noting that the design of exhibition medals continued to maintain a connection with coins. This is evidenced, in particular, by the minting of the profile of the ruling sovereign on the obverse of most of these medals. If the country was not a monarchy, this role could be played by an allegorical representation of the nation, as, for example, was realized on French medals and coins. Relatively small-scale exhibitions limited the iconography of their medals to allegorical compositions, both on the obverse and reverse. Stylistically, the images on the medals tend to be classical examples of academism, although the influence of the Art Nouveau style can be traced at the turn of the 19th and 20th centuries. The plots of allegorical compositions demonstrate the interweaving of traditional characters from classical mythology, figures symbolizing modernity, and recognizable elements of the landscape or architecture of the city where the exhibition was held. Bronze remained the main material for the production of medals, and even if the award system of a particular exhibition included silver and

[11] Auerbach 2001: 91.
[12] Shears 2017:186.
[13] Ibid.: 195.

gold medals, precious metals were used only as a coating for the bronze base.

As an example, let's look at the medal of the Exhibition of Modern Industry and Inventions held in 1909 in the Italian city of Milan (fig. 3). The medal is made of bronze, has a diameter of 60 mm and weighs 92 g. The obverse of the medal features a high relief composition centered on an allegory of labor and art: a standing figure of a man with a naked torso that partially overlaps the image of an anvil and a gear, and a seated figure of a woman holding a palette and a brush. Next to the female figure is an engraved image of the coat of arms of Milan. In the background, the outline of the Cathedral of Milan is semi-blurred but easily recognizable. The reverse of the medal features two figures in a laurel wreath, one blowing a fanfare and holding a small crown (or wreath) in his hand, while the other holds a figure of the winged goddess Nika. Approximately a quarter of the reverse of the medal is occupied by an empty oval in which the awarded participant could engrave his or her name.

As we will see below, individuals and organizations incurred quite significant financial costs in order to participate in the exhibition and receive a medal. But they had a very clear motivation for doing so. Zorina Khan concludes that American entrepreneurs pursued a quite pragmatic goal: winning an industrial exhibition award allowed American inventors and entrepreneurs to have a better position in protecting their intellectual property in the context of the patent boom of the late 19th and early 20th centuries[14]. As we will see below, on the territory of Ukraine, winning an exhibition medal had no clear practical benefit, but as a prestigious artifact, it could be widely used in advertising. From this point of view, the medal of industrial exhibition possessed pure economic value and may was a part of the entrepreneur's capital.

In the Russian Empire, the practice of holding industrial exhibitions was launched in 1829 in St. Petersburg. Since 1848, the so-called All-Russian exhibitions were held every five years. Their venues were St. Petersburg, Moscow, and Warsaw, which was intended to emphasize, on the one hand, the centralization of the empire's economy, and, on the other hand, the unquestionably European orientation of its development and its focus on similar events in the Western world. The trend began to change only at the end of the nineteenth century as nationalist tendencies in state ideology grew and the economic power of the regions strengthened. In 1896, the All-Russian Exhibition was held in Nizhny Novgorod, which had previously been the center of the largest fair in the empire. The exhibition was conceived as an important ideological event that was supposed to demonstrate the growing economic power of Russia. It became the largest but also the last major exhibition in the empire. In addition to All-Russian exhibitions, the empire also held regional and sectoral industrial, agricultural, and so-called special exhibitions (photographic, electrical, etc.)[15].

According to Oleksandr Donik's calculations, seven major exhibitions were held in the Ukrainian provinces of the empire from 1884 to 1913: Agricultural and Factory Exhibition (Odesa, 1884), All-Russian Agricultural Exhibition (Kharkiv, 1887), Agricultural and Industrial Exhibition (Kherson, 1890), Kyiv Agricultural and Industrial Exhibition (1897), All-Russian Factory, Artistic, Industrial, and Agricultural Exhibition (Odesa, 1910), South-Russian Regional Exhibition (Odesa, 1910), the South-Russian Regional Exhibition of Agriculture, Industry, and Handicrafts

[14] Khan 2013: 110.

[15] A. Ya. 1892.

(Katerynoslav, 1910), and the All-Russian Factory, Trade, Agriculture, and Scientific and Art Exhibition (Kyiv, 1913)[16]. This figure does not take into account the large number of smaller industry and special exhibitions.

Of course, Ukrainian enterprises and organizations, as well as individuals, actively participated in exhibitions outside of the Ukrainian provinces and outside the Russian Empire as a whole. Some entrepreneurs built their marketing strategies on the basis of participation in exhibitions and awards. For example, the most successful commercial photographer in Kyiv, Franz de Mezer, was a record holder in terms of the number of awards he received at exhibitions in Kyiv (1879, 1880), Paris (1878, 1890), Moscow (1882, 1889), Madrid (1890), Florence (1890), Brussels (1890), and St. Petersburg (1891). His participation in European events earned him honorary membership in the Royal Academy of Sciences, Letters and Fine Arts of Belgium (1890) and the Legion of Honor (1890)[17]. Graphic representations of these awards were placed on the back of matting photographs of his atelier. Other professional photographers used a similar practice. Moreover, if there were not enough real medals (or no medals at all), stylized images of non-existent medals were placed on the products. This widespread practice shows that for the direct consumer of small business goods and services, the presence of a medal from a European exhibition was an important criterion when choosing a supplier (even regardless of how large the exhibition was or whether it existed at all).

Against this background, the position of big business, which was in no hurry to participate in this race for medals, stands in stark contrast. In 1892, the Commission on Russia's participation in the 1893 World's Fair in Chicago, created by the Ministry of Finance, asked the Kyiv Stock Exchange Committee to invite "the most prominent local entrepreneurs" to participate in the exhibition[18]. The Exchange Committee enthusiastically responded to this proposal, believing that the ever-growing consumption of sugar in the United States could be an opportunity to expand exports for local sugar mills. However, in reality, only 4 out of 17 invited sugar companies agreed to participate in the World's Fair in Chicago[19].

Unlike businesses, which made their own decisions on whether to invest in participation in a particular exhibition, government agencies had neither a choice nor additional funding to participate in exhibitions. For example, by order of the Ministry of Education, the Kyiv Alexander Craft School was to present its exposition at an exhibition in Nizhny Novgorod in 1896. This exposition was to include photographs, drawings, projects, collections of finished products, and textbooks, with stands for which were to be made by the students themselves. Nevertheless, to prepare the exhibits and participate in the exhibition, the Aleksander Craft School had to spend 400 rubles from its reserve capital, which was quite burdensome for this kind of educational institution[20]. It is noteworthy that the government refused to finance participation in foreign industrial exhibitions, even for military and technical specialists. For example, in 1900, the Military Ministry allowed military engineers of the Arsenal plant, Colonel Debagoryi-Mokriyevych and Staff Captain Karachan, to travel to the World Exhibition in Paris to "familiarize themselves with various technical issues and industries" at their own expense[21].

[16] Donik 2016: 54.
[17] Trachun 2014: 15
[18] DAMK. Fund 226. Register 1. File 8: 54.
[19] Ibid.: 73.
[20] DAMK. Fund 109. Register 2. File 102: 14.
[21] DAMK. Fund 338. Register 7. File 738: 4.

The rules for organizing all-Russian industrial exhibitions and the participation of entrepreneurs in them were formalized in Articles 213-251 of the Statute on Industry of the Russian Empire. Articles 245-246 stipulated that manufacturers could be rewarded with public approval in the description of the exhibition, a cash prize, medals ("gold and silver, large and small"), the right to use the state emblem on signs and products, "the highest approval," medals to be worn around the neck, and orders. Craftsmen and workers could apply for letters of commendation, small silver medals, medals to be worn in a buttonhole, and cash prizes[22]. The standard award for participants in regional and branch exhibitions was the copper medal "For Labor and Art." This medal was introduced in 1831 and was characterized by a simple design. The vast majority of medals of this type bore the inscription "For Labor and Art from the Ministry of Finance" (since it was the award administrator of all exhibitions) on the reverse and an image of the ruling emperor on the obverse.

The medals of major exhibitions were characterized by more complex decorative designs. In particular, the medal of the 1896 exhibition in Nizhny Novgorod was decorated with a composition consisting of a female figure (the personification of Russia) with a sword at her left hip, a palm branch and a laurel crown in her hands, and allegories of Industry (a blacksmith in an apron next to an anvil) and Art (a young woman with a palette and brushes), who knelt down. The background for the figures was the outlines of the exhibition buildings[23]. It should be noted that this iconography imitated European pictorial techniques and traditions to the smallest detail. In addition to the official medals, a large number of various souvenir medals were also produced for the exhibition in Nizhny Novgorod.

The awarding of the medal at the All-Russian Exhibition was carried out in accordance with Article 241 of the Statute on Industry, which contained a number of criteria that partially contradicted each other. In particular, when discussing the advantages of a particular industrial product, it was necessary to take into account the number of workers who were provided with a livelihood by the production of this product, but at the same time the introduction of new equipment and technologies to intensify and reduce the cost of production. The latter, for objective reasons, had to lead to a reduction in the number of people employed. Other indicators taken into account were mass production, origin of raw materials (local or imported), social impact in the region, etc.[24]. The criteria for awarding medals at local and industry exhibitions were determined by the regulations of these exhibitions and were usually much clearer. For example, during the International Exhibition of Machines, Devices and Implements for Cleaning, Sorting and Drying Seeds (St. Petersburg, 1893), the following criteria were established for evaluating the exhibited equipment when awarding medals and other distinctions: expediency and productivity of the equipment, quality of work performed, durability and simplicity of the device, ease of operation and ease of use, quality of materials, and cost. With regard to the latter point, it was particularly noted that the price of the device had to be supported by reliable data[25].

Although exhibition medals were a very important tool for drawing attention to an exhibition and raising its prestige, the bureaucratic procedure that was embedded

[22] Industrial laws and legislation 1893: 48–49.
[23] Smirnov 1908: 569.
[24] Industrial laws and legislation 1893: 47–48.
[25] DAMK. Fund 226. Register 1. File 8: 137.

in the award mechanism could also significantly harm the exhibition. Let's consider the case of the First International Photographic Exhibition, which was held from December 15, 1908, to January 20, 1909, by the Kyiv Photographic Society "Daguerre" in cooperation with the Kyiv branch of the Imperial Russian Technical Society. Both societies united primarily amateur photographers, so the exhibition was not so much industrial as artistic and scientific. Invitations to participate in the exhibition were sent to many foreign photographic societies and published in specialized magazines. The best works were supposed to receive awards. However, the Ministry of Trade and Industry stood in the way, first approving the rules for the exhibition, and then discovering that the charters of Daguerre and the Technical Society did not provide for "the awarding of medals and letters of commendation."[26]

Correspondence with officials lasted for many months. Eventually, the head of the Kyiv branch of the Technical Society, Prof. De Metz, addressed the Minister of Commerce, stating that "the exhibition is international, there are many foreign exhibitors, and the refusal to give the awards promised in the rules of the exhibition, paragraph six, approved by the Ministry, will cause misunderstandings and affect the success of the exhibition."[27] Indeed, many photographers and photographic societies from different lands of Austria-Hungary, as well as from Italy, Germany, France, Great Britain, and its colonies, applied to participate in the exhibition. Archduke Joseph Augustus of Austria was one of those who sent his photographic works to the jury in Kyiv, which in itself was evidence of the high prestige of the event.

De Metz's argument obviously worked. On November 3, 1908 (a month and a half before the opening), the Ministry of Trade and Industry awarded two small gold medals (later one more was added), five large and eight small silver medals, ten bronze medals, and fifteen letters of commendation. It is important to note that the Ministry of Commerce did not spend money on minting medals, but only authorized the winner to order a medal from the mint.

According to the prices of the time, the minting of a large gold medal cost 104 rubles, a small gold medal 68 rubles, a large silver medal 6 rubles, and a small silver medal 4 rubles. Unfortunately, the medals of the Kyiv photographic exhibition remain unattributed and unpublished.

The next exhibition of the Daguerre Society in Kyiv was held in 1911 and was called the International Salon of Artistic Photography. By analogy with French photographic exhibitions, the organizers concluded that the mere fact of including the submitted works in the exposition was a proper reward. Therefore, all participants whose works were selected by the jury were to receive "bronze plaques of artistic work."[28] Difficulties in obtaining medals from the Ministry of Commerce probably prompted Daguerre to reconsider its policy of recognizing participants. However, this was not the only reason. Photographic amateurs, who were mostly representatives of the educated middle class, tried in every way to emphasize their belonging to the world of art and to distance themselves from professional studio photographers, whom they considered to be craftsmen. Therefore, such a form of the award as a medal from the Ministry of Trade was not fully acceptable to them.

At the same time, the gradual abandonment of medals was clearly a trend that affected not only art and specialized exhibitions. For example, the organizers of

[26] TsDIAK. Fund 730. Register 1. File 351: 3.
[27] Ibid.: 35.
[28] Kazakevych 2018: 58.

the large-scale All-Russian Exhibition of 1913 in Kyiv also did not award medals, limiting themselves to commemorative tokens for participants. It is quite obvious that in the last years before the First World War, there were so many different exhibitions that the value of their medals significantly decreased for both entrepreneurs and consumers.

Conclusion. Medals from industrial exhibitions of the mid-19th and early 20th centuries represent an interesting category of numismatic artifacts. Like commemorative medals in general, these medals were organically linked to coinage. They were of material value, served as an object of prestigious possession, and were a symbol of the sovereignty of a particular state or ruling dynasty. The medals were produced by mints, and their design at least partially retained a connection with the coins and was developed by the same artists who worked on the coins. Although medals of industrial exhibitions were not legal tender, unlike other commemorative medals, they had a quite tangible economic effect, as they created added value for entrepreneurs and enterprises that received these medals as awards for high-quality products through their use in advertising.

The iconography of industrial exhibition medals reflected the values and worldview of the Victorian and early Edwardian era. There are two trends in it. First, the propaganda of economic nationalism, which was manifested, in particular, in the appearance of allegorical figures representing the states in which these exhibitions were held, as well as national symbols, portraits of ruling monarchs, etc. Secondly, the commemoration of scientific, technological and cultural progress, which, in turn, was manifested in the appearance of allegories of Industry and Art, images of technical achievements, such as the Crystal Palace, etc. All these symbols, with certain variations, were inherent in almost all medals of industrial exhibitions of the period under study, so we can speak of the iconography of medals as a manifestation of a certain universal visual language of the Western world.

Most of the lands of Ukraine at the turn of the 19th and 20th centuries were part of the Russian Empire, and Ukrainian entrepreneurs participated primarily in all-Russian, regional, sectoral, and other exhibitions regulated by the government, as well as in international exhibitions. Despite the considerable costs involved, the exhibitions were primarily attended by small and medium-sized businesses, which later used the exhibition medals for advertising purposes on their products. The prestige of exhibition medals began to decline before the First World War, primarily due to the large number of exhibitions and the ease of obtaining such awards. Nevertheless, exhibition medals are an important and underestimated source of economic history of Europe in general and Ukraine in particular.

Abbreviations

DAMK – Derzhavnyi arkhiv mista Kyeva [State Archive of Kyiv].

TsDIAK – Tsentralny derzhavny istorychnyi avrkhiv u misti Kyevi [Central State Historical Archive, Kyiv].

References

A. Ya. (1892). Vystavki [Exhibitions]. Encyklopedicheskiy slovar Brokgauza I Efrona. Vol. VIIa. Saint-Petersburg: Tipo-Litografiya I. Efrona, 557–560. [In Russian].

Auerbach, J. (2001). The Great Exhibition and Historical Memory, 89–112. Journal of Victorian Culture. 6(1). 89–112.

Babelon, J. (1955). The Medal In Art And Society. Journal of the Royal Society of Arts. 103(4961). 782–792.

Bemmann, J. von. (2005). Zur Münz- und Münzersatzbeigabe in Gräbern der Römischer Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit des mittel- und nordeuropäischen Barbaricuns. Studien zur Sachsenforschung. 15. 1–62.

Brenni, P. (2019). Prizes, Medals and Honourable Mentions. Nuncius / Istituto e museo di storia della scienza. 34(2). 392–420. https://doi.org/10.1163/18253911-03402010

Carpenter, K. E. (1972). European Industrial Exhibitions before 1851 and Their Publications. Technology and Culture. 13(3). 465–486.

DAMK. Fund 109. Register 2. File 102.

DAMK. Fund 226. Register 1. File 8.

DAMK. Fund 338. Register 7. File 738.

Donik, O. (2016). Kyyivs'ka vserosiys'ka vystavka 1913 r. yak vyraznyy pryklad prezentatsiyi dosyahnen' u modernizatsiyi ekonomiky y mis'koho zhyttya [Kyiv All-Russian Exhibition of 1913 as an example of presentation of Kyiv's economy modernization achievements]. Storinky vitchyznyanoyi sotsial'no-ekonomichnoyi istoriyi. 25. 50–69. [In Ukrainian]

Haidenthaller, Y. (2023). Collecting Coins and Medals in 18th-Century Sweden. Artium Quaestiones. 34(34). 111–137. https://doi.org/10.14746/aq.2023.34.4

Johansen, S. (1996). The Great Exhibition of 1851: A Precipice in Time? Victorian Review, 22(1), 59–64. Retrieved from Victorian Studies Association of Western Canada.

Kazakevych, G. (2018). Yak posvaryvsya Mykola Olekcandrovych z Serhiyem Mykhaylovychem: Kyyivs'ki fotohrafichni vystavky u dyskursi piktorializmu [How Mykola Oleksandrovych quarrelled with Sergiy Mykhailovych: Kyiv photographic exhibitions in the discourse of pictorialism (the late 19th – early 20th cc.)]. Text and Image: Essential Problems in Art History. 1(5). 49–62. DOI: https://doi.org/10.17721/2519-4801.2018.1.04 [In Ukrainian]

Khan, Z. (2013). Going for Gold: Industrial Fairs and Innovation in the Nineteenth-Century United States. Revue économique. 64(1). 89–113.

Maslov, M. (2014). Ukrayins'ki mali pidpryyemtsi yak eksponenty vitchyznyanykh ta svitovykh vystavok 1830–1890-kh rokiv [Ukrainian small entrepreneurs as exhibitors at national and international exhibitions of 1830–1890s]. *Zbirnyk naukovykh prats'. Kharkivs'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni H. S. Skovorody. Seriya «Istoriya ta heohrafiya».* 51, 30–41. [In Ukrainian]

Polianska, I. (2008). Pam'yatni medali ril'nychykh ta promyslovykh vystavok Skhidnoyi Halychyny (1875–1938) u kolektsiyi L'vivs'koho istorychnoho muzeyu [Commemorative medals of rural and industrial exhibitions of Eastern Galicia in collection of Lviv historical museum]. Naukovi zapysky. L'vivs'kyy istorychnyy muzey. 12. 247–149. [In Ukrainian]

Shears, J. (Ed.). (2017). The Great Exhibition, 1851: A Sourcebook. Manchester University Press.

Smirnov, V. (1908). Opisanie russkikh medaley [Description of the Russian medals]. Saint-Petersburg: Izdanie Sankt-Peterburgskogo monetnogo dvora.

Trachun, O. (2014). Istoriya ukrainskoy fotografii XIX–XXI veka [History of 19–21 cc. Ukrainian photography], Kyiv: Baltiya-Druk. [In Russian].

TsDIAK. Fund 730. Register 1. File 351.

Ustav o promyshlennosti [Industrial laws and legislation] (1893). Vol. IX. 2. Saint-Petersburg: Izdanie kodifikacionnogo otdela pri Gosudarstvennom sovete. [In Russian].

Illustrations

Fig 1. Council Award of the Great Exhibition (1851). Victoria and Albert Museum

Fig. 2. Exhibitors' Medal of the Great Exhibition (1851). Victoria and Albert Museum

Fig. 3. Medal of the Exhibition of Modern Industry and Inventions (1909). Private collection

Fig. 4. Graphic representations of medals on the reverse side of the photograph produced by Franz de Mezer's atelier in Kyiv (late 19th – early 20th cc.)

Fig. 4. Graphic representations of "fake medals" on the reverse side of the photograph produced by the atelier of Mykola Yukhnovets-Yukhnovskyi in Kyiv (late 19th – early 20th centuries). The design of the "medals" includes surnames of the founding fathers of photography ("Talbot", "Daguerre", and "Niépce"), as well as their portraits

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ НУМІЗМАТИЧНИЙ ЩОРІЧНИК

THE UKRAINIAN NUMISMATIC ANNUAL

Випуск 8 Issue

Адреса редакції:
Україна, 25006,
м. Кропивницький, Кіровоградської області
вул. Шевченка, 25

Компьютерна верстка: Каліч О.Г.
Дизайн обкладинки: Каліч О.Г.

Підписано до друку 30.12.2024 р. Формат 60х84 1/8.
Папір офсент. Гарнітура Times, Inscription.
Наклад 300. Зам. № 747 . Ум. друк. арк. 52,75
Виготівник: ПП «Ексклюзив-Систем»,
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4470 від 17.01.2013 р.
25006, Кіровоградська обл., м. Кропивницький, вул. Шевченка, 25